

ПРАВО

ЮРИДИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

України

Науково-практичне фахове видання

Засноване у 1922 році

Видається щомісячно

Свідоцтво про державну реєстрацію:
Серія KB № 17414-6184ПР

Передплатний індекс: 74424

Адреса редакційної колегії:

04107, м. Київ
вул. Багговутівська, 17–21
Тел.: 0 (44) 537-51-00

Головний редактор:

Святоцький О. Д.,
доктор юридичних наук,
професор,
академік НАПрН України

E-mail: info@pravoua.com.ua

ЮРИДИЧНИЙ ЖУРНАЛ «ПРАВО УКРАЇНИ» внесено до:

- **Переліку фахових видань у галузі юридичних наук** (постанова Президії Вищої атестаційної комісії України від 10 лютого 2010 року № 1-05/1);
- **Міжнародної наукометричної бази даних «EBSCO Publishing, Inc.» (США)** (Ліцензійна угода від 16 травня 2013 року).

ЗАСНОВНИКИ ЖУРНАЛУ

Національна академія правових наук України
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Конституційний Суд України
Верховний Суд України
Вищий господарський суд України
Генеральна прокуратура України
Міністерство юстиції України
Спілка адвокатів України

ВИДАВЕЦЬ

© Редакція журналу «Право України»

5/2014

НАУКОВА РАДА

В. Я. Тацій, д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України, акад. НАПрН України (голова наукової ради); **В. П. Тихий**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України (заступник голови); **Ю. В. Баулін**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **А. Г. Бобкова**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Т. В. Варфоломєєва**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Л. К. Воронова**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **А. П. Гетьман**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **С. В. Ківалов**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **О. М. Костенко**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Н. С. Кузнєцова**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **В. К. Мамутов**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України, акад. НАПрН України; **В. Т. Нор**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **В. Ф. Опришко**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАН України; **М. І. Панов**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **О. В. Петришин**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Б. М. Поляков**, д-р юрид. наук, проф.; **А. О. Селіванов**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **М. Ф. Селівон**, акад. НАПрН України; **В. І. Семчик**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАН України, акад. НАПрН України; **В. Ф. Сіренко**, д-р юрид. наук, чл.-кор. НАН України, акад. НАПрН України; **Ю. С. Шемшученко**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України, акад. НАПрН України

ІНОЗЕМНІ ЧЛЕНИ НАУКОВОЇ РАДИ

Б. М. Банашак, проф. (Польща); **Вільям Батлер**, проф. (США); **Чаба Варга**, проф. (Угорщина); **О. А. Лукашева**, д-р юрид. наук, чл.-кор. РАН (Росія); **М. М. Марченко**, д-р юрид. наук, проф. (Росія); **Жерар Марку**, проф. (Франція); **Андрес Оллеро Тассара**, проф., член Королівської академії моральних та політичних наук (Іспанія); **М. К. Сулейменов**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАН Республіки Казахстан (Казахстан); **Ю. О. Тихомиров**, д-р юрид. наук, проф. (Росія); **Спіридон Флогайтіс**, проф. (Греція); **Девід Харріс**, засл. проф. (Велика Британія); **В. Ф. Яковлев**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. РАН (Росія); **Ячіко Ямада**, проф. (Японія)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

О. Д. Святоцький, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України (головний редактор); **П. М. Рабінович**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України (перший заступник головного редактора); **Л. О. Макаренко**, канд. юрид. наук (заступник головного редактора); **М. Р. Аракелян**, канд. юрид. наук, проф.; **Ю. Г. Барабаш**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Ю. П. Битяк**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **А. М. Бойко**, д-р юрид. наук, доц.; **В. І. Борисов**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **С. П. Головатий**, д-р юрид. наук, чл.-кор. НАПрН України; **Б. І. Гулько**; **В. Н. Денисов**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **А. С. Довгерт**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **В. В. Завальнюк**, канд. юрид. наук, проф.; **Д. В. Задихайло**, канд. юрид. наук, доц.; **Л. П. Ізвітова**; **М. І. Іншин**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **М. І. Козюбра**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Т. О. Коломоєць**, д-р юрид. наук, проф.; **В. В. Комаров**, канд. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Т. В. Корнякова**, д-р юрид. наук; **О. В. Кохановська**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **О. Д. Крупчан**, д-р юрид. наук, доц., акад. НАПрН України; **П. Ф. Кулинич**, д-р юрид. наук, проф.; **Б. Ю. Львов**; **Р. А. Майданик**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **С. І. Максимов**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **В. І. Муравйов**, д-р юрид. наук, проф.; **Ю. М. Оборотов**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **С. Г. Омельченко**; **Н. М. Оніщенко**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Л. М. Павлова**; **П. С. Пацурківський**, д-р юрид. наук, проф.; **П. Д. Пилипенко**, д-р юрид. наук, проф.; **М. А. Погорецький**, д-р юрид. наук, проф.; **С. М. Прилипко**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Д. М. Притика**, д-р юрид. наук, акад. НАПрН України; **Я. М. Романюк**, канд. юрид. наук; **М. В. Руденко**, д-р юрид. наук, проф.; **Г. П. Середа**, д-р юрид. наук, проф.; **С. Г. Серьогіна**, д-р юрид. наук, доц.; **О. В. Скрипнюк**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **К. В. Смирнова**, канд. юрид. наук, доц.; **М. О. Теплоук**, канд. юрид. наук; **І. А. Тимченко**, канд. юрид. наук, акад. НАПрН України; **Б. Й. Тищик**, канд. юрид. наук, проф.; **Є. О. Харитонов**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Н. М. Хуторян**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **В. М. Шаповал**, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАН України, чл.-кор. НАПрН України; **В. Ю. Шелітько**, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **І. Б. Шицький**, канд. юрид. наук; **О. І. Ющик**, д-р юрид. наук, проф.

ІНОЗЕМНІ ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Джон Белл, проф. (Велика Британія); **Г. О. Василевич**, д-р юрид. наук, проф. (Білорусь); **О. К. Голіченков**, д-р юрид. наук, проф. (Росія); **А. В. Наумов**, д-р юрид. наук, проф. (Росія); **В. Ф. Попондопуло**, д-р юрид. наук, проф. (Росія); **Хірохіде Такікава**, проф. (Японія); **І. З. Фархутдінов**, д-р юрид. наук, проф. (Росія); **Т. Я. Хабрієва**, д-р юрид. наук, проф., акад. РАН (Росія); **О. Чирич**, д-р юрид. наук, проф. (Сербія)

ЗМІСТ

ШЕМШУЧЕНКО Ю. Віхи і здобутки 65-річного поступу.....	9
Актуальна тема номера: «СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ»	
<i>I. Теоретико-методологічні аспекти розвитку правознавства</i>	
ОНИЩЕНКО Н. Правовий світогляд як явище соціальної дійсності.....	15
ГОРБАТЕНКО В. Право як форма регулювання соціальних відносин.....	22
РАБІНОВИЧ П. Потребує праворозуміння: концептуальна характеристика, евристичний потенціал.....	31
ЮЩИК О. Про класифікації та види права.....	41
ПАРХОМЕНКО Н. Взаємодія міжнародного, європейського та національного права: теоретичні засади.....	52
СКАКУН О. Межі державно-правового регулювання економіки: міждисциплінарний підхід.....	62
<i>II. Державний і суспільний лад в Україні: проблеми демократизації та конституціоналізації</i>	
ПЕТРИШИН О. Демократія як основа правової, соціальної держави.....	73
ФЕДОРЕНКО В. Суб'єкти конституційно-правових відносин: поняття, види, питання конституційної правосуб'єктності.....	83
СЕЛІВАНОВ А. Конституційність як критерій суспільної довіри до судової влади.....	92
БАТАНОВ О. Аксіосфера муніципалізму як фундамент розвитку сучасного муніципального права.....	97
АНТОНОВ В. Політика національної безпеки України в сучасних умовах: проблеми та реалії.....	106
<i>III. Стан і тенденції розвитку окремих галузей вітчизняної юридичної науки</i>	
АНДРІЙКО О., НАГРЕБЕЛЬНИЙ В. Проблеми організаційно-правового забезпечення державного управління в Україні.....	115
ХУТОРЯН Н. Підстави та умови матеріальної відповідальності у трудовому праві.....	126
СЕМЧИК В. Правові проблеми аграрної політики України.....	133
КУЛИНИЧ П. Об'єкти земельних правовідносин в Україні: теоретичний аспект.....	142
КОСТЕНКО О. Світоглядні основи сучасної кримінальної юстиції.....	157
КВАША О. Актуальні проблеми розвитку інституту співучасті у злочині.....	167
ПРИЛУЦЬКИЙ С. Конституювання судової влади України: виклики сьогодення та шляхи їх вирішення.....	178
МАЛИШЕВА Н. Проблеми демілітаризації космічного простору: міжнародно-правовий аспект.....	189
ТИМЧЕНКО Г. Практика Європейського суду з прав людини в аспекті реалізації принципу верховенства права.....	203

*IV. Становлення та розвиток наукових правових шкіл
в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*

СКРИПНЮК О. Академічна школа конституційного права.....	213
КРЕСІНА І. Становлення школи правової політології	224
КРЕСІН О. Становлення та розвиток порівняльно-правових досліджень.....	236
Директори Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України	
Академік Володимир Михайлович Корецький	250
Академік Борис Мусійович Бабій	255
Академік Юрій Сергійович Шемшученко	261

До уваги читачів журналу «Право України»!

Актуальною темою наступного номера видання буде:

«Новітній конституційний процес в Україні: стан і перспективи».

СОДЕРЖАНИЕ

ШЕМШУЧЕНКО Ю. Вехи и достижения 65-летнего развития	9
Актуальная тема номера: «СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ»	
<i>I. Теоретико-методологические аспекты развития правоведения</i>	
ОНИЩЕНКО Н. Правовое мировоззрение как явление социальной действительности	15
ГОРБАТЕНКО В. Право как форма регулирования социальных отношений	22
РАБИНОВИЧ П. Потребностное правопонимание: концептуальная характеристика, эвристический потенциал	31
ЮЩИК А. О классификациях и видах права	41
ПАРХОМЕНКО Н. Взаимодействие международного, европейского и национального права: теоретические основы	52
СКАКУН О. Пределы государственно-правового регулирования экономики: междисциплинарный подход	62
<i>II. Государственный и общественный строй в Украине: проблемы демократизации и конституционализации</i>	
ПЕТРИШИН А. Демократия как основа правового, социального государства.....	73
ФЕДОРЕНКО В. Субъекты конституционно-правовых отношений: понятие, виды, вопросы конституционной правосубъектности	83
СЕЛИВАНОВ А. Конституционность как критерий общественного доверия к судебной власти	92
БАТАНОВ А. Аксиосфера муниципализма как фундамент развития современного муниципального права	97
АНТОНОВ В. Политика национальной безопасности Украины в современных условиях: проблемы и реалии	106
<i>III. Состояние и тенденции развития отдельных отраслей отечественной юридической науки</i>	
АНДРИЙКО О., НАГРЕБЕЛЬНЫЙ В. Проблемы организационно-правового обеспечения государственного управления в Украине.....	115
ХУТОРЯН Н. Основания и условия материальной ответственности в трудовом праве	126
СЕМЧИК В. Правовые проблемы аграрной политики Украины	133
КУЛИНИЧ П. Объекты земельных правоотношений в Украине: теоретический аспект.....	142
КОСТЕНКО А. Мировоззренческие основы современной криминальной юстиции	157
КВАША О. Актуальные проблемы развития института соучастия в преступлении.....	167
ПРИЛУЦКИЙ С. Конституирование судебной власти Украины: вызовы современности и пути их решения	178

МАЛЫШЕВА Н. Проблемы демилитаризации космического пространства: международно-правовой аспект.....	189
ТИМЧЕНКО Г. Практика Европейского суда по правам человека в аспекте реализации принципа верховенства права.....	203
<i>IV. Становление и развитие научных правовых школ в Институте государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины</i>	
СКРИПНЮК А. Академическая школа конституционного права.....	213
КРЕСИНА И. Становление школы правовой политологии	224
КРЕСИН А. Становление и развитие сравнительно-правовых исследований.....	236
Директора Института государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины	
Академик Владимир Михайлович Корецкий	250
Академик Борис Мусиевич Бабий	255
Академик Юрий Сергеевич Шемшученко	261

К вниманию читателей журнала «Право Украины»!

Актуальной темой следующего номера издания будет:

**«Новейший конституционный процесс в Украине:
состояние и перспективы».**

CONTENTS

SHEMSHUCHENKO Yu. Milestones and Achievements of 65-Year-Long Progress	9
Topic of the Issue: «CURRENT ISSUES OF THE DOMESTIC LEGAL SCIENCE»	
<i>I. Theoretical and Methodological Aspects of the Development of Jurisprudence</i>	
ONISHCHENKO N. Legal Ideology as a Phenomenon of Social Reality.....	15
HORBATENKO V. Law as a Form of Regulation of Social Relations	22
RABINOVYCH P. Needs-Oriented Understanding of Law: Conceptual Characteristics, Heuristic Potential	31
YUSHCHYK O. On the Classifications and Types of Law	41
PARKHOMENKO N. Interaction of International, European and National Law: Theoretical Foundations	52
SKAKUN O. The Confines of State Legal Regulation of Economy: Interdisciplinary Approach	62
<i>II. State and Social Organization in Ukraine: Issues of Democratization and Constitutionalization</i>	
PETRYSHYN O. Democracy as a Basis of Legal and Social State	73
FEDORENKO V. Subjects of Constitutional Legal Relations: Concepts, Types, Issues of Constitutional Legal Personality	83
SELIVANOV A. Constitutionality as a Criterion for Public Confidence in the Judiciary	92
BATANOV O. Axiosphere of Municipalism as a Foundation for Development of Modern Municipal Law.....	97
ANTONOV V. National Security Policy of Ukraine in Modern Terms: Challenges and Realities	106
<i>III. State and Tendencies of Development of Separate Branches of Domestic Legal Science</i>	
ANDRIIKO O., NAHREBELNYI V. Problems of Organizational and Legal Framework of Public Administration in Ukraine.....	115
KHUTORIAN N. Grounds and Conditions of Financial Liability in Labor Law	126
SEMCHYK V. Legal Problems of Agrarian Policy of Ukraine	133
KULYNYCH P. Objects of Legal Relations Regarding Land in Ukraine: Theoretical Aspect.....	142
KOSTENKO O. Worldview Bases of Modern Criminal Justice.....	157
KVASHA O. Actual Problems of Development of the Institution of Criminal Complicity.....	167
PRYLUTSKYI S. Institutionalization of Judicial Power in Ukraine: Challenges of Modernity and Ways for Their Solution.....	178
MALYSHEVA N. Full Demilitarization of Outer Space: International Legal Aspect.....	189
TYMCHENKO H. Practice of the European Court of Human Rights in the Aspect of Realization of the Principle of the Rule of Law	203

*IV. Formation and Development of Scientific Law Schools
in the V. M. Koretsky Institute of State and Law, NAS of Ukraine*

SKRYPNIUK O. Academic School of the Constitutional Law	213
KRESINA I. The Development of Scientific School of the Legal Political Studies.....	224
KRESIN O. Formation and Development of Comparative Legal Studies.....	236
Directors of the V. M. Koretsky Institute of State and Law, NAS of Ukraine	
Academician Volodymyr Koretsky	250
Academician Borys Babii.....	255
Academician Yurii Shemshuchenko	261

For the attention of the readers!

The topic of the upcoming issue is:

«Modern Constitutional Process in Ukraine: State and Prospects».

ВІХИ І ЗДОБУТКИ 65-РІЧНОГО ПОСТУПУ

Ю. ШЕМШУЧЕНКО

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАН України,
академік НАПрН України,
директор Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

13 травня 2014 р. виповнюється 65 років від часу утворення Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України — провідної науково-дослідної юридичної установи у нашій державі.

Створення Інституту та його становлення пов'язані з ім'ям відомого вченого, академіка В. Корецького — першого директора цієї установи. Його справу продовжив інший відомий вчений, академік Б. Бабій. З 1988 р. і дотепер Інститут очолює автор цих рядків.

За останні 25 років науковцями Інституту опубліковано близько 500 монографій з актуальних проблем державотворення і правотворення та понад 10 тисяч наукових журнальних статей.

Пріоритетними напрямками сучасних фундаментальних наукових досліджень Інституту є: проблеми державотворення і правотворення в Україні: теорія, історія, практика; правові проблеми демократизації суспільних відносин і формування громадянського суспільства та утвердження і реалізація прав та свобод людини; теоретичні і прикладні проблеми розвитку правової системи України; теоретичні і практичні проблеми реалізації Конституції

та законодавства України; Україна в системі сучасного міжнародного правопорядку та європейської інтеграції: теорія і практика; проблеми енциклопедичних юридичних досліджень, філософії та соціології права.

До творчого доробку Інституту належить також довідкова література. Пріоритетне значення у цьому мала видана під егідою Інституту у 1998–2004 рр. шеститомна «Юридична енциклопедія» (відповідальний редактор — Ю. Шемшученко). Це було зроблено за державним замовленням відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 22 лютого 1966 р. «Про державну підтримку видання «Юридичної енциклопедії»». У 2005 р. ця праця отримала Державну премію України у галузі науки і техніки. Серед нагороджених — провідні вчені Інституту — В. Нагребельний, В. Денисов, В. Горбатенко, О. Мироненко, В. Погорілко, В. Семчик та І. Усенко.

Такої ж премії була удостоєна і видана за участю нашого Інституту шеститомна «Енциклопедія етнології та антропології» (голова редакційної ради — Ю. Римаренко). Лауреатами Державної премії України у галузі науки і техніки у нашому колективі

є також Н. Малишева, Н. Оніщенко та В. Олещенко.

До довідкової літератури належать також: «Мала енциклопедія етнодержавознавства» (1996) за редакцією Ю. Римаренка; «Політичний енциклопедичний словник» (1997, 2004) за редакцією Ю. Шемшученка, В. Бабкіна та В. Горбатенка; «Великий енциклопедичний юридичний словник» (2007, 2012) за редакцією Ю. Шемшученка; «Енциклопедія цивільного права України» (2008) за редакцією Я. Шевченко тощо.

Інститут бере участь у виданні багатотомної «Міжнародної поліцейської енциклопедії», а також здійснює проєкт видання тритомної «Енциклопедії міжнародного права».

Помітним у загальнонаціональному масштабі було й видання Інститутом протягом 2002–2005 рр. десяти томної «Антології української юридичної думки» (відповідальний редактор — Ю. Шемшученко). У цьому багатотомному зібранні кращі праці українських правознавців за останні два з половиною століття.

Чимало уваги приділяє Інститут і періодичним виданням. З 1992 р. він видає щорічник «Правова держава» та збірник наукових праць «Держава і право». Є співзасновником журналів «Право України», «Підприємництво, господарство і право», «Судова апеляція», «Порівняльно-правові дослідження» та «Проблеми філософії права». Нещодавно побачив світ «Альманах права». Разом із Київським університетом права НАН України Інститут видає «Часопис Київського університету права», у якому друкуються статті з проблем, що стосуються як юридичної науки, так і освіти.

У контексті посилення зв'язків юридичної науки і освіти плідною виявилася розпочата у другій половині 1990-х років діяльність Інституту з

підготовки і видання підручників та навчальних посібників для вищих юридичних навчальних закладів. Ця робота здійснювалася у координації з Київським університетом права НАН України. Як наслідок ми видали одностомні чи двотомні академічні курси з провідних галузей права. Йдеться, зокрема, про підручники: «Теорія держави і права» (2006) за редакцією О. Зайчука і Н. Оніщенко; «Конституційне право України» (1999) за редакцією В. Погорілка; «Конституційне право України» у 2-х томах (т. 1 (2006), автори — В. Погорілко, В. Федоренко; т. 2 (2008) за редакцією Ю. Шемшученка); «Адміністративне право України» у 2-х томах (2004–2005) за редакцією В. Авер'янова; «Цивільне право України» у 2-х томах (2007) за редакцією Я. Шевченко; «Трудове право України» (2004) за редакцією Н. Хуторян; «Кооперативне право» (1998) за редакцією В. Семчика; «Земельне право України» (2001) за редакцією В. Семчика; «Екологічне право України» (2005, 2008) за редакцією Ю. Шемшученка. Кілька видань витримав підручник «Основи правознавства» для загальноосвітніх навчальних закладів за редакцією І. Усенка. Видані також підручники: «Космічне право» (2012), автор Ю. Шемшученко; «Правові системи сучасності» (2012) за редакцією Ю. Шемшученка та Н. Оніщенко; «Інформаційне право України» (2009), автор Т. Костецька; «Адміністративне право України» (2009) за редакцією В. Авер'янова; «Історія вчень про державу і право» (2010), автори О. Мироненко та В. Горбатенко.

У доробку Інституту є серія збірників нормативно-правових актів та коментарів до них, зокрема, це: «Правова охорона культурних цінностей. Міжнародні документи і законодавство України» (1997) за редакцією

Ю. Шемшученка і В. Акуленка; «Ядерне законодавство України» (1998) за редакцією Ю. Шемшученка; «Космічне законодавство: нормативні акти» (1998) за редакцією Ю. Шемшученка і О. Негоди; «Космічне законодавство країн світу» у 5-ти томах (2001–2007) за редакцією Н. Малишевої та Ю. Шемшученка.

Чимало науковців нашого Інституту нагороджені преміями НАН України імені М. П. Василенка, премією імені Ярослава Мудрого та ін. Зокрема, лауреатами премії НАН України імені М. П. Василенка є: В. Денисов — за цикл праць «Міжнародне право і світовий порядок: пошук моделей правового пошуку» (1992); І. Усенко — за цикл праць «Юридичні аспекти історії Всеукраїнської академії наук» (1994); О. Костенко — за цикл праць «Закон і злочин (соціопсихологічні дослідження)» (1995); Ю. Шемшученко і К. Вислобоков — за видання видатної пам'ятки українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1997); Н. Оніщенко — за цикл праць «Правова система і парламентаризм в Україні: проблеми становлення і розвитку» (2004); В. Семчик, П. Кулинич, О. Ющик — за цикл праць «Теоретичні проблеми аграрної і земельної реформ та законодавчого процесу в Україні» (2006); В. Горбатенко — за цикл праць «Проблеми і перспективи політико-правового розвитку України» (2008); Н. Пархоменко за цикл праць «Проблеми розвитку матеріального і процесуального права» (2011); О. Кваша та С. Прилуцький за цикл праць з проблем дослідження кримінології в Україні.

Творча діяльність Інституту базується на глибокому вивченні практики реалізації чинного законодавства, співпраці з державними і господарськими органами. Інститут має тісні зв'язки з Верховною Радою, Адміністрацією

Президента і Кабінетом Міністрів України, Міністерством юстиції України, Конституційним Судом, Верховним Судом, Вищим господарським судом, Вищим адміністративним судом України, Генеральною прокуратурою України, іншими правоохоронними органами, Київською міською радою, місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування. Співробітники Інституту є членами наукових і науково-консультативних рад при відповідних державних органах, працюють у створюваних ними комісіях.

Інститутом підготовлено та надіслано до відповідних державних органів велику кількість наукових записок та інших пропозицій і рекомендацій з питань удосконалення чинного законодавства і практики його застосування. З 1995 р. тут діє Рада наукових експертиз (голова — В. Семчик), яка щороку надає близько 60 експертних висновків.

На особливу увагу заслуговує участь вчених Інституту в конституційних проектах незалежної України. Зокрема, в Інституті при підготовці проекту Конституції України 1996 р. були розроблені й надіслані до відповідних державних органів наукова концепція і власний проект Основного Закону України. Автор цих рядків був членом Конституційної комісії Верховної Ради України, а В. Авер'янов, І. Бутко, Л. Кривенко та В. Погорілко входили до складу офіційних робочих груп з підготовки проекту Конституції. І. Усенко взяв участь в остаточному термінологічному редагуванні тексту Конституції.

У 2007 р. вчені Інституту долучилися до процесу оновлення чинної Конституції України відповідно до Указу Президента України від 27 грудня цього року «Про Національну конституційну раду». До складу Націо-

нальної конституційної ради від Інституту увійшли Ю. Шемшученко, В. Авер'янов та В. Сіренко.

Нині в Інституті працює понад 98 наукових співробітників, у тому числі близько 90 докторів і кандидатів юридичних наук, 14 академіків та членів-кореспондентів НАН України і Національної академії правових наук України, 10 лауреатів Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужені діячі науки і техніки та заслужені юристи України. Багато науковців нагороджені орденами і медалями.

У 2011–2013 рр. провідні науковці Інституту працювали у складі Конституційної Асамблеї з підготовки проекту Концепції внесення змін до Конституції України. Ця Концепція була схвалена Асамблеєю і вона може бути використана у процесі подальшого удосконалення Конституції України.

Головними структурними одиницями Інституту є 10 наукових відділів: теорії держави і права (завідувач — Н. Оніщенко); історико-правових досліджень (завідувач — І. Усенко); конституційного права та місцевого самоврядування (завідувач — Ю. Шемшученко); проблем державного управління та адміністративного права (завідувач — О. Андрійко); проблем цивільного, трудового та підприємницького права (завідувач — Н. Хуторян); проблем аграрного та земельного права (завідувач — П. Кулинич); космічного та екологічного права (завідувач — Н. Малишева); проблем кримінального права, кримінології та судустрою (завідувач — О. Костенко); міжнародного права та порівняльного правознавства (завідувач — В. Денисов); правових проблем політології (завідувач — І. Кресіна).

Крім того, у складі чи при Інституті діють вісім центрів, а також Наукова рада з координації фундаментальних

правових досліджень НАН України (керівник — Ю. Шемшученко). Під егідою останньої були видані такі фундаментальні праці, як шеститомна «Юридична енциклопедія», десяти томна «Антологія української юридичної думки», вибрані праці академіка М. Василенка у 3-х томах, «Великий енциклопедичний юридичний словник», а спільно з Академією правових наук України (нині — Національна академія правових наук України) — п'ятитомні праці «Правова система України: історія, стан та перспективи» та «Правова доктрина України».

Традиційно плідні творчі зв'язки ми підтримуємо з Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого, юридичними факультетами Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Національним університетом «Одеська юридична академія», Київським та Харківським національними університетами внутрішніх справ, Українською академією банківської справи, Інститутом міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка тощо.

Інститут проводить як національні, так і міжнародні наукові конференції та симпозиуми. Разом із Національним космічним агентством України він, зокрема, провів у м. Києві у 2006 р. Міжнародний симпозиум ООН з космічного права, який отримав широкий позитивний резонанс.

Співробітники Інституту входять до складу міжнародних делегацій України, у тому числі на сесіях Генеральної Асамблеї ООН. Інститут здійснює творче співробітництво з Інститутом держави і права Російської академії наук, Інститутом законодавства при Раді Міністрів Російської Федерації, науковими і навчальними юри-

дичними центрами США, Франції, Німеччини, Угорщини, Польщі, Казахстану, Республіки Білорусь та інших країн.

Наукова діяльність Інституту на національному рівні здійснюються у контексті її інтеграції з юридичною освітою. При цьому використовуються різноманітні її форми. Зокрема, провідні вчені Інституту широко залучаються до читання курсів лекцій у багатьох навчальних закладах країни (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київський національний університет внутрішніх справ, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Українська академія банківської справи та ін.).

Найбільш ефективною, системною формою такої інтеграції є творче співробітництво Інституту з Київським університетом права НАН України (керівник — професор Ю. Бошицький), яке вже триває понад 15 років. Науковці Інституту результати своїх творчих досліджень випробовують у студентських аудиторіях. Інститут і університет проводять спільні наукові й науково-практичні конференції, взаємодіють у підготовці кандидатів і докторів юридичних наук через аспірантуру і докторантуру, разом видають монографічні праці, підручники і навчальні посібники.

Справжньою школою для перевірки наукових ідей стали методологічні семінари, які періодично проводяться Інститутом разом з юридичною фірмою «Салком». Загальною рубрикою для них є: «Юридична наука і суспільство: проблеми теорії і практики».

До участі у семінарах, крім науковців, залучаються народні депутати України, відомі державознавці тощо. Науковий і практичний інтерес, зокре-

ма, викликали такі методологічні семінари: «Актуальні проблеми судово-правової реформи в Україні» (1999); «Парламентаризм в Україні: теорія і практика» (2001); «Конституційно-правова реформа в Україні: проблеми теорії і практики» (2002); «Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії» (2004); «Теоретико-методологічні проблеми ефективності законодавства України» (2005); «Демократичні процеси розвитку української державності і громадянського суспільства» (2005); «Проблеми кодифікації законодавства України» (2006); «Національна держава і право в умовах глобалізації» (2007); «Проблеми організації державної влади в Україні» (2008); «Актуальні проблеми права власності за законодавством України» (2011); «Методологічні питання оновлення Конституції України» (2012); «Концептуальні питання удосконалення конституційних засад здійснення правосуддя в Україні» (2012); «Конституційно-правові засади державного суверенітету України в умовах глобалізації: проблеми теорії і практики» (2012); «Теоретично-методологічні проблеми сучасного конституціоналізму та державного управління в Україні» (2012).

Гордістю Інституту є наукові школи, які сформувалися протягом його існування на засадах наступництва у науці. До них, зокрема, належать наукові школи міжнародного права академіка В. Корецького, історії держави і права академіка Б. Бабія, державного управління члена-кореспондента НАН України В. Цветкова, конституційного права члена-кореспондента НАН України В. Погорілка, проблем інтересів у праві члена-кореспондента НАН України В. Сіренка, етнодержавознавства члена-кореспондента Академії правових наук України Ю. Римаренка, аграрного права

члена-кореспондента НАН України В. Семчика та ін.

Разом з тим дбаємо про інститутську наукову зміну, підготовку нового покоління кандидатів і докторів юридичних та політичних наук. Робиться це, головним чином, через аспірантуру і докторантуру. Станом на початок 2014 р. в аспірантурі й докторантурі Інституту навчалось понад 90 осіб на умовах бюджетного фінансування і на контрактній основі. Серед аспірантів — громадяни як України, так і інших країн.

Успішно діє також інститут здобувачів наукових звань. Нині його кількісний склад налічує близько 60 осіб.

При Інституті діє кілька спеціалізованих вчених рад по захисту дисертацій. Ними охоплені майже всі юридич-

ні спеціальності. Щороку в цих радах захищається 50–60 докторів і кандидатів юридичних та політичних наук.

Підготовка наукових кадрів є важливим завданням дирекції і Вченої ради Інституту. Їм у цьому допомагає Рада молодих вчених.

Таким чином, 65-річний досвід діяльності Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України свідчить про те, що він завжди займав провідні позиції в українській юридичній науці. І сьогодні Інститут є флагманом у відповідній сфері діяльності. Ця діяльність, звичайно, не позбавлена певних недоліків. Але загалом в активі Інституту вагомий творчий доробок, який є теоретичним фундаментом побудови в Україні правової держави і громадянського суспільства.

Актуальна тема номера:

«Сучасні проблеми вітчизняної юридичної науки»

*І. Теоретико-методологічні аспекти розвитку
правознавства*

ПРАВОВИЙ СВІТОГЛЯД ЯК ЯВИЩЕ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЙСНОСТІ

Н. ОНИЩЕНКО

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
завідувач відділу теорії держави і права
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України),
заслужений юрист України*

Серед усіх складових, що являють собою демонстрацію «дефіциту» (або відсутності розвитку) в різних сферах життєдіяльності людини, комунікативним цивілізованим елементам ми б віддали одне з перших місць. Можливо одне з першоосновних, навіть, порівняно з економікою.

Слід враховувати, що навіть суттєве покращання економічної ситуації в країні не змогло б швидко привести до належного стану громадянської відповідальності, що має підґрунтям належний правовий світогляд. Вочевидь, йдеться про правову проблему формування особистості, яка здатна самостійно мислити, приймати рішення, публічно виражати свою думку, усвідомлювати та приймати на себе відповідальність за наслідки своєї публічної, особливо політичної, діяльності.

© Н. Оніщенко, 2014

Цікавим у цьому контексті і відповідно до останніх політичних подій в Україні стає розуміння такого явища соціальної дійсності, як правовий світогляд. Причому ця цікавість може бути пов'язана і з теоретико-філософським «звучанням», і з практичним значенням цієї категорії. Сьогодні юридична наука характеризується процесами зверненими на переорієнтацію правової проблематики щодо світоглядних основ правового життя суспільства. Саме наука дозволяє характеризувати правову думку як процес розуміння соціально-правової дійсності, пізнавальну діяльність окремого індивіда і як вираз особливого складу характеру, розуму, світоглядно-правових основ тієї чи іншої епохи, культури, цивілізації [1, 14–15].

Слід зазначити, що, на жаль, в умовах, коли правова дійсність характери-

зується втратою цінностей, віри, інколи сенсу буття, суспільство характеризується втратою етичних начал, близьких до понять «совість» та «обов'язок». Все це, у свою чергу, призводить до етичного «виснаження» совісті з усіма відповідними наслідками [2, 151–162].

Отже, про належну політико-правову активність особистості, що стає можливою в умовах розвитку і забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини, стає можливою з розвитком правового світогляду сучасного суспільства і сучасної особистості — можна говорити тільки у зв'язку з належним право-світосприйняттям. Що це означає? Це і є та сама «метаморфоза», про яку пишуть соціологи [3]: знання та навіть навички користування є, а інтерналізації (інтеріоризації), тобто переходу у внутрішню якість не відбувається [3, 239]. Видається, право, щоб бути успішно сприйнятим, крім демонстрації своєї діяльнійшої «потенційної» здатності, повинно включатися в первинну соціологізацію, як певна складова відповідного масиву, який має засвоюватися, починаючи з самого раннього віку, щоб потім не бути віднесеним до категорії «штучних реальностей», які не притаманні тій чи іншій особистості [3, 240]. У цьому контексті слід акцентувати увагу на науково-дослідницьких працях вітчизняних правознавців [4]. Крім того, хотілося б обов'язково звернути увагу на те, що право здійснює свої функції не відособлено, а в єдиному комплексі й тісній взаємодії з іншими соціальними регуляторами.

Соціальні функції моралі, звичаїв, політичних норм значною мірою ідентичні функціям права. Різниця полягає в соціальній значущості суспільних явищ, що регулюються моральними, політичними і правовими нормами. Інакше кажучи, у механізмі соціального регулювання спостеріга-

ється своєрідний розподіл ролей між правом, політикою, мораллю, звичаями, традиціями тощо у виконанні одного і того самого завдання — впорядкування суспільних відносин.

Тому правовий світогляд пересічної людини в певному суспільстві не може бути відокремленим і невідокремлений від наявної «впливової дії», насамперед саме права та інших соціальних регуляторів.

Крім того, слід звернути увагу на те, що проблема не в тому, що існує суттєва різниця між буденною та професійною правосвідомістю, а в тому, що являє собою правова думка звичайної людини та професіонала [5, 202–203]. Слід зазначити щодо традицій правової реальності, які притаманні громадянському суспільству — сьогодні як ніколи гостро відчуваються недоліки, сформовані під впливом різних чинників юридичної думки.

Щодо термінологічної визначеності, на нашу думку, під правовим світоглядом слід розуміти уяву про право, як феномен соціальної дійсності. Якщо інтерпретувати це визначення щодо потреб юридичної практики, то це уявлення про розвиток соціальних систем, про життя суспільства, процеси життєдіяльності в державі та світі в контексті правових реалій. Крім того, деякі дослідники підкреслюють «праволюднну» природу правового світогляду, спрямовану на задоволення життєво необхідних потреб, забезпечення рівності прав, толерантності, «правозобов'язаного» характеру правового світогляду (консенсусна реалізація можливостей кожним учасником соціуму), необхідності нормативного закріплення природних прав носіїв правового світогляду [4, 3].

В. Туманов на початку 90-х років [6], О. Лейст через десятиріччя наголошували на нелегкому шляху форму-

вання юридичного мислення, що спирається на відносини громадянського суспільства і стабільного права. «У масштабі суспільства юридичне мислення не може скластися за наказом зверху, воно виникає разом із масовим повсякденним інтересом до осмислення суспільних відносин через конкретні права та обов'язки їх учасників, підстави виникнення цих прав і обов'язків, у зв'язку з процесуальними гарантіями правовідносин і відповідальністю за порушення прав і невиконання обов'язків» [7, 279].

Ігнорування уявлень про роль і значущість права, як соціального феномену, на певних етапах розвитку призводять до формування міфу про стійкий правовий нігілізм у слов'янських державах. Цей міф є зручним для можновладців і дозволяє законодавцю перекласти відповідальність за провал економіко-правових реформ у суспільстві на саме ж суспільство. Можна поділити думку О. Лейста про те, що недостатня розвиненість юридичного мислення заважає усвідомити, що, власне, ми хочемо від права. Слід підкреслити, що право, його можливості та вимоги — це та реалія, яка повинна відмежовуватися від близьких, але інших реалій із площини етики, моралі, духовності, канонічних норм тощо.

Сьогодні суспільство характеризується різким падінням уваги до права або, навіть, можна сказати зневагою до багатьох правових положень та настанов. Так, мабуть, нікого не здивуєш явищами правового нігілізму та правового песимізму. Сам термін «песимізм» визначається як світосприйняття, перейняте смутком, безнадією, невірою в успіх, у краще майбутнє [8, 940], або песимізм (від фр. *passimisme*, з лат. *pessimus* — найгірший) — світобачення, сповнене безнадії, недовіри до майбутнього; схильність бачити в усьому тільки погане [9, 564]. Подібні визна-

чення наведені і в інших тлумачних словниках [10, 333, 365].

Розглянувши ці дефініції, хотілося б навести деякі міркування. Справа в тому, що сприйняття або, правильніше, оцінка будь-якого явища з позицій песимізму означає відсутність руху, розвитку, вдосконалення. Це явище позбавляє сенсу майбутнє. Сьогодні все більше песимістичних оцінок (і це не безпідставно) щодо можливостей конструктивного правового розвитку.

Сучасний кризовий стан та його прояви породжують стійкий соціальний та правовий песимізм, що трансформується сьогодні із площини емоцій, почуттів, відчуттів, переживань (правова психологія) у площину переконань, ставлення, уявлень, стереотипів (правова ідеологія). Це і обумовлює певну ту чи іншу, на жаль, не завжди бажану для суспільства поведінку індивіда.

Не приділяючи аналізу причин цього явища спеціальної уваги (всі вони добре відомі як пересічному громадянину, так і державним діячам, посадовцям, політикам, представникам науки), хочемо лише наголосити, що песимістичні настрої багато в чому нівелюють, відкидають повагу до права як найбільш дієвого регулятора суспільних відносин, а отже, заважають формуванню відповідного сучасним реаліям правового світогляду.

У цих умовах, на нашу думку, необхідне відродження поваги до права, принципу верховенства права, принципу законності, підвищення авторитету закону, що є чи ненайголовнішим завданням представників вітчизняної науки. Тому, не пропонуючи нових «рецептів миттєвого одужання суспільства», враховуючи, що це процес не одного дня, тижня або місяця, що суспільство не може «одужати» за «помахом чарівної палички», а довіра до права, закону і режиму законності

не може виникнути миттєво за бажанням як представників влади, так і її опонентів, або представників соціуму, хочемо наголосити на тих невідкладних завданнях, що мають важливе значення щодо означеної проблематики.

Йдеться про несприйняття держави, багатьох її інститутів, недовіру до її реформаторських позицій та стартів, що посилює і песимістичні настрої, і світоглядні деформації в суспільстві.

Пошук порядку в людському суспільстві, — зазначав видатний філософ та мислитель В. Соловйов, — супроводжується пошуком влади [11]. Просування України демократичним шляхом прямо пов'язане, по-перше, з перерозподілом соціального простору між державою і громадянським суспільством, а по-друге, з їх визначеною, бажано більш ефективною взаємодією або хоча б налагодженим співіснуванням у нових політичних умовах.

Слід зазначити, що принцип пріоритетного функціонування громадянського суспільства стосовно державної влади знаходить своє розповсюдження, стає все більш характерним для генеральної динаміки розвитку сучасної світової цивілізації. Це, зокрема, відображено у появі та успішній діяльності міжнародних невідомих організацій, наднаціональних інститутів ООН, ЮНЕСКО, МОП тощо. У документах таких організацій зафіксований примат громадянського суспільства над державою при вирішенні тих чи інших проблем та конфліктів.

Проте слід враховувати, що соціальні та політичні переваги комунікативної моделі громадянського суспільства порівняно з їх «жорсткими» державними аналогами вітчизняного типу протягом перебудовних процесів викликали певні ідеалістичні уявлення у свідомості демократичних кіл. Проголошена гласність для активізації громадян стала розглядатися як гро-

мадянське суспільство, яке здатне відсторонити контроль держави в якості її реальної «демократичної заміни» [12, 535–556].

Сучасний стан українського суспільства потребує від наукової спільноти пошуку відповідей на загальносоціальні імпульси, які потребують зміни стратегії реформування: перехід його від неконструктивних спроб замінити державу громадянським суспільством до зусиль, які спрямовані на їх збалансовану взаємодію. Саме принцип соціального та політичного балансу у взаємовідносинах держави та громадянського суспільства повинен стати основою для виправлення та корекції існуючої ситуації.

У цій сфері країна зустрілася сьогодні з найбільшими труднощами. Проблеми у взаємовідносинах вітчизняних володарюючих структур з суб'єктами та інститутами громадянського суспільства є настільки серйозними, що в національній суспільній свідомості стали формуватися полярні, досить стійкі уявлення про те, що в Україні закордонні демократичні інституції взагалі не потрібні, що, крім шкоди, для країни вони нічого не принесли, що такі ідеї мають бути визнані некоректними з огляду на практику. Й інші: національний, політико-правовий розвиток повинен бути точною копією, відображенням західних взірців без будь-якої корекції на національну самобутність.

Щоб розібратися у цьому питанні, слід визначити роль держави як базового елементу української політичної системи, що відповідає за збереження цілісності суспільства та забезпечення його нормальної життєдіяльності. Соціальний простір структурується так, щоб доля ентропійних процесів (невизначених) у соціумі не перевищувала рівень, за яким починаються

системно-структурні дисфункції та стає можливим його розпад.

Оголошення магістральною проблемою сьогодення права людини, визнання інтересів особистості більш вагомими порівняно з інтересами суспільства і держави є класичним постулатом доктрини громадянського суспільства. Однак це не означає і не може означати послаблення ролі держави у захисті та охороні особистості.

Окремо варто наголосити, що права слід дотримуватися не тільки завдяки повазі до нього, а й завдяки нагальній потребі відродження поваги до правового порядку в суспільстві.

Що ж сьогодні може зробити науковий осередок для покращання ситуації в руслі відродження довіри до права?

Очевидна необхідність формування правової думки, як передумови та необхідної умови розуміння правової дійсності на усіх її рівнях та у всіх її проявах [13].

Вочевидь, для того, щоб відбулося прийняття права на особистісному рівні, необхідно адекватно потребам часу і розвитку сучасної особистості формувати соціальний, у цьому випадку освітній, простір буття особистості [14].

Насамперед мова повинна йти про правову освіту в суспільстві, яка є невід'ємною частиною загальної культури громадянина, умовою формування правосвідомості та правового світогляду. Життя у громадянському суспільстві формує правову свідомість (позитивну чи негативну) залежно від того, як відбувається цей процес: стихійно чи цілеспрямовано в рамках правової освіти. Адже правова освіта є запорукою того, що право стає регулятором життя індивіда, а не перешкодою на шляху вирішення його особистих завдань. У сучасних умовах саме правова освіта може стати важливішим чинником розвитку особи, ста-

новлення громадського суспільства і демократичної правової держави в сучасній Україні, громадяни якої зможуть жити в соціально-правовій злагоді один з одним, з державою, владою, політичними партіями, громадськими рухами тощо. Отже, саме правова освіта стає запорукою формування правового світогляду.

У свою чергу, важко заперечувати, що від якості правової освіти залежить адекватне сприйняття правової дійсності.

Одним із цікавих напрямів в означеному контексті сьогодні повинні стати лекторії, які проводять вчені. Можливо, у форматі консультативних семінарів, проте не тільки і не стільки для науковців, скільки для пересічних громадян країни.

Величезного значення у формуванні правового світогляду, ставлення до права, визнання його престижу, безумовно, має відігравати правова гласність, зокрема проведення міжнародних науково-практичних конференцій, методологічних семінарів, симпозіумів та конгресів науковців, що надасть поштовх зарубіжним публікаціям вітчизняних вчених.

Очевидно, відчуття правової захищеності і передбачає глибинну перебудову ставлення людей до права, Конституції, закону. Не випадково відомі юристи звертаються до духовних витоків індивідуального і суспільного у правосвідомості, говорять про необхідність глибинних змін. Без істотної трансформації правосвідомості неможливо усвідомлювати найважливіші конституційні принципи верховенства права, справедливості та рівності, на основі яких у сучасних умовах забезпечуються адекватне співвідношення свободи, закону і публічної влади, їх баланс. При цьому треба підкреслити, що правосвідомість у широкому розумінні містить і право-

ву ідеологію, і правову психологію, а також правові почуття та правовий досвід індивідів, професійної еліти і всього суспільства в цілому. Крім того, правовий світогляд та права свідомість співвідносяться, на нашу думку, як ціле і частина або точніше процес засвоєння права та його результат. Правовий світогляд — це правовий дух народу та ідеальна матриця, яка визначає вчинки та поведінку людей. При деструктивному правовому світогляді виникає «хвора» правосвідомість, а отже, страждатиме правозастосовна практика і конституційна законність

[15, 343]. Ще раз хочемо наголосити на важливості не тільки існування певного рівня правової свідомості суспільства (що вже не одноразово констатувала юридична наука), а й на важливості форм буття і розвитку правового світогляду, що сприятиме переходу уявлень про право із теоретичної площини у площину конкретних завдань та дій, спрямованих на організацію змін «на краще» у державі та громадянському суспільстві, сьогодні та на їх конструктивний діалог у майбутньому.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Овчинников А. И. Правовое мышление : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01. — Ростов н/Д, 2004. — 40 с.
2. Арановский К. В., Князев С. Д. Пользуясь приглашением // Журнал российского права. — 2007. — № 10.
3. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М., 1995. — 323 с.
4. Бачинський Т. В. Формування основ правового світогляду та правової культури шкільної молоді (філософсько-правовий вимір) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. — Л., 2013. — 20 с.
5. Ткаченко С. В. Рецепция права: идеологический компонент. — Самара, 2006. — 193 с.
6. Туманов В. А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе // Государство и право. — 1993. — № 8. — С. 52–58.
7. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. — М., 2002. — 288 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь, 2005. — 896 с.
9. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови. — Тернопіль, 2005. — 848 с.
10. Шукіна І. А. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова від А до Я. — Донецьк, 2008. — 704 с.
11. Соловьев В. С. Сочинения в 15-ти т. / отв. ред. А. А. Носов ; сост. Н. В. Котрелев, А. А. Носов. — М., 2000. — Т. 1: 1873–1876. — 391 с.
12. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підруч. — К., 2007. — 622 с.
13. Горшков М. К. Российская социология и вызовы современного общества: вместо предисловия // Россия реформирующаяся. Ежегодник—2010 / отв. ред. М. К. Горшков. — М., 2010. — С. 3–17.
14. Ильенков Э. В. Что же такое личность? // С чего начинается личность. — М., 1979. — С. 183–237.
15. Зорькин В. Д. Россия и Конституция в XXI веке: взгляд с Ильинки. — 2-е изд., доп. — М., 2008. — 591 с.

REFERENCES

1. Ovchinnikov A. I. Pravovoe myshlenie [Legal Thinking], Rostov on Don, 2004, 40 p.
2. Aranovskiy K. V., Knyazev S. D. Polzuyas priglasheniem [Using the Invitation], *Zhurnal rossiyskogo prava*, 2007, no. 10.
3. Berger P., Luckmann T. Sotsialnoe konstruirovaniye realnosti. Traktat po sotsiologii znaniya [The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge], Moscow, 1995, 323 p.
4. Bachynskiy T. V. Formuvannia osnov pravovoho svitohliadu ta pravovoi kultury shkilnoi molodi (filosofsko-pravoviy vymir) [Formation of Bases of Legal Outlook and Legal Culture by Youth (Philosophical and Legal Dimension)], Lviv, 2013, 20 p.
5. Tkachenko S. V. Retseptsiya prava: ideologicheskiiy komponent [Reception of the Law: Ideological Component], Samara, 2006, 193 p.
6. Tumanov V. A. Pravovoy nihilizm v istoriko-ideologicheskoy rakurse [Legal Nihilism in Historical and Ideological Perspective], *Gosudarstvo i pravo*, 1993, no. 8, pp. 52–58.

7. Leyst O. E. *Sushchnost prava. Problemy teorii i filosofii prava* [Essence of the Law. Problems of Theory and the Philosophy of Law], Moscow, 2002, 288 p.
8. *Velykyi tumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dop.)* [Great Explanatory Dictionary of Modern Ukrainian Language (With Additions and Amendments)], Kyiv ; Irpin, 2005, 896 p.
9. Kunch Z. I. *Universalnyi slovnyk ukrainskoi movy* [Universal Dictionary of Ukrainian Language], Ternopil, 2005, 848 p.
10. Shchukina I. A. *Velykyi tumachnyi slovnyk. Suchasna ukrainska mova vid A do Ya* [Great Explanatory Dictionary. Modern Ukrainian Language from A to Ya], Donetsk, 2008, 704 p.
11. Solovyev V. S. *Sochineniya v 15-ti t.* [Works in 15 Volumes], Moscow, 2000, vol. 1, 391 p.
12. Penkov E. V. *Chto zhe takoe lichnost?* [What is the Individuality?], *S chego nachinaetsya lichnost*, Moscow, 1979, pp. 183–237.
13. Gorshkov M. K. *Rossiyskaya sotsiologiya i vyzovy sovremennogo obshchestva: vmesto predisloviya* [Russian Sociology and Challenges of Modern Society: Instead of the Preface], *Rossiia reformiruyushchayasya. Ezhegodnik–2010*, Moscow, 2010, pp. 3–17.
14. Penkov E. V. *Chto zhe takoe lichnost?* [What is the Individuality?], *S chego nachinaetsya lichnost*, Moscow, 1979, pp. 183–237.
15. Zorkin V. D. *Rossiia i Konstitutsiya v XXI veke: vzglyad s Ilinki* [Russia and the Constitution in XXI Century: Ilinka Perception], Moscow, 2008, 591 p.

Онищенко Н. М. Правовой світогляд як явище соціальної дійсності

Анотація. Статтю присвячено проблематиці правового світогляду, яка є важливою у розумінні процесу сприйняття права. Обрана тематика продиктована відсутністю наукових напрацювань у зазначеній сфері. Потребують дослідження рівні та умови формування сучасної правової ідеології. Окремий вектор викладу пов'язаний із питаннями правового оптимізму, подолання явищ правового нігілізму та правового песимізму, а також визначенням місця сучасної правової освіти в соціалізації особи.

Ключові слова: правовий світогляд, правова ідеологія, правовий оптимізм, правовий нігілізм, правовий песимізм, правова освіта.

Онищенко Н. Н. Правовое мировоззрение как явление социальной действительности

Аннотация. Статья посвящена проблематике правового мировоззрения, которая является важной в понимании процесса восприятия права. Выбранная тематика продиктована отсутствием научных работ в данной сфере. Требуют исследования уровни и условия формирования современной правовой идеологии. Отдельный вектор изложения связан с вопросами правового оптимизма, преодоления явлений правового нигилизма и правового пессимизма, а также определением современного правового образования в социализации личности.

Ключевые слова: правовое мировоззрение, правовая идеология, правовой оптимизм, правовой нигилизм, правовой пессимизм, правовое образование.

Onishchenko N. Legal Ideology as a Phenomenon of Social Reality

Annotation. The article is devoted to issues of legal outlook, which is important for understanding the process of law perception. The topic under consideration is caused by the lack of scientific developments in this field. It is stated that the stages and conditions of formation of the modern legal ideology require the investigation. The author covers the separate vector of presentation, associated with issues of legal optimism, overcoming effects of legal nihilism and legal pessimism, as well as defining the modern legal education in socialization.

Key words: legal outlook, legal ideology, legal optimism, legal nihilism, legal pessimism, legal education.

ПРАВО ЯК ФОРМА РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

В. ГОРБАТЕНКО

*доктор політичних наук, професор,
заступник директора
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

Світовий досвід переконливо свідчить, що право перестає відображати нагальні потреби, запити й інтереси суспільства, якщо воно відривається від вироблених поколіннями людей соціальних норм. І це очевидно, оскільки останні є суспільно визнаними або узаконеними вимогами, приписами, побажаннями й очікуваннями відповідної поведінки, що регулюють дії людей, мотивують суспільне життя відповідно до цінностей певної культури, зміцнюють стабільність і цілісність суспільства. Соціальні норми характеризуються певною стабільністю, доцільністю, імперативністю, категоричністю, уніфікованістю. Виходячи з цього, право покликане слугувати регулятором людської поведінки та критерієм оцінки її відповідності сформованим історично, сприйнятим ментально та закріпленим у законах соціальним нормам. Зіштовхуючись з реальністю, право слугує своєрідним «провідником між існуючою і необхідною дійсністю» [1, 59].

Соціальні норми на індивідуальному рівні пов'язуються з рольовими установками індивідів, а на державно-суспільному — з функціонуванням правових систем. Соціальний конфлікт, який в Україні наприкінці 2013 р. — на

початку 2014 р. вилився у жорстке протистояння між владою і народом, значною мірою зумовлений провалами на обох зазначених вище рівнях. Узурпувавши владу в державі, правляча верхівка по суті втратила розуміння того, що правові норми тісно пов'язані з соціальними нормами, які виробляються на основі звичаїв, цінностей і є конкретними установками щодо поведінки людей, зразками, які визначають межі допустимого в конкретних умовах їхньої життєдіяльності.

Усі види соціальних норм у сучасному суспільстві перебувають у постійному функціональному зв'язку, утворюючи багаторівневий нормативний комплекс. Моральні норми зорієнтовані на створення гармонії співіснування індивідуального й колективного начал, вироблення стандартів людського співжиття. Політичні норми передбачають захист наявних у суспільному житті настанов, приписів, традицій діяльності держави, партій та інших суб'єктів політики, а також вдосконалення порядку реалізації тих чи інших програмних установок, політичних рішень. Нормами управління регулюються відносини між тими, хто управляє, та підлеглими. Вони створюються органами держави, громад-

ськими організаціями, практикою спілкування. На них ґрунтуються організованість та дисципліна державного апарату й тих, на кого спрямовані його зусилля.

Дотримання соціальних норм забезпечується переважно через застосування соціальних заохочень і соціальних покарань. Призначення соціальних норм — позитивне, творче спрямування людської енергії, запобігання деструктивним явищам і процесам. Відповідно до цього ідеальна модель функціонування права передбачає максимальне зближення соціальних норм конкретно взятого суспільства та національного законодавства. Така модель зазвичай передбачає наявність розвинутого громадянського суспільства. Демократична держава не може існувати без його вільного розвитку. «Слабкість громадянського суспільства підштовхує державу до узурпації його прав, у результаті чого відбувається перерозподіл їхніх функцій. В такому випадку держава, крім власних функцій, привласнює ще й функції громадянського суспільства, змушує його виконувати виключно державні рішення» [2, 75]. Досвід перехідних країн, у тому числі й України, переконливо засвідчує, що головними перешкодами на шляху формування громадянського суспільства є зневажливе ставлення громадян до законів, а також домінанта державного начала над особистісним.

Демократичне розуміння громадянського суспільства означає: вільний розвиток індивідуального та колективного життя, навички колективних дій у рамках існуючого правового поля; наявність децентралізованої державної влади і місцевого самоврядування; функціонування гнучкої ринкової економіки з властивою їй багатоманітністю форм власності; множинність незалежних політичних сил і партій з недирективно сформованою

громадською думкою; високий рівень поінформованості населення (знання законів, правил, соціально значущих рішень); здатність населення до мобілізації у короткі проміжки часу; можливість забезпечення реального відображення стану справ, на відміну від держави, яка є сферою умовного, формального життя. Виходячи з цього, громадянське суспільство можна визначити як суспільство рівноправних громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних ознак, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага, утворює розвинуті політико-правові відносини.

В Україні переважає протестний характер громадського волевиявлення, який викликаний насамперед діями влади. Необхідність постійної боротьби проти сваволі влади, як правило, стимулює виникнення стихійних громадських об'єднань, які можна розглядати як зародки майбутніх інститутів розвинутого громадянського суспільства. Перспективи розвитку останнього пов'язані: зі здатністю еліти до сприйняття і використання ліберальних політичних цінностей; з розширенням прав різноманітних громадських об'єднань; із залученням громадських організацій до процесу прийняття державно-політичних і державно-управлінських рішень. Звичайно, для створення розвинутого громадянського суспільства, поряд із такими чинниками, як активність, самостійність, ініціатива, потрібні поглиблення юридичної грамотності населення і підтримка з боку держави. При цьому слід зазначити, що громадянське суспільство не будується за циркуляром згори. Необхідно дати йому можливість розвиватися знизу. У протилежному випадку воно саме її буде шукати, як це доводять останні події, пов'язані з феноменом Майдану.

Щоб зрозуміти, в яких напрямках слід розвивати громадянське суспільство, насамперед необхідно оцінити його якісний характер. В Україні найвиразнішими ознаками суспільства часів незалежності постали: насторожене ставлення до громадських організацій; надмірне захоплення «партійним будівництвом» (зокрема, перетворення Народного Руху України в політичну партію призвело до негативних наслідків — з масового утворення він трансформувався в одне з атомістичних утворень); роз'єднаність в етнокультурному, політичному, соціальному сенсі, а також за ідентичністю; тотальна недовіра, причому не тільки суспільства до держави, а й людей між собою; розчарування значної маси людей у можливостях політики, особливо після невдач Помаранчевої революції; безвідповідальність на всіх рівнях соціальної ієрархії; амбівалентність, тобто одночасне прагнення до полярно протилежних речей (демократії та сильної руки; Союзу з Росією та Європою); низький рівень забезпечення незалежності ЗМІ; неналежний рівень освітньо-просвітницької діяльності, спрямованої на розвиток громадянської активності.

Поняття «громадянське суспільство» не знайшло свого закріплення у чинній Конституції України. Хоча в її проекті (у редакції від 1 липня 1992 р.) третій розділ називався «Громадянське суспільство і держава». У зазначеному проекті встановлювалося досить демократичне положення: «Держава підпорядковується громадянському суспільству і спрямовує свою діяльність на забезпечення рівних можливостей для всіх як основи соціальної справедливості». Можливо, у новому проекті Конституції слід повернутися до цього формулювання. У практичному вимірі для повноцінної життєдіяльності громадянського суспільства і налагоджен-

ня його взаємодії із державою сьогодні необхідно виконати три основні умови: 1) створення його розгалуженої інституціональної інфраструктури; 2) розвиток самоорганізаційного потенціалу громад; 3) законодавче врегулювання відносин із державою. Виходячи з цих умов, спробуємо висловити деякі міркування щодо функціональних можливостей співпраці держави і громадянського суспільства.

Реальна ситуація з розвитком інфраструктури громадянського суспільства станом на початок 2014 р. полягала у такому: на створення його структур і на забезпечення діяльності тих, які виникають стихійно, не були передбачені жодні спеціальні засоби; громадські ради при органах влади мали номінальний характер; фактично був виключений із політичного життя один з основних механізмів реального здійснення народовладдя — залучення членів територіальних громад у процес прийняття суспільно значущих рішень. Свободу громадянських дій населення неправомірно ототожнювали з ринковою свободою. Альтернативою зазначеному вище має постати інституціоналізоване громадянське суспільство, тобто розгалужена, багатоаспектна мережа різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення і формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави. Йдеться про те, що для прискореного формування громадянського суспільства недостатньо його стихійного розвитку. Потрібен проект його формування.

Розвиток самоврядування для нашої країни означає розвиток демократії. Однак він заторможений із кількох основних причин: звуження простору свободи і самоврядних можливостей громадян через формування жорсткої вертикалі влади й відсутність децентралізації; збереження

рецидивів етатистської культури верхів і низів; невідповідність фінансового забезпечення світовим стандартам, за якими 60 % виробленого на місцевому рівні сукупного доходу має там і залишатися, а не перерозподілятися через центр. Необхідні цілеспрямована підготовка й підтримка лідерів громадянського суспільства, як правило, не виникають. Такими потенційними лідерами на місцях можуть виступати представники інтелігенції (вчителі, лікарі, священнослужителі). До того ж можна було б спеціально готувати відповідних фахівців на юридичних чи політологічних відділеннях університетів за спеціальностями: планування розвитку місцевих спільнот; місцеве управління; розвиток села і проблеми міста; освіта в місцевих спільнотах; економічний розвиток місцевих спільнот; робота з молоддю та особами похилого віку.

Однією з головних особливостей громадянського суспільства є конкретний і повсюдний вплив на розв'язання повсякденних проблем. На цей процес, поряд з підтримкою спонтанної динаміки, можна і необхідно впливати нормативно-правовими і державно-управлінськими засобами. Дієвим механізмом розвитку громадянського суспільства можна вважати підтримку соціального партнерства, яке дозволяє поєднати зусилля держави, бізнесу та громадянських інститутів. У Європі сьогодні саме з цим пов'язаний безперервний процес реалізації адміністративних реформ. Особливо, що стосується залучення бізнесу і громадських структур до реалізації ініційованих державою проектів. У демократичних державах сьогодні серйозна увага приділяється і так званому неформальному соціальному партнерству, в рамках якого у нас, наприклад, може здійснюватись облік соціально небезпечних

сімей, які є причиною пожеж, газових вибухів у квартирах, грабежів, зростання неблагонадійних дітей. З погляду пріоритетності законодавчого регулювання функціонування інститутів громадянського суспільства осередками його зміцнення можуть стати благодійні організації, фонди, товариства, меценатство і волонтерський рух. При цьому законодавець має враховувати й те, що подібні організації можуть слугувати засобом відмивання «брудних» грошей, оплотами маніпуляцій довірою людей. Відповідно, особливу увагу слід звертати на відкритість їхньої діяльності, чіткість норм і правил, покликаних регулювати діяльність у цій сфері.

Важливою умовою життєздатності інститутів громадянського суспільства є забезпечення їхньої фінансової стійкості. Це насамперед передбачає створення сприятливих податкових умов. Зокрема, варто було б надати можливість для фізичних осіб адресної виплати частини податків на розвиток інститутів громадянського суспільства із забезпеченням відповідної звітності. У 2010 р. було прийнято Закон України «Про соціальний діалог». Закон загалом позитивний, спрямований на досягнення спільних домовленостей працівників, роботодавців, органів місцевого самоврядування. Однак коло суб'єктів діалогу штучно звужене, важелі й можливості впливу є нерівними. Нормативного закріплення потребує порядок здійснення громадського контролю за діяльністю органів влади. Поряд з названим, законодавчого регулювання потребують: статус і діяльність невідприємницьких організацій; облік і надання соціальних послуг, у тому числі правової допомоги, населенню; реальне забезпечення права на звернення кожного громадянина до органів державної влади; процедура реєстрації об'єднань громадян.

Для того щоб право мало соціально вмотивовану громадянську спрямованість, процес його формування повинен орієнтуватися на випереджальний характер, включати прогностичну складову. Необхідно побудувати таку онтологію, в якій минуле, нинішнє і майбутнє будуть перебувати в діалектичній єдності. Не просто будуть помислені «разом», а кожний модус часу займе своє місце залежно від справжньої його значимості для буття — і світу, і людини [3, 10]. З цією метою насамперед необхідно систематизувати наявний досвід у цій важливій сфері. Такий досвід, безумовно, існує. Зокрема, на Заході діють так звані поліцейські футурологи, які займаються проблемами виявлення, притягнення до судової відповідальності й засудження людей, втягнутих у суспільно небезпечну діяльність, яка на даний момент не кваліфікується як злочин. Поряд із цим футурологи активно впливають на розвиток окремих галузей права, на процеси державотворення і правотворення в цілому. До речі, в Радянському Союзі ще наприкінці 60-х років сформувався напрям, який одержав назву юридичного прогнозування. Цей міжгалузевий напрям визначається як «процес одержання наукової інформації про майбутній стан державно-правових процесів і явищ» [4, 93]. На з'ясування специфіки діяльності в рамках цього теоретико-прикладного напрямку справили вплив праці таких вітчизняних науковців, як В. Кудрявцев, В. Казімірчук, В. Глазирін, І. Самощенко, Т. Морщакова, Р. Сафаров, О. Гаврилов, М. Шаргородський, Г. Собко, Д. Керімов, А. Сосновський, В. Цветков, В. Селіванов, В. Нагребельний та ін.

Прогнозування є одним зі способів моделювання, оскільки в його ході виробляється модель, дається уявлення про майбутній образ відповідного

державного органу, законодавчого акта, неврегульованого суспільного явища, яке визначально впливатиме на майбутній розвиток. За допомогою юридичного прогнозу можна одержати наукову інформацію про основні лінії та напрями, ступені й періоди, темпи і терміни розвитку державно-правового явища. Це досягається завдяки пізнанню закономірностей і тенденцій, властивих цим явищам. Окрім того, прогнозування покликане дати характеристику соціальних чинників, які диктують розвиток певних державно-правових явищ і комплексу соціальних наслідків, які вони можуть викликати. Значення прогнозування в рамках юридичної науки і практики пов'язане з тим, що у процесі його здійснення «по-перше, збагачується юридична наука; по-друге, з'являється новий різновид наукових досліджень; по-третє, об'єктом прогнозування стає сама юридична наука; по-четверте, вдосконалюються планування і організація наукових досліджень» [4, 95–96].

Пріоритетним у здійсненні юридичного прогнозування є законотворчий процес. На чільному місці в цьому процесі перебуває створення Основного Закону держави. З огляду на це російський вчений О. Неклеса зазначає: «Світогляд науки відображається в її основному земному документі, який зводить воедино основоположні принципи і норми, що визначають національний життєвий устрій: конституції. Конституція утримує в собі постулати, що окреслюють визнану систему цінностей, законодавчі принципи (юридичний образ нації), утверджує політичні основи існування суспільства й держави» [5]. Специфіка конституцій, законодавчих та інших нормативних актів полягає у тому, що вони розраховані на довготривалу неодноразову дію. Сам цей факт свідчить про те, що законодавчий акт

повинен бути втіленням прогнозу. Це означає, що, по-перше, він має відповідати основним вимогам діючих і тих, що можуть виникнути, закономірностей і, по-друге, в ньому повинні враховуватись соціальні наслідки, які він може потягти за собою. На думку білоруського вченого А. Сосновського, прогноз законодавства має відповідати таким вимогам: «1) повинні бути досліджені можливі варіанти розвитку прогнозованого об'єкта (галузі права, системи нормативних правових актів або окремого закону) з метою визначення найбільш оптимального рішення; 2) на основі фактичного і емпіричного матеріалу має бути зроблений розрахунок позитивних і негативних наслідків вирішення проблеми по кожному з можливих варіантів; 3) необхідно враховувати, що зміна існуючого правового регулювання не тільки вирішує певні проблеми, а й нерідко пов'язане з появою певних негативних моментів. У зв'язку з цим невід'ємною частиною прогнозу є прогнозування ефективності рішення, що пропонується авторами прогнозу; 4) оскільки на результати прогнозування справляють вплив погляди розробників прогнозу, для об'єктивної оцінки його результатів необхідне залучення незалежних експертів; 5) у тих випадках, коли об'єкт прогнозування зачіпає інтереси широких верств населення або стосується життєво важливих галузей економіки і політики, частиною матеріалів прогнозування має стати вивчення громадської думки; 6) суттєвим елементом прогнозу повинна стати перевірка законодавчого рішення на криміногенність, а також на повноту регулювання з метою недопущення пробілів у законі» [6, 106–107].

Значна частина представників цього напрямку займаються конструюванням правової політики, спрямованої на вироблення практики викорис-

тання різноманітних методів у пізнанні правової дійсності. Необхідність вироблення єдиної цілеспрямованої загальнонаціональної програми розвитку державності потребує визначення основних параметрів і пріоритетів правової політики як прикладної дисципліни, покликаної оцінювати чинне законодавство і сприяти перспективному виробленню більш досконалої системи функціонування права як справедливості. Основоположними принципами правової політики, на думку фахівців, є: соціальна обумовленість; наукова всезагальність; стійкість і передбачуваність; легітимність, демократичний характер; гуманність і моральні начала; справедливість; гласність; поєднання інтересів особистості й держави; пріоритетність прав людини; відповідність міжнародним стандартам. До основних пріоритетів розвитку правової політики й застосування її як ефективного засобу виявлення тенденцій розвитку майбутнього суспільства належать: формування правової держави, громадянського суспільства, еволюція правової системи; виявлення потреб суспільства у відповідних конституційних принципах, інститутах і нормах, можливостей їх конституційного забезпечення, а також соціальних наслідків, які вони зумовлюють; вдосконалення законодавства і практики його застосування; створення надійної правової бази здійснюваних реформ; визначення перспективної правової проблематики, міжгалузевих зв'язків; боротьба зі злочинністю, вироблення антикорупційних заходів; подолання правового нігілізму, виховання законслухняної особистості та ін.

З огляду на необхідність прогнозування наслідків застосування нормативно-правових актів, в Україні назріла необхідність проведення моніторингу ефективності законодавства на державному рівні. Ця проблема зна-

йшла своє втілення у науковій розробці Н. Розенфельд [7]. Вона, зокрема, вважає, що зазначений моніторинг має орієнтуватися на вирішення таких проблем:

1) визначення предмета, об'єкта, напряму проведення і суб'єктів його здійснення;

2) розробка і застосування методики юридичного аналізу комплексної ефективності застосування законодавства, що включає рівень законодавчого забезпечення певної суспільно значимої проблеми, можливості для реалізації нормативних приписів, характер інтерпретації законів (самостійні; залежні, тобто ті, що спираються на підзаконні акти національного рівня), імплементація у законодавство ратифікованих міжнародних договорів;

3) розробка і застосування методики юридичного аналізу ефективності застосування законів та потенційної ефективності застосування законопроектів (аналіз відповідності Конституції, відповідність завдань предмету дослідження його цілям, відповідність змісту закону його цілям і завданням, структурна належність, здатність до реалізації, відсутність колізій);

4) розробка і застосування методики проведення аналізу корупціогенності законодавства, що включає з'ясування структурної корупціогенності (відсутність законодавчого регулювання тих чи інших проблем) та нормативної корупціогенності (широта дискреційних повноважень), дозволяючи формулювання при визначенні компетенції, штучно завищені вимоги до заявника, штучне ускладнення процедури звернення, колізійність положень закону/законопроекту.

Законодавчою базою прогностичної діяльності у правовій сфері України слугують закони України «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про наукову і науково-технічну ек-

пертизу», «Про об'єднання громадян», «Про звернення громадян», «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку». Однак, на жаль, у більшості своїй можливості цих законів і відповідні прогностичні наукові розробки у правовій сфері виявились не витребуваними практикою сучасного вітчизняного законотворення. А. Сосновський пояснює це тим, що розробки з юридичного прогнозування «не були доведені до стадії практичних рекомендацій, виконання яких стало б обов'язковим елементом процесу правотворчості, для чого необхідне директивне закріплення системи правил наукового прогнозування як при розробці перспективних планів розвитку законодавства, так і при розробці проектів конкретних нормативних правових актів» [6, 106].

Демократизація суспільства й держави передбачає їхнє зближення, за якого право буде здатним виконувати своє первісне призначення, тобто забезпечуватиме справедливість й відображатиме широкий спектр соціальних інтересів. І. Закоморний вважає, що юридичне прогнозування є перспективним напрямом і відповідно виділяє: державне прогнозування, об'єктом якого є базовий інститут правової системи; правове прогнозування, спрямоване на розвиток сутнісних проблем правового розвитку: кримінологічне прогнозування, орієнтоване на вивчення динаміки злочинності як антисоціального явища; галузеве прогнозування, метою якого є реалізація завдань конкретних галузевих юридичних наук; локальне прогнозування, яке досліджує окремі фрагменти правової реальності; прогнозування індивідуальної поведінки суб'єктів права; прогнозування соціально-економічних та інших наслідків реалізації законодавства; прогнозування наслідків

порушення умов юридичних договорів; прогнозування розвитку судової системи [8, 47–48]. Отже, прогнозування у праві — новий якісний етап у науковому пізнанні суспільних явищ, а тому юридична наука і державна влада повинні виявити необхідне піклування про прогностичний метод дослідження державно-правових явищ. Лише за цієї умови, будучи синтезом минулого, сьогодення й майбутнього, юридична наука зможе виконувати свою гносеологічну роль.

З усього сказаного можна зробити такий висновок. Право як форма регулювання соціальних відносин здатне розвиватися належним чином лише за умови формування незалежного від держави громадянського суспільства. Останнє є незалежним настільки, наскільки держава є терпимою до такої незалежності. Сформувані основні напрями налагодження чіткої взаємодії влади й інститутів громадянського суспільства ми зможемо лише усвідомивши, чим є громадянське суспільство не в теорії, а на практиці: недо-

сяжним суспільним орієнтиром і своєрідною формою симуляції реальності, чи, може, зручною ширмою, за якою влада приховує свої істинні наміри? Про розвинене громадянське суспільство в нашій реальності можна буде говорити лише тоді, коли воно буде в змозі змінити характер функціонування влади, для якої стануть характерними: легітимність; всезагальність застосування демократичних принципів; ефективність влади, що означає, наскільки вона реально діє в інтересах людей і створює можливість для особистості самостійно формувати своє особисте життя і впливати на історичний розвиток своєї країни. Розвинене громадянське суспільство передбачає захищену з боку держави приватну власність, досконалі правовідносини, критичну масу самостійних, впевнених у своїх силах людей. Майбутнє громадянського суспільства пов'язане з розвитком громадських організацій, які поступово перебиратимуть на себе функції держави.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Варданянц Г. К.* Социологическая теория права : моногр. — М., 2007. — 439 с.
2. *Правові механізми взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні: історичний досвід і виклики сучасності: наукова записка / В. П. Горбатенко (кер. авт. кол.), І. О. Кресіна, О. В. Кукуруз, В. П. Тимошук, О. В. Стрельцова, Л. О. Матвійчук.* — К., 2013. — 82 с.
3. *Шамша И. В.* Будущее как ценность // Актуальные проблемы философии права. Аксіосфера права та держави : матеріали міжнародного круглого столу / за ред. Ю. М. Оборотова. — О., 2013.
4. *Сафаров Р. А.* Прогнозирование и юридическая наука // Советское государство и право. — 1969. — № 3. — С. 93–102.
5. *Неклесса А.* Активное представление будущего [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://protown.ru/information/articles/3345.html>.
6. *Сосновский А. А.* Социальное прогнозирование законодательства: проблемы теории и практики // Право в современном белорусском обществе : сб. науч. тр. / редкол. : В. И. Семенков (гл. ред.) и др. ; Национальный центр законодательства и правовых исследований Республики Беларусь. — Минск, 2009. — Вып. 4.
7. *Розенфельд Н. А.* Коротка методика юридичного аналізу ефективності застосування законодавства. — К., 2009. — 48 с.
8. *Закоморный И. В.* Отдельные теоретические и практические аспекты юридического прогнозирования (часть 1) // Представительная власть — XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. — 2004. — Вып. 4 (58). — С. 45–48.

REFERENCES

1. *Vardanyants G. K.* Sociologicheskaya teoriya prava [Sociological Theory of Law], Moscow, 2007, 439 p.
2. *Pravovi mekhanizmy vzaiemodii derzhavy i hromadianskoho suspilstva v Ukraini: istorychnyi dosvid i vyklyky suchasnosti* [Legal Mechanism for Interaction Between State and Civil Society in Ukraine: Historical Experience and Challenges of Modernity], Kyiv, 2013, 82 p.

3. Shamsha I. V. Budushchee kak tsennost [Future as a Value], *Aktualni problemi filosofii prava. Aksiosfera prava ta derzhavi*, Odessa, 2013.
4. Safarov R. A. Prognozirovanie i yuridicheskaya nauka [Prediction and Legal Science], *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 1969, no. 3, pp. 93–102.
5. Neklessa A. Aktivnoe predstavlenie budushchego [Active View of the Future]. Available at: <http://pro-town.ru/information/articles/3345.html>.
6. Sosnovskiy A. A. Sotsialnoe prognozirovanie zakonodatelstva: problemy teorii i praktiki [Social Prediction of the Legislation: Problems of Theory and Practice], *Pravo v sovremennom belorusskom obshchestve*, Minsk, 2009, Issue 4.
7. Rozenfeld N. A. Korotka metodyka yurydychnoho analizu efektyvnosti zastosuvannia zakonodavstva [Brief Methodology for the Legal Analysis of the Effective Implementation of Legislation], Kyiv, 2009, 48 p.
8. Zakomorny I. V. Otdelnye teoreticheskie i prakticheskie aspekty yuridicheskogo prognozirovaniya (chast 1) [Individual Theoretical and Practical Aspects of Legal Prediction (Part 1)], *Predstavitel'naya vlast — XXI vek: zakonodatelstvo, kommentarii, problemy*, 2004, Issue 4 (58), pp. 45–48.

Горбатенко В. П. Право як форма регулювання соціальних відносин

Анотація. У статті досліджено роль права як форми регулювання соціальних відносин. Проаналізовано вплив соціальних норм на процес становлення правової системи. Показано взаємозалежність соціальної сфери і правового розвитку. З'ясовано особливості формування громадянського суспільства в Україні в контексті існуючого демократичного досвіду. Доведено, що одним із найважливіших напрямів наближення права до реальних потреб громадян є юридичне прогнозування. Визначено основні напрями здійснення юридичного прогнозування з огляду на перспективи взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: соціальні норми, громадянське суспільство, самоврядування, законотворчість, соціальні відносини, юридичне прогнозування.

Горбатенко В. П. Право как форма регулирования социальных отношений

Аннотация. В статье исследована роль права как формы регулирования социальных отношений. Проанализировано влияние социальных норм на процесс становления правовой системы. Показана взаимозависимость социальной сферы и правового развития. Определены особенности формирования гражданского общества в Украине в контексте существующего демократического опыта. Доказано, что одним из важнейших направлений приближения права к реальным потребностям граждан является юридическое прогнозирование. Определены основные направления осуществления юридического прогнозирования с учетом перспектив взаимодействия государства и гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: социальные нормы, гражданское общество, самоуправление, законотворчество, социальные отношения, юридическое прогнозирование.

Horbatenko V. Law as a Form of Regulation of Social Relations

Annotation. The article explores the role of law as a form of regulation of social relations. The influence of social norms on the development of the legal system is analyzed in the article. The author covered the interdependence between social sphere and legal development. The features of the formation of a civil society in Ukraine in the context of the existing democratic experience are distinguished. It is proved that legal prediction is one of the most important areas of approximation of law to the real needs of the citizens. The author elucidates the basic directions of the legal prediction, taking into account the prospects of cooperation between the State and civil society in Ukraine.

Key words: social norms, civil society, self-government, lawmaking, social relations, legal prediction.

ПОТРЕБОВЕ ПРАВОРОЗУМІННЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА, ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

П. РАБІНОВИЧ

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
професор кафедри теорії та філософії права
(Львівський національний університет
імені Івана Франка),
заслужений діяч науки і техніки України*

Вступні зауваги. Що вважати праворозумінням? Або іншими словами: яке явище відображається цим терміно-поняттям?

На відміну від досить поширеної, так би мовити, «колоподібної» відповіді на наведене запитання (як-от: «праворозуміння — це розуміння права»), мною вже протягом щонайменше п'яти років обстоюється інакша інтерпретація означеного явища. А саме: **праворозуміння** — це відображення у людській свідомості за допомогою поняття, позначуваного терміном «право» (або ж іншим однозначним із ним словом чи символом), того явища, котре оцінюється певним суб'єктом як корисне для задоволення його потреб існування та розвитку і забезпечується соціальними обов'язками інших суб'єктів. Тобто йдеться про самоз'ясування (інтерпретацію) того, що, власне, відображається поняттям, позначеним словом «право» (або іншим однозначним із ним терміном чи знаком).

У наведеній вище дефініції інтегровані формальні (знакові) та змістовні (соціально-сутнісні) властивості праворозуміння. Тільки в їх єдності, ціліс-

ності останнє становить самостійне, якісно визначене духовне (ментальне) утворення.

Таких явищ, загалом кажучи (як свідчить уся колишня та й сучасна правова думка), існує щонайменше з десяток. Зокрема:

- свобода людини, тобто можливість її певної добровільної поведінки, діяльності;
- справедливість (встановлювана оцінним пізнанням якихось суб'єктів як специфічна властивість тих чи інших суспільних явищ, зокрема людських вчинків);
- норми (правила різного походження — як загальні, так й індивідуальні) стосовно людської поведінки;
- приписи щодо здійснення саме такої поведінки, яка вважається декотрими суб'єктами «справедливою»;
- певні інтереси тих чи інших суб'єктів соціуму (або ж, у кінцевому підсумку, їхні потреби, втілювані у таких інтересах);
- збалансованість, узгодженість інтересів різних учасників суспільного життя, що досягається або через їхню домовленість, або ж через волевиявлення носія публічної влади;

- притаманні суб'єктам особливі почуття, емоції та інші позараціональні психічні явища;

- вимоги, домагання суб'єктів стосовно надання їм певних цінностей, благ, звернені до суспільства, держави або інших людей чи їхніх об'єднань;

- комунікація («комунікаційна цілісність»), діалог, дискурс суб'єктів;

- власне смисли (змісти) висловлювань, понять, що конституюються суб'єктами у процесі їх безпосереднього спілкування.

Природно, виникають запитання: то яке ж із-поміж зазначених явищ вважати саме *правом*? Або одночасно декілька із них? Чи, можливо, їх усі без винятку? І чи існують (або будуть виникати в майбутньому) ще якісь інші явища, що також претендуватимуть на «правовість» і відображатимуться вказаним терміно-поняттям?

А головне: чим же пояснити, що такі, вочевидь, онтично різнорідні явища нерідко відображаються й позначаються одним і тим самим терміно-поняттям — «право»? Інакше кажучи, як можна пояснити, чому теоретик чи інша людина *вибирає* саме таке явище (а не якесь інше) і чому для інтелектуального відображення та позначення такого явища, знову ж таки, *обирається* саме зазначене терміно-поняття (а не якесь інше)?

У пошуках відповідей на наведені запитання можна зробити такий висновок: радше за все, згаданим явищам притаманна — щоправда, лише за певних умов — якась *однакова* властивість. І, на мій погляд, такою їх спільною властивістю є *здатність задовольняти життєво важливі потреби* (або ж інтереси, що зазвичай є усвідомленим відбиттям потреб) як окремих індивідів, так і їхніх груп, а почасти усього суспільства.

Втім, у суспільстві соціально-неоднорідному (а іншого нині ніде немає й

у майбутньому навряд чи виникне) поряд із потребами справді загальносоціальними неминуче існують потреби (інтереси) групові та індивідуальні. Останні їх види обумовлені його закономірним поділом на різні частини: нації, соціально-економічні класи, професійні верстви, ідеологічні, зокрема релігійні угруповання, та ін. Дається взнаки, звичайно ж, і біологічний поділ людей (віковий, статевий). І тому цілком природним видається те, що кожна з таких частин суспільства (в особі її індивідуальних чи колективних представників) воліє вважати «*правом*» (тобто явищем *правильним, справедливим, праведним, виправданим, правомірним*) насамперед той феномен, котрий полегшує, а не ускладнює її існування, життєдіяльність, розвиток, тобто котрий сприяє, а не перешкоджає задоволенню її потреб (інтересів). І ось такі — власне, «потребові» — причини нерідко стають, гадаю, більш впливовими, більш дієвими, ніж якісь інші чинники (зокрема, гносеологічні). Вони-то й зумовлюють *глибинно* — чи-то безпосередньо, чи-то опосередковано, начебто завуальовано, причому не тільки усвідомлено, а й навіть інтуїтивно — *вибір* тими чи іншими суб'єктами того феномену, який останніми й вважатиметься «*правом*».

Тому є підстави зробити висновок, що розбіжності у людських потребах, у засобах та рівнях їх задоволення становлять фундаментальну, визначальну причину плюралізму праворозуміння, причину неоднозначного смислонаповнення терміно-поняття «право». З огляду саме на цю обставину і видалося виправданим покласти в основу інтерпретації феномену праворозуміння такий концептуальний підхід, який свого часу мною було названо «*потребовим*» [1]. Згадка про такий підхід, зауважу, згодом почала зустрічатися і в інших наукових та й навчальних працях [2; 3].

А ось те праворозуміння, яке обумовлюється саме таким підходом, минулого року мені вдалося обґрунтованим назвати, відповідно, *потребовим* [4, 156–157; 5, 240–241].

Основні положення потребового праворозуміння. У його основу покладено уявлення, згідно з яким тією *спільною* властивістю субстанційно різних явищ (які, проте, «чомусь» відображаються одним і тим самим терміно-поняттям — «право») є те, що всі вони виявляються, так чи інакше, *корисними* (тобто можуть послужити засобами) для задоволення матеріальних та інших важливих потреб людей, їхніх груп, об'єднань, а в якихось випадках — потреб усього суспільства. Натомість ті явища, котрі здатні, навпаки, гальмувати, ускладнювати задоволення потреб тих чи інших суб'єктів, останніми навряд чи будуть кваліфікуватися, оцінюватися (як свідчить минула і нинішня соціальна практика) в ролі саме *права*. (Звідси, до речі, стає зрозумілим, чому і держави, їхні органи влади воліють — у, можна сказати, ідеолого-забезпечувальних, агітаційно-пропагандистських цілях — іменувати свої формально-обов'язкові настанови, приписи саме «правом», прагнучи переконати їх адресатів у справедливості, виправданості своїх волевиявлень.)

Отож квінтесенція потребового праворозуміння може бути представлена такою дефініцією: **право** — це обумовлені рівнем розвиненості суспільства можливості людини (чи групи людей) отримувати та використовувати засоби, необхідні для задоволення її біологічно і соціально обґрунтованих — у конкретно-історичних умовах — потреб існування й розвитку і забезпечувані соціальними обов'язками інших суб'єктів.

Оскільки такі можливості, з одного боку, становлять «приналежність»

їхнього носія, органічно влітаються у спосіб його буття, остільки вони утворюють *суб'єктивну* сторону дефініюваного феномену.

З другого ж боку, цьому феномену водночас притаманна й низка ознак *об'єктивності*. Вони полягають, зокрема, у тому, що: а) соціальні засоби задоволення потреб перебувають поза відповідним суб'єктом: першопочатково він ними не володіє; б) ці можливості належать суб'єкту навіть незалежно від того, чи усвідомив він їх; в) певна значущість таких можливостей (зокрема, їх корисність, цінність) у задоволенні людських потреб — індивідуальних, групових, загальносоціальних — є, стосовно їх носіїв, теж фактом *об'єктивним* (який, втім, може усвідомлюватися не завжди адекватно).

Неважко помітити, що стисло схарактеризоване тут потребове праворозуміння належить до соціолого-позитивістського типу праворозуміння, а точніше — до соціально-антропологічного різновиду останнього (причому, і про це слід зазначити цілком відверто, в його *історико-матеріалістичній* інтерпретації).

Втім, нещодавно в одній із сучасних вітчизняних філософсько-правових монографій розроблюваний мною потребовий підхід було віднесено до доктрини *природного* права [6, 737–756]. Проте (як слушно зазначав рецензент цієї праці [7, 393]), якщо мною іноді й використовувалося формулювання «соціально-природне право», то термін «природне» вживався тоді зазвичай у сенсі *закономірний, нормальний, неминучий*, але не як трансцендентний, позадосвідний, надпозитивний.

Потребові мотиви у праворозумінні Страсбурзького суду. Декілька років тому мені вдалося доречним дослідити практику застосування Європейським судом з прав людини (далі — Суд) Конвенції про захист

прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція) під таким кутом зору: яке явище цей Суд вважає *правом*, вирізвивши низку тих онтичних властивостей, які, на його думку, конституують *правовість* цього явища.

І ось виявилось, що таким явищем Суд зазвичай вважає *можливості задовольняти певні потреби та інтереси насамперед людини*, а також окремих людських спільнот, об'єднань та й, зрештою, суспільства в цілому¹. Майже в усіх рішеннях Суду йдеться про інтереси особи, приватні інтереси (скажімо, інтереси дитини, батьків), інтереси групи, інтереси суспільства. А усвідомлені інтереси, як відомо, є, так чи інакше, відображенням потреб. Причому йдеться — наголосимо на цьому особливо! — про потреби не тільки матеріальні, а й духовні та соціальні.

До правоконститууючих властивостей цього явища Суд відносить такі:

- зазначені можливості зумовлюються як біологічними властивостями індивіда (його віком, станом здоров'я, рівнем фізичного розвитку тощо), так і соціальними (зокрема, рівнем його особистісної зрілості, інтелектуального розвитку)²;

- такі можливості мають бути конкретними і справжніми (реальними), практично здійсненими³;

- вони мають з'ясовуватися стосовно саме тієї унікальної ситуації, в якій опинився заявник. Суд постійно наголошує на необхідності зважати на специфічність, неповторність конкрет-

ної ситуації у різних державах, якщо вирішується питання про те, дотримано певне право або порушено, чи у конкретній ситуації «поведінка» держави-відповідача є правомірною або ж, навпаки, неправомірною⁴;

- складові показники такої ситуації мають включати, зокрема, власне суб'єктивні, суто індивідуальні психічні особливості людини, — скажімо, такі як здатність розуміти зміст і вимоги закону, рівень її психічного розвитку, характер психічної реакції на діяння інших⁵;

- необхідність брати до уваги (окрім, можна сказати, *особистісної* ситуативності) також і ситуативність *соціальної*. Найбільш рельєфно це виявляється тоді, коли Суд наголошує на вимозі тлумачити і застосовувати Конвенцію обов'язково у світлі *актуальних умов сьогодення*, тобто таких умов, що існують якраз на момент розгляду відповідної справи⁶;

- як наслідок (оскільки будь-які ситуації постійно трансформуються, «рухаються»), *конкретна* інтерпретація змісту й обсягу можливостей, на думку Суду, не може бути застиглою, незмінно формалізованою; навпаки: вона — у певному сенсі — здатна набувати певної релятивності. Звідси час від часу у Суду виникає потреба вдаватися, використовуючи «динамічний та еволюційний підходи»⁷, до *розвитку* праворозуміння через інтерпретацію ним положень Конвенції, а іноді навіть і до їх, так би мовити, «добудови». Суд виходить із того, що «завжди буде існувати необхідність у пристосуванні

¹ Рішення Суду у справах «Buckle», «Bouchelkia», «Camenrind», «Ceylan», «Chapman», «Dudgeon», «Handyise», «Iankowski», «Jonstone», «Khalfaoui», «Lingens», «Olsson», «Rees», «Rekvenyi», «Serif», «Vogt», «Wingrove», «Games», «Gaskin».

² Рішення Суду у справах «Costello Roberts», «Crus Varac», «Kulda», «Nsona», «Soering», «Tekin», «Vilvarajah».

³ Рішення Суду у справах «Airey», «Allenet de Ribemont», «Coéme», «Vasilescu», «Waite and Kennedy».

⁴ Рішення Суду у справах «Cossey», «Lopes Ostra», «Ozgür Günden», «Rees».

⁵ Рішення Суду у справі «Campbell and Cosans».

⁶ Рішення Суду у справах «Cossey», «Stafford».

⁷ Рішення Суду у справах «Christine Goodwine», «Stafford».

загальних положень Конвенції до змінюваних обставин»¹ — причому навіть за посередництва формулювання такого права, «яке текстуально не закріплене у Конвенції»²;

- нарешті, здатність задовольняти потреби та інтереси людини має бути «справедливо збалансованою» з можливостями задоволення потреб інших осіб, інших суб'єктів соціуму, суспільства в цілому. Досягнення такого балансу Суд вважає основною метою, покликанням усього конвенційного механізму правозахисту. При цьому, співставляючи, «співвимірюючи» різноманітні інтереси, Суд свідомий того, що вони часто-густо не співпадають, навіть суперечать, конфліктують між собою³. І нерідко він відверто мотивує, саме з яких підстав «схиляє баланс» на користь лише певних суб'єктів, тобто пояснює, чому інтереси певних осіб мають — на його погляд — «отримати гору», «дістати перевагу» над інтересами інших⁴.

Фіксуючи усі зазначені щойно властивості досліджуваного явища у дефініції відповідного терміно-поняття, можна резюмувати таке. Згідно з праворозумінням Суду право — це *об'єктивно зумовлені біологічними та соціальними факторами конкретні й реальні можливості задоволення потреб (інтересів) людини чи людських об'єднань, справедливо збалансовані з можливостями задоволення потреб (інтересів) інших суб'єктів та й усього суспільства*.

Отож, якщо зважати на той визначальний соціально-філософський концептуальний підхід, що на ньому ґрунтується наведена інтерпретація, то таке праворозуміння можна вважати *інструментально-потребовим*. А оскільки

йдеться про потреби людські, потреби людей, то воно є водночас і засадничо *антропологічним*.

Евристичні можливості потребового праворозуміння. Принаймні три з них схарактеризуємо далі.

По-перше, воно дозволяє пояснити історичну принципову нездоланність змістовної *плюралістичності* праворозуміння навіть у межах одного суспільства (а тим більше — у різних правових системах чи в їхніх «сім'ях») — причому не тільки в минувшині, а й у сучасності та, гадаю, у майбутньому.

Що ж до останнього, так би мовити, «футурологічного» питання — чи вдасться коли-небудь досягти однозначного праворозуміння? — то з-поміж відповідей на нього зустрічаються, як відомо, навіть протилежні, взаємовиключні. Одні науковці схильні відповідати на це запитання ствердно (особливо прихильники так званого інтегрального праворозуміння), а інші — заперечливо.

Я поділяю другий підхід. І ось чому. Оскільки існування будь-якого людського суспільства супроводжує і, цілком імовірно, вже завжди буде супроводжувати його соціальна неоднорідність, то плюралізм праворозуміння й надалі залишатиметься притаманним будь-чій і будь-якій правовій свідомості, включаючи й такий її різновид, як юридична наука. І хоча в ній, особливо останнім часом, почастишали спроби сконструювати уніфіковане, «інтегральне» праворозуміння, однак і з-поміж його прихильників воно не стає загально визнаним і однозначним. Принаймні на сьогодні стосовно обговорюваної проблеми чітко простежується, можна сказати, *плюралізм інтегральності*.

¹ Рішення Суду у справі «*Streletz, Kessler and Krenz*».

² Рішення Суду у справах «*Beyeler*», «*Cardoso Coca*», «*Chapman*», «*Chassagnou*».

³ Рішення Суду у справах «*Bojilifa*», «*Buckley*», «*Elsholz*», «*Scozzariet Giunta*».

⁴ Рішення Суду у справах «*Bojilifa*», «*Buckley*», «*Elsholz*», «*Scozzariet Giunta*».

Водночас слід мати на увазі, що всередині кожного з традиційних, «класичних» типів праворозуміння — позитивістського (включаючи його чи-то легістський, чи-то соціологічний, чи-то психологічний варіанти) і неопозитивістського (зокрема, так званого «природного») — цілком можливі й нерідко подаються плюралістичні інтерпретації на основі долучення до «стрижня» кожного з них тих або інших додаткових ознак. (При цьому в логіко-граматичній структурі відповідних дефініцій загального поняття права такий «стрижень» фіксується іменником, а його начебто суттєві ознаки — прикметником.) Інакше кажучи, у рамках кожного з двох основних типів праворозуміння така «інтегральність» культивується досить часто. Але насправді вона такою не є, оскільки смисловий «стрижень» відповідної дефініції (іменник) все одно залишатиметься або позитивістським, або ж, навпаки, неопозитивістським. Отже, смислова плюралістичність, диверсифікованість загального праворозуміння була, є й, вважаю, завжди залишатиметься його нездоланною, непереборною властивістю. І якраз потребове праворозуміння дозволяє пояснити таку ситуацію достатньо переконливо.

По-друге, розглядуване праворозуміння, орієнтуючи на знаходження носіїв тих потреб, задоволення яких опосередковується за допомогою феномену, що позначається терміно-поняттям «право», сприяє виявленню соціальної сутності цього явища (а не її замовчуванню, маскуванню, спотворенню) і завдяки цьому — попередженню маніпулювання інтерпретаціями гранично абстрактних оціночно-правових понять, оскільки останні (як доведено герменевтикою) об'єктивно здатні слугувати знаками, образно кажучи, «вішаками» різних — навіть взаємовиключних — смислів.

Адже з давніх-давен відомо, що кожному феномену завжди притаманні *сутність* і *явище* (явленість). При цьому «явленість», тобто зовнішня форма (оболонка) феномену, та його сутність зазвичай не співпадають.

Осягнення, збагнення сутності тих феноменів, які становлять предмет науки, є її найголовнішою, доміантною функцією. Теорія чи концепція, котра її не виконує, навряд чи може заслужувати на статус *наукової*.

Це, вочевидь, стосується й тих феноменів, які у соціально-політичній, зокрема державно-юридичній, практиці та й у юридичній науці вважаються *правовими*.

Та перш ніж розглядати питання про сутність чи-то природно-правових, чи-то державно-юридичних явищ, потрібно передусім чітко визначитися з інтерпретацією загального поняття сутності соціальних явищ (адже стосовно цього можуть існувати — та й, справді, існують — неоднакові погляди). Свого часу мені вже доводилося пропонувати таку дефініцію цього поняття: **соціальна сутність явищ** — це їх здатність слугувати засобом задоволення потреб (інтересів) тих чи інших суб'єктів суспільств [8, 84]. І нині — майже через 20 років по тому — серйозних підстав відмовлятися від цього положення не вбачається.

Тому — з огляду на зазначену щойно інтерпретацію соціальної сутності правових (та й державних) явищ — видається підставним стверджувати, що потребове праворозуміння є найбільш надійним концептуальним фундаментом для її з'ясування.

Цим і зумовлюються місце та роль потребового підходу в усій системі різноманітних підходів і дослідницьких методів, які використовуються задля вивчення яких би то не було соціальних явищ, котрі вважаються «правовими». Цей підхід, з одного боку,

не може абсолютизуватися, гіпертрофуватися, оскільки він (як і будь-який інший підхід) має об'єктивні межі застосовуваності, а тому не підмінює й не витісняє інші дослідницькі підходи та методи. Проте, з другого боку, останні значно втрачатимуть свою евристичність, наукову ефективність, якщо залишаться невідомою, прихованою або ж спотвореною сутність тих явищ, котрі є об'єктом вивчення, тобто якщо застосування інакших підходів і методів не спиратиметься на знання цієї сутності.

Реалізація потребового підходу у виявленні соціальної сутності правових (а також державних) явищ пов'язана з вирішенням таких завдань.

Насамперед слід досягнути загальне розуміння потреб різних суб'єктів суспільства (що вимагає, зокрема, з'ясування співвідношення цих потреб із такими суміжними, «спорідненими» явищами, як інтереси, мотиви, цілі суб'єктів). А потім необхідно виокремити основні різновиди таких потреб, зважаючи на їх певну екзистенційну значущість (яка має відобразитися відповідною класифікацією останніх).

Далі потрібно встановити: а) потреби яких саме суб'єктів (тобто *чий* потреби — чи-то окремих індивідів, чи-то певних їхніх спільнот, об'єднань, чи-то суспільства в цілому) задовольняє досліджуваний феномен та б) які ж саме види таких потреб він задовольняє.

Нарешті — і це, мабуть, є найважливішим — слід з'ясувати, чи здатний досліджуваний «правовий» (або державний) феномен бути засобом, інструментом задоволення певних потреб. А якщо здатний, то якою мірою: зокрема, з'ясувати, чи він є лише одним із таких засобів, чи ж засобом *єдиним* (у разі ствердної відповіді на останнє запитання, відповідні потреби можна

буде, гадаю, вважати *правовими* (чи державно-юридичними).

Застосування потребового підходу для виявлення соціальної сутності об'єктивного юридичного права відчутно полегшується, якщо в самому законодавстві текстуально задекларується: заради задоволення, власне, *чийх* та *яких* потреб встановлено певні юридичні норми.

Проведений мною разом із молодшою колегою — магістром юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка А. Наконечною — під таким кутом зору аналіз Конституції України та низки чинних українських кодексів виявив таке.

В Основному Законі України терміно-поняття «потреби» вживається у п'яти статтях (де згадуються, зокрема, потреби мовні (ст. 12), потреби громадян (ст. 41), потреби соціального захисту (ст. 47)). Цивільний кодекс України вміщує це терміно-поняття у сімнадцяти статтях (в яких йдеться, зокрема, про потреби особисті (ст. 865), побутові (ст. 31), власників квартир (ст. 382), у матеріальному забезпеченні та догляді (ст. 749)). У Сімейному кодексі України терміно-поняття «потреби» фіксується у п'яти статтях (де мовиться, зокрема, про потреби дитини (статті 97, 188), у матеріальній допомозі (ст. 199)). У Господарському кодексі України воно включено до вісімнадцяти статей (в яких згадуються, скажімо, потреби громадян (ст. 39), потреби особисті (ст. 62), господарські потреби учасників асоціації (статті 120, 152)). У Житловому кодексі України розглядуване терміно-поняття використано у дев'яти статтях (де зазначаються, зокрема, потреби побутові (статті 4, 186), потреби у поліпшенні житлових умов (статті 35, 54, 59)). У Земельному кодексі України його вміщують двад-

цять вісім статей; у Водному кодексі України — двадцять п'ять; у Господарському процесуальному кодексі України — дванадцять; у Митному кодексі України — одинадцять; у Кодексі законів про працю України — десять; у Цивільно-процесуальному кодексі України та Кодексі про надра України — по вісім; у Лісовому кодексі України — п'ять; у Кодексі України про адміністративні правопорушення — чотири; у Кримінальному кодексі України — три; у Податковому кодексі України — сім. Загалом же в усіх цих законах терміно-поняття «потреби» вжито 176 разів!

До цього варто також додати ще й випадки застосування у кодифікованому законодавстві України терміно-поняття «інтерес». Адже останній є зазвичай, як зазначалося, нічим іншим, як усвідомленням певними суб'єктами їхніх потреб. Текстовий аналіз усіх зазначених вище законів виявив, що це терміно-поняття зустрічається у них понад 160 разів.

Така законодавча стилістика, безперечно, полегшує реалізацію потребового дослідницького підходу задля виявлення соціальної сутності законодавства — причому не тільки у теоретичній юриспруденції, а й у практичній.

По-третє, досліджуване праворозуміння дозволяє виявити й пояснити — з огляду на неминучі природно-історичні зміни людських потреб — *змістовний динамізм* низки концепцій права (насамперед концепцій соціолого-позитивістських). Такі зміни торкаються як змісту й обсягу потреб, так і соціальних засобів їх задоволення.

У зв'язку з цим зауважу, що в науковій літературі нещодавно було запропоновано виокремити у само-

стійний варіант праворозуміння так зване «динамічне»¹ [9, 5]. На мій же погляд, така пропозиція навряд чи є слушною. Адже змістовна змінюваність, трансформаційність органічно притаманна декільком досить відомим різновидам праворозуміння — як «класичним» (наприклад, концепціям «природного права зі змінним змістом» Р. Штамлера, «живого» права Є. Ерліха, «психологічного» права Л. Петражицького), так і неокласичним (екзистенціалістським, комунікативним, герменевтичним, «темпорально-онтологічним» тощо). Та й навіть з позицій легістсько-позитивістського праворозуміння у процесі правозастосування реальний зміст застосовуваної норми (тобто зміст права) конститується лише за посередництва її тлумачення, тобто смислонаповнення її тексту свідомістю реципієнта-інтерпретатора. А таке тлумачення-з'ясування не може бути цілком елімінованим, абстрагованим, «очищеним» від тих конкретних соціальних і природних умов, ситуацій, які йому передували, або його супроводжували, або ж очікувалися його автором у майбутньому. Тому-то і з позицій такого праворозуміння *змістовна* відповідь на запитання — яка поведінка, яка діяльність, врегульована державно-юридичним приписом, вважається в конкретній ситуації правомірною? — не може лишатися навічно незмінною, «нерухомою» [10].

Одне слово, жоден варіант праворозуміння не виключає, в принципі, деякої динамічності. Так ось праворозуміння потребує належить, вважаю, до таких із них, які пояснюють її через *об'єктивно* існуючі соціально-антропні фактори, чинники.

¹ *Приметним* видається те, що і сам автор цієї ідеї все ж згодом уточнив, що термін «динамічне» тут не покликаний вказувати на наявність якоїсь нової єдиної «школи», а являє собою лише маркування тих онтологічних і методологічних передумов, які є загальними для більшості зі згаданих ним «некласичних» (у тому числі постмодерністських) варіантів методологій суспільствознавства, включаючи й правознавство [7, 12].

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность. — Львов, 1985; 2-е изд. — Одесса, 2006.
2. Загальна теорія держави і права. — Х., 2009.
3. *Общетеоретическая* юриспруденция : учеб. курс. — Одесса, 2011.
4. Рабинович П. Деякі сучасні концепції права в Росії та Україні (у світлі потребового праворозуміння) // Філософія права і загальна теорія права. — 2013. — № 1.
5. Рабинович П. Деякі сучасні концепції права в Росії та Україні (у світлі потребового праворозуміння) // Право України. — 2013. — № 7.
6. Гаврилюк Р. Методологическая традиция доктрины естественного права : моногр. — Черновцы, 2013. — 778 с.
7. Стовба О. Природне праворозуміння: до відновлення методологічної традиції // Філософія права і загальна теорія права. — 2013. — № 2.
8. Рабинович П. М. Методологія права: проблеми плюралізації // Вісник Академії правових наук України. — 1995. — № 3.
9. *Неклассическая* философия права: вопросы и ответы. — Х., 2013.
10. Гончаров В. В. Динамічне тлумачення юридичних норм // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України / ред. кол. : П. М. Рабинович (голов. ред.) та ін. — Л., 2013. — Серія I : Дослідження та реферати. — Вип. 27. — 252 с.

REFERENCES

1. Rabinovich P. M. *Sotsialisticheskoe pravo kak tsennost* [Socialist Law as a Value], Lvov, 1985; Odessa, 2006.
2. *Zahalna teoriia derzhavy i prava* [General Theory of State and Law], Kharkiv, 2009.
3. *Obshcheteoreticheskaya yurisprudentsiya* [General Theoretical Jurisprudence], Odessa, 2011.
4. Rabinovich P. Deiyaki suchasni kontseptsii prava v Rosii ta Ukraini (u svitli potrebovoho pravorozuminnia) [Some Contemporary Conceptions of Law in Russia and Ukraine (in the Light of the Needs-Oriented Law-Understanding)], *Filosofii prava i zahalna teoriia prava*, 2013, no. 1.
5. Rabinovich P. Deiyaki suchasni kontseptsii prava v Rosii ta Ukraini (u svitli potrebovoho pravorozuminnia) [Some Contemporary Conceptions of Law in Russia and Ukraine (in the Light of the Needs-Oriented Law-Understanding)], *Pravo Ukrainy*, 2013, no. 7.
6. Gavrilyuk R. *Metodologicheskaya traditsiya doktriny estestvennogo prava* [Methodological Tradition of Doctrine of Natural Law], Chernovtsy, 2013, 778 p.
7. Stovba O. Pryrodne pravorozuminnia: do vidnovlennia metodolohichnoi traditsii [Natural Understanding of Law: Resumption of the Methodological Tradition], *Filosofii prava i zahalna teoriia prava*, 2013, no. 2.
8. Rabinovich P. M. *Metodolohiia prava: problemy pliuralizatsii* [Methodology of Law: Pluralisation Problems], *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 1995, no. 3.
9. *Neklassicheskaya filosofiya prava: voprosy i otvety* [Non-Classical Philosophy of Law: Questions and Answers], Kharkiv, 2013.
10. Honcharov V. V. *Dynamichne tлумachennia yurydychnykh norm* [Dynamic Interpretation of Legal Norms], *Pratsi Lvivskoi laboratorii prav liudyny i hromadianyna NDI derzhavnoho budivnytstva ta mistsevoho saomovriaduvannia NAPrN Ukrainy*, Lviv, 2013, Series I : Doslidzhennia ta referaty, Issues 27, 252 p.

Рабинович П. М. Потребове праворозуміння: концептуальна характеристика, евристичний потенціал

Анотація. У статті охарактеризовується авторська концепція потребового праворозуміння, котра базується на засадах історико-матеріалістичної соціальної філософії. В основу цієї концепції покладено так званий потребовий дослідницький підхід. Згідно з означеним праворозумінням право — це обумовлені рівнем розвиненості суспільства можливості людини (чи групи людей) отримувати та використовувати засоби, необхідні для задоволення її біологічно і соціально обґрунтованих — у конкретно-історичних умовах — потреб існування й розвитку і забезпечувані соціальними обов'язками інших суб'єктів. До обґрунтування такого праворозуміння залучені матеріали практики Європейського суду з прав людини із застосування ним Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Також висвітлюються пізнавально-пояснювальні можливості потребового праворозуміння в обґрунтуванні принципової нездоланності змістовного плюралізму праворозуміння і певного змістовного динамізму майже кожного з них, а також у виявленні соціальної сутності тих різноманітних явищ, котрі в юридичній науці, та й у державно-юридичній регулятивній практиці, відображаються за посередництва терміно-поняття «право».

Ключові слова: праворозуміння, потребе праворозуміння, потребовий дослідницький підхід, соціальна сутність права, змістовний плюралізм праворозумінь, змістовний динамізм праворозумінь.

Рабинович П. М. Потребностное правопонимание: концептуальная характеристика, эвристический потенциал

Аннотация. В статье характеризуется авторская концепция потребностного правопонимания, базирующаяся на историко-материалистической социальной философии. В основу этой концепции положен так называемый потребностный исследовательский подход. Согласно указанному правопониманию право — это обусловленные уровнем развитости общества возможности человека (или группы людей) получать и использовать средства, необходимые для удовлетворения его биологически и социально обоснованных — в конкретно-исторических условиях — потребностей существования и развития и обеспечиваемые социальными обязанностями других субъектов. К обоснованию такого правопонимания привлечены материалы практики Европейского суда по правам человека по применению им Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Также раскрываются познавательные-объяснительные возможности потребностного правопонимания в обосновании принципиальной неустранимости содержательного плюрализма правопониманий и определенного содержательного динамизма почти каждого из них, а также в обнаружении социальной сущности тех различных явлений, которые в юридической науке, да и в государственно-юридической регулятивной практике, отображаются посредством термино-понятия «право».

Ключевые слова: правопонимание, потребностное правопонимание, потребностный исследовательский подход, социальная сущность права, плюрализм правопониманий, содержательный динамизм правопониманий.

Rabinovych P. Needs-Oriented Understanding of Law: Conceptual Characteristics, Heuristic Potential

Annotation. The article develops author's conception of needs-oriented understanding of Law, based on the historical materialistic social philosophy. In the foundation of this conception the so called needs-oriented research approach is placed. According to it the Law is possibilities of a human (groups of humans), determined by the level of the development of society, to acquire and to use means, needed to satisfy his biological and socially reasoned — in certain historical circumstances — needs of existence and development, that are guaranteed by social obligations of other persons. To justify this understanding author appeals to the practice of application of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms by the European Court of Human Rights. There are also being disclosed the heuristic and justifying abilities of needs-oriented understanding of Law towards explaining the irremovability of inner pluralism of understandings of Law and certain essential dynamism in almost any of them, and also in disclosing the social essence of the social phenomena that are designated in both legal science and state legal practice by the term «law».

Key words: understanding of law, needs-oriented understanding of law, needs-oriented research approach, social essence of law, pluralism of understandings of law, essential dynamism of understandings of law.

ПРО КЛАСИФІКАЦІЇ ТА ВИДИ ПРАВА

О. ЮЩИК

*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу конституційного права
та місцевого самоврядування
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

Обираючи як предмет вивчення право, ми неминуче стикаємося з тим, що коли мова йде про право, то завжди про *деяке* право на певному етапі розвитку суспільства. Права «взагалі» не існує — це розумна абстракція, що виокремлює й фіксує дещо загальне у праві, аби увільнити нас від повторів. Між тим це загальне саме є багаторазово розділене, що виражається в різних визначеннях. Дещо з цього стосується усіх епох, інше є спільним тільки для окремих епох. Деякі визначення спільні й для новітньої, і для найдавнішої епохи. Хоча, зауважував К. Маркс, найбільш розвинені мови мають закони й визначення, спільні з найменш розвиненими, однак саме відмінність від цього найбільш загального та спільного і є те, що становить їх розвиток.

Утім, якщо не існує права взагалі, то не існує також загального права. Право є завжди *особлива* галузь права: кримінальне право, цивільне право, адміністративне право тощо, або ж воно являє собою їх *сукупність*. Нарешті, право не є лише особливе право. Та завжди існує певний соціум, суспільний суб'єкт, який діє у більш або менш значній сукупності галузей права [1, 711–712; 2, 641].

Полишаючи абстракцію права як *такого* і звертаючись до *певного* права,

ми стикаємося з багатьма *особливими* його визначеннями, що так або інакше фіксуються теоретиками. Крім згаданих галузевих визначень права, у теорії фігурують: право внутрішнє і міжнародне; право позитивне і природне, або інтуїтивне тощо; право об'єктивне і суб'єктивне; приватне і публічне право; матеріальне і процесуальне право; право рабовласницьке, феодальне, буржуазне, соціалістичне; право романо-германське, загальне, мусульманське тощо; право офіційне та неофіційне тощо.

Ясно, що для усіх згаданих визначень обрано різні підстави поділу, призначені систематизувати існуючі погляди на право. Проте метафізичний спосіб мислення принаймні частину з них перетворює на такі абстракції, які лише вводять в оману, ускладнюючи осягнення *видового* поняття права. Досить звернутися до дискусій щодо природного і позитивного права, об'єктивного і суб'єктивного права, приватного і публічного права, визначення понять матеріального і процесуального права, галузевої належності міжнародного права тощо.

Однак було б помилкою вважати, що виокремлення цих визначень не має логічного сенсу і лише заважає осягненню феномену права. Якщо поняття є справді науковим, пише

Г. Лобастов, воно передбачає всі часткові випадки, які можуть бути з нього виведені та з яких складається повний зміст поняття. Попри наявність різних ознак у складі змісту, немає необхідності зазначати усі ці ознаки у визначенні поняття, зазначаються лише ознаки, необхідні й достатні, щоб відрізнити цей предмет (або клас предметів) від усіх інших. Такими необхідними й достатніми у разі визначення змісту більш загального поняття будуть спеціальні, не видові, а родові ознаки. Логічне визначення — це не просте пояснення значення слова, що його містять тлумачні словники. Логічне визначення розкриває для думки ознаки, котрі мисляться наукою у змісті поняття. Залежно від того, які ці суттєві ознаки поняття, його обсяг буде більшим або меншим. Але саме тому, що обсяг кожного поняття обмежується змістом поняття, визначення повинно бути таким, щоб воно точно вказувало обсяг, який мислиться у цьому понятті, аби визначення було розмірним [3, 65–75].

Ділення, позбавлене логічних помилок, продовжує автор, є нелегким завданням. У складних предметах і явищах природи та суспільства часто надзвичайно важко знайти і виокремити ознаки, що змінюються, для поділу роду на види, коли усі можливі їх зміни можуть бути встановлені вичерпно. Існує прийом ділення, вільний від помилок, що трапляються при інших способах ділення, який називається *дихотомією*, тобто діленням надвоє. При дихотомії підставою ділення слугує не зміна ознаки, а проста наявність або відсутність відомої ознаки. Однак за всіх переваг, зазначає автор, дихотомія має свої недоліки. По-перше, ділення обсягу поняття на суперечні поняття залишає надто невизначеною частину обсягу діленого поняття, що виражена негативним поняттям. По-друге, про-

довжуючи дихотомічне ділення, ми звичайно доходимо, нарешті, до такої сфери, стосовно якої досить складно вирішити, до позитивного чи такого, що суперечить йому, негативного виду належатиме поняття цього предмета. Наприклад, там, де доводиться мати справу з мікроорганізмами, навіть вчені-спеціалісти часто вагалися дати відповідь на запитання, до тварин чи рослин має бути віднесений цей вид. У таких видах часто наявні як звичні розпізнавальні ознаки тварини, так і ознаки рослини. Не дивно тому, що роль дихотомії в науковій класифікації предметів і явищ досить обмежена, дихотомія використовується лише як попередній допоміжний прийом орієнтування [3, 83–84].

Беручи до уваги викладені тут зауваження, розглянемо названі вище визначення права.

Почнемо з тих визначень, які отримані шляхом *дихотомічного* ділення загального поняття права. До них слід віднести ділення права на: позитивне та природне, об'єктивне й суб'єктивне, приватне та публічне, матеріальне і процесуальне, офіційне та неофіційне, внутрішнє та міжнародне. Не можна не помітити, що в усіх цих випадках ми маємо справу з різними підставами ділення, а отже, різними ознаками, за якими здійснюється ділення родового поняття права. При цьому в одних випадках автори більш або менш певно вказують на підстави ділення, тоді як в інших випадках з'ясувати цю підставу буває досить складно.

Свого часу Л. Петражицький, говорячи про *види й різновиди* права, писав, що для ознайомлення із загальним родом явищ важливе орієнтування стосовно його видів, підкласів. Найважливішими з теоретичної точки зору діленнями права на види він називав ділення на: 1) інтуїтивне і позитивне та 2) офіційне й неофіційне право.

Сучасному правознавству, зазначав автор, чужі ділення права на інтуїтивне і позитивне та відповідні видові поняття, і для наукового творення їх у сучасній науці права немає необхідних передумов та логічної підстави. Зокрема, відсутні науковий ґрунт і логічна підстава для утворення поняття «позитивне право» як наукового поняття, що має науковий зміст і смисл; бо це передбачало б більш загальне, родове поняття права та ділення цього права на два види, на позитивне та інше, не-позитивне, чого в сучасному правознавстві бракує. Вказавши на спроби відродження теорії природного права, Л. Петражицький зауважує: відновлення ділення права на позитивне у сенсі існуючого та природне у сенсі ідеального, належного права, було б логічною нісенітницею.

Відстоюючи ідею ділення права на позитивне та інтуїтивне, як ділення, що має «суттєво інший характер», він вбачав головну відмінність між ними «такою, що знаходиться у сфері інтелектуального складу і полягає у відсутності у складі інтуїтивного права уявлень нормативних фактів, в усвідомленні атрибутивної обов'язковості відповідної поведінки незалежно від будь-яких сторонніх авторитетів». У підсумку правове життя з точки зору взаємовідношення інтуїтивного та позитивного права в автора «розпадається на три сфери: 1) сферу виключного існування й дії позитивного права; 2) сферу виключного існування й дії інтуїтивного права і 3) сферу паралельного існування й дії обох видів права». При цьому він змушений зробити застереження, що «стосовно третьої, взагалі дуже важливої та широкої сфери виникають різні питання, які стосуються взаємних відношень між двома конкуруючими правами», передусім «питання про відно-

шення їх за змістом — про узгодження—збіг змісту або розходження—відмінність змісту інтуїтивного та позитивного права» [4, 377–392].

Тут ми маємо приклад як того, наскільки важко вловити іноді підставу ділення права, так і порушення логічної вимоги стосовно ділення загального поняття, згідно з якою члени ділення повинні виключати одне одного; а водночас маємо яскраву ілюстрацію зазначених вище недоліків дихотомічного способу ділення поняття.

У діленні права на *офіційне* та *неофіційне* Л. Петражицький виходить зі зв'язку права з державною організацією. З розвитком державної влади та організації «відбувається всередині державного союзу диференціація права, поділ його на дві категорії», на: 1) право, що підлягає застосуванню й отримує підтримку представників державної влади, за обов'язком їх суспільного служіння; 2) право, позбавлене такого значення в державі. «Право першого роду ми назвемо умовно офіційним правом, право другого роду — неофіційним правом... Цього ділення права на дві категорії й розвитку офіційного права з його перевагами, — зауважує автор, — не існує у сфері правових відносин між державами, у галузі так званого міжнародного права, що визначає взаємні права й обов'язки між самостійними та одне від одного незалежними соціальними організаціями — державами». Міжнародне право позбавлене цінних переваг офіційного права, воно, за словами автора, «є правом нижчого гатунку порівняно з офіційним правом» [4, 181–184].

І в цьому діленні права на офіційне та неофіційне не лише очевидна недостатність дихотомії, а й має місце порушення логічних вимог стосовно ділення поняття, зокрема вимоги здійснювати розмірний поділ, за якого сума видів вичерпує увесь обсяг родового поняття.

Якщо міжнародне право ми відносимо до права взагалі, то воно повинно знаходитися у складі одного або другого члена ділення, а не виходити за їх межі. Значення окремого члена ділення міжнародне право отримує тільки у разі ділення права за ознакою *відношення його до конкретного соціуму* — на внутрішнє і зовнішнє право.

Певний інтерес становлять також міркування Л. Петражицького стосовно ділення права на *приватне* та *публічне*. Основним і вищим діленням права в сучасній юриспруденції, зазначав автор, визнається ділення права на приватне (або цивільне) та публічне. Воно є дуже давнім, існує в науці права принаймні більш як два тисячоліття. Воно було відоме ще давнім грецьким і римським філософам, політикам і юристам, зокрема Аристотелю, котрий розрізняв право, порушення якого шкодить усьому суспільному союзу як такому, і таке право, порушення якого спричиняє шкоду окремим членам союзу. Знаменитий римський юрист Ульпіан розрізняв публічне та приватне право з огляду на те, чию вигоду воно має на увазі, користь держави чи приватних осіб.

Поряд із відмінністю за вигодою, метою чи інтересами, або замість цього, зазначав Л. Петражицький, деякі вчені намагалися встановити ще й інші критерії. Усі ці теорії повинні бути визнані помилковими, оскільки вони під виглядом теоретичних понять і учень являють собою практичні (право-політичні) побажання й вимоги. З теоретичної точки зору зовсім не можна, наприклад, стверджувати, ніби усі норми публічного права відповідають завданню слугувати спільному благу, охорони загальнонародних інтересів тощо. Іноді під впливом корисливих чи інших особистих видів видаються (і діють) такі закони, що про благо цілого тощо не може бути й

мови. Ці визначення не відповідають на запитання про природу *наявного* публічного та приватного права, а говорять про *попередні* явища, цільові міркування законодавців. Підходячи ж з погляду вигоди до цих визначень, обходять питання про ознаки наявного публічного права, приватного права, замість цього говорять про *наступні* явища, про корисні результати їх дії.

Найбільш вдалою спробою розмежування приватного та публічного права «без (неможливого по суті) класового визначення» автор вважав учення К. Крімє, на думку якого відмінність між публічним і приватним правом коріниться у *змісті* правовідносин та норм права, які їх стосуються. Якщо це правовідношення у сфері життя єдиного суспільного цілого — держави, общини тощо, — то це публічне право. Такою, наприклад, є вся організація цих суспільних союзів; однак сюди ж належать і ті відношення окремих осіб до суспільного цілого, що ґрунтуються на їх членстві у цьому цілому (як, наприклад, щодо військової повинності та обов'язку сплачувати податки, у сфері інших обов'язків і прав державних підданих, як таких, і членів комунальних союзів, виборчих прав, прав на платню тощо). А до приватного права належать правовідносини, в яких окремі особи перебувають до інших заради себе самих, і відповідні норми, наприклад, право власності, боргові вимоги, сімейні права [4, 565–567].

Наприкінці доволі повчального огляду багатьох підходів до ділення права на приватне й публічне, Л. Петражицький пише, що відшукування загальних та відмінних ознак, з одного боку, публічного права, з другого боку — приватного права, є взагалі в теорії заняття науково безґрунтовне та неприпустиме з методологічних міркувань. Традиційні групи приватного і публічного права, далеко не обіймаю-

чи усіх видів права, як пристосовані лише до певної стадії розвитку права, розподіляють і те право, яке вони мають на увазі, так, що різномірні явища поєднують в одну групу, а однорідні роз'єднують. Головні вади цього в тому, що міждержавне право віднесене до публічного права разом із правом державної організації та що право сімейної організації (й опіки) віднесене до приватного права». Сам автор пропонував ділити право на соціально-службове, централізоване право й особисто-вільне, децентралізоване «в якості вищого ділення права за складом об'єктивних уявлень», зазначаючи, що це ділення «поширюється на все право, а не тільки на «право в юридичному смислі» [4, 574–588].

Сучасні уявлення про публічне та приватне право не відрізняються на краще від попередніх. Так, автори «Енциклопедії права» Ю. Гревцов та І. Козліхін пов'язують ділення права на публічне й приватне з *характером влади*, називаючи *публічне право одним із найважливіших інструментів, за допомогою якого влада реалізує своє призначення*. Це право матеріалізується в нормах об'єктивного права (конституційне, адміністративне, кримінальне та ін.). Одна з найважливіших ознак публічного права та, що воно в цілому і кожна його частка являють собою акт публічної влади, яким вона вказує в інтересах єднання, концентрації сил на вирішення загальнозначимої мети. Тому в правовому відношенні, що виникає на основі норми публічного права, одна із сторін, представляючи союз у цілому, сконцентровану в ньому публічну владу, використовує владні повноваження в інтересах проведення в життя розпоряджень публічної влади. Маючи це на увазі, говорять, що за публічним правом стоїть інтерес держави (союзу в цілому).

Публічно-правове відношення — відношення нерівних суб'єктів права. Нерівність сторін у публічно-правовому відношенні виражається в тому, що одна із сторін владно проводить у життя приписи норми публічного права, тобто діє сама відповідно до норми об'єктивного права і вимагає точного слідування нормі від другої сторони правового відношення.

Друга ознака публічного права полягає в тому, що тільки державна влада своїми нормами вказує кожній особі її юридичне місце, її права та обов'язки щодо цілого державного організму і щодо інших осіб. Цей прийом юридичної централізації й становить основну сутність публічного права. А проте у публічного права ні в минулому, ні сьогодні не було й немає жорстких меж. Воно виявляється відкритим як щодо включення в себе тих норм, що до того включалися у приватне право, так і в плані «переливу» своїх норм у сферу приватного права. Навіть у таких, здавалося б, однозначно публічних галузях сучасного права, як кримінальне, адміністративне, можна знайти «острівки» відносин, які регулюються на началах не публічного, а приватного права [5, 92–94].

На це варто зауважити таке. Якщо між публічним і приватним правом відбувається вільний «перелив» норм, і авторам це здається «загалом зрозумілим», то незрозумілим залишається інше: на якій логічній підставі «дрейфуючі» норми оголошуються «своїми» для публічного або для приватного права? Який узагалі сенс у такому діленні права на дві названі сфери? Втім, у авторів мова не йде про ділення *права*, фактично вони ведуть мову про ділення об'єктивного права.

З цього приводу доречно звернути увагу на зауваження В. Мамутова, який зазначає, що закон не може не вважатися актом публічним і, отже,

за визначенням не може розглядатися як акт приватного права, прирівнюючись тим самим до вигаданих двома приватними особами в рамках публічного закону умов укладеної угоди. Навіть коли розділяти захист у законодавстві приватних і публічних інтересів, то *будь-який* закон, спрямований на захист інтересів приватних, тим самим захищає й загальний, публічний інтерес. Якщо публічного інтересу нема, то закон не приймається. Не приймається він (у демократичній державі) і тоді, коли суперечить публічному інтересу. Так, по суті, підходять до цієї проблеми в англосаксонській, соціалістичній, ісламській системах права. Приватний закон або інший нормативний акт держави — це нонсенс. Приватним може бути лише те, що встановлено приватними особами, а не державою.

Що ж у такому разі є *приватним правом*? Приватне право — це правила поведінки, норми, встановлені угодою окремих осіб у визначених законом межах. Правила, норми, які вони своєю угодою встановили для себе і тільки для себе. Правом їх можна назвати тому (або в тому разі), що закон дозволив їх встановити і, оскільки вони у законний спосіб встановлені, забезпечує їх захист.

Розділення публічно-правових і приватноправових норм, зазначає автор, — це наукова класифікація норм за їх юридичною властивістю: чи встановлені вони державою чи окремими особами з дозволу держави. Ділення ж права і законодавства на галузі здійснюється за предметом регулювання, тобто є на зовсім іншій підставі. Присутність чи відсутність у тій чи іншій галузі прав (або переважання) норм публічно-правових чи приватноправових не впливає на ділення права за предметом регулювання, оскільки і ті, і другі можуть бути присутні в різних галузях [6, 58–61].

У принципі погоджуючись із В. Макутовим, я водночас зазначав, що розглядати публічне і приватне право тільки як «правила гри», розрізняючи їх за *формальною* ознакою (залежно від суб'єкта встановлення правил), недостатньо, адже залишається невизначеним *змістовний* бік відмінності, а головне, характер їх взаємного відношення. Там же викладена моя точка зору на дихотомічний спосіб класифікації права на приватне і публічне [7].

А втім, на якій би підставі не проводити ділення права на приватне і публічне, воно не буде діленням загального (родового) поняття *права як такого*, а тому не означає *видового* ділення права, оскільки публічність його передбачає наявність у суспільстві публічної влади, а приватність — існування у ньому приватної власності. Тому зазначене ділення слід розглядати не в загальному вченні про право, а при розгляді відповідного *виду* права.

Стосовно ділення права на *внутрішнє* (національне) та *міжнародне* необхідно зауважити, що воно також залишається довгий час дискусійним.

Ще у Стародавньому Римі, пише, наприклад, А. Венгеров, вивчалася природа міжнародного права як галузі права, що регулює відносини між народами, державами, враховує дію національних систем права у тій чи іншій сфері. Уже тоді було визнано основний принцип міжнародного права — згода між сторонами на дію тих або інших правових норм, зокрема створених, визнаних самими взаємодіючими в певних ситуаціях сторонами. Тому основним джерелом міжнародного права став договір. Забезпечення його виконання мало широкий діапазон — від майнових відшкодувань до воєнних акцій. Дві великі системні структури міжнародного права — публічна та приватна — справляють основоположний вплив і на політичні, і на

господарські, і на особистісно-правові функції міжнародного права. Зростає роль міжнародного гуманітарного права. Міжнародне право поступово перестає бути чимось зовнішнім, спеціальним щодо національних систем права, загальновизнані принципи і норми міжнародного права включаються в національні системи права. Поряд із матеріальними нормами міжнародного права у XX ст. потужно розвивається його процесуальна сторона — виникають численні процедурні органи для вирішування спорів і конфліктів. Міжнародне право стає і формою впливу тих або інших груп держав на окремі держави, які істотно відхиляються від загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. Чи не зародки це, запитує автор, формування у XXI ст. своєрідного світового уряду й світового права? [8, 460–462].

Таким чином, «правова природа» міжнародного права тут узагалі не ставиться під сумнів. Професор П. Виноградов, навпаки, зазначав, що через відсутність примусової санкції в багатьох міжнародних правилах деякі юристи відмовляються визнати за міжнародним правом атрибути права у власному сенсі і дивляться на нього тільки як на вид позитивної моралі. Такий погляд автор вважав крайністю. Міжнародні юридичні норми на практиці мають велику вагу. На його думку, міжнародне право є справді частиною права взагалі, оскільки право є указанням правильної поведінки, але воно має деякі особливості в частині елемента санкції. «У цьому плані воно може бути названо *недосконалим*, або менш досконалим правом» [9, 24–25].

Ту саму проблему віднесення міжнародного права до права взагалі вирішував при визначенні загального поняття права П. Стучка. Міжнародне право, оскільки воно взагалі є правом, цілком повинно відповідати цьому

визначенню. Керуючись нашим визначенням права, ми для міжнародного права відводимо порівняно незначне коло. Якщо Л. Дюгі в державі вбачає лише простий факт, то і стосовно міжнародного права аж до імперіалістичного періоду можна було б сказати, що там усе право насправді зводиться до простих фактичних відносин. Тому й виникли плани про ліги націй з особливою примусовою владою і тому подібними фантазіями, в яких немає *реального ґрунту*. Та безсумнівно, що імперіалістичний період капіталізму створює міжнародні класові об'єднання і водночас класову боротьбу або, точніше, — громадянську війну в міжнародному масштабі. Звідси випливає відома основа і для організованої панівним класом буржуазії міжнародної влади. Однак така влада примарна, така, що швидко проходить у сенсі об'єднання буржуазії, через неминучий конфлікт між буржуазією різних країн і між капіталістами різних галузей. Та цілком реальна така влада для пролетаріату там, де він стає пануючим [10, 64, 107–108].

За словами І. Левіна, деякі автори (Лассон, Цорн), оголошуючи суверенітет і міжнародне право такими, що взаємно виключають одна одну, категоріями, доходили до відвертого заперечення міжнародного права, допускаючи у кращому випадку лише міжнародну мораль або зовнішнє державне право. Точки зору на міжнародне право як на мораль дотримувалися також Дж. Остін, Г. Шершеневич та ін. На такій самій позиції стоїть по суті й У. Уїллоубі, вважаючи, що суверенні держави можуть «вступати в договори, які створюють моральні або політичні, але не юридичні зобов'язання». Г. Кельзен спочатку вважав однаково законними і, отже, однаково умовними обидві точки зору, однак пізніше він рішуче стає на точку зору визнання міжнародного правопорядку.

Насправді, стверджує І. Левін, суверенна держава виступає не як ізольована держава, а як учасник міжнародного спілкування. Міжнародне право і суверенітет не тільки сумісні, а й являють собою логічно необхідну кореляцію, передбачають одне одного. Виходячи з цього, автор формулює такі положення: 1) міжнародне право є правом; 2) воно регулює відносини між суверенними державами; 3) суверенітет не виключає відповідальності за порушення міжнародного права [11].

Нарешті, звернемо увагу ще на ділення, пов'язане з міжнародним правом, на міжнародне публічне право і міжнародне приватне право [12, 17–18].

Уже навіть цього загального погляду досить, аби зрозуміти, що всі отримані дихотомічним способом визначення права не вказують нам на його види. Для визначення видових понять права, очевидно, необхідний прийом ділення, відмінний від дихотомії, за якого право матиме більш ніж два визначення. До таких випадків можна віднести *галузеві* визначення права (цивільне право, адміністративне право, кримінальне право та ін.), *типологічні* (рабовласницьке, феодальне, буржуазне тощо), а також *порівняльно-правознавчі* (романо-германське, загальне, мусульманське право тощо).

Чи має якийсь із названих випадків значення видового визначення права? Для відповіді на це запитання потрібно найперше встановити ту підставу, на якій здійснене відповідне ділення.

Як відомо, юристи здійснюють *галузеву* диференціацію права за ознакою предмета правового регулювання, тобто специфіки тих відносин, що регулюються правом. Дехто до цього додає специфіку методу регулювання, що викликає чимало дискусій.

А втім, який би не був обраний критерій ділення права на галузі, ясно, що галузеві визначення права не можуть

бути його видовими визначеннями хоча б тому, що галузевий склад права різних країн в один і той самий час і навіть склад права окремої країни в різний час виявляється різним, причому з плином часу склад галузей змінюється, від традиційних галузей відділяються все нові галузі.

Щодо *типологічного* ділення права, то його критерієм вважають *тип суспільно-економічної формації*, якому відповідає і певний тип права. Однак за цим критерієм визначається не тільки право, а й держава, і багато інших соціальних явищ (політика, ідеологія, мораль, культура тощо), оскільки цей критерій не є ознакою права як такого, а становить набір суттєвих ознак певного виду суспільства — класового суспільства. Саме тому і типологічне ділення права немає підстав розглядати як видове визначення права. У кращому випадку цю диференціацію права можна досліджувати при визначенні видів права класового суспільства, але не права взагалі.

Нарешті, є ще *порівняльно-правознавче* ділення права (романо-германське, загальне тощо), критеріями якого хоч і є деякі ознаки права, однак не як *загальноісторичного* явища. Крім того, визначення права, які отримано таким чином, стосуються не права взагалі, а *конкретизованого* його існування у вигляді різних *правових сімей*. Поняття «правова сім'я» відображає такі особливості деяких правових систем, які є результатом схожості їх конкретно-історичного розвитку: структури, джерел, основних інститутів і галузей, правової культури, традицій тощо. У разі вивчення іноземного права і використання порівняльного методу це поняття дає можливість сконцентрувати увагу на певних моделях, що дають уявлення про певні типи права, в які входить більш або менш значна кількість цих систем [13, 118].

Таким чином, виявляється, що жодне із запропонованих теорією права групувань права не дає його видового визначення. Тому слід з'ясувати, яким чином право отримує видову визначеність, а простіше кажучи, визначити види права, чого до цього часу не зроблено правознавством.

Насамперед, варто зазначити, що видове визначення права є *понятійним* визначенням його видової специфіки як цілого, тобто *особливого права*, а не якихось частин останнього, що впливає з його сутнісних особливостей. Розвиток права як такого йде від нижчого до вищого виду, через розвиток єдиної сутності права.

Це означає, що для формування видового поняття права потрібно обрати таку його *суттєву ознаку*, яка змінюється з розвитком права і, разом із тим, зберігається у загальному обсягу його поняття, так що частини цього обсягу, отримані у процесі його змінення, сумарно вичерпують увесь обсяг поняття. Логічний прийом ділення поняття права, яким увесь обсяг цього поняття ділиться на частини, або члени ділення, і дає нам *види* права.

Ознака, за зміненням якої родове поняття права ділиться на види, є *основою* (підставою) ділення, а саме ділення розкриває співвідношення між видами права і далі підвидами одного виду.

Для того щоб визначити цю видоутворювальну ознаку права, варто, очевидно, відштовхуватися від родового поняття права, яке охоплює його суттєві ознаки. Оскільки *право взагалі* являє собою, за моїм визначенням, *особливий нормативний спосіб соціального управління, що змінюється в історичному розвитку суспільства*, то, отже, у цьому зміненні змінюються так чи інакше його суттєві ознаки і відбувається *видове визначення права*. При цьому зазначене визначення ґрунтується не на якійсь випадково обраній суттєвій

ознаці, а на ознаці, що характеризується як *вихідна* абстракція права.

Такою суттєвою ознакою є, на мою думку, *суб'єктна* ознака — верховна суспільна влада, чиєю санкціонуючою діяльністю виробляється право; адже саме ця діяльність розглядається мною як вихідна абстракція права. З розвитком суспільства змінюється спосіб управління ним, а отже, змінюється як сама верховна влада, так і спосіб її діяльності, санкціонуючої право.

Як відомо, людство у своєму історичному розвитку проходить шлях від *додержавної* організації управління, через *державну* його організацію до *постдержавного суспільного* управління. Відповідно до цього визначаються видові особливості права або його *види*. На першому ступені право виступає як *первісне право*. Другому ступеню розвитку відповідає *юридичне право*, яке, у свою чергу, поділяється на три *підвиди*: *рабовласницьке, феодалське і буржуазне* право. Нарешті, для права на третьому ступені суспільного розвитку підходить його визначення як *гуманістичного права* — термін уже введений у науковий обіг теоретиками права [14, 480]. Щоправда, я цим терміном позначаю суттєво інший зміст, ніж згаданий автор.

Таке видове ділення права повністю відповідає логічним вимогам до визначення його видів.

У світлі запропонованого видового ділення права варто зазначити очевидну помилку більшості дослідників у виробленні його загального поняття, а саме: сприйняття *юридичного* права як права взагалі. У підсумку будь-яке право за *необхідності* пов'язується з державою. У науці про право, таким чином, повторюється та сама *методологічна помилка*, на яку вказував К. Маркс, говорячи про буржуазну економіку і буржуазне суспільство [1, 731–732].

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Маркс К. и Энгельс Ф.* Сочинения. — Т. 12.
2. *Ющик А. И.* Диалектика права. Кн. 1: Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). — К., 2013. — Ч. II.
3. *Лобастов Г. В.* Логика : учеб. — 2-е изд., доп. — М., 2009.
4. *Петражицкий Л. И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности. — СПб., 2000.
5. *Грецов Ю. И., Козлихин И. Ю.* Энциклопедия права : учеб. пособие. — СПб., 2008.
6. *Мамутов В.* До питання про поняття приватного права // Вісник Академії правових наук. — 1999. — № 2 (99).
7. *Ющик О. І.* Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність). — К., 2002. — С. 73–104.
8. *Венгеров А. Б.* Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов. — М., 1998.
9. *Виноградов П. Г.* Очерки по теории права. — М., 1915.
10. *Стучка П. И.* Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права. — Рига, 1964.
11. *Левин И. Д.* Суверенитет / предисл. д-ра юрид. наук, проф. С. Авакьяна. — СПб., 2003. — С. 118–126.
12. *Чешир Дж., Норт П.* Международное частное право / пер. с англ. канд. юрид. наук С. Н. Андрианова ; под ред. и со вступ. ст. д-ра юрид. наук М. М. Богуславского. — М., 1982.
13. *Саидов А. Х.* Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учеб. / под ред. В. А. Туманова. — М., 2000.
14. *Алексеев С. С.* Восхождение к праву. Поиски и решения. — М., 2001.

REFERENCES

1. Marks K. i Engels F. Sochineniya [Works], vol. 12.
2. Yushchik A. I. Dialektika prava. Kn. 1: Obshchee uchenie o prave (Kriticheskiy analiz obshchepравovyykh ponyatiy) [The Dialectics of Law. Book 1: General Doctrine of Law (The Critical Analysis of General Legal Concepts)], Kyiv, 2013, Part II.
3. Lobastov G. V. Logika [Logic], Moscow, 2009.
4. Petrazhitskiy L. I. Teoriya prava i gosudarstva v svyazi s teoriey npravstvennosti [Theory of State and Law in Relation to Theory of Morality], Saint Petersburg, 2000.
5. Hrevtsov Yu. I., Kozlykhyn I. Yu. Entsiklopediya prava [Encyclopaedia of Law], Saint Petersburg, 2008.
6. Mamutov V. Do pytannia pro poniattia pryvatnoho prava [To the Concept of Private Law], *Visnyk Akademii pravovykh nauk*, 1999, no. 2 (99).
7. Yushchik O. I. Haluzi ta instytuty pravovoi systemy (mify i realnist) [Branches and Institutions of the Legal System (Myth and Reality)], Kyiv, 2002, pp. 73–104.
8. Vengerov A. B. Teoriya gosudarstva i prava [Theory of State and Law], Moscow, 1998.
9. Vinogradov P. G. Ocherki po teorii prava [Essays on Theory of Law], Moscow, 1915.
10. Stuchka P. I. Izbrannyye proizvedeniya po marksistsko-leninskoy teorii prava [Collected Works on Marxist-Leninist Theory of Law], Riga, 1964.
11. Levin I. D. Suverenitet [Sovereignty], Saint Petersburg, 2003, pp. 118–126.
12. Cheshire J., Nort P. Mezhdunarodnoe chastnoe pravo [Private International Law], Moscow, 1982.
13. Saidov A. Kh. Sravnitelnoe pravovedenie (osnovnyye pravovyye sistemy sovremennosti) [Comparative Law (Basic Legal Systems of Modernity)], Moscow, 2000.
14. Alekseev S. S. Voskhozhdenie k pravu. Poiski i resheniya [The Ascent to the Law. Search and Solution], Moscow, 2001.

Ющик О. І. Про класифікації та види права

Анотація. У статті розглядаються запропоновані юридичною наукою класифікації права в контексті визначення видів права як такого, права взагалі. Обґрунтовується, що жодна з існуючих у теорії дихотомічних та інших класифікацій права не відповідає логічним вимогам видового визначення права, не виводить на видові поняття права. Наводяться критичні точки зору стосовно існуючих класифікацій права. Досліджується класифікаційна ознака, що є логічною підставою поділу загального поняття права на види. Відповідно до цієї ознаки пропонується поділ права на види: первісне право, юридичне право та гуманістичне право. Вказано на методологічну помилку більшості теоретиків права, що має місце при визначенні його загального поняття.

Ключові слова: право, родове поняття, видове поняття, критерії поділу права, види права.

Ющик А. И. О классификациях и видах права

Аннотация. В статье рассматриваются предложенные юридической наукой классификации права в контексте определения видов права как такового, права вообще. Обосновывается, что ни одна из существующих в теории дихотомических и иных классификаций права не отвечает логическим требованиям видового определения права, не выводит на видовые понятия права. Приводятся критические точки зрения относительно

существующих классификаций права. Исследуется классификационный признак, являющийся логическим основанием деления общего понятия права на виды. В соответствии с этим признаком предлагается деление права на виды: первобытное право, юридическое право и гуманистическое право. Указано на методологическую ошибку большинства теоретиков права, допускаемую при определении его общего понятия.

Ключевые слова: право, родовое понятие, видовое понятие, критерии деления права, виды права.

Yushchuk O. On the Classifications and Types of Law

Annotation. The article deals with the classifications of law proposed by the legal science in determining the types of law as such, and law in general. It is substantiated that none of the existing theories and other dichotomous classifications of law does not meet the logical requirements of the specific eligibility, does not lead to specific concepts of law. The author gives a critical perspective on existing classifications of law. The classification attribute, which is the logical basis of division general concept of the right to types, is analyzed in the article. According to this criterion it is suggested to divide law into types, which are primitive law, legal rights and humanistic law. It is specified on methodological mistake of most theorists of law that occurs in determining its overall concept.

Key words: law, generic term, species concept, criteria of separation law, types of law.

ВЗАЄМОДІЯ МІЖНАРОДНОГО, ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ¹

Н. ПАРХОМЕНКО

*доктор юридичних наук, професор,
вчений секретар*

*Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
заслужений юрист України*

Події, пов'язані із зовнішньополітичними прагненнями України, які відбуваються у нашій державі протягом останніх років, призвели до загострення соціально-політичної та економічної кризи. Переважна більшість політичних сил, представлених у Парламенті України, одним зі своїх завдань визначає інтеграцію України у європейський простір. При цьому реалії сьогодення вимагають внесення відповідних коректив у стратегію і тактику такої інтеграції. Насамперед це стосується підтвердження легітимності цього процесу, тобто згоди населення всіх регіонів України бути членом європейського співтовариства; глибокого вивчення економічних можливостей і перспектив, можливостей України бути рівноправним партнером у складі Європейського Союзу (ЄС); з'ясування ризиків і негативних наслідків для соціально-економічного та політичного розвитку України як суверенної держави з можливими позитивними зрушеннями у цій сфері; більш глибокого аналізу історичних і ментальних чинників роз-

витку українського суспільства, його традиційних міжнародних зв'язків з урахуванням сучасної геополітичної ситуації у світі з метою уникнення ситуації використання України в ролі майданчика для вимірювання сил між супердержавами тощо. Зазначене можливе лише в умовах стабілізації в усіх сферах суспільних відносин і проведення виваженої зовнішньої і внутрішньої політики.

Саме це потребує всебічного наукового дослідження і звернення насамперед до проблем нормативно-правового забезпечення євроінтеграційних процесів. Зокрема, подальше просування у цьому напрямку потребує продовження внесення змін у національне законодавство, в тому числі і прийняття спеціального закону, для створення у внутрішньому правопорядку умов для дії в ньому законодавства інтеграційних структур ЄС та міжнародних принципів і стандартів [2, 161]. У Конституції України встановлені засадничі принципи дії норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку України як правова підстава

¹ Більш детально див.: [1].

їх реалізації. Протягом тривалого часу в Україні як країні пострадянського правового простору зазначені процеси лише частково відбувалися у контексті врахування загальносвітових надбань у зазначеній сфері. Відповідно, і правова доктрина в Україні відрізняється від європейської, що мало безпосередній вплив на розвиток правотворчості.

Методологічно важливим у цьому аспекті є визначення співвідношення європейського, міжнародного та національного права. Головна відмінність полягає в тому, що міжнародне право не є юридично обов'язковим для держав. Наприклад, в Україні лише ратифіковані Верховною Радою України міжнародні договори стають частиною національного законодавства. Що ж до права Європейського Союзу, то його директиви є обов'язковими для держав-членів, тобто мають перевагу перед національним законодавством. До цього ж під європейським правом розуміють не лише право Європейського Союзу, а й інших міжнародних європейських організацій, зокрема Ради Європи. Тому можна вважати право Європейського Союзу складовою європейського права [3, 36]. Крім того, зміст сучасного розуміння Європи становить не лише географічно визначена територія, а й сукупність культурних, політичних, історичних, економічних цінностей, які знайшли своє відображення у правових актах Ради Європи та Європейського Союзу. Загальновідомим у юридичній науці є підхід, згідно з яким під правовими принципами розуміють засадничі імперативні вимоги, які визначають спрямованість правового регулювання суспільних відносин. У контексті нашого дослідження — це світові стандарти в галузі прав людини та європейські цінності демократії, плюралізму, гласності, свободи слова та ін.

Зазначені принципи мають бути зафіксовані у конституції країни та забезпечені (розвинені) відповідним галузевим законодавством.

Початок нормативно-правового закріплення визнання загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права був покладений прийняттям Декларації про державний суверенітет України. Зокрема, у частині X закріплено: Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права [4]. Згідно зі ст. 18 Конституції України зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права. Таким чином, йдеться про міжнародне звичаєве право. Крім того, у ст. 9 Конституції України передбачено, що лише норми міжнародних договорів є частиною національного законодавства. При цьому неврегульованим залишається питання статусу норм, які містяться у правових актах міжурядових угод. Розвиток зазначених конституційних норм відбувся у ч. 1 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори», а саме: чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

Потребує узгодження ч. 2 ст. 9 Конституції України: «Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України» та ч. 2 ст. 19:

«Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору».

Крім того, конституційне положення про примат міжнародних договорів у внутрішньому правопорядку України було розвинене у галузевому законодавстві. До прикладу, аналіз відповідних положень кодексів свідчить про існування принаймні трьох способів закріплення відповідних положень, а саме: 1) пряме закріплення; 2) похідне; 3) відсутність посилання на Конституцію та міжнародно-правові акти. Як наслідок реалізації зазначених у першому і другому випадках правових положень є відповідність системи нормативно-правових актів України не лише Конституції України, а й міжнародним договорам. У протилежному випадку виникає ситуація можливості порушення міжнародних зобов'язань Україною. У третьому випадку, у разі виникнення колізії чи спору, рішення може бути прийняте за аналогією.

При цьому слід зазначити, що чітко не визначеним залишається питання пріоритетності міжнародних і національних норм права при вирішенні колізій. Незважаючи на це, конституційні положення і відповідні норми законодавства України щодо визнання пріоритетності норм міжнародного права перед національним законодавством та визначення порядку реалізації норм міжнародного права свідчать про наближення України до світової, в тому числі і європейської, практики в цьому питанні.

У юридичній науці та науці міжнародного права існують різні підходи до визначення поняття «загальновизнані норми міжнародного права» і «загальновизнані принципи міжнародного

права». Загальновизнана норма міжнародного права — це правило поведінки, що приймається і визнається міжнародною спільнотою як юридично обов'язкове. Зміст принципів і норм міжнародного та європейського права розкривається у документах міжнародних організацій та актах ЄС. Також існує підхід, згідно з яким найважливіші норми міжнародного права прийнято називати принципами, які мають найвищу юридичну силу, яка дорівнює юридичній силі норм національних конституцій. При цьому слід наголосити, що на сьогодні відсутнє нормативне закріплення зазначених дефініцій, а існує лише їх доктринальне тлумачення. Відповідно, в сучасній науці та міжнародній практиці під загальновизнаними принципами міжнародного права розуміють основні імперативні норми міжнародного права, які приймаються і визнаються міжнародною спільнотою і відхилення від яких є неприпустимим. Перелік основних принципів міжнародного права міститься у Статуті ООН, серед яких: суверенна рівність усіх членів; добросовісне виконання прийнятих на себе зобов'язань; вирішення міжнародних спорів мирними шляхами; утримання у міжнародних стосунках від загрози силою чи її застосування проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави; надання допомоги ООН в усіх діях, що застосовуються відповідно до Статуту, й утримання від допомоги будь-якій державі, проти якої ООН проводить дії превентивного чи примусового характеру; забезпечення дій держав, які не є членами ООН, відповідно до цих принципів для підтримання міжнародного миру і безпеки; заборона втручання ООН у справи, що належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави [5].

З виникненням Ради Європи, Європейського Союзу вагомим значення набули європейські цінності, принципи та стандарти. Зокрема, викладені в Статуті ООН принципи знайшли своє продовження у Декларації принципів (міститься у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р.), якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємних стосунках; ними було закріплено низку принципів: незастосування сили або загрози силою; мирного вирішення міжнародних спорів; невтручання у внутрішню компетенцію будь-якої держави; співробітництва держав; рівноправності й самовизначення народів; суверенної рівності держав; сумлінного виконання зобов'язань, прийнятих відповідно до Статуту ООН; непорушності кордонів; поваги прав людини й основних свобод, зокрема свободи думки, совісті, релігії та переконання; територіальної цілісності держав. Ці принципи мають обов'язкову юридичну силу для всіх держав, національне законодавство яких та міжнародні угоди не повинні їм суперечити.

У ролі європейських стандартів у галузі прав людини розуміють визнані Європейським співтовариством та закріплені в його документах правові норми, які закріплюють права людини та визначають механізми їх реалізації та захисту. Насамперед йдеться про права людини, закон і порядок. Зазначені стандарти містяться у низці правових актів, які прийняті у рамках Ради Європи, серед яких: Статут Ради Європи (1949 р.), Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (1950 р.), Європейська хартія місцевого самоврядування (1985 р.), Рамкова конвенція про захист національних меншин (1995 р.) та ін.

Щодо норм права Європейського Союзу існує практика, згідно з якою країни — члени ЄС як сторони актів

ЄС та країни — претенденти на вступ до ЄС вносять відповідні зміни і доповнення у власне законодавство, а також приймають нові необхідні нормативно-правові акти, відповідно до взятих на себе зобов'язань. Україна — частина європейського простору не лише територіально, а й з правової точки зору. Зокрема, Україна як повноправний член Ради Європи та ОБСЄ бере активну участь у розробці і прийнятті правових актів цих організацій, спрямованих на гармонізацію правових систем, у тому числі і систем національного законодавства держав-членів.

Одним зі способів впливу на розвиток національного законодавства є укладання (приєднання до) міжнародних угод, в тому числі і з Європейським Союзом. Зазначений вплив здійснюється шляхом закріплення у тексті угод конкретних заходів і механізмів приведення національного законодавства, в тому числі і Конституції, у відповідність із нормами міжнародного права та права ЄС. Серед цих механізмів слід назвати нормативні та інституційні. До останніх слід віднести створення спеціальних органів (рад (наприклад, Рада з питань співробітництва між Україною та ЄС), комітетів (наприклад, Комітет з питань співробітництва між Україною та ЄС) та ін.). До нормативних механізмів належать правові акти, в яких визначено основні засади, напрями, терміни, етапи, засоби гармонізації національного законодавства з міжнародним та європейським правом.

Взаємодія міжнародного, європейського та національного права має двосторонній характер. З одного боку, на процес створення норм міжнародного та європейського права безпосередній вплив має політика та форма держави, що бере участь у зовнішніх відносинах. З другого боку, низка країн Євро-

пи визнає загальновизнані норми і принципи міжнародного права частиною національного законодавства; інші — визначають стратегію внутрішнього розвитку згідно з актами Європейського співтовариства. Заслугує на увагу і позиція, відповідно до якої видається некоректним визначення співвідношення міжнародного та національного права, оскільки кожен правопорядок вирішує свої специфічні завдання за допомогою властивого лише йому механізму, а тому передчасно говорити про загальновизнаний характер примату міжнародного права у внутрішньому правопорядку держав [6].

Безперечним є той факт, що з визнанням загальновизнаних принципів і світових стандартів у галузі прав людини держава приймає на себе низку зобов'язань, які знаходять своє вираження у визначенні основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики, серед яких приведення норм конституції та галузевого законодавства до зазначених принципів і стандартів.

Проникнення загальновизнаних світових стандартів і цінностей у національні конституції та законодавство відбувається шляхом закріплення у спільних договорах основних принципів співробітництва. Наприклад, у ст. 2 Договору про Європейський Союз (консолідована версія в редакції Лісабонського договору) зазначено, що Союз засновано на шануванні людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та прав людини. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де панує плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність та рівність жінок і чоловіків. Крім того, у п. 5 ст. 3 цього Договору зазначено, що у відносинах із рештою світу Союз підтримує та поширює свої цінності та інтереси. Сприяє миру, безпеці та тривкому розвитку Землі,

солідарності та взаємному шануванню народів, вільній справедливій торгівлі, викоріненню злиденності та захистові прав людини, зокрема прав дитини, а також суворому дотриманню й розвитку міжнародного права. Характеризує зазначений процес і зміст ст. 8, згідно з якою Союз розвиває особливі зв'язки з сусідніми країнами, щоб створити на ґрунті вартостей Союзу простір процвітання та добросусідства, що йому притаманні близькі та мирні стосунки на засадах співпраці.

Крім цього, документом, який безпосередньо стосується відносин між Україною та ЄС, є Повідомлення ЄС «Ширша Європа — сусідство: нові рамки відносин з нашими південними і східними сусідами» (так звана «Європейська політика сусідства»). Відповідно до положень цих документів Європейська політика сусідства (далі — ЄПС) є багатосторонньою ініціативою ЄС щодо середземноморських (Ізраїль, Палестинська Автономія, Йорданія, Туніс, Марокко та ін.) та східних (Україна, Білорусь, Молдова, Вірменія, Грузія, Азербайджан) країн-сусідів. ЄПС стосується широкого спектру відносин (у тому числі охоплює питання зовнішньої політики і політики безпеки, торгівлі, розвитку, навколишнього середовища тощо), але провідним напрямом цієї ініціативи виступають економічні відносини. Останнім кроком у цій сфері є підписання 21 березня 2014 р. політичної частини Угоди про асоціацію з ЄС як підтвердження і закріплення європейського напрямку зовнішньої політики України.

Відповідно, ці принципи розвиваються в усіх правових актах ЄС, національних законодавствах країн ЄС та країн, які мають наміри вступити до Європейського Союзу. Право ЄС має пряму дію та пріоритет, його наділено верховенством — вищою юридичною

силою щодо національного права, в тому числі і національних конституцій країн — членів ЄС. Відповідно, право ЄС є складовою національних систем права, в якому мають бути створені певні механізми для забезпечення дії норм. При цьому необхідно зазначити, що доктрина прямої дії права ЄС розповсюджується і на міжнародні відносини, які укладає ЄС з країнами нечленами, якщо, виходячи зі змісту такої угоди, її цілі і завдання містять чіткий і зрозумілий обов'язок його виконання, і для цього не потрібне застосування будь-яких імплементаційних заходів, включно зі спеціальними правовими актами [7, 157].

Угода про партнерство і співробітництво — інструмент впливу права ЄС на правову систему України загалом, і систему законодавства зокрема. Цей документ можна розглядати і як складову права ЄС, і, відповідно до положень статей 9 і 18 Конституції України, як складову законодавства України. Напрями впливу права ЄС на національне законодавство України визначені у ст. 51 Угоди про партнерство і співробітництво (далі — УПС) між Україною і Європейськими Співтовариствами та їхніми державами-членами. Відповідно, гармонізації потребують митне, фінансове, цивільне, трудове, екологічне, енергетичне і транспортне законодавство. Реалізація зазначених положень УПС передбачає укладання відповідних додаткових галузевих угод. Метою цього процесу є забезпечення єдності законодавчого масиву на європейському просторі як передумови розвитку економіки, політики, соціальної, культурної сфер згідно з єдиними принципами і нормами, в тому числі і забезпечення свобод європейського внутрішнього ринку, викладених у Договорі про створення ЄС: вільне пересування товарів, найманих працівників; свобода реалізації

економічної діяльності; свобода у наданні послуг; вільне переміщення капіталів.

Крім того, одним із засобів імплементації світових стандартів і європейських цінностей у національне законодавство є безпосереднє посилення на них при вирішенні справ у суді. Саме судам належить провідна роль у забезпеченні дії права ЄС, оскільки вони покликані захищати права і свободи всіх суб'єктів суспільних відносин на підставі застосування норм права ЄС.

Важливим аспектом зазначеної проблеми є правильне й однакове застосування судами України при здійсненні правосуддя принципів і норм міжнародного права, міжнародних договорів України, європейського законодавства. Одним зі способів забезпечення зазначеного є нормативно-правове, зокрема, у законах України «Про міжнародні договори», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», Постанові Пленуму Верховного Суду України щодо застосування судами загальних принципів і норм міжнародного права і міжнародних договорів України. Системний розгляд статей 3, 8, 55 та 124 Конституції України дозволяє зробити висновок, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом, юрисдикція якого поширюється на всі відносини, які виникають у державі. Крім того, відповідно до положень статей 3, 8, 9, 18, 22 Конституції України права і свободи людини відповідно до загальноновизнаних норм міжнародного права, а також міжнародних договорів України є такими, що безпосередньо діють у межах юрисдикції України. Відповідно: держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним її обов'язком;

права і свободи людини та їх гарантії визначають цілі і зміст законів та інших нормативно-правових актів, реалізацію законів, зміст діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування і забезпечуються судом; визначені у міжнародному праві та європейському законодавстві, дія яких розповсюджується на територію України, інші права і свободи людини, які не звужують обсяг і зміст прав і свобод, які закріплені у Конституції України, діють у межах юрисдикції України; прийняття нормативно-правових актів на виконання міжнародних угод, зміст яких звужує права і свободи людини, заборонено; у ст. 15 Закону України «Про міжнародні договори» зазначено: «Чинні міжнародні договори України підлягають сумлінному дотриманню Україною відповідно до норм міжнародного права»; процес приведення системи законодавства України у відповідність із міжнародними стандартами та європейськими принципами має відбуватися прозоро, комплексно, послідовно та збалансовано¹.

У радянській правовій доктрині домінуючим був підхід, згідно з яким таке приведення було можливим лише за умови видання відповідного національного правового акта. На сучасному етапі іншими засобами імплементації міжнародних норм, в тому числі і міжнародних та європейських стандартів та цінностей, є уніфікація, апроксимація, імплементація та адаптація. Ці методи спрямовуються на досягнення узгодження, приведення до спільного знаменника блоків законодавства кількох країн і зближення національних правових систем. Ці методи є відносно самостійними,

можуть застосовуватися одночасно. Крім того, застосування цих методів є необов'язковим: у випадках, коли відсутня потреба в уніфікації, може застосовуватися лише адаптація. Тобто вони різною мірою доповнюють, змінюють один одного в реалізації власної стратегічної мети кожної держави, і тому можуть розглядатися як етапи чи стадії створення узгоджених законодавств [9].

Важливою умовою імплементації світових стандартів і європейських цінностей є урахування як існуючих в Україні правових традицій, так і реально діючої системи права та законодавства. Зокрема, низка інститутів, які знайшли своє відображення у кодексах, що прийняті протягом останнього десятиліття, були запозичені з європейського досвіду, а практика їх реалізації довела їх незначну ефективність. Проблема низького рівня фактичної європеїзації конституційного ладу в Україні полягає у хибній практиці її застосування [10, 202].

Основні напрями реформування законодавства мають включати: чіткіше закріплення у ньому пріоритету норм міжнародного права щодо норм національного права; створення механізму дії норм міжнародного права; удосконалення юридичної техніки застосування міжнародно-правових норм із використанням досвіду держав — членів Європейського Союзу у сфері загальної рецепції європейського права та практики його застосування у їх внутрішньому праві [2, 162]. Забезпечення імплементації міжнародних стандартів та європейських цінностей і свобод у галузеве законодавство України в контексті його конституціоналізації в підсумку сприяти-

¹ Як неодноразово зазначали європейські експерти, специфікою функціонування законів України є те, що їх дія або нейтралізується, або блокується актами так званої «відомчої нормотворчості», які згідно зі своїм юридичним статусом є підзаконними, а тому не можуть і не повинні деструктивно інтерферувати із законами. Див.: [8, 110].

ме демократизації політичної системи та державної влади в Україні, забезпеченню верховенства права, створенню режиму законності і правопорядку, ефективної взаємодії державних інститутів та інститутів громадянського суспільства, завершенню адміністративної, судової та низки інших реформ.

При цьому слід зазначити, що основними засадами зазначеного процесу мають бути такі: добровільність та самостійність України у визначенні напрямів, етапності, поступовості та глибини врахування міжнародних

стандартів і європейських цінностей у національному законодавстві; пріоритетність загальноприйнятих принципів міжнародного права і європейських цінностей щодо національного законодавства; визнання міжнародних правових актів, належним чином ратифікованих, частиною національного законодавства, що дає можливість розширювати межі національного законодавства, збагачувати його за рахунок норм і принципів міжнародного права, які зазначені у міжнародних договорах.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Пархоменко Н. М. Імплементация міжнародних, європейських цінностей і стандартів у галузеве законодавство України в контексті його конституціоналізації // Теорія і практика конституціоналізації галузевого законодавства України: моногр. / наук. ред. Ю. С. Шемшученко; відп. ред. Н. М. Пархоменко. — К., 2013. — С. 40–57.
2. Денисов В. Н., Муравйов В. И. Правовые основы имплементации права Европейского Союза // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / под общ. ред. Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. — К., 2003.
3. Шемшученко Ю. С. Теоретические проблемы гармонизации законодательства Украины с европейским правом // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / под общ. ред. Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. — К., 2003.
4. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. № 55-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.
5. Устав Организации Объединенных Наций и Устав Международного Суда от 26 июня 1945 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/go/995_010.
6. Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України : навч. посіб. / за ред. В. Н. Денисова. — К., 2006. — 672 с.
7. Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / под общ. ред. Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. — К., 2003.
8. Медведчук В. В. Политико-правовые проблемы сближения законодательства Украины с законодательством стран Европы // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / под общ. ред. Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. — К., 2003.
9. Ратушний С. М. Деякі теоретичні питання гармонізації національного законодавства з міжнародно-правовими нормами [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pre/2008/Ratushnyi.pdf.
10. Чернопищук Я. В. Конституціоналізація процесу Європейської інтеграції України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. — О., 2013.

REFERENCES

1. Parkhomenko N. M. Implementatsiia mizhnarodnykh, yevropeiskykh tsinnostei i standartiv u haluzeve zakonodavstvo Ukrainy v konteksti yoho konstytutsionalizatsii [Implementation of International, European Values and Standards into Branch Legislation of Ukraine in Context of Its Constitutionalization], *Teoriia i praktyka konstytutsionalizatsii haluzevoho zakonodavstva Ukrainy*, Kyiv, 2013, pp. 40–57.
2. Denisov V. N., Muravyov V. I. Pravovye osnovy implementatsii prava Evropeyskogo Soyuzha [Legal Basis for Implementation of the European Union Law], *Problemy garmonizatsii zakonodatelstva Ukrainy i stran Evropy*, Kyiv, 2003.
3. Shemshuchenko Yu. S. Teoreticheskie problemy garmonizatsii zakonodatelstva Ukrainy s evropeyskim pravom [Theoretical Problems of Harmonization of Legislation with European Law], *Problemy garmonizatsii zakonodatelstva Ukrainy i stran Evropy*, Kyiv, 2003.
4. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy vid 16 lypnia 1990 r. no. 55-XII [Declaration of State Sovereignty of Ukraine Dated 16 July 1990 no. 55-XII]. Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.

5. Ustav Organizatsii Obedinennykh Natsiy i Ustav Mezhdunarodnogo Suda ot 26 iyunya 1945 g. [Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice Dated 26 June 1945]. Available at: http://zakon.rada.gov.ua/go/995_010.
6. Vzaïmodiia mizhnarodnoho prava z vnutrishnim pravom Ukrainy [Interaction Between International Law and Law of Ukraine], Kyiv, 2006, 672 p.
7. Problemy garmonizatsii zakonodatelstva Ukrainy i stran Evropy [Issues in Harmonization of Ukrainian Legislation with Law of European Countries], Kyiv, 2003.
8. Medvedchuk V. V. Politiko-pravovye problemy sblizheniya zakonodatelstva Ukrainy s zakonodatelstvom stran Evropy [Political and Legal Problems of Approximation of Law with European Legislation], *Problemy garmonizatsii zakonodatelstva Ukrainy i stran Evropy*, Kyiv, 2003.
9. Ratushnyi S. M. Deïaki teoretychni pytannia harmonizatsii natsionalnoho zakonodavstva z mizhnarodno-pravovymy normamy [Some Theoretical Issues in Harmonization of National Legislation with International Legal Norms]. Available at: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pre/2008/Ratushnyi.pdf.
10. Chernopyshchuk Ya. V. Konstytutsionalizatsiia protsesu Yevropeiskoi intehratsii Ukrainy [The Constitutionalization of the Process of European Integration in Ukraine], Odessa, 2013.

Пархоменко Н. М. Взаємодія міжнародного, європейського та національного права: теоретичні засади

Анотація. Визначено теоретичні засади приведення законодавства України до загальновизнаних принципів міжнародного права, імплементації європейських цінностей і стандартів з огляду на прагнення України набути асоціативного членства в ЄС. Зокрема, здійснено системний аналіз відповідних положень Конституції та законодавства України, міжнародних актів, проаналізовано відповідні засоби, можливості й умови зазначеного процесу. Визначено основні напрями реформування національного законодавства. При цьому наголошено, що основними засадами зазначеного процесу має бути: добровільність і самостійність України у визначенні напрямів, пріоритетності, етапності, поступовості та глибини врахування міжнародних стандартів і європейських цінностей у національному законодавстві; визнання міжнародних правових актів, належним чином ратифікованих, частиною національного законодавства, що дає можливість розширювати межі національного законодавства, збагачувати його за рахунок норм і принципів міжнародного права, які зазначені у міжнародних договорах.

Ключові слова: європейські стандарти, принципи міжнародного права, національне законодавство, право ЄС, імплементація, гармонізація.

Пархоменко Н. Н. Взаимодействие международного, европейского и национального права: теоретические основы

Аннотация. Определены теоретические основы приведения законодательства Украины в соответствие с общепризнанными принципами международного права, имплементации европейских ценностей и стандартов в контексте стремления Украины приобрести ассоциированное членство в ЕС. В частности, сделан системный анализ соответственных положений Конституции и законодательства Украины, международных актов, проанализированы соответствующие средства, возможности и условия упомянутого процесса. Определены основные направления реформирования национального законодательства. При этом акцентировано, что основами этого процесса должны быть: добровольность и самостоятельность Украины в определении направления, приоритетности, этапности, последовательности и глубины учета международных стандартов и европейских ценностей в национальном законодательстве; признание международных правовых актов, соответствующим образом ратифицированных, частью национального законодательства, обогащая его за счет норм и принципов международного права, определенных в международных договорах.

Ключевые слова: европейские стандарты, принципы международного права, национальное законодательство, право ЕС, имплементация, гармонизация.

Parkhomenko N. Interaction of International, European and National Law: Theoretical Foundations

Annotation. The author determined theoretical basis of the Ukrainian legislation in conformity with the generally recognized principles of international law, the implementation of European values and standards in the context of Ukraine's aspirations to acquire associate

membership in the EU. The article covers a systematic analysis of the respective provisions of the Constitution and laws of Ukraine, international instruments, and analyzed the appropriate means, the possibilities and conditions of abovementioned process. The basic directions for reformation of a national legislation are elucidated in the article. It is accented that the basics of this process should be voluntary nature and independence of Ukraine in determining the direction, prioritization, phasing, sequence and depth account of international standards and European values in national legislation, recognition of international legal acts ratified appropriately, part of the national legislation, enriching it due to the norms and principles of international law set out in international treaties.

Key words: European standards, principles of international law, national law, EU law, implementation, harmonization.

МЕЖІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД

О. СКАКУН

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
завідувач кафедри
правового регулювання економіки
(Кримський економічний інститут)*

Економіка більшості держав світу (а їх більш 200) є ринково-орієнтованою. Україна перебуває у їхньому складі, але далеко не в числі економічно розвинених (їх 30). Тверезий погляд на невтішні факти соціально-економічного розвитку сучасної України, нібито націленої на входження в ЄС, змушує глибоко замислитися над теоретичними проблемами державно-правового регулювання економіки взагалі і станом такого регулювання в Україні, над ступенем його відповідності рівню регуляції економіки держав — учасниць ЄС.

Пильної уваги заслуговує концептуальний підхід до цього питання еко-

номістів і юристів, оскільки їх науковий симбіоз відкриває більш широкі можливості діагностувати вітчизняне правове регулювання економіки, погоджувати і коректувати його межі. У цьому і складається міждисциплінарний підхід, щоб при формуванні авторської концепції враховувати розробки з економічної і правової теорії, а також представників «стикових» напрямів — «економічна теорія права/економіка права» (у його джерел знаходилися переважно економісти)¹, «публічне економічне право/право економіки»² та «конституційна економіка»³ (сфера інтересів, як правило, юристів).

¹ Економіка права (економічна теорія права) — напрям наукової діяльності (а також предмет юридичної освіти), що аналізує право з позицій методології економічної науки. Його представники розглядають економічні відносини як соціальне джерело формування і функціонування права. Цей напрям сформувався у США у другій половині ХХ ст. у рамках «теорії права власності» і «нової інституціональної економічної теорії» (Т. Беккер, Г. Калабрезі, Р. Коуз, Р. Познер та ін.), а наприкінці ХХ ст. одержало розвиток у країнах Західної Європи, Північної і Латинської Америки, Азії, Ізраїлю; на початку ХХІ ст. — у ряді країн СНД.

² Публічне економічне право (економіка права) — академічна дисципліна, специфічним предметом якої є питання державного регулювання економіки в цілому, економічної політики держави. Вивчаючи роль публічного права у спеціальному регулюванні державного втручання в економіку, ця дисципліна не стосується діяльності економічних суб'єктів, виходить з того, що при регулюванні економічних відносин публічні інститути знаходяться в паритетному або переважному співвідношенні з нормами приватного права. Деякі вчені Росії називають публічне економічне право «відгалуженням адміністративного права», «особливою правовою галуззю» [1]; відносять до публічного економічного права — конституційне, фінансове і підприємницьке (господарське) право [2].

³ «Конституційна економіка» — це науковий напрям, що вивчає принципи оптимального сполучення економічної доцільності з досягнутим рівнем конституційного розвитку, відбитим у нормах конституційного права, які регламентують економічну і політичну діяльність у державі [3, 11].

Серед численних учених-економістів, які досліджували проблеми державного регулювання економіки, варто назвати такі імена, як Д. Норт, М. Одінцова, Р. Познер, В. Тамбовцев, Ф. Хайєк, А. Хіллман та ін. До питання про межі нормативно-правового регулювання економіки прямо або побічно зверталися вчені-юристи — О. Акоюн, С. Алексєєв, Р. Іванов, Д. Мілушев, В. Мозолін, Р. Нурмагамбетов, Ф. Фаткуллін, К. Цвайгерт та ін.

Що стосується інтересу юристів України та Росії до «економічної теорії права» і «конституційної економіки» (О. Алпатов, Г. Бальсевич, Г. Гаджиєв, Д. Вовк, А. Гриценко, О. Гриценко, П. Добродумов, Д. Скринька, Е. Шаблова й ін.), то сьогодні він поступово зростає порівняно з кінцем ХХ ст., коли майже не виявлявся. Однак ще відсутня необхідна взаємна погодженість вивчення цієї дисципліни юридичною й економічною науками.

Об'єктом нашого розгляду є державно-правове регулювання ринково-орієнтованої економіки, а предметом — межі такого регулювання. Тобто предмет становлять усі економічні відносини, регульовані нормами права, а не тільки ринкові правовідносини, тому що ринок не поширюється на чимало видів діяльності, котрі не можуть бути підлеглі комерційним критеріям, але необхідні суспільству.

Відразу ж зазначимо, що більшість сучасних юристів не ставить знак тотожності між державним і правовим регулюванням насамперед тому, що закон і право — не ідентичні поняття. Якщо право формується у суспільстві, то закон виходить від держави і повинен відповідати праву, в протилежному разі він не буде правовим законом.

Тобто державне регулювання, будучи реальним, не завжди і не в усьому виявляється об'єктивним¹, правовим. Юридичні норми, встановлені або санкціоновані державою (вони утворюють право в юридичному змісті, або позитивне право), повинні визнаватися правом доти, поки не буде доведений їх неправовий, псевдоправовий характер — невідповідність об'єктивній дійсності. Учені називають це «презумпцією правового характеру позитивного права» [4, 65].

Йдеться про державно-правове регулювання економіки, що є основною (але не єдиною) частиною правового регулювання. При цьому враховуємо, що державне регулювання економіки можна аналізувати і як вид (різновид) державного управління — «родового явища соціально-економічної дійсності» [5, 34].

Мета вивчення — із позиції міждисциплінарного підходу, ґрунтуючись на узагальненому аналізі поглядів юристів і економістів щодо меж державно-правового регулювання економіки у різних сферах, розкрити їх види (об'єктивні й суб'єктивні, внутрішньо-державні й зовнішні) та залежність від простору і часу функціонування економічної системи. У цій статті автор робить спробу внести свою лепту в розробку єдиної теорії меж державно-правового регулювання економіки, яка досі є відсутньою.

Значення слова «межа» у довідкових, наукових і навчальних виданнях. Термін «межа» означає границю (міру, рубіж, грань) чого-небудь у часі та/чи просторі. У юридичній довідковій літературі відсутнє визначення поняття «правова межа». У російських словниках «межа» трактується як «просто-

¹ Поняття «об'єктивне» і «реальне» не збігаються. Так, реальні (діючі) норми права можуть бути об'єктивними (відповідати об'єктивним законам суспільного розвитку) і необ'єктивними (не відповідати їм). Завдання законодавця полягає у тім, щоб у юридичних законах якомога точніше виражалися вимоги об'єктивних законів суспільного розвитку.

рова або тимчасова границя чого-небудь, остання крайня грань, ступінь чого-небудь» [6, 471], а в українських тлумачних словниках серед ряду значень слова «границя» є поняття, близьке правовому підходу до визначення межі: «припустима норма чого-небудь дозволеного» [7, 656].

Було б перебільшенням вважати право універсальним регулятором людських відносин (поведінки), регулятором без границь. Правовою межею можна назвати припустимий рівень впливу права на прояви об'єктивних законів розвитку суспільства. Під межею суб'єктивного права варто розуміти границю, до якої простирається воля індивіда, споконвічно властиві суб'єктивному праву обсяг і границі його реалізації. У галузях права, наприклад, в адміністративному праві межі визначаються колом повноважень окремої посадової особи, закріпленим у законі, а у цивільному праві залежать як від правоздатності носія (суб'єкта) суб'єктивного права, так і від властивості його об'єкта [8, 66].

Термін «межа» в юридичній (науковій і навчальній) літературі найчастіше вживається з категорією «правове регулювання». Сама ж категорія «регулювання» означає упорядкування чого-небудь, вплив на конкретний об'єкт таким чином, щоб увести його у визначені рамки. Соціальне регулювання — це іманентний суспільству процес, спрямований на підтримку соціального порядку. А державно-правове регулювання виражається у здійсненні впливу на суспільні відносини за допомогою правових засобів з метою їхнього правового упорядкування, створення визначених границь належної і можливої поведінки суб'єктів права.

Межами державно-правового регулювання є обумовлені реальними фак-

торами границі владного державного втручання у суспільні відносини за допомогою норм права [9, 317; 10; 11, 156–161]. Інакше — це «свого роду рубежі, поза якими таке втручання неможливе або недоцільне» [12, 228–229]. Основним природним рубежем, поза який не повинна виходити держава при регулюванні суспільних відносин, є соціальні чекання, що існують у суспільстві.

Якщо в юридичній літературі під межами державного регулювання економічних відносин розуміються правові границі їх дії, то в економічній літературі вони визначаються як ступінь державного втручання в економіку за допомогою цілеспрямованих дій, що забезпечують підтримку або зміни економічних процесів, явищ та їх зв'язків.

Еволюція концепцій економістів про ступінь державного втручання в економіку. Про ступінь втручання держави в економічну сферу замислювалися учені-економісти вже давно, у концептуальному плані це питання визначається декількома історичними етапами. Тлумачення його не було однозначним, перетерплювало трансформацію, як у подробицях, так і в цілому. Об'єктивно тлумачення цього питання залежало від системи факторів: рівня науково-технічного прогресу та еколого-економічного розвитку суспільства, стану його інформатизації, характеру міжнародної обстановки, сутності соціально-економічної системи¹.

У XV–XVII ст. економісти-«меркантилісти» помилково думали, що економічні процеси позбавлені об'єктивної закономірності і відводили державі роль їхнього безпосереднього вершителя. Наприкінці XVII ст. розширюється капіталістичний поділ праці, висувається ідея про наявність

¹ Елементи соціально-економічної системи: природні багатства, виробничі й невиробничі фонди, нерухомість, фінансові ресурси, людські ресурси, господарські структури, сім'я, особа.

в економіці об'єктивних пізнаваних закономірностей (У. Петі) і на її основі формується класична школа політекономії. Вона проголошує бездоганну конкуренцію найважливішим засобом досягнення ринкової рівноваги, що виключає державне регулювання.

З 1870-х років до середини 30-х років ХХ ст. популярною стала економічна неокласична теорія (А. Пігу та ін.). Спираючись на економіко-математичне моделювання, вона вказувала на органічні недоліки («провали») ринкового саморегулювання і розвивала ідею про необхідність втручання держави в економічне життя.

У 30-ті — на початку 70-х років ХХ ст. лідувала кейнсіанська економічна теорія — за іменем її ідеолога Дж. Кейнса, що виклав свої позиції у праці «Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей» (1936 р.) трьома основними положеннями про: 1) необхідність державного регулювання ринку; 2) державне втручання — короткострокове і кон'юнктурне; 3) сукупний попит як основний об'єкт державного регулювання з метою його (сукупного попиту) стимулювання.

У середині 70-х років ХХ ст., в умовах інфляції, на зміну кейнсіанській прийшла нова концепція макроекономічного регулювання, яку розробила «чикагська школа» (М. Фрідман, Ф. Найт та ін.). У центрі її концепції знаходилася вимога переходу від політики «фіскальної (податково-бюджетної)» до політики «монетарної (грошово-кредитної)»¹. Її стрижневі ідеї: відродження конкуренції як головної умови механізму «невидимої руки» ринку², обмежене втручання держави

в економіку, визнання сфери грошового обігу основним об'єктом державного регулювання.

У 70-ті роки ХХ ст. кейнсіанські ідеї, що ставили під сумнів висновки класичної школи про роль держави в регулюванні економіки, поступилися неокласичній економічній ліберальній теорії (Л. фон Мізес, Ф. фон Хайек), за якою потрібно не «доповнювати» ринок державним регулюванням, а звільнити його від такого втручання, тому що надмірне втручання держави в ринкову сферу призводить до економічної нестабільності, спричиняє інфляцію [13, 380–381].

Представники ліберальної неокласичної економічної теорії кінця ХХ — початку ХХІ ст., як і їхні предтечі, обґрунтовують переваги ринкової системи господарства, порівнюючи з іншими типами економічних систем. Однак їхній підхід відрізняється від попередників тим, що при критиці державного регулювання, яке веде до обмеження економічних свобод і породження бюрократії, інфляції, безробіття, вони не закликають до відмовлення від нього, а вимагають позитивної трансформації державного регулювання відповідно до сучасних соціальних запитів.

З позиції більшості економістів, держава, за умови мінімального втручання у функціонування ринків, повинна забезпечувати сертифікацію приватних форм власності та захист життя і майна «за допомогою примусової сили закону». А «у випадку, коли ринки не можуть прийти до рівноважного стану й у ситуаціях, коли рівновага неефективна, на державу лягає

¹ Прихильників цієї школи називають «монетаристами». Ідеї монетаризму використовувалися ліберальними реформаторами останньої третини ХХ ст. — М. Тетчер у Великій Британії, Р. Рейганом у США, Є. Гайдаром у Росії.

² «Невидима рука» ринку — популярна метафора, вперше використана А. Смітом (1776 р.) для показу того, як об'єктивно, під впливом конкуренції, ринковий механізм (поза волею людини) здатен координувати економічні рішення покупців і продавців, на основі вільних цін, які складаються залежно від попиту і пропозицій.

відповідальність за його корекцію» [14, 27]. По суті, реальними вважаються умови, за яких є всі шанси, при визнанні конститутивної ролі держави в економіці, уникнути її надмірного втручання, з одного боку, і витрат ринкового саморегулювання — з другого.

Юристи та економісти про межі державно-правового регулювання економіки. Юристи, говорячи про державно-правове регулювання економіки, відштовхуються від приписів конституції своєї держави і міжнародно-правового документа «Хартія економічних прав і обов'язків держав» (12 грудня 1974 р.) [15], відповідно до якого держава уповноважена суспільством (наділена правом і обов'язком) здійснювати регулювання економічних відносин правовими засобами. На жаль, у чинному законодавстві України при багатозначному вживанні категорії «державне регулювання» лише в Законі України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» сформульоване поняття «державне регулювання ринку цінних паперів» — здійснення державою комплексних заходів щодо упорядкування, контролю, нагляду за ринком цінних паперів та їх похідних і запобігання зловживанням та порушенням у цій сфері [16].

Межі (границі) право-регуляційного втручання держави в економіку (при збереженні її саморегуляції¹) багато в чому залежать від сфер економічних відносин. Сфери державно-правового регулювання економіки — це соціальні простори економічних відносин, що можливо і необхідно упорядкувати за допомогою юридичних норм та інших правових засобів із метою забезпечення органічного сполучення публічно-правових та приватноправових інтересів у суспільстві.

¹ Система саморегуляції у ринковій економіці — це сукупність норм і правил, яких дотримуються контрагенти на ринку; шляхом індикативного регулювання, тобто впливу держави на виробництво і споживання за допомогою різних економічних важелів, таких як податкова система, інвестиційна політика, бюджетно-фінансові заходи та ін.

Установлення конкретної сфери економічних відносин, на яку спрямований вплив норм права, є головною і вирішальною основою для предмета правового регулювання — сукупності якісно однорідних економічних відносин, урегульованих правом.

Сфери і межі правового регулювання економіки мають просторовий і часовий вимір. Так, із розвитком ринкових відносин (перехідний період) в Україні сфери правового регулювання економіки розширювалися, адекватно ним змінювалися межі регулювання економічних відносин (передусім майнових відносин — виробництва, обміну, розподілу). Найбільш наочно це простежується у фінансовому праві (оскільки цінове регулювання є одним із головних видів державного впливу на економічні процеси): затребуваними стали фінансові інститути, що були відсутніми, але необхідними для створення нормативно-правової бази в таких сферах, як банківська, інвестиційна, ринки цінних паперів і ринки капіталу; відбулися зміни в бюджетній і податковій системах. У зв'язку зі зміною співвідношень публічних і приватних інтересів у суспільстві й державі відбулася «експансія фінансового права в суміжні галузі через нові підходи в правовому регулюванні» [17, 91].

В умовах економічної кризи нестачість меж державно-правового регулювання у сферах економіки обумовлена прагненням держави підтримати найбільш важливі їх сектори і збільшити контроль над ринковими силами для пом'якшення ударів ринку по інтересах окремих груп суспільства.

«Краще справляються з кризою країни з моделями змішаних економічних систем, що відрізняються більш високим рівнем держрегулю-

вання економіки та її соціальної спрямованості» [18, 8] — підкреслює український учений-економіст П. Орлов. До таких країн він відносить Швецію, Норвегію, Австралію, Німеччину, Францію, Японію, Південну Корею, Фінляндію. Близьку позицію займає російський учений-юрист Д. Мілушев, коли вказує, що при визначенні границь впливу держави в економіці ключовим є співвідношення держави і власності, збалансованості інтересів держави і суспільства, котра може бути досягнута за допомогою системи «стримувань і противаг», які діють у сфері економічних відносин. Як приклад він приводить розумні фіскальні обмеження, закріплені в законодавстві, що сприяють запобіганню зростання державних витрат, а значить і оподаткування¹.

Якщо порівняти методологічні підходи юристів і економістів до оцінки обумовленості меж державно-правового регулювання, можна переконатися, що в них немає принципових розбіжностей. І ті, й інші дотримуються аксіоми: «В економіці фундаментальна роль належить об'єктивним законам, а у праві — загальній волі громадян в особі держави» [20, 43]. Межі державно-правового регулювання ринково-економічних відносин вони вбачають як в об'єктивних факторах функціонування ринку (попит, пропозиція, ціна), так і у творчо-вольовому характері впливу правових норм на макроекономіку і мікроекономіку.

Зокрема, В. Лазарев зазначає, що регулюючі можливості законодавства обумовлені глибинними економічними процесами, коли, з одного боку, проглядаються межі нормативно-правового регулювання, зв'язані з ураху-

ванням об'єктивних умов матеріального порядку, а з другого — відкриваються перспективи творчої ролі законодавства. Далі російський учений-юрист підкреслює: «Але тільки у вільному суспільстві можливо свідоме формування не тільки суб'єктивного фактора, а й об'єктивної основи власного прогресу» [21, 141].

Учені-економісти, як правило, перелічують систему факторів, що впливають на ступінь участі держави в економіко-соціальній сфері. Поряд із рівнем розвитку економічних і соціальних відносин у суспільстві, фінансовою стабілізацією економіки (розвитком фінансового ринку і ринку зайнятості, скороченням/збільшенням темпів інфляції та ін.), вони називають такі фактори, як посилення/ослаблення механізму захисту прав і свобод, соціальних гарантій громадян [22, 64].

Економісти і юристи одностайно поділяють методологічний принцип про неможливість піддати правовому регулюванню діючі в економіці стійкі економічні закономірності, що мають об'єктивний характер. Тим самим вони керуються вольовим критерієм розрізнення меж регулювання економіки: межі об'єктивні, обумовлені природними і соціальними законами, і межі суб'єктивні, установлені з волі суб'єктів державно-правового регулювання.

Щодо меж регулювання макроекономіки висловлюються різні точки зору. Одні вчені-юристи заперечують можливість державно-правового регулювання макроекономіки², аргументуючи тим, що макроекономіка, на відміну від мікроекономіки³, є єдиною і цілісною господарською системою, де діють об'єктивні економічні закони

¹ На думку вчених-економістів, об'єктивно обумовлена норма оподаткування, що визначає припустимий рівень державних витрат — 10 % (норма економічної рівноваги і стабільності) [19, 50–51].

² Інститути макроекономіки: товарна і фондова біржі, біржа праці, кредитна система і центральний банк, торговельний і платіжний баланси, міжнародні фінансові організації та ін.

³ Мікроекономіка є системою первинних ланок економіки — комерційних та інших структурних утворень.

(принципи). Інші вчені розглядають втручання держави в економіку на макрорівні як виключення і допускають його у тому разі, якщо громадянське суспільство як суб'єкт права зрівноважує державний вплив шляхом установлення меж такого втручання [23, 131–136]. Юристи визначають підрівні макроекономіки (відтворювальний, галузевий/міжгалузевий, регіональний/міжрегіональний), де державно-правове регулювання можливе і необхідне [5, 34]; аналізують макро- і мікроправове регулювання комплексних майнових відносин у сфері економіки [24, 19–20] тощо. Але як у економічній, так і у правовій теорії панує принцип: з метою ефективності регулювання економічного життя «закони держави не повинні містити регламентації всього того, що за своїм об'єктивним характером не підлягає правовому регулюванню [25, 257]. Наприклад, не підлягають правовому регулюванню чи мінімально регулюються правом процеси виробництва.

У зв'язку з цим становить інтерес запропонований юристами розподіл режимів регулювання економіки відповідно до їх сфер (активний, помірний, мінімальний) [26, 226]. На нашу думку, названі «режими» можна розглядати й як межі державно-правового регулювання — максимальні, помірні, мінімальні. Максимальні межі регулювання економіки можливі й необхідні у значимих сферах забезпечення економічної безпеки держави: виробництво і транспортування нафти, нафтопродуктів, газу; енергопостачання; зв'язок; інноваційні технології; формування державного резерву — особливого загальнодержавного запасу мате-

ріальних цінностей та ін. Помірні межі державно-правової регуляції характерні для сфери діяльності підприємницьких (господарських) структур, зокрема при встановленні параметрів цієї діяльності (технічні інструкції, правила та ін.), без порушення свободи договору в будь-яких економічних сферах. Нарешті, мінімальні межі державно-правового регулювання є типовими для конкретних видів комерційної діяльності (організації туризму, пасажирських перевезень, поштових доставок та ін.).

Чималу роль в обмеженні державно-правового регулювання економіки кожної країни в умовах економічної глобалізації¹ (а це нова якість взаємин між країнами та їх економіками) відіграють фактори зовнішнього, міжнародного характеру. Так, держави — члени Всесвітньої торговельної організації (ВТО)² — єдиного міжнародного органу, що займається глобальними правилами торгівлі між державами, зобов'язані дотримуватися встановлених меж з введення протекціоністських заходів один проти одного. Тим самим стимулюється конкуренція, що відповідає об'єктивним процесам формування єдиного світового економічного простору, і водночас здійснюється захист вітчизняних виробників і споживачів. Адже будь-яка держава регулює зовнішньоторговельний оборот таким чином, щоб забезпечити збереження і нормальний розвиток вітчизняної економіки.

Висновки. Сучасна структурна політична, економічна і соціально-культурна реорганізація суспільства і держави України вимагає використання права і його регулятивних можливостей, виходячи з тих життєвих обста-

¹ Економічна глобалізація — процес посилення взаємозв'язку, взаємодії, взаємозалежності економічних систем світу, інтернаціоналізації їх виробництва і капіталу, що спонукає до встановлення ідентичних норм і умов ведення господарської діяльності на базі новітніх інформаційних технологій і комунікацій.

² Україна — член ВТО з 16 травня 2008 р.

вин, у зв'язку з якими це право відтворюється і функціонує. Не можна допускати спекуляції держави на популярній концепції соціально орієнтованої економіки (що є пріоритетною, оскільки передбачає одночасний розвиток ринкових відносин і соціальної сфери шляхом ефективного перерозподілу накопичень) і масштабно вторгтися в економіку, порушувати межі економічної свободи при розширенні власних економічних та інших функцій. Це призведе до посилення корупції, несплати податків у результаті приховання доходів, відходу економіки в тінь, а також ослабленням функції держави з охорони і захисту збережених економічних свобод.

Найкращим інструментом стримування держави в її безмежному втручанні в економіку є ефективна, реально діюча Конституція, в якій чітко встановлено права і обов'язки громадянина і держави, статус прав власності. Нова Конституція, що прийде на зміну відновленій Конституції України 2004 р., має стати показником того, яких меж регулювання може досягати держава у сферах економіки, як ці межі корелюються з принципом співвідношення публічно-правових і приватноправових засад у механізмі регулювання соціально-економічних відносин (саме цим визначається і ступінь результативності цього механізму). Суб'єктом права, що урівноважує державу в її впливі на економіку, має виступати громадянське суспільство

(в Україні воно перебуває на переломній стадії формування).

Україні, її суспільству і владним, управлінським та іншим структурам необхідно докласти усіх зусиль для виходу економіки з кризового стану. Напрямок подальшого формування економічної системи, погоджений з суспільством, має втілитись у концепцію вдосконалення всього національного законодавства, яке регулює ринкову економіку, а також у розробку економічної моделі з людським обличчям — спрямованої на формування та підтримання соціальної рівноваги в суспільстві.

Враховуючи те, що українське право є близьким до права континентальних європейських держав, доцільніше взяти за орієнтир державно-правового регулювання економічних відносин одну з континентальних концепцій, наприклад, германську, та будувати економічну систему за зразком розвинених країн ЄС — «активну (з позитивним темпом економічного росту), економічно невразливу (незалежну), інтегровану в міжнародний поділ праці, безумовно, керовану з погляду постійного забезпечення народногосподарського балансу «прибутки-витрати»» [27, 10]. При вмілому розвитку економічних взаємовідносин з іншими державами в системі глобальної економіки Україна здатна піднести власну економіку та її державно-правову регуляцію до рівня цивілізованих держав — учасниць ЄС.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Талапина Э. В.* О публичном экономическом праве // Журнал российского права. — 2004. — № 7. — С. 85–97.
2. *Ашмарина Э. М., Ручкина Г. Ф.* Экономическое право Российской Федерации (предмет и метод, система и структура, источники правового регулирования) // Государство и право. — 2012. — № 8. — С. 57–65.
3. *Конституционная экономика* / отв. ред. Г. А. Гаджиев. — М., 2010.
4. *Пьянов Н. А.* Государственное регулирование как самостоятельная научная проблема // Журнал российского права. — 2012. — № 5.
5. *Семякин М. Н.* Государственно-правовое регулирование экономики в России // Вопросы управления. — 2010. — Вып. 3 (12).
6. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. — М., 1987.

7. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпін, 2009.
8. *Абезин Д. А., Анисимов Д. А.* Ограничения и запреты в частном и публичном праве // *Правовая культура*. — 2013. — № 1 (14).
9. *Алексеев С. С.* Проблемы теории права : курс лекций : в 2 т. — Свердловск, 1972. — Т. 1.
10. *Лазарев В. В.* Сфера и пределы правового регулирования // *Советское государство и право*. — 1970. — № 11. — С. 38–45.
11. *Сырых В. М.* Теория государства и права : учеб. — М., 2001.
12. *Общая теория права и государства* : учеб. / под ред. В. В. Лазарева. — М., 1994.
13. *Хайек Ф. А.* Право, законодательство и свобода: современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева ; под ред. А. Куряева. — М., 2006.
14. *Хиллман Арье Л.* Государство и экономическая политика: возможности и ограничения управления : учеб. пособие / пер. с англ. ; науч. ред., пер. В. В. Бусыгин, М. И. Левин. — М., 2009.
15. *Хартия* экономических прав и обязанностей государств. Принята Резолюцией 3281 (XXIX) Генеральной Ассамблеи ООН от 12 декабря 1974 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/rights_and_duties.shtml.
16. *Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні* : Закон України від 30 жовтня 1996 р. № 448/96-ВР [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/448/96-вр>.
17. *Акопян О. А.* Изменение границ правового регулирования в финансовом праве // *Журнал российского права*. — 2012. — № 6.
18. *Орлов П. А.* Испытание экономических систем развитых капиталистических стран и стран с переходной экономикой мировым экономическим кризисом // *Бізнесінформ*. — 2012. — № 9.
19. *Милушев Д. Ф.* Пределы вмешательства государства в экономику: теоретико-правовой аспект // *Вестник Поволжской академии государственной службы*. — 2011. — № 2.
20. *Алпатов А. А.* Комплексный анализ проблемы соотношения права и экономики // *Актуальные проблемы российского права*. — 2011. — № 1.
21. *Лазарев В. В.* Теория государства и права (актуальные проблемы) : учеб. пособие для вузов. — М., 1992.
22. *Спектор Е. И.* Государственное регулирование и саморегулирование в экономико-социальной сфере // *Журнал российского права*. — 2011. — № 12.
23. *Пашков А. В.* Субъекты правового макроэкономического моделирования // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. — Тамбов, 2012. — № 3 (17). — Ч. II.
24. *Мозолин В. П.* О макро- и микроправовом регулировании имущественных отношений в сфере экономики // *Журнал российского права*. — 2012. — № 9.
25. *Шкредов В. П.* Экономика и право (опыт экономико-юридического исследования общественного производства). — М., 1990.
26. *Занковский С. С.* Предпринимательское (хозяйственное) право в XXI веке: преемственность и развитие // *Государство на рубеже веков. Экологическое и природоресурсное право, трудовое право, предпринимательское право*. — М., 2007.
27. *Владимиров С. А.* О сущности и основных направлениях регулирования сбалансированности и эффективности макроэкономических состояний // *Журнал экономической теории*. — 2010. — № 1.

REFERENCES

1. Talapina E. V. O publichnom ekonomicheskom prave [On Public Economic Law], *Zhurnal rossiyskogo prava*, 2004, no. 7, pp. 85–97.
2. Ashmarina E. M., Ruchkina G. F. Ekonomicheskoe pravo Rossiyskoy Federatsii (predmet i metod, sistema i struktura, istochniki pravovogo regulirovaniya) [Economic Law of the Russian Federation (Subject and Method, System and Structure, Sources of Legal Regulation)], *Gosudarstvo i pravo*, 2012, no. 8, pp. 57–65.
3. Konstitutsionnaya ekonomika [Constitutional Economics], Moscow, 2010.
4. Ryanov N. A. Gosudarstvennoe regulirovanie kak samostoyatel'naya nauchnaya problema [State Regulation as an Independent Scientific Problem], *Zhurnal rossiyskogo prava*, 2012, no. 5.
5. Semyakin M. N. Gosudarstvenno-pravovoe regulirovanie ekonomiki v Rossii [State and Legal Regulation of Economics in Russia], *Voprosy upravleniya*, 2010, Issue 3 (12).
6. Ozhegov S. I. Slovar russkogo yazyka [Dictionary of Russian Language], Moscow, 1987.
7. Velykiy tлумачnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Great Explanatory Dictionary of Modern Ukrainian Language], Kyiv, Irpin, 2009.
8. Abezina D. A., Anisimov D. A. Ogranicheniya i zaprety v chasnom i publichnom prave [Restrictions and Prohibition in Private and Public Law], *Pravovaya kultura*, 2013, no. 1 (14).
9. Alekseev S. S. Problemy teorii prava [Problems of Theory of Law], Sverdlovsk, 1972, vol. 1.

10. Lazarev V. V. Sfera i predely pravovogo regulirovaniya [Sphere and Limits of Legal Regulation], *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 1970, no 11, p. 38, pp. 38–45.
11. Syrykh V. M. Teoriya gosudarstva i prava [Theory of State and Law], Moscow, 2001.
12. Obshchaya teoriya prava i gosudarstva [General Theory of State and Law], Moscow, 1994.
13. Hayek F. A. Pravo, zakonodatelstvo i svoboda: sovremennoe ponimanie liberalnykh printsipov spravedlivosti i politiki [Law, Legislation and Liberty: Modern Understanding of Liberal Principles of Justice and Politics], Moscow, 2006.
14. Hillman Arye L. Gosudarstvo i ekonomicheskaya politika: vozmozhnosti i ogranicheniya upravleniya [State and Economic Politics: Possibilities and Limitation of Administration], Moscow, 2009.
15. Khartiya ekonomicheskikh prav i obyazannostey gosudarstv. Prinyata rezolyutsiei 3281 (XXIX) Generalnoy Assamblei OON ot 12 dekabrya 1974 g. [Charter of Economic Rights and Duties of States Adopted by the General Assembly at its Twenty-Ninth Session on 12 December 1974]. Available at: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/rights_and_duties.shtml.
16. Pro derzhavne rehuliuвання rynku tsinnykh paperiv v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 30 zhovtnia 1996 r. no. 448/96-VR [On State Regulation of Securities Market in Ukraine: Law of Ukraine Dated 30 October 1996 no. 448/96-VR]. Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/448/96-vr>.
17. Akopyan O. A. Izmenenie granits pravovogo regulirovaniya v finansovom prave [Measuring Merges of Legal Regulation in Financial Law], *Zhurnal rossiyskogo prava*, 2012, no. 6.
18. Orlov P. A. Ispytanie ekonomicheskikh sistem razvitykh kapitalisticheskikh stran i stran s perekhodnoy ekonomikoy mirovym ekonomicheskim krizisom [Testing Economical Systems of Developed Capitalist Countries with Transitional Economy by Global Economic Crisis], *Biznesinform*, 2012, no. 9.
19. Milushev D. F. Predely vmeshatelstva gosudarstva v ekonomiku: teoretiko-pravovoy aspekt [Limits of State Interference into Economy: Theoretical and Legal Aspect], *Vestnik Povolzhskoy akademii gosudarstvennoy sluzhby*, 2011, no. 2.
20. Alpatov A. A. Kompleksnyy analiz problemy sootnosheniya prava i ekonomiki [Complex Analysis of Correlation Between Law and Economy], *Aktualnye problemy rossiyskogo prava*, 2011, no. 1.
21. Lazarev V. V. Teoriya gosudarstva i prava (aktualnye problemy) [Theory of State and Law (Current Issues)], Moscow, 1992.
22. Spektor E. I. Gosudarstvennoe regulirovanie i samoregulirovanie v ekonomiko-sotsialnoy sfere [State Regulation and Self-Regulation in Economical and Social Sphere], *Zhurnal rossiyskogo prava*, 2011, no. 12.
23. Pashkov A. V. Subekty pravovogo makroekonomicheskogo modelirovaniya [Subjects of Legal Macroeconomic Modelling], *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki*, Tambov, 2012, no. 3 (17), Part II.
24. Mozolin V. P. O makro- i mikropravovom regulirovanii imushchestvennykh otnosheniy v sfere ekonomiki [On Macro- and Microeconomical Regulation of Property Relations in Economy], *Zhurnal rossiyskogo prava*, 2012, no. 9.
25. Shkredov V. P. Ekonomika i pravo (opyt ekonomiko-yuridicheskogo issledovaniya obshchestvennogo proizvodstva) [Economy and Law (Experience of Economical and Legal Investigation of Public Procedure)], Moscow, 1990.
26. Zankovskiy S. S. Predprinimatelskoe (khozyaystvennoe) pravo v XXI veke: preemstvennost i razvitiye [Entrepreneurial (Economic) Law in XXI Century: Succession and Development], *Gosudarstvo na rubezhe vekov. Ekologicheskoe i prirodosursnoe pravo, trudovoe pravo, predprinimatelskoe pravo*, Moscow, 2007.
27. Vladimirov S. A. O sushchnosti i osnovnykh napravleniyakh regulirovaniya sbalansirovannosti i effektivnosti makroekonomicheskikh sostoyaniy [On Essence and Basic Directions in Regulation of Balance and Efficiency of Macroeconomic Conditions], *Zhurnal ekonomicheskoy teorii*, 2010, no. 1.

Скакун О. Ф. Межі державно-правового регулювання економіки: міждисциплінарний підхід

Анотація. У статті з позиції міждисциплінарного підходу аналізуються погляди юристів і економістів на межі державно-правового регулювання економіки в її різних сферах. Спираючись на довідкові, наукові та навчальні видання, розкриваються поняття «межа», «правова межа». Обґрунтовується відсутність ідентичності між поняттями «правове регулювання» і «державно-правове регулювання». Формулюється дефініція «межа державно-правового регулювання економіки». Розкриваються в історичній послідовності концепції зарубіжних економістів про ступінь втручання держави в економіку. Розглядаються межі державно-правового регулювання економіки – об'єктивні й суб'єктивні, внутрішньо-державні й зовнішні. Відзначається нестабільність меж економічної регуляції у просторі та часі (перехідна економіка, економічна криза). Підкреслюється, що інструментом стримування держави в її безмежному втручанні в економіку є ефективна, реально діюча Конституція. Вноситься пропозиція розробити концепцію вдосконалення усього законодавства України, яке регулює ринкову економіку, а також зосередити увагу на економічній моделі формування і підтримання соціальної рівноваги в суспільстві.

Ключові слова: державно-правове регулювання, правове регулювання, економіка, межа, правова межа, межі державно-правового регулювання економіки, міждисциплінарний підхід.

Скакун О. Ф. Пределы государственно-правового регулирования экономики: междисциплинарный подход

Аннотация. В статье с позиции междисциплинарного подхода анализируются взгляды юристов и экономистов на пределы государственно-правового регулирования экономики в ее различных сферах. Опираясь на справочные, научные и учебные издания, раскрываются понятия «предел», «правовой предел». Обосновывается отсутствие идентичности между понятиями «правовое регулирование» и «государственно-правовое регулирование». Формулируется дефиниция «предел государственно-правового регулирования экономики». Раскрываются в исторической последовательности концепции зарубежных экономистов о степени вмешательства государства в экономику. Рассматриваются пределы государственно-правового регулирования экономики — объективные и субъективные, внутригосударственные и внешние. Отмечается нестабильность пределов экономической регуляции в пространстве и времени (переходная экономика, экономический кризис). Подчеркивается, что инструментом сдерживания государства в его безграничном вмешательстве в экономику является эффективная, реально действующая Конституция. Вносится предложение разработать концепцию усовершенствования всего законодательства Украины, которое регулирует рыночную экономику, а также сосредоточить внимание на экономической модели формирования и поддержания социального равновесия в обществе.

Ключевые слова: государственно-правовое регулирование, правовое регулирование, экономика, предел, правовой предел, пределы государственно-правового регулирования экономики, междисциплинарный подход.

Skakun O. The Confines of State Legal Regulation of Economy: Interdisciplinary Approach

Annotation. The article examines the views of lawyers and economists on the confines of state legal regulation of the economy in its various fields (in the perspective of an interdisciplinary approach). Basing upon reference, scientific and educational publications — the concepts «limit» and «legal limit» are revealed. The lack of identity between the concepts of «legal regulation» and «state legal regulation» is proved. The definitions of «state legal regulation of economy» are formulated in the article. The concept of foreign economists as for the degree of state intervention in the economy is disclosed in the historical sequence. The confines of regulation of the economy — objective and subjective, domestic and external — are discussed. Instability of confines of economic regulation in space and time is marking (transitional economy, economic crisis) is noted. The author emphasized the deterrent of state in its infinite intervention in the economy is efficient and real Constitution. The proposition is: to develop a concept of improvement of the legislation of Ukraine, that is regulating the market economy, as well as focus on the economic model of the formation and maintenance of social equilibrium in society.

Key words: state legal regulation, legal regulation, economy, limit, legal limit, confines of state legal regulation of economy, interdisciplinary approach.

*II. Державний і суспільний лад в Україні:
проблеми демократизації та конституціоналізації*

**ДЕМОКРАТІЯ ЯК ОСНОВА ПРАВОВОЇ,
СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ**

О. ПЕТРИШИН

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
перший віце-президент НАПрН України,
завідувач кафедри теорії держави і права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

Проблеми демократії як політичного режиму, певних засад устрою та функціонування державної влади, системи цінностей і принципів перебувають у центрі уваги соціогуманітарних наук, особливо вони загострюються у часи глобальних політичних трансформацій («хвиль демократії»), які знову постали на межі ХХІ ст. у багатьох країнах світу та на різних континентах. Складність і суперечливість цих процесів спонукає до того, щоб пригадати досить точну та, по суті, афористичну її характеристику, надану відомим політиком і державним діячем минулого століття В. Черчиллем: «Ніхто й не каже, що демократія є ідеальною формою правління, швидше навпаки, але нічого кращого, на жаль, людство поки що не винайшло».

Правові аспекти демократичної організації та діяльності державної влади були та залишаються стрижне-

вими й для теорії держави і права. Водночас євроінтеграційні прагнення України, які є неможливими поза межами руху до стандартів демократичної, соціальної та правової державності, актуалізували цю тематику у вітчизняній політичній та правовій науці¹ [1–6]. Дискусія щодо конституційно-правових засад демократичної організації та здійснення органів державної влади і місцевого самоврядування стала однією з найважливіших і під час роботи Конституційної Асамблеї та окремих її комісій з розробки концепції системних змін до Основного Закону України [7].

Як відомо, демократія як спосіб політичної життєдіяльності полісу (міста-держави) та й сам термін «демократія» були започатковані у Стародавній Греції. На відміну від правління одного (автократія) та декількох (аристократія), демократія розглядалась як правління більшості, що мала б

¹ Див. детальніше актуальну тему номера «Демократія як основоположний принцип сучасного конституційного ладу України» [1].

охоплювати бідних і неосвічених людей. У часи розквіту демократії на центральній площі Афін збиралося близько 5 тис. осіб для прийняття рішень із найважливіших питань. Проте слід розуміти й те, що «правлячий клас» античної демократії аж ніяк не міг бути реальною більшістю, оскільки не включав рабів, чужинців, жінок, які разом і становили переважну більшість мешканців полісу¹.

Усе це сприяло негативній оцінці демократії видатними античними філософами — Платоном та Аристотелем, а також в цілому європейською політико-правовою думкою до кінця XVIII ст. Зокрема, Аристотель замість демократії як «неправильної форми» правління запропонував модель змішаного правління (політію). Змішане правління отримало свій розвиток за часів Стародавнього Риму у вигляді республіки, особливості устрою якої вбачалися у тому, що вся влада не могла належати нікому — ані одному, ані кільком, ані більшості, що мало б забезпечити пріоритет справи усієї спільноти [8, 8].

Пізніше ідея народовладдя була збагачена практикою врядування міст-держав Італії, християнськими цінностями, республіканськими ідеалами Макіавеллі, концепціями державного (Ж. Боден) та народного (Ж.-Ж. Руссо) суверенітету, механізмом поділу влади (Дж. Локк, Ш. де Монтеск'є) [5, 13–122]. Остаточна зміна оцінок на користь демократії пов'язується з добою буржуазних революцій на Європейському континенті, утворенням Сполучених Штатів Америки у формі демократичної республіки, яка покликана була стати «владою законів, а не людей».

На основі вивчення практики функціонування різноманітних асоціацій відомий дослідник американської

демократії А. де Токвіль зробив висновок, що досягненню мети і завдань демократичного співжиття активно сприяє участь у громадських справах, яка стимулює розвиток свідомості людей, саморозвиток та самозахист громадянських інституцій [9, 371–503]. Відтепер увага науковців зосереджується передусім на конкретному дослідженні таких демократичних інститутів, як вибори, поділ влади, механізм «стримувань і противаг», законодавча влада, законодавчий процес, права і свободи людини, гарантії прав громадянського суспільства, місцеве самоврядування, судова влада. Проте з огляду на античне уявлення про сутність народовладдя, у тексті Конституції США термін «демократія» так і не з'явився.

Серед найбільш загальних підходів до розуміння демократії виокремлюють її ліберальну та соціальну концепції. Ліберальна модель демократії, яка має англосаксонське коріння, акцентує на індивідуальних правах і свободах та практично зводить демократію до їх проголошення і захисту. Соціальна демократія, більш характерна для політичних режимів нинішньої континентальної Європи, звертається також до важливих питань справедливого розподілу соціальних благ серед різних суспільних верств і соціальних груп, соціального забезпечення та захисту громадян.

Сьогодні питання народовладдя розглядаються як такі, що пов'язані передусім із практичними аспектами організації політичного та державного життя. Водночас широкий спектр наукового аналізу різних аспектів демократії, її характерних ознак і принципів зумовлений актуальною потребою формування сучасної концепції демократичних засад, форм та

¹ Афінська демократія стала відомою ще й переслідуванням своїх громадян та стратою Сократа.

методів функціонування державної влади, передбачає необхідність звернення до найбільш істотних моментів відповідної концепції.

Отже, дослідження питань демократичної організації державної влади з погляду загальнотеоретичної юриспруденції передбачає висвітлення таких проблем: 1) народного суверенітету та форм його реалізації (безпосередньої та представницької); 2) співвідношення більшості та меншості у здійсненні державної влади; 3) поділу державної влади та забезпечення її підконтрольності; 4) законності та дотримання прав людини у діяльності державних органів.

Відомий дослідник демократії Дж. Сарторі ставить два основоположних для цієї концепції питання: що таке народ (*demos*)? і що таке влада (*kratos*)? Щодо першого він наводить не менше шести можливих інтерпретацій поняття «народ»: 1) народ означає буквально кожного; 2) народ означає невизначену велику частину, дуже багато; 3) народ означає нижчий клас; 4) народ є неподільною єдністю, певною органічною цілісністю; 5) народ — це більша частина, виражена принципом абсолютної більшості; 6) народ є більшістю, яка обмежена принципом поваги до прав меншості [10, 26].

Враховуючи те, що «народ» не може включати буквально усіх, а також безпосередньо реалізувати загальну волю («всі як один»), за концепцією Ж.-Ж. Руссо, Дж. Сарторі уточнює — до якої міри повним має бути народ, або скільки людей має складати достатньо велику його частину, щоб називатися «народом»? На це він пропонує дві можливі відповіді — або більшість, яка беззастережно здійснює повноваження від імені народу, або така більшість, яка здійснює владу за певних умов — врахування інтересів меншості, поваги до прав і основопо-

ложних свобод людини, неухильного дотримання вимог законності та принципу верховенства права.

При цьому переваги обмеженої більшості справедливо вбачаються у тому, що вона забезпечує можливість брати участь у здійсненні влади й меншості, від чого правляча більшість, так би мовити, додатково збільшується, наближаючись до усього народу. За таких умов правляча більшість, так само як і меншість, підпорядковуючись єдиним «правилам гри», закріпленим у конституційних та інших правових нормах, складають разом народ як певну органічну цілісність, об'єднану спільними цінностями та нормами.

Особливої уваги за сучасних умов набуває висновок щодо характеристики народу в ролі такої соціальної спільноти, що складається з окремих індивідів (громадян), які є «живою» основою демократії, оскільки їх власна доля безпосередньо пов'язана з долею держави, яку вони створюють, і на яких вона спирається [11, 34–35]. Тому лише народний суверенітет, заснований на повазі до невід'ємних прав людини і громадянина, може бути належним та надійним підґрунтям легітимності влади в демократичній правовій державі [12, 261–264]. Таким чином, крім традиційних питань демократичної легітимності держави юридична проблематика демократії охоплює також проблеми законодавчого регулювання підпорядкованості волі меншості волі більшості, гарантування прав меншості, юридичного забезпечення та захисту основних прав і свобод людини і громадянина [13, 13].

У такий спосіб створюються умови для формування «загальної волі» з волі усіх (якомога більшої кількості громадян) шляхом досягнення компромісу чи консенсусу, який найповніше виявляється в умовах демократичного дискурсу — процесу творення

думок і прагнень, заснованого на основоположних спільних цінностях, їх узгодження і визначення пріоритетних напрямів політичного та соціального розвитку [14, 34].

З погляду юридичного підходу важливим є акцент на тому, що демократичні засади організації та функціонування держави передбачають беззаперечне дотримання органами влади, їх посадовими особами, громадянами та їх об'єднаннями вимог чинного законодавства. У цьому сенсі не втрачає своєї значущості положення про те, що демократія у сучасній державі не може існувати без неухильного дотримання вимог законодавства, а режим законності, що спирається на повагу до прав людини, є важливою передумовою та необхідною складовою реальної демократії.

За сучасних умов демократична організація держави може бути охарактеризована як з погляду інтерпретації сутності демократії, яка акцентує на підзвітності тих, хто здійснює владу, тим, ким управляють (народу), так і її конкурентної моделі, основним принципом якої є повсякденне та ефективне здійснення влади, схваленої народом.

Демократичний підхід, запозичений з арсеналу класичної доктрини, розглядається у контексті досягнення загального добра, надання народу можливості самому вирішувати питання державного й суспільного життя безпосередньо та через обрання підзвітних йому органів. На важливості процедур наполягає Й. Шумпетер, практично зводячи демократію до системи інституцій для прийняття політичних (правових та адміністративних) рішень, у якій громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голоси виборців [15, 467–468; 16, 7]. Таке бачення акцентує на «техніці

управління» і не обов'язково включає визнання народного суверенітету¹. Як результат, демократія повинна розглядатися і як форма держави в контексті народного суверенітету та здійснення народовладдя [17, 61–62; 18], і як режим функціонування влади, що спирається на законність і дотримання прав людини.

Поставивши питання про те, чи можуть бути в громадянському устрої будь-які засади для управління, якщо людей сприймати такими, якими вони є, а закони — такими, якими вони можуть бути, на демократію у ролі форми держави вперше вказував у свій час Ж.-Ж. Руссо. Демократія завжди існує в межах певної держави, з якою пов'язано функціонування усіх її інститутів, натомість влада народу поза межами державності здатна перетворитися на небезпечну владу натовпу чи повне безвладдя (анархію), що несе загрозу не лише для самої демократії, а й для самого існування держави та суспільства.

У цьому контексті основне питання демократії стосується співвідношення між собою народу та держави, апарату управління і громадянського суспільства, прав і свобод людини і громадянина [19, 270]. Таким чином, ідея приналежності влади народу, будучи пов'язаною із подоланням основної суперечності між державою і народом, урядом і громадянами, є засадничою для усіх можливих концепцій демократії, відповідно до чого демократія завжди більшою або меншою мірою означає народовладдя, суверенітет народу та його участь у політичному житті [20, 41–43].

Демократія у ролі форми держави передбачає й визнання самоврядних прерогатив громадянського суспільства, яке спирається на це саме «сприй-

¹ Так, у Великій Британії суверенітет традиційно вважається поділим між короною та парламентом, що не перешкоджає функціонуванню державних інститутів на демократичних засадах.

няття людей такими, якими вони є, а законів такими, якими вони можуть та повинні бути». Таким чином, найважливішою передумовою демократії виступає національна (політична) ідентичність та єдність, яка знаходить свій вияв як у суверенній територіальній державності, так і у розвинутих інституціях громадянського суспільства [21, 251].

Конституційність держави означає не лише узаконення ефективної організації та здійснення державної влади, а й обмеження державної влади правом з метою забезпечення автономності громадянського суспільства. Як результат суспільство функціонує як таке, що управляється державою, і є водночас самоврядувальною системою, а держава — як управлінська система, що водночас зумовлюється суспільними потребами та інтересами [22, 10–11]. Тому заперечення викликає підхід, коли народ розглядається у ролі ознаки держави, хоч би якою істотною вона не вважалася. Л. Мамут обґрунтовано називає народ субстанцією держави в тому розумінні, що народ є самостійно існуючою, стабільною і постійною основою різноманітних можливих модифікацій держави (і не лише демократичної в повному сенсі слова) та головним чинником її змін і розвитку [23, 17]. Цю думку уточнює В. Четвернін — саме нація, яка політично самовизначається, і виступає субстанціональним елементом держави [22, 9]. Звідси — народ має невід’ємне, визнане міжнародним співтовариством, право на власну державу, є її творцем, несе відповідальність за розвиток держави; держава покликана служити народу, ніхто, в тому числі і держава, не може узурпувати народний суверенітет.

Відповідно до цього народ повною мірою повинен сам управляти собою шляхом прямої демократії, натомість механізм представництва може використовуватися і для обмеження участі й контролю народу за здійсненням влади обраними представниками, збереження їх повноважень. Звідси теза про особливу значущість для народовладдя інститутів прямої демократії: референдумів, плебісцитів, народних ініціатив, форм безпосередньої політичної активності, поєднаних із використанням сучасних інформаційних технологій для забезпечення ефективної участі громадян у дискусіях та ухваленні відповідних рішень.

Референдуми як імперативні, так і консультативні, застосовуються, як правило, для вирішення найбільш важливих питань державного та суспільного життя. Батьківщиною референдуму прийнято вважати Швейцарію, наразі інститут референдуму знайшов своє відображення у законодавстві більшості демократичних країн Європи¹ [24]. На Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. був затверджений Акт проголошення незалежності України, на референдумі 16 квітня 2000 р. також виносилися питання конституційного реформування. Виключно референдумом можуть вирішуватися питання про внесення змін до розділів I «Загальні засади», III «Вибори. Референдум» та XIII «Внесення змін до Конституції України» Конституції України.

Невідчужуваність народного суверенітету виключає розуміння установчої влади народу в ролі одноразового акту, після якого він нібито втрачає свій суверенітет. Розуміння демократії як народовладдя не допускає відмову від суверенітету народу, навіть якщо

¹ Інститут референдуму знайшов своє відображення у законодавстві переважної більшості демократичних країн Європи та світу. З початку XX ст. в Європі було проведено понад 365 загальнонаціональних референдумів.

це здійснюється шляхом голосування чи інших демократичних процедур, у будь-якому разі й у такому випадку за народом як джерелом влади зберігається право повернути свої невідчужувані права. Невідчужуваність народного суверенітету не обмежується й тоді, коли демократія лише надає засоби, за допомогою яких народ отримує змогу змістити своїх правителів шляхом загальних виборів [25, 164–165].

Правління народу лише розпочинається з його визнання у ролі джерела влади, у подальшому влада народу має здійснюватися відносно цього ж народу. Якщо ж виходить не лише з акту проголошення влади народу, а й з необхідності всебічної її реалізації — врядування народу, то проблема, за Дж. Сарторі, складається з: а) самоврядності народу (пряма демократія); б) визнання народу об'єктом управління, над яким здійснюють владу; в) легітимності управляючих, яка походить від народу; г) обрання їх народом; г) керування урядом народом [10, 39].

Отже, сам факт проведення вільних виборів не може бути надійним критерієм справжньої демократії, на шляху її практичної реалізації постає проблема — якими способами і засобами потрібно максимально збільшувати вплив народу на здійснення влади, сформованої від імені народу, здійснюваної щодо народу. Натомість інститут представництва породжує важливе питання щодо співвідношення між номінальними та реальними носіями владних повноважень, адже влада практично не може бути чимось іншим, ніж здійсненням влади [10, 33].

Загострюють питання співвідношення між основними формами демократії (прямою і представницькою) й особливості сучасного соціуму. Нагадаємо, що за Ж.-Ж. Руссо, лише невеличкі республіки здатні безпосередньо реалізувати загальну волю народу, яка

задля своєї «чистоти» не визнає ніяких відмінностей, і тому повинна обходитися взагалі без усякого представництва.

Будь-яка влада за своєю «соціальною природою» спирається на об'єктивний чинник, який полягає в її публічному характері, адже влада не може реально існувати, так би мовити, «сама для себе», вона здійснюється лише у відносинах між людьми, коли вони діють разом задля досягнення спільного результату. Зокрема, державна влада як організація публічно-владних відносин у масштабах усього суспільства може мати своїм «природним» джерелом таку рівновелику стосовно себе спільноту, якою може бути лише народ.

Це положення має важливе значення для розуміння соціальної природи народного суверенітету, джерелом і сувереном державної влади може бути лише народ як певна цілісність, то джерелом влади в межах місцевого самоврядування виступає відповідна територіальна громада. Звідси — відмінності у способах формування представницьких органів державної влади й органів місцевого самоврядування, особливості їх компетенцій та відповідальності.

Відповідно й демократична держава, сформована на засадах визнання народу єдиним джерелом влади, виступає не лише легітимною, а й автентичною у повному сенсі слова на відміну від інших державних утворень, які не визнають народний суверенітет. Ще в одній зі своїх ранніх праць К. Маркс чітко сформулював тезу, що саме демократія виступає критерієм істинності форми держави, оскільки саме в ній «формальний принцип є водночас і матеріальним принципом» [26, 252].

Для належної організації і здійснення похідної від народного суверенітету державної влади потрібен поділ влади,

який часто-густо розглядається у ролі найважливішого принципу демократії, у будь-якому разі, як найбільш дієвий конституційний запобіжник від перетворення демократії в тиранію. При цьому не слід недооцінювати й такий аспект розбудови влади в державі, який іноді називають «вертикальним поділом влади», котрий передбачає не лише доцільність федерального державного устрою за певних конкретно-історичних умов, а й необхідність для будь-якої держави, заснованої на демократичних принципах, передачі відповідних владних повноважень від центральних державних органів до місцевих, функціонування повноцінної системи місцевого самоврядування [27].

Окремої уваги потребує питання щодо обґрунтування обов'язковості рішень влади, яка походить від народу, для народу в ролі того, на кого така влада розповсюджується. Передусім, виходячи з необхідності функціонування механізмів прийняття рішень за демократичним принципом більшості голосів, слід погодитися з обов'язком виконувати рішення більшості. Громадяни зобов'язані виконувати ці рішення, оскільки визнають принцип, що рішення ухвалює більшість, а також справедливість і раціональність процедур їх ухвалення [20, 48]. Саме тому можна зробити висновок, що громадяни у демократичній державі погоджуються не лише на прийняття якогось певного рішення, прийнятого шляхом голосування більшості, а й на відповідну систему демократичного ухвалення рішень, унормовану конституцією і законом.

Власне, демократія є найбільш відповідним підґрунтям соціальної держави, яка внаслідок своєї широкої соціальної опори дає змогу вирішувати не лише політичні проблеми суспільства, а й питання соціальної та економічної рівності. Натомість знач-

на нерівність у суспільстві здатна істотно перешкодити демократичним процедурам формування загальної волі та спільних інтересів. Тому сучасна демократія спирається на середній клас, чітке прагнення суспільства до ліквідації необґрунтованої соціальної та економічної нерівності [20, 71].

Натомість соціальна держава не може бути лише пасивним відображенням відповідної соціальної та економічної інфраструктури, вона покликана виконувати активну роль і соціальні функції для досягнення соціального компромісу та злагоди в суспільстві, підтримки соціально вразливих верств населення. У цьому сенсі соціальна демократія разом з соціальною державою можуть розглядатися у контексті, до певної міри, «соціальної інженерії», яка, за оцінкою К. Поппера, розвивається таким чином у правильному напрямі [25, 152].

Події на межі ХХ ст. актуалізували питання про необхідність вивчення конкретних способів переходу до демократії (демократичного транзиту). У такому контексті лібералізація розглядається лише в ролі вихідного етапу демократичних трансформацій, який лише передуює, власне, демократизації суспільства, пов'язується, головним чином, із розбудовою інституцій демократичного режиму [28, 607–645].

Водночас демократія саме в розумінні форми держави не може бути зведеною до єдиного та неповторного набору певних інститутів та механізмів, які підлягали б «експансії» в інші країни. Політичне різноманіття сучасного світу зумовлює своєрідний перехідний стан демократії, яку іноді називають «молодою демократією», змістовні характеристики якої залежать як від ступеня наближення до загально-визнаних демократичних принципів та стандартів, так і врахування конкретних соціально-історичних умов її

розвитку, особливостей політичної та правової культури, національного державно-правового устрою, усталеного практикою функціонування управлінських структур.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Право України*. — 2013. — № 8.
2. *Правова доктрина України : у 5 т. / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина*. — Х., 2013. — Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція. — 976 с.
3. *Конституційно-правові засади становлення української державності : моногр. / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики*. — Х., 2003. — 328 с.
4. *Селіванов А. О.* Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди. — К., 2009. — 560 с.
5. *Скрипнюк О. В.* Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). — К., 2006. — 368 с.
6. *Цвєтков В. В.* Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика : моногр. — К., 2007. — 336 с.
7. *Вісник Конституційної Асамблеї*. — 2013. — № 1.
8. *Болл Т., Деггер Р.* Демократичний ідеал: історія становлення / пер. з англ. П. Тарашука // *Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко*. — К., 2005. — XXVIII. — 1108 с.
9. *Токвиль А. де.* Демократія в Америці / пер. с франц. ; предисл. Г. Дж. Ласки. — М., 1992. — 554 с.
10. *Сарторі Дж.* Основи теорії демократії: народ і врядування // *Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко*. — К., 2005. — XXVIII. — 1108 с.
11. *Государственное право Германии*. Сокращенный перевод немецкого семитомного издания. — М., 1994. — 320 с.
12. *Бусова Н. А.* Модернизация, рациональность и право. — Х., 2004. — 352 с.
13. *Оніщук М.* Більшість і меншість: уроки парламентської демократії // *Голос України*. — 2003. — 28 лют.
14. *Хабермас Ю.* Демократія. Разум. Нравственность. — М., 1992. — 176 с.
15. *Шумпетер Й. А.* Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства // *Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко*. — К., 2005. — XXVIII. — 1108 с.
16. *Розанвалон П.* Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / пер. з фр. Є. Т. Марічев. — К., 2009. — 286 с.
17. *Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.* — К., 1998. — Т. 2. — 741 с.
18. *Цвик М. В.* Теория социалистической демократии (государственно-правовые аспекты). — К., 1986. — 160 с.
19. *Салмин А. М.* Современная демократия. Очерки становления и развития. — М., 2009. — 384 с.
20. *Арблассер Е.* Ключові ідеї демократії // *Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко*. — К., 2005. — XXVIII. — 1108 с.
21. *Категории политической науки : учеб. для студ. вузов / под ред. А. Ю. Мельвиля*. — М., 2002. — 656 с.
22. *Четвернин В. А.* Демократическое конституционное государство: введение в теорию. — М., 1993. — 140 с.
23. *Мамут Л. С.* Народ в правовом государстве. — М., 1999. — 237 с.
24. *Референдуми в Європейському Союзі / за ред. Д. С. Ковриженка*. — К., 2007. — 186 с.
25. *Поппер К.* Открытое общество и его враги / пер. с англ. ; под ред. В. Н. Садовского. — М., 1992. — Т. 1 : Чары Платона. — 448 с.
26. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения : научное издание. — 2-е изд. — М., 1955. — Т. 1. — 698 с.
27. *Проблеми функціонування місцевих рад та їх виконавчих органів / за ред. Ю. М. Тодики*. — Х., 2009. — 540 с.
28. *Пшеворский А.* Переходи до демократії: лібералізація і демократизація // *Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко*. — К., 2005. — XXVIII. — 1108 с.

REFERENCES

1. *Pravo Ukrainy*, 2013, no. 8.
2. *Pravova doktryna Ukrainy [Ukrainian Legal Doctrine: in 5 Volumes]*, Kharkiv, 2013, vol. 1, 976 p.
3. *Konstytutsiino-pravovi zasady stanovlennia ukrainiskoi derzhavnosti [Constitutional and Legal Bases for Development of Ukrainian Statehood]*, Kharkiv, 2003, 328 p.
4. *Selivanov A. O.* Konstytutsiia. Hromadianyn. Sud. Profesini ta suspilni pohliady [Constitution. Citizen. Court. Professional and Social Opinion], Kyiv, 2009, 560 p.

5. Skrypniuk O. V. Demokratsiia: Ukraina i svitovyi vymir (kontseptsii, modeli ta suspilna praktyka) [Democracy: Ukraine and World Dimension (Concepts, Models and Social Practice)], Kyiv, 2006, 368 p.
6. Tsvietkov V. V. Demokratsiia i derzhavne upravlinnia: teoriia, metodolohiia, praktyka [Democracy and State Administration: Theory, Methodology, Practice], Kyiv, 2007, 336 p.
7. *Visnyk Konstytutsiinoi Asamblei*, 2013, no. 1.
8. Ball T., Dagger R. Demokratsychnyi ideal: istoriia stanovlennia [Democratic Ideal: History of Formation], *Demokratsiia*, Kyiv, 2005, XXVIII, 1108 p.
9. Tocqueville A. de. Demokratsiia v Amerike [Democracy in America], Moscow, 1992, 554 p.
10. Sartori G. Osnovy teorii demokratsii: narod i vriaduvannia [Theory of Democracy: the People and Administration], *Demokratsiia*, Kyiv, 2005, XXVIII, 1108 p.
11. Gosudarstvennoe pravo Germanii. Sokrashchennyi perevod nemetskogo semitomnogo izdaniia [State Law of Germany. Brief Translation of German 7 Volume Edition], Moscow, 1994, 320 p.
12. Busova N. A. Modernizatsiia, ratsionalnost i pravo [Modernization, Rationality and Law], Kharkiv, 2004, 352 p.
13. Onishchuk M. Bilshist i menshist: uroky parlamentskoi demokratsii [Majority and Minority: Lessons of Parliamentary Democracy], *Holos Ukrainy*, 2003, 28 liut.
14. Habermas J. Demokratsiia. Razum. Nravstvennost [Democracy. Mind. Morality], Moscow, 1992, 176 p.
15. Schumpeter J. A. Elitarna demokratsiia i teoriia konkurentnoho liderstva [Eliteist Democracy and Theory of Competitive Leadership], *Demokratsiia*, Kyiv, 2005, XXIII, 1108 p.
16. Rozanvalon P. Demokratsychna lehitymnist. Bezstoronnist, reflektivnist, nablyzhenist [Democratic Legitimacy. Impartiality, Reflectivity, Approximation], Kyiv, 2009, 286 p.
17. *Yurydychna entsyklopediia* [Legal Encyclopaedia], Kyiv, 1998, vol. 2, 741 p.
18. Tsvik M. V. Teoriia sotsialisticheskoy demokratsii (Gosudarstvenno-pravovye aspekty) [Theory of Socialist Democracy (State and Legal Aspects)], Kyiv, 1986, 160 p.
19. Salmin A. M. Sovremennaya demokratsiia. Ocherki stanovleniia i razvitiia [Modern Democracy. Essays on Formation and Development], Moscow, 2009, 384 p.
20. Arblaster E. Kliuchovi idei demokratsii [Key Concepts of Democracy], *Demokratsiia*, Kyiv, 2005, XXIII, 1108 p.
21. Kategorii politicheskoy nauki [Categories of Political Science], Moscow, 2002, 656 p.
22. Chetvermin V. A. Demokratsicheskoe konstitutsionnoe gosudarstvo: vvedenie v teoriyu [Democratic Constitutional State: Introduction to Theory], Moscow, 1993, 140 p.
23. Mamut L. S. Narod v pravovom gosudarstve [The People in Legal State], Moscow, 1999, 237 p.
24. Referendy v Yevropeiskomu Soiuzi [Referenda in European Union], Kyiv, 2007, 186 p.
25. Popper K. Otkrytoe obshchestvo i ego vragi [The Open Society and Its Enemies], Moscow, 1992, vol. 1, 448 p.
26. Marx K., Engels F. Sochineniia [Works], Moscow, 1955, vol. 1, 698 p.
27. Problemy funktsionuvannia mistsevykh rad ta ykh vykonavchykh orhaniv [Problems of Functioning of Local Councils and Their Executive Bodies], Kharkiv, 2009, 540 p.
28. Przeworski A. Perekhody do demokratsii: liberalizatsiia i demokratsyzatsiia [Transition to Democracy: Liberalization and Democratization], *Demokratsiia*, Kyiv, 2005, XXIII, 1108 p.

Петришин О. В. Демократія як основа правової, соціальної держави

Анотація. У статті висвітлені найбільш загальні теоретичні засади концепції демократії в контексті визначених Конституцією України завдань формування правової, соціальної держави. Зроблено короткий огляд основних дискусійних моментів теорій демократії як в історико-політичному аспекті, так і з погляду сучасного аналізу. Зокрема, увага акцентується на тому, що дослідження демократичних засад правової, соціальної держави передбачає звернення до питань: 1) народного суверенітету та форм його реалізації (безпосередньої та представницької); 2) співвідношення більшості та меншості у здійсненні державної влади; 3) поділу державної влади та забезпечення її підконтрольності; 4) законності та дотримання прав людини у діяльності державних органів. Особлива увага приділяється проблемам реалізації народного суверенітету, ролі представницької демократії для належної організації влади в сучасній державі. Також досліджується питання національної (політичної) ідентичності народу як субстанції демократичної держави, питання поділу влади як гарантії від перетворення демократії в тиранію, значення законності та дотримання прав людини для реалізації демократичних принципів.

Ключові слова: демократична держава, народний суверенітет, форми демократії, поділ влади, права людини.

Петришин А. В. Демократия как основа правового, социального государства

Аннотация. В статье освещены наиболее общие теоретические основы концепции демократии в контексте определенных Конституцией Украины задач формирования правового, социального государства. Сделано краткий обзор основных дискуссионных моментов теорий демократии как в историко-политическом аспекте, так и с точки зрения современного анализа. В частности акцентируется на том, что исследования демократических принципов правового, социального государства предполагает обращение к вопросам: 1) народного суверенитета и форм его реализации (непосредственной и представительной); 2) соотношения большинства и меньшинства в осуществлении государственной власти; 3) разделения государственной власти и обеспечения ее подконтрольности; 4) законности и соблюдения прав человека в деятельности государственных органов. Особое внимание уделяется проблемам реализации народного суверенитета, роли представительной демократии для надлежащей организации власти в современном государстве. Также исследуется вопрос национальной (политической) идентичности народа как субстанции демократического государства, вопрос разделения власти как гарантии от превращения демократии в тиранию, значения законности и соблюдения прав человека для реализации демократических принципов.

Ключевые слова: демократическое государство, народный суверенитет, формы демократии, разделение власти, права человека.

Petryshyn O. Democracy as a Basis or Legal and Social State

Annotation. The article highlighted the most common theoretical foundations of the concept of democracy in the context of the established by the Constitution of Ukraine tasks for development of legal and social state. The author made a brief overview of main discussion points of theories of democracy not only in historical and political perspectives, but also from the point of view of modern analysis.

Particular emphasis is placed on the fact that the study of democratic principles of legal, social state provides for an appeal to: 1) national sovereignty and forms of its realization (directly and representative); 2) the ratio of the majority and minority in exercising state power; and 3) separation of state power and its controllability; 4) legitimacy and human rights in the work of public authorities.

Particular attention is paid to problems of national sovereignty, the role of representative democracy for the proper organization of power in the modern state. The article covers the investigation of the issue of national (political) identity of the people as the substance of a democratic state, the issue of separation of powers as a guarantee of transformation of democratic into tyranny, the value of legitimacy and observance of human rights for the realization of democratic principles.

Key words: democratic state, national sovereignty, forms of democracy, separation of powers, human rights.

СУБ'ЄКТИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН: ПОНЯТТЯ, ВИДИ, ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

В. ФЕДОРЕНКО

*доктор юридичних наук, професор,
декан юридично-психологічного факультету
(Національна академія внутрішніх справ),
заслужений юрист України*

Нові реалії сьогодення, пов'язані з Революцією Гідності 2013–2014 рр. та її результатами і наслідками, а також масштабними політико-правовими перетвореннями і правовими реформами, розпочатими нині в Україні, зумовили якісну зміну конституційно-правових відносин в Україні, призвели до трансформації правового статусу їх учасників. Очевидною вбачається й необхідність наукової ревізії окремих теоретико-методологічних положень про суб'єктів конституційно-правових відносин і їх систему, сформованих у вітчизняній правовій науці.

Конституційне право, будучи однією з найбільш динамічних галузей права, регулює значне коло суспільних відносин у державі. І хоча предмет конституційного права традиційно пов'язується, насамперед, з відносинами володарювання в державі, такі відносини не вичерпують все коло суспільних відносин, що регулюються нормами конституційного права. На наше переконання, предметом конституційного права є публічно-правозахисні, установчі та інші публічно-владні суспільні відносини, що виникають,

змінюються та припиняються в системі таких суб'єктів, як людина, народ, громадянське суспільство і його інститути, органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їх посадові особи.

Отже, конституційно-правові відносини — це нормативно визначені (унормовані) суспільно відносини, що виникають, змінюються або припиняються внаслідок діяльності чи поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин, або ж незалежно від їх волі, як результат певного стану, правового режиму чи статусу, і породжують конституційні права й обов'язки учасників цих відносин.

До прикладу, конституційно-правові відносини можна класифікувати за змістом окремих відокремлених груп конституційно-правових норм, на основі яких виникають, змінюються та припиняються конституційно-правові відносини. Відповідно до існуючої системи інститутів конституційного права (системи конституційного права) можна виокремити такі основні види конституційно-правових відносин: правовідносини, пов'язані з основами суспільного і державного ладу;

правовідносини, що виникають у зв'язку з реалізацією прав, свобод і обов'язків людини; правовідносини, пов'язані зі здійсненням безпосередньої демократії; правовідносини у сфері здійснення державної влади (законодавчої, виконавчої, судової); правовідносини у сфері адміністративно-територіального устрою; правовідносини у сфері місцевого самоврядування тощо.

Разом із тим іманентні юридичні властивості різних видів конституційно-правових відносин залежать насамперед від особливостей правового статусу їх учасників. Ці властивості отримують своє втілення у правах і обов'язках суб'єктів конституційного права, а також у конкретних конструкціях їх конституційної правосуб'єктності, що у більшості випадків унормовуються в Конституції та законах України.

В юридичній науці «суб'єкт конституційного права» та «суб'єкт конституційно-правових відносин» не рідко вживаються як тотожні. Але таке отождолення, на нашу думку, є неточним. У загальній теорії права під суб'єктом права розуміють потенційного учасника правовідносин, наділеного правосуб'єктністю. Вступаючи у правовідносини, такий суб'єкт реалізує свою дієздатність і виступає учасником певного виду правовідносин. Наведений підхід вбачається загалом прийнятним і для учасників галузевих правовідносин, включаючи й суб'єктів конституційних правовідносин.

Розмежовуючи вище зазначені споріднені, але не тотожні правові категорії, можна дійти висновку, що суб'єкт конституційного права є потенційним учасником конституційно-правових відносин, а суб'єкт конституційно-правових відносин є їх безпосереднім учасником. Для характеристики активного складника (компоненту) конституційно-правових відносин за визначенням доцільно застосовувати категорію

«суб'єкт конституційно-правових відносин».

Відповідно до вище зазначеного суб'єкти конституційно-правових відносин — це учасники суспільних відносин, наділені конституційною правосуб'єктністю (правоздатністю та дієздатністю), що своєю поведінкою або діяльністю, чи ж перебуванням поза своєю волею в певному правовому статусі, режимі чи стані на підставі норм конституційного права породжують, змінюють, припиняють і поновлюють конституційно-правові відносини.

Для позначення юридичних властивостей суб'єкта конституційно-правових відносин застосовується категорія «правовий статус суб'єкта конституційних правовідносин». Правовий статус суб'єктів конституційних правовідносин має свою внутрішню побудову, або ж «юридичну конструкцію». Теоретики права виокремлюють такі структурні елементи цього статусу: 1) правосуб'єктність; 2) систему прав, обов'язків і законних інтересів; 3) систему гарантій прав і обов'язків суб'єктів права; 4) їх юридичну відповідальність [3, 9]. Такі елементи загалом властиві й правовому статусу суб'єктів конституційних правовідносин.

Конституційна правоздатність виражається у системі конституційних прав і обов'язків учасників конституційно-правових відносин, а конституційна дієздатність полягає в потенційній спроможності їх реалізації. При цьому конституційна правосуб'єктність учасників досліджуваних правовідносин може мати як природно-правове походження, так і унормовуватися в чинному законодавстві.

За окремими суб'єктами конституційних правовідносин правосуб'єктність визнається за фактом її природного походження і, в окремих випадках, не потребує свого спеціального законодавчого (позитивного) закрі-

плення. До прикладу, згідно зі ст. 11 Конституції України держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, тобто Українська держава визнає основоположні природні права української нації, корінних народів і національних меншин. Те ж саме стосується й визнання природного походження дискретної владоспроможності Українського народу, закріпленої у ст. 5 Основного Закону.

Теоретики права відносять до елементів правосуб'єктності не лише правоздатність і дієздатність, а й деліктоздатність — як обов'язкову юридичну кваліфікацію делінквента. Для суб'єктів конституційно-правових відносин деліктоздатність є важливим, але не в усіх випадках кваліфікуючим елементом їх правового статусу. Це зумовлено природою конституційно-правової відповідальності, насамперед її метою, завданнями і санкціями.

Система суб'єктів, наділених конституційною деліктоздатністю (делінквентів), не може ототожнюватися з системою суб'єктів конституційних правовідносин, оскільки до перших належать не лише ті з них, що наділені конституційною правоздатністю і дієздатністю, а й ті, що одночасно мають конституційну деліктоздатність. У цьому сенсі навряд чи доцільно відносити до суб'єктів конституційно-правової відповідальності, навіть у її ретроспективному аспекті, основних суб'єктів публічної влади у державі — народ України, територіальні громади, громадянське суспільство загалом, національні меншини і корінні народи. Адже Конституція та закони України не передбачають форм і міри такої відповідальності за зазначеними суб'єктами.

Суб'єктами конституційно-правової відповідальності є, насамперед, Українська держава, яка, наприклад, відповідає перед своїми громадянами в Європейському суді з прав людини за порушення їх основоположних прав, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи тощо. До суб'єктів конституційної відповідальності іноді відносять і громадян України, іноземців, осіб без громадянства та біженців, які законно перебувають на території України. Щодо них державою дійсно застосовуються такі санкції, як втрата правового статусу, обмеження визначеного ч. 2 ст. 64 Конституції України кола прав і свобод.

Разом із тим віднесення обмежень прав людини до санкцій не вбачається однозначним. Тому позиція про конституційно-правову відповідальність людини зберігає дискусійність у юридичній науці та правозахисній практиці. Факультативність деліктоздатності суб'єктів конституційно-правових відносин зумовлює й специфіка відповідних галузевих санкцій, закріплених у Конституції та законах України [9, 74, 77–82].

Коло суб'єктів конституційно-правових відносин, порівняно з іншими видами галузевих правовідносин, є доволі широким. Науковці та законодавець визначають різні види суб'єктів правовідносин. Їх узагальнення дозволяє виокремити такі основні види суб'єктів конституційно-правових відносин: 1) людина: громадянин, іноземець, особа без громадянства, біженець, житель, закордонний українець; 2) соціальні спільноти: народ, нація, корінний народ, національна меншина; 3) держава, органи державної влади, їх посадові особи; 4) територіальні громади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, органи самоорганізації населення; 5) політич-

ні партії та неформалізовані політичні рухи; 6) громадянське суспільство та його інститути: громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні ЗМІ й інші невідприємницькі товариства й установи, легалізовані відповідно до законодавства; 7) підприємства, установи, організації, заклади, незалежно від форми їх власності; 8) міжнародні й іноземні органи та організації, які легітимно діють в Україні.

Основним суб'єктом конституційно-правових відносин є насамперед людина, що обумовлюється гуманоцентризмом конституційного права. Саме людина визначається у ст. 3 Конституції України як найвища соціальна цінність. Жодні правовідносини в конституційному праві не відбуваються без участі людини чи зміни її конституційно-правового статусу. Насамперед, у частині трансформації правосуб'єктності людини.

Такий суб'єкт, як «людина» є узагальнюючим для всіх фізичних осіб, які законно перебувають на території України — громадян України, іноземців, осіб без громадянства, біженців та ін. Окремим суб'єктом є жителі села, селища та міста, наділені правом самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. Кожна із зазначених категорій фізичних осіб має власний конституційно-правовий статус, зміст якого визначається насамперед режимом перебування в Україні та обсягом конституційної правосуб'єктності.

Пріоритетним суб'єктом системи конституційно-правових відносин є також Український народ. Відповідно до ч. 1 преамбули Конституції України Український народ — громадяни України всіх національностей. Український народ згідно зі ст. 5 Основного

Закону є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади. Тобто народу України належить першість і «функціональна цілісність» [7, 111] у здійсненні установчої влади у країні.

Народ здійснює свою владу безпосередньо — через вибори, референдуми й інші форми народного волевиявлення, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Саме Українському народу належить виключне право визначати і змінювати конституційний лад України, яке не може бути узурпованим державою, її органами або посадовими особами. Події Революції Гідності в 2014 р. переконливо довели, що важливим природним правом, яке може бути закріплене і в Конституції України, є його право на повстання проти тиранії.

До того ж народ України виступає первинним суб'єктом володарювання землею, її надрами, атмосферним повітрям, водними й іншими природними ресурсами, які знаходяться в межах території України, природними ресурсами її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони.

Не менш важливими суб'єктами конституційних правовідносин виступають і інші соціальні спільноти — українська нація, корінний народ, національна меншина та ін. Щодо української нації, то на сьогодні в Європі категорія «нація» має політичне, а не етнічне наповнення свого змісту. Події Революції Гідності в 2014 р. дозволяють стверджувати про завершення формування українців як політичної нації, незалежно від етнічного походження громадян України.

Конституційно-правовий статус національних меншин, окрім Конституції України, на сьогодні здійснює Закон України «Про національні меншини». Щодо корінних народів, то

20 березня 2014 р. парламент прийняв постанову «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави», ст. 1 якого визнала на основі Декларації ООН про права корінних народів 2006 р. статус корінного народу за кримськотатарським народом. Правовий статус цього корінного народу має бути визначеним у спеціальному законі. Хоча на сьогодні набуває актуальності й проблема визнання статусу корінного народу за українцями та питання коректності такого кроку щодо інших народів і національних меншин, які проживають в Україні.

Самостійним суб'єктом конституційно-правових відносин безперечно є й Українська держава. Відповідно до ст. 1 Конституції Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Суверенітет України, що виражає зміст правосуб'єктності Української держави, поширюється на всю її територію, а сама територія держави в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою. Події 2014 р., пов'язані з анексією Російською Федерацією АР Крим, не змінюють статусу цієї території як невід'ємної частини України.

Українська держава виступає гарантом, тобто бере на себе виключні конституційні обов'язки дбати про людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку (ч. 1 ст. 3 Конституції); утверджує і забезпечує права і свободи людини та відповідає перед людиною за свою діяльність (ч. 2 ст. 3 Конституції); гарантує місцеве самоврядування в Україні (ст. 7 Конституції); забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (ч. 1 ст. 10 Конституції); сприяє вивченню мов міжнародного спілкування (ч. 3

ст. 10 Конституції); сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11 Конституції); забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання, соціальну спрямованість економіки (ч. 4 ст. 13 Конституції); охороняє землі, що є основним національним багатством (ч. 1 ст. 14 Конституції); гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України (ч. 4 ст. 15 Конституції) та ін.

Важливим суб'єктом конституційно-правових відносин є органи державної влади, які від імені Української держави здійснюють її державно-владні повноваження. У юридичній науці до цих суб'єктів іноді застосовується узагальнена назва «інститути державної влади» [6, 310].

Органи державної влади формуються безпосередньо народом (шляхом виборів) чи державою (призначувані), мають чітко визначені в чинних нормативно-правових актах повноваження і свою внутрішню організаційну структуру. Межі їх правосуб'єктності визначені в ч. 2 ст. 19 Основного Закону, яка зобов'язує органи державної влади і їх посадових осіб діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Існують різні види органів державної влади, які можна класифікувати за різними критеріями. За способом формування виокремлюють виборні (Верховна Рада України, Президент України) та призначувані органи державної влади (Конституційний Суд України, Кабінет Міністрів України, Генеральний прокурор України, Центральна виборча комісія, Національна рада

України з питань телебачення і радіомовлення, місцеві державні адміністрації та ін.); за територією, на яку поширюється їх юрисдикція, виокремлюють загальнодержавні (Верховна Рада України, Президент України, Верховний Суд України та ін.) та місцеві (локальні) (місцеві державні адміністрації, місцеві суди та ін.) органи державної влади; за часом дії виокремлюють постійно діючі (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Верховний Суд України та ін.) та тимчасові (тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України тощо) органи державної влади; за складом виокремлюють колегіальні (Верховна Рада України, Конституційний Суд України) та одноособові (Президент України) органи державної влади; за характером повноважень виокремлюють державні органи загальної компетенції (Кабінет Міністрів України) та спеціальної (Міністерство юстиції України) компетенції; за видами державної влади поділяють на законодавчі (Верховна Рада України), виконавчі (Кабінет Міністрів України, міністерства й інші центральні органи виконавчої влади (ЦОВВ) (державні служби, державні інспекції, державні агентства), місцеві державні адміністрації) та судові (Верховний Суд України, вищі, апеляційні та місцеві спеціалізовані суди) державні органи влади; за функціями та правовими формами діяльності виокремлюють правотворчі (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України), правозастосовні (Кабінет Міністрів України, міністерства й інші ЦОВВ, місцеві державні адміністрації), правоохоронні (Міністерство внутрішніх справ України), контрольно-наглядові (Генеральна прокуратура України) державні органи. Існують і інші класифікації органів державної влади в Україні [4, 155–156].

Зазначимо, що конституційно-правовому статусу органів державної влади у вітчизняній юридичній науці традиційно приділяється значна увага. Так, лише в останні роки за результатами ґрунтовних дисертаційних досліджень українськими ученими-конституціоналістами було видано низку монографій, які розкривають не лише походження органів державної влади, а й проблеми теорії та практики їх правосуб'єктності, перспективи удосконалення їх правового статусу в політико-правових реаліях сьогодення [2, 7; 8].

Наступним суб'єктом конституційного права є територіальні громади й інші суб'єкти місцевого самоврядування, котрі представляють муніципальну публічну владу в Україні. Системоутворюючим суб'єктом місцевого самоврядування, без сумніву, є територіальні громади. Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997 р. територіальна громада — це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають адміністративний центр.

Особливим суб'єктом конституційних правовідносин є органи та посадові особи місцевого самоврядування. Так ст. 7 Конституції визначає, що в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування. Відповідно до п. 1 ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997 р. місцеве самоврядування — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирі-

шувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. До органів і посадових осіб місцевого самоврядування належать сільські, селищні, міські голови, а також місцеві ради — сільські, селищні, міські, районні у містах, районні, обласні, Київська міська рада.

Важливим суб'єктом конституційно-правових відносин є політичні партії, чий статус визначається у статтях 36–37 Конституції України і в Законі України «Про політичні партії в Україні» 2001 р. Нині, у зв'язку з поверненням України до парламентсько-президентської форми державного правління, саме політичні партії стають важливими суб'єктами формування державної політики через своїх представників, обраних до Верховної Ради України, місцевих рад, чи делегованих до Кабінету Міністрів України, в керівництво міністерств і інших центральних місцевих органів виконавчої влади.

Останнім часом особливого значення у системі суб'єктів конституційно-правових відносин набувають громадянське суспільство та його інститути. Так, у ст. 5 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» 2010 р. встановлено такі засади формування інститутів громадянського суспільства: «утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави; завершення політичної реформи, посилення взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування і об'єднань громадян, затвердження громадського контролю за діяльністю влади; забезпечення незалежної діяльності об'єднань громадян, посилення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень; підвищення ролі та відповідальності політичних партій, сприяння структуризації суспільства на засадах багатопартійності, створен-

ня умов для забезпечення широкого представництва інтересів громадян у представницьких органах влади; проведення регулярних консультацій з громадськістю з важливих питань життя суспільства та держави; проведення всеукраїнських і місцевих референдумів як ефективних форм народного волевиявлення, участі народу в прийнятті суспільно важливих рішень» [5].

Громадянське суспільство слід розглядати як самоорганізовану та саморегульовану сферу публічно-правових відносин у державі, утворювану вільними і рівними індивідами та створеними ними об'єднаннями громадян, які функціонують, формуючи соціальний капітал та здійснюючи контроль за органами державної влади, слугують підґрунтям демократії та визначальним чинником у розбудові правової держави. Тобто громадянське суспільство не може ототожнюватися з якимось одним суб'єктом публічно-правових відносин, оскільки ця категорія позначає передусім систему суспільних відносин, які виникають, змінюються та припиняються між множиною їх різнопорядкових учасників.

На нормативному рівні інститути громадянського суспільства вперше було визначено в «Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади», затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976. Відповідно до абзацу другого п. 2 цього Порядку до інститутів громадянського суспільства віднесено: громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні та релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства й установи, легалізовані відповідно до законодавства. Таким

чином, інститути громадянського суспільства перестали бути виключно філософською чи політологічною категорією, а були унормовані як система суб'єктів конституційно-правових відносин. Зрілість громадянського суспільства та його інститутів, як суб'єктів конституційно-правових відносин, довели й події Революції Гідності, й післяреволюційна розбудова нашої держави.

Суб'єктами конституційно-правових відносин також є підприємства, установи, організації, незалежно від форм їх власності. Традиційно ці суб'єкти правознавці відносять виключно до учасників господарсько-правових відносин, але конституційне законодавство України визначає їх і як суб'єктів конституційних правовідносин. Наприклад, п. 6 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради

України з прав людини» 1998 р. передбачає можливість виникнення конституційно правових відносин між омбудсманом і вище названими суб'єктами.

Суб'єктами конституційно правових відносин є також міжнародні й іноземні органи та організації. Зокрема, важливий вплив на перебіг конституційного процесу в Україні в останні роки має і продовжує здійснювати моніторинговий комітет ПАРЕ Європейської комісії «За демократію через право», більше відомий як «Венеціанська Комісія».

Запропонована нами система суб'єктів конституційно-правових відносин не є вичерпною. Нині утверджуються й інші суб'єкти конституційних правовідносин. Їх дослідження здійснювалось в останні роки [1] і зберігає свою актуальність для науки конституційного права надалі.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Данилюк Ю. В. Теоретичні засади конституційних правовідносин в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2009. — 19 с.
2. Максакова Р. М. Конституційно-правові проблеми організації та реалізації установчої влади в Україні : моногр. — Запоріжжя, 2012. — 436 с.
3. Окунев І. С. Загальнотеоретичні засади правового статусу суб'єкта права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2010. — 19 с.
4. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України : підруч. / за заг. ред. проф. В. Л. Федоренка. — 4-вид., переробл. і доопр. — К., 2012. — 576 с.
5. Про загальні засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 40. — Ст. 1452.
6. Проблеми теорії конституційного права України / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. — К., 2013. — 616 с.
7. Словська І. Є. Конституційно-правовий статус парламенту — Верховної Ради України : моногр. — К., 2013. — 336 с.
8. Совгіря О. В. Конституційно-правовий статус Кабінету Міністрів України: сучасний стан та тенденції розвитку. — К., 2012. — 464 с.
9. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення : моногр. / кол. авторів ; відп. ред. Ю. В. Баулін. — Донецьк, 2013. — 424 с.

REFERENCES

1. Danyliuk Yu. V. Teoretychni zasady konstytutsiinykh pravovidnosyn v Ukraini [Theoretical Foundations for Constitutional Legal Relations in Ukraine], Kyiv, 2009, 19 p.
2. Maksakova R. M. Konstytutsiino-pravovi problemy orhanizatsii ta realizatsii ustanovchoi vldy v Ukraini [Constitutional and Legal Issues in Organization and Exercizing Constituent Power in Ukraine], Zaporizhzhia, 2012, 436 p.
3. Okuniev I. S. Zahalnoteoretychni zasady pravovoho statusu subiekta prava [General Theoretical Foundations for Legal Status of the Subject of Law], Kyiv, 2010, 19 p.
4. Pohorilko V. F., Fedorenko V. L. Konstytutsiine pravo Ukrainy [Constitutional Law of Ukraine], Kyiv, 2012, 576 p.
5. Pro zahalni zasady vnutrishnoi i zovnishnoi polityky: Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2010 r. [On Internal and External Policy: Law of Ukraine Dated 1 July 2010], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2010, no. 40, Article 1452.

6. Problemy teorii konstytutsiinoho prava Ukrainy [Problems of Theory of the Constitutional Law in Ukraine], Kyiv, 2013, 616 p.
7. Slovskia I. Ye. Konstytutsiino-pravovyi status parlamentu — Verkhovnoi Rady Ukrainy [Constitutional and Legal Status of the Parliament — Verkhovnoi Rady Ukrainy], Kyiv, 2013, 336 p.
8. Sovhyria O. V. Konstytutsiino-pravovyi status Kabinetu Ministriv Ukrainy: suchasnyi stan ta tendentsii rozvytku [Constitutional and Legal Status of the Cabinet of Ministers of Ukraine: Modern Condition and Prospects for Development], Kyiv, 2012, 464 p.
9. Yurydychna vidpovidalnist: problemy vykliuchennia ta zvilnennia [Legal Liability: Problems of Exclusion and Discharge], Donetsk, 2013, 424 p.

Федоренко В. Л. Суб'єкти конституційно-правових відносин: поняття, види, питання конституційної правосуб'єктності

Анотація. Статтю присвячено актуальним теоретико-методологічним і практичним проблемам визначення та класифікації суб'єктів конституційно-правових відносин. Аналізуються чинники, що призвели до зміни якісних характеристик правовідносин у конституційному праві та розширення їх суб'єктного складу.

Розмежуються категорії «суб'єкт конституційного права» та «суб'єкт конституційно-правових відносин». Здійснюється класифікація, систематизація та сутнісна характеристика основних суб'єктів конституційного права України. Аналізуються особливості правосуб'єктності учасників конституційно-правових відносин, зокрема їх деліктоздатність. Досліджуються особливості правоздатності та дієздатності учасників конституційно-правових відносин.

Ключові слова: конституційно-правові відносини, суб'єкт конституційного права, суб'єкт конституційно-правових відносин, конституційна правосуб'єктність, конституційно-деліктоздатність.

Федоренко В. Л. Субъекты конституционно-правовых отношений: понятие, виды, вопросы конституционной правосубъектности

Аннотация. Статья посвящена актуальным теоретико-методологическим и практическим проблемам определения и классификации субъектов конституционно-правовых отношений. Анализируются факторы, которые способствовали изменению качественных характеристик правоотношений в конституционном праве и расширению их субъектного состава.

Разграничиваются категории «субъект конституционного права» и «субъект конституционно-правовых отношений». Осуществляется классификация, систематизация и сущностная характеристика основных субъектов конституционного права Украины. Анализируются особенности правосубъектности участников конституционно-правовых отношений, в частности, их деликтоспособности. Исследуются особенности правоспособности и дееспособности участников конституционно-правовых отношений.

Ключевые слова: конституционно-правовые отношения, субъект конституционного права, субъект конституционно-правовых отношений, конституционная правосубъектность, конституционная деликтоспособность.

Fedorenko V. Subjects of Constitutional Legal Relations: Concepts, Types, Issues of Constitutional Legal Personality

Annotation. The article is devoted to theoretical, methodological and practical problems of identifying and classifying the subjects of the constitutional legal relations. Factors that contribute to the changes in the qualitative characteristics of relations in the constitutional law and widening of their subject structure are analyzed.

Such categories as «subject of the constitutional law» and «subject of the constitutional and legal relations» are differentiated. Classification, systematization and essential characteristics of the main subjects of the constitutional law of Ukraine are carried out. Peculiarities of the legal personality of parties of the constitutional legal relations (namely constitutional delictual capacity) are analyzed.

Key words: constitutional legal relations, subject of the constitutional law, subject of the constitutional legal relations, constitutional legal personality, constitutional delictual capacity.

КОНСТИТУЦІЙНІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ СУСПІЛЬНОЇ ДОВІРИ ДО СУДОВОЇ ВЛАДИ

А. СЕЛІВАНОВ
*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України*

Особливість цієї публікації полягає в тому, що її автор пропонує розглянути деякі важливі проблеми конституційності рішень судової влади, наголошуючи при цьому на особливому статусі Конституційного Суду України (далі – КСУ). Але якийсь категоричних суджень не пропонується, оскільки йдеться про очевидні неоспорювані факти. В існуючій конституційній доктрині важливо по-новому побачити не лише ознаки правової, демократичної держави, які можуть належати тільки конституційній державі, а й виокремити головну умову зміцнення державного ладу тоді, коли верховенство Конституції залежить не тільки від юрисдикції конституційного правосуддя, а й усієї судової системи.

Важливо зазначити, що здатність Конституції відігравати вирішальну роль у житті держави і суспільства залежить від того, наскільки конституційні органи держави, до яких відносяться органи правосуддя, всі інші суб'єкти державної влади, узгоджують і рівняють себе з Конституцією, наскільки вони свято виконують її приписи і готові завжди діяти хоча б за

буквою, якщо, принаймні, не за духом Конституції.

Показником довіри суспільства і критерієм легітимності судової системи об'єктивно виступає правозастосовча практика всіх органів правосуддя – від районного до Верховного Суду України (далі – ВСУ). Проте існують причини вразливості судової системи і вони дійсно турбують громадян, викликають їх справедливу критику. Йдеться про неконституційні судові рішення конкретних судів, невиконання ними функції судового захисту прав і свобод людини і громадянина, що вже стало очевидним явищем корозії правосуддя в Україні.

Це зумовило процес делегітимності органів судової влади як наслідок «судової модернізації», проведеної за останні три роки. Вона сприймається в юридичному середовищі як вразливе застосування судової юрисдикції, оскільки судові рішення приймаються останнім часом стосовно громадян всупереч конституційним принципам, принаймні у сферах адміністративних і кримінальних проваджень. Слід одразу зауважити, що обсяг неконституційної судової практики складно

обчислити кількістю судових рішень. Вони не підпадають під конституційний контроль, але акти правосуддя відносяться до сфери конституціоналізації, що водночас вказує на відсутність системного аналізу з критичним конституційним поглядом ВСУ в судовій системі, оскільки існуюча судова статистика не передбачає такого показника, як рішення судів прийнятих із порушенням Конституції, тобто обходить це важливе питання. Легітимізація суддів, які обираються Верховною Радою України безстроково, теж ніяк не враховує кількість судових рішень, які пройшли судовий нагляд в порядку апеляції та касації і визнані незаконними за матеріальною чи процесуальною відповідністю у правозастосуванні. Фахівці конституційного права зазначають, що відбулося також пряме втручання Вишого адміністративного суду України (далі – ВАСУ) у сферу конституційної юрисдикції, що стосується безпрецедентного порушення приписів Конституції України (ч. 4 ст. 181), коли були прийняті до провадження і розглянуті у минулому році позови громадянина Ю. Кармазіна відносно дострокового позбавлення статусу народного депутата України О. Домбровського та П. Балогі. Це сталося після річного строку набуття ними депутатських повноважень, а позови сумнівного характеру були прийняті від неналежного позивача. Зазначаючи ці обставини, экс-міністр юстиції М. Оніщук в одній зі своїх публікацій цілком правильно зауважує, що останнім часом почастишали випадки, коли суди загальної юрисдикції, зокрема адміністративної, ухвалюють рішення на виконання повноважень органу конституційного контролю, яким є КСУ [1]. Важливо зазначити, що у справі О. Домбровського та П. Балогі виникла доволі унікальна ситуація,

коли відповідно до законодавчих змін 2010 р. рішення ВАСУ, прийняті цим судом першої інстанції, набувають чинності і не підлягають апеляційному оскарженню, що не дозволяє відновленню «*status quo ante*», як практично неможливий, що тягне за собою «абсолютно непропорційний тягар» для юридичних та фізичних осіб. Цілком очевидним є те, що встановлений у цій справі всупереч Конституції судовий вердикт не залишає вказаним особам реального вибору способів правового захисту, якщо законодавчим шляхом був змінений процесуальний доступ до ВСУ, що фактично означало втрату ним статусу касаційної інстанції. Він був позбавлений будь-якої можливості виправити порушення конституційних прав экс-народних депутатів України, для яких вказаним адміністративним судом було визнано відсутність їх депутатських повноважень.

У цьому полягає важливий для суспільства момент істини: легітимізація судів обумовлюється конституційністю судових рішень. Мабуть, слід нагадати, що ВАСУ відкинув всі сумніви і не звернувся по вказаних справах до КСУ щодо конституційності, власне, своїх повноважень переводити конституційний спір у площину звичайного публічно-правового спору. Адже, визначивши відповідачем Центральну виборчу комісію, Суд проігнорував, що комісія лише підтверджує волю виборців, зареєструвавши народними депутатами О. Домбровського та П. Балогі, а п'ятиденний термін для оскарження цього факту сплинув рік тому.

З цього приводу слід зауважити, що, на нашу думку, настав час повернутися і з'ясувати Пленуму ВСУ, як у системі судів виконується його Постанова від 1 листопада 1996 р. № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя». Мабуть,

для суддів усіх інстанцій судів актуальним і цілком обґрунтованим залишається концепт конституційного праворозуміння і правозастосування при вирішенні судових спорів. Відповідно, цьому аксіоматичному підходу і повинна відповідати доктрина судового конституціоналізму, яка не дозволяє будь-якому органу правосуддя ігнорувати місце і роль конституційної юрисдикції, а тим більше ставати зовнішнім цензором єдиного органу конституційної юрисдикції. Якщо таке може трапитися — причина пояснюється не випадковістю, а непередбаченою суб'єктом судової влади сприймати верховенство конституційної юрисдикції для всіх органів публічної влади, або професійною непередбаченою ініціаторів формування «нового судового права», яке за своєю природою, як у цьому випадку, є помилковим і небезпечним для суспільства. Цього ніяк не можна допускати, оскільки статус найвищого в системі судів загальної юрисдикції зобов'язує ВСУ бути прямим гарантом конституційності судової практики. Проте факти свідчать про інше.

Йдеться про прикрий випадок, який дозволяє поставити питання про допустимість застосування функціональних повноважень Судової палати в адміністративних справах ВСУ, яка в колегіальному форматі безпосередньої участі дев'яти суддів прийняла Постанову від 15 жовтня 2013 р., розглянувши справу за позовом малого приватного підприємства «АГАТ» до Щолкінської міської ради Автономної Республіки Крим про визнання незаконними рішень та їх скасування¹. Мета оспорюваної Постанови ВАСУ, прийнятої у касаційній інстанції, полягала в тому, що звертаючись до ВСУ автор клопотання обґрунтував свою

позицію неоднаковим застосуванням цим Судом п. 5 Рішення КСУ від 16 квітня 2009 р. (справа про скасування актів органів місцевого самоврядування). На підтвердження своїх аргументів заявник надав не тільки акти ВАСУ, а й Постанову ВСУ від 6 червня 2011 р. У свою чергу, Судова палата в адміністративних справах ВСУ досить оригінально застосувала у прийнятій Постанові «судовий активізм», намагаючись сформулювати своє ставлення конституційної юрисдикції з позицій судового характеру загального права, черпаючи свої аргументи за межами Конституції України.

Замислимося над «судовою творчістю» колегії суддів: «...рішення Конституційного Суду України покликані забезпечувати конституційність цілої низки нормативно-правових актів, офіційне тлумачення норм Конституції та законів України. Такі акти мають багаторазове застосування до суспільних відносин і є обов'язковими на території України. Конституційний Суд України не є нормотворчим органом, уповноваженим ухвалювати закони та інші нормативно-правові акти...». Цей судовий «постулат» завершений таким висновком: «...а тому винесені ним рішення щодо регулювання суспільних відносин мають додатковий допоміжний характер». Лаконічне узагальнення Судової палати в адміністративних справах ВСУ навряд чи претендує на легітимність творців помилкового уявлення про призначення конституційної юрисдикції, яку Конституція не дозволяє тлумачити актами колегії ВСУ. Ні у кого не викличе сумніву, що Судовою палатою в адміністративних справах ВСУ у такий спосіб було перевищено допустимі межі нетекстуальної модифікації повноважень КСУ, що розцінюється

¹ Текст Постанови опубліковано в газеті «Юридическая практика» за 3 грудня 2013 р. № 49. Див.: [2].

не тільки вченими-юристами, а й народними депутатами — членами профільного Комітету Верховної Ради України як свідоме намагання шляхом інтерпретації виявити невластиву «специфіку конституційного правосуддя» як додаткового допоміжного регулятора суспільних відносин. Можливо, це трапилося випадково, але не зважати на висновок висококваліфікованих суддів ВСУ навряд чи у кого виникне бажання. Тоді логічно виникає запитання: чи це означає можливість будь-якому суб'єкту влади теж оспорювати юрисдикцію КСУ?

Обійти мовчанням наведену позицію суддів ВСУ означає погодитися з висновком, що верховенство конституційної юрисдикції має розглядатися з інших позицій, ніж це встановлено самою Конституцією. Чи не вийшло так, як колись проголосив у ХІХ ст. американський суддя: «Конституція — це те, що про неї говорять судді». Постанова Судової палати в адміністративних справах ВСУ навряд чи мала на меті сформулювати наукове припущення щодо казуального тлумачення, але її висновок виглядає як, начебто, доведений факт, який для судової практики не викликає сумнівів. Хіба можливе таке для рішень ВСУ, якому належить право вищого ступеня легітимації в судовій системі, до якої не належить КСУ. У цьому можна переконатися, уважно дослідивши статті 124 та 125 Конституції України. Хіба судді, оцінюючи статус КСУ, забули, що його завдання забезпечувати безпосередню дію Конституції, бути для всіх суб'єктів влади охоронцем кожної норми, букви Основного Закону. Це стосується також і рішень всіх судів загальної юрисдикції.

Таким чином, конституціоналізація, на наше переконання, сьогодні вкрай актуальна проблема для всієї судової системи без винятку. Якщо

вважати, що ВСУ в особі Судової палати в адміністративних справах ВСУ у змозі відхилитися від букви Конституції, намагаючись обґрунтувати свою позицію, коли існує незаперечний статус КСУ, який не підлягає інтерпретації будь-яким органом судової влади, — це означає початок формування негативно вразливої судової практики. Адже намагання Судової палати в адміністративних справах ВСУ проявити свою незалежність від рішень КСУ ніяк не відповідає принципу єдиної конституційної правосвідомості, а свідчить про викривлене уявлення щодо принципу залишатися самостійним судовим органом у межах повноважень, визначених Конституцією. Допускаючи у своїй Постанові у конкретній справі тлумачення щодо ролі і місця КСУ, який за своїми рішеннями не виступає «паралельним законодавцем», колегія суддів некоректно застосувала загальну судову юрисдикцію у визначенні «додаткового допоміжного характеру» рішень КСУ. Отже, цим помилковим висновком понижено конституційну цінність та об'єктивний, науково-обґрунтований характер правових позицій, які у рішеннях мають відображення верховенства Конституції України, особливо, коли йдеться про офіційне тлумачення ним норм Конституції і законів України.

Колегія суддів замість можливості його звернення до КСУ щодо його правової позиції при наявності неоднозначного застосування касаційним судом (судами) одних і тих самих норм матеріального права, що потягло за собою ухвалення різних за змістом судових рішень у подібних правовідносинах, що є підставою перегляду судового рішення ВСУ, фактично поставила під сумнів судову практику відносно обов'язкового врахування актів КСУ при здійсненні правосуддя

судами загальної юрисдикції. У цьому тримку суспільного інтересу — конституціоналізації рішень всіх органів полягає другий момент істини, коли ми, зберігаючи високу повагу до ВСУ, правосуддя, пропонуємо власний погляд на під-

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Суди загальної юрисдикції не можуть підмінювати конституційний контроль* — Микола Оніщук // Конфликты и законы. — 2013. — 16 апр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.k-z.com.ua/pravovoi-aktsent/25773-sudi-zagalnoji-yurisdiktsiji-ne-mozhut-pidminyuvati-konstitutsijnij-kontrol-mikola-onishchuk>.
2. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://pravo.ua/issue.php?id=000832>.

REFERENCES

1. *Cudy zahalnoi yurysdyksii ne mozhut pidminiuvaty konstytutsiinyi kontrol* — Mykola Onishchuk [Courts of General Jurisdiction could not Substitute the Constitutional Control — Mykola Onishchuk], *Konflikty i zakony*, 2013, 16 apr. Available at: <http://www.k-z.com.ua/pravovoi-aktsent/25773-sudi-zagalnoji-yurisdiktsiji-ne-mozhut-pidminyuvati-konstitutsijnij-kontrol-mikola-onishchuk>.
2. Available at: <http://pravo.ua/issue.php?id=000832>.

Селіванов А. О. Конституційність як критерій суспільної довіри до судової влади

Анотація. У статті з теоретико-правових позицій розглядаються питання правозастосовчої практики як критерій легітимності судової системи, додається аналіз рішень Вищого адміністративного суду України і Верховного Суду України з позицій їх конституційності, а також висвітлюються функціональні повноваження судової системи у сфері судової правотворчості.

Ключові слова: суд, судова практика, народні депутати України, конституційна юрисдикція.

Селиванов А. А. Конституционность как критерий общественного доверия к судебной власти

Аннотация. В статье, исходя из теоретико-правовых позиций, рассматриваются вопросы правоприменительной практики как критерий легитимности судебной системы, проводится анализ решений Высшего административного суда Украины и Верховного Суда Украины с позиций их конституционности, а также освещаются функциональные полномочия судебной системы в сфере судебного правотворчества.

Ключевые слова: суд, судебная практика, народные депутаты Украины, конституционная юрисдикция.

Selivanov A. Constitutionality as a Criterion for Public Confidence in the Judiciary

Annotation. The article, based on theoretical legal positions, deals with the practice of law as a criterion for the legitimacy of the judicial system, and covers the analysis of decisions of the Supreme Administrative Court of Ukraine and the Supreme Court of Ukraine in terms of their constitutionality, and also highlights the functional authority of the judicial lawmaking.

Key words: Court, court practice, people's deputies of Ukraine, constitutional jurisdiction.

АКСІОСФЕРА МУНІЦИПАЛІЗМУ ЯК ФУНДАМЕНТ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО МУНІЦИПАЛЬНОГО ПРАВА

О. БАТАНОВ

*доктор юридичних наук, професор,
старший науковий співробітник
відділу конституційного права
та місцевого самоврядування
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

Розвиток сучасного гуманітарного знання відбувається під знаком усе більшого усвідомлення ролі цінностей у бутті соціуму та кожної окремої людини. Можна констатувати, що поняття цінностей є одним із найбільш вживаних не тільки у сучасній соціальній філософії, політичній публіцистиці, а й гуманітарній сфері в цілому. Саме у цьому контексті актуалізація пошуків ціннісних основ права стає специфічним напрямом наукових досліджень у вітчизняній та зарубіжній юриспруденції протягом останніх кількох десятиліть, що призвело до виокремлення такої особливої сфери філософсько-правового та загально-теоретичного пізнання, як аксіологія права [1; 3; 4; 9; 13; 14].

Становлення ціннісної проблематики у правовому науковому просторі при цьому пов'язується з необхідністю філософського пізнання права, виведення проблеми базових устоїв права за його нормативні межі, осмислення правової реальності з філософських позицій, як певної цілісності. Аксіологічна наповненість завжди притаманна будь-якому праву та будь-якій державі, а тому неможна залишати поза ува-

гою державознавчі та правознавчі аксіологічні концепції.

У цьому контексті слід констатувати значну вузькість методологічного інструментарію аксіології права, яка цікавиться правом як таким та у своїх дослідженнях не прагне усвідомити внутрішню ціннісну структуру як окремих правових феноменів, так і ціннісної наповненості правового життя. Це вимагає доповнення аксіології права теоретичними конструкціями, які б описували насамперед правове життя у всьому різноманітті його проявів. Це дозволяє розглядати право не тільки як ціле, а й як цілісність, тобто специфічну інтегративну сферу, в якій виникають суперечності, конфлікти, проблеми та кризи [9, 12–14].

Важливість аксіологічного вивчення права визначається потребами розвитку юридичної науки в цілому, а також необхідністю розробки методологічних підходів до ціннісного розуміння права як феномену духовного світу людини; утворенням нових методик і програм правового виховання; актуалізацією формування цілісного юридичного світогляду, який базується на аксіологічних уявленнях про

свободу, рівність, справедливість. Отже, закономірно виникає питання про використання аксіологічної концепції у правознавстві в цілому, теорії права та окремих юридичних галузевих науках зокрема.

У сучасних умовах держава, яка покликана забезпечувати та підтримувати гармонійне функціонування суспільства як узгодженої інтегральної системи, відходить від своєї місії бути організатором і консолідатором соціальних відносин. Виникає загроза розпаду суспільства на окремі невизначені страти з їх можливою деградацією. Протистояти цій ситуації багато у чому може право — особливий засіб нормативного регулювання, носій певних цінностей. Тому нині необхідно виробити нову інтегральну парадигму, яка розглядає правові питання, а точніше — питання правової нормативності з аксіологічних позицій.

Нині дослідження питань ціннісно-оціночного підходу в праві дає ключ до вироблення концептуальних рекомендацій для вибору шляхів розвитку суспільства, держави та правової системи в цілому, а також дозволяє проводити комплекс реформ в юридичній сфері, осмислити процес у повному масштабі, побачити його економічні, політичні, соціальні та культурологічні основи. У зв'язку з цим виникає необхідність фундаментальних досліджень правових норм, правових інститутів, правових процесів, ціннісних явищ у праві в цілому й окремих галузях права [12, 3–4].

Процес становлення та розбудови сучасної української державності збігся у часі з реформуванням політичної системи та становленням якісно нових демократичних інститутів публічної влади, формуванням громадянського суспільства, утвердженням нових принципів економічної системи, що базуються на ринкових відносинах та

розвитку підприємництва. Це об'єктивно привело до суттєвих змін у системі національного права України, появи в ній нових галузей як приватного, так і публічного права. Однією з таких нових галузей права є муніципальне право, яке сьогодні перебуває на етапі становлення, що потребує не тільки наукового обґрунтування її місця в системі національного права, визначення предмета, системи та джерел, наукової розробки відповідного категоріального апарату, а й осмислення його завдань та функцій, вироблення сучасної парадигми муніципального права з аксіологічних, онтологічних, гносеологічних позицій. Адже цінності муніципальної демократії та сучасного муніципального права являють собою не тільки аксіологічний, а й гносеологічний та онтологічний еквівалент сучасного муніципалізму.

Аксіологічна компонента сучасного муніципалізму розкриває його ціннісний потенціал як політико-правової ідеології, що являє собою систему ідеалів та ідей про фундаментальні цінності муніципальної демократії й прав людини (їх генезис, систему, форми вираження, методи та ступінь реалізації і захисту) та генетично пов'язана з феноменом муніципальної влади, в основі якої знаходиться симбіоз муніципально-правової теорії та практики. Так, наприклад, свобода, солідарність, рівність, моральність, альтруїзм, самоорганізація, самодисципліна, самовідповідальність, субсидіарність є сенсоутворюючими цінностями демократії, прав людини та сучасного муніципалізму.

Саме у цьому сенсі варто сприймати концептуальне установаження, закріплене у преамбулі Європейської хартії про місцеве самоврядування: «Органи місцевого самоврядування є однією з головних підвалин будь-якого демократичного режиму». Допоки у кожній

територіальній громаді відповідні цінності та принципи не знайдуть свого усебічного втілення, місцеве самоврядування залишатиметься лише привабливою демократичною декларацією.

Соціально-економічними умовами формування нової парадигми муніципальних цінностей є побудова в Україні незалежної, демократичної держави, в якій визнається та гарантується місцеве самоврядування, діють принципи визнання людини найвищою соціальною цінністю, верховенства права, служіння територіальній громаді тощо, що потребує формування в муніципальній свідомості нових орієнтирів і цілей суспільного розвитку, муніципальних цінностей, життєвих орієнтацій і норм поведінки жителів — членів територіальних громад, депутатів місцевих рад, службовців в органах місцевого самоврядування. Відповідно, в основі нової парадигми муніципальних цінностей мають бути соціальні цінності, створені й засвоєні у країнах, в яких муніципалізм і розвинуте місцеве самоврядування існують багато років і дають позитивні результати для прогресу суспільства, територіальних громад і кожного громадянина.

Так, європейські соціальні цінності можна розділити на: демократичні соціальні цінності (народовладдя, верховенство права, законність, гарантії соціальних прав особи, рівність усіх громадян перед законом, знання і користування своїми законними правами, виконання громадянських обов'язків, свобода особистості, її вільний, всебічний і постійний розвиток, самостійний вибір способів самореалізації, свобода вибору ідеологічних і релігійних переконань, свобода від втручання держави у приватне життя, вільний доступ до інформації, пріоритет індивідуального над колективним) та соціальні цінності, притаманні ринковій економіці (володіння приватною влас-

ністю, підприємницька діяльність, конкуренція, соціальна й трудова мобільність, диференціація прибутку, активна позиція щодо власного життя, рівність і багатоваріантність можливостей).

Визначним чинником при формуванні й прийнятті громадянами нової парадигми соціальних цінностей українського суспільства є духовні фактори нашої держави. Духовність українського народу, збереження його самобутності, незалежності, а також подальший соціально-економічний і культурний поступ неможливі без утвердження в суспільній свідомості національної ідеї України, яка виступає основою інтегративної суспільної ідеології, ідеологічною домінантою [11, 9].

Більшість зазначених цінностей знаходяться в основі дієздатної системи місцевого самоврядування та є ключовими принципами сучасного муніципалізму.

Ціннісні характеристики змушують звернути увагу і на цивілізаційно-історичний контекст розвитку місцевого самоврядування. Без цього важко зрозуміти сучасну модель організації місцевого самоврядування, відповісти на питання про причини уособлення у суспільстві місцевого самоврядування як виду публічної влади, розглянути еволюцію тих чи інших форм залежності між політико-правовою моделлю місцевого самоврядування та детермінуючими її соціально-економічними, духовно-культурними, цивілізаційними чинниками

Варто розуміти й те, що саме на локальному рівні, — у межах місцевого самоврядування та процесах реалізації муніципального права й інституціоналізації муніципальної влади, — найбільш рельєфно проявляється та знаходить свою апробацію ідея цінності людської особи, її прав і свобод. Саме місцеве самоврядування оптимально

фіксує у собі як елементарні проблеми людської життєдіяльності, так і політичні, економічні, духовно-моральні цінності та соціальні досягнення людства у будь-якій галузі суспільного розвитку. На підставі цього відносно невеликі територіальні розміри територіальних громад, локальність діяльності їх органів, здебільшого безпосередній характер взаємовідносин жителів між собою та з органами місцевого самоврядування, природний характер проблем життєдіяльності — усе це обумовлює особливу муніципальну соціальність. Адже народження людини, її здоров'я, дорослішання, навчання, працевлаштування, шлюб та сім'я, старіння, смерть — у рамках цих життєвих циклів в основному замикається життєдіяльність місцевого співтовариства.

Саме місцеве самоврядування має створити умови для формування у людському співтоваристві відчуття громадянськості — однієї з тих базових, наріжних рис суспільства, які знаходяться у фундаменті соціуму. Громадянськість — це готовність і здатність людини до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків. Вона є антитезою таким поняттям, як аполітичність, абсентеїзм, соціально-політична індиферентність та синонімом соціально-політичної активності, патріотизму. Громадянськість історично пов'язана з ранніми формами демократії, зокрема з безпосередньою участю у справах громади і зародженням суспільних відносин полісного типу [8, 647]. За своєю суттю громадянськість означає ступінь кооперації людей в одне ціле, ступінь відходу від біологічних потреб та руху до потреб соціальних, ступінь спільності, єдності людей. Громадянськість консолідує суспільство, вона знаходиться в основі колективізму, детермінуючи

цілісність та монолітність суспільних утворень. Громадянськість в її найбільш розвинутій формі передбачає розвиток таких цінностей, як права та свободи, мир і справедливість, відповідальність та соціальна рівність. А це — ключові цінності розвинутого демократичного та громадянського суспільства [6, 3].

Одним із вагомих чинників зародження місцевого самоврядування, формування муніципального права і вітчизняного муніципалізму, культивування, утвердження національної муніципальної традиції та зміцнення громадських, самодіяльних начал у локально-територіальному вимірі, на формування яких може вплинути держава, зокрема й шляхом здійснення послідовної законодавчої політики, може стати наявність у суспільства і його членів відповідних муніципальних цінностей, які мають конституційне походження, колосальне конституційне і конститутивне значення та з часом стають нормою життя, орієнтиром у взаємовідносинах один з одним, владою, державою тощо.

Такого роду ціннісні установки істотно впливають на процеси цілепокладання не тільки в рамках муніципально-правової діяльності, а й у всіх інших сферах соціального буття. У цьому плані має місце феномен типізації та селекції цілеутворюючих правових цінностей особи, що є одним із головних засобів орієнтації поведінки особи у відносинах з іншими людьми. При цьому муніципально-правові цінності мають домінуючий вплив не тільки на поведінку, а й активно впливають на культуру в цілому і муніципальну правову культуру зокрема.

У цьому плані відповідні муніципальні цінності виступають вагомим чинником формування правосвідомості громадян, яка, як зазначають дослідники [10], являючи собою, насамперед,

сукупність суб'єктивних елементів правового регулювання (ідей, теорій, емоцій, почуттів та, власне кажучи, правових установок), відображає ставлення людей до права, правового способу життя в системі правових знань, правових почуттів, переконань, вольових настанов, виробляє оцінку стосовно діючої в суспільстві правової теорії та юридичної практики, визначає можливі шляхи їх вдосконалення, враховуючи вимоги природного права, загальнолюдські цінності, права і свободи людини та громадянина.

Мабуть, не викликає сумнівів, що без цього виникнення, існування, розвиток інститутів муніципальної демократії та громадянського суспільства, а на підставі цього стабільність та функціонування конституціоналізму, немислимі. Адже правосвідомість — це, насамперед, духовно-ментальна та світоглядно-ідеологічна основа правової дійсності. Без неї будь-який правовий процес і інститут стають неможливими, юридичні акти бездіяльними [5, 4]. Правосвідомість може виступати тією загальнозначущою основою, яка об'єднає суспільство на шляху підвищення ефективності функціонування інститутів громадянського суспільства в період його становлення [2, 3].

Для сучасної України, яка перебуває на перехідній стадії свого суспільно-політичного розвитку, з характерною для неї зміною базових ціннісно-нормативних орієнтацій, вивчення взаємодії правових установок та правових принципів громадянського суспільства має особливе значення. Успіхи модернізації, спрямованої, зокрема, на утвердження цінностей права у всіх сферах суспільного життя, безпосередньо залежать від того, наскільки реформування відповідає основоположним ціннісно-нормативним орієнтаціям.

Тому основні цінності муніципальної демократії мають інтегруватися до

структури громадянського суспільства, правової свідомості та правового менталітету громадян України. Однак у сучасних умовах наявна стійкість системи цінностей і стереотипів менталітету та поведінки, які сформувалися під час попереднього розвитку, насамперед, державно-патерналістський комплекс уявлень, вироблений звичкою жити та діяти в умовах розподільчої системи, нормативізм у процесі правотворення та законотворення, традиціоналізм у державотворенні тощо.

Ціннісні характеристики муніципального права змушують звернути увагу і на цивілізаційно-історичний контекст розвитку місцевого самоврядування. Без цього важко зрозуміти сучасну модель організації місцевого самоврядування, відповіді на питання про причини уособлення у суспільстві місцевого самоврядування як виду публічної влади, розглянути еволюцію тих чи інших форм залежності між політико-правовою моделлю місцевого самоврядування та детермінуючими її соціально-економічними, духовно-культурними, цивілізаційними чинниками

Муніципалізм — це особлива форма існування суспільної свідомості та механізму втілення у буття людини ідеалів муніципальної демократії й ідей високого авторитету людської особистості, поваги до її гідності, прав і свобод, а саме — муніципальної свідомості, побудованої на свідомій переконаності у необхідності, корисності, функціонально-телеологічній цінності інститутів муніципальної влади та правових норм, на основі яких вони визнаються державою і моделюють можливість досягнення соціальної справедливості, захисту різнопланових інтересів людини за місцем проживання за допомогою дій та кроків влади, заснованих на нормах природного права і правового закону.

Означений аспект є одним із ключових як у процесі формування сучасного муніципалізму в Україні в цілому, так і у плані розвитку муніципального права зокрема. Адже найголовнішою передумовою зрушень у справі муніципалізації місцевої влади має бути формування специфічних муніципально-правових установок та муніципального мислення суспільства, розвиток масової культури самоврядування, витребуваність у народі самого муніципального принципу.

У цьому аспекті осмислення як історичного, так і сучасного досвіду становлення та реалізації муніципального права крізь призму цивілізаційного підходу дозволяє зрозуміти перспективи місцевого самоврядування та муніципалізму в Україні у віддаленому майбутньому. Цивілізаційний підхід дає змогу зрозуміти сенс національного досвіду муніципалізму та порівняти його з досвідом муніципалізму на Заході, де він став стійкою цивілізаційною традицією. У цьому аспекті, зокрема, розкривається процес формування парадигмальної конструкції муніципалізму як теоретичного відображення соціальної стратегії та практики розвитку локальних цивілізацій.

Муніципалізм, як доводять сучасні філософи, — це цивілізаційний потенціал ідеї та практики місцевого самоврядування. Муніципалізм, на їх думку, є свого роду метатеорією, в якій акумулюються різні цивілізаційні варіанти, громадівські та державницькі моделі місцевого самоврядування, особливості локальної соціальної організації. На підставі цього муніципалізм має кілька сутнісних сторін. По-перше, муніципалізм виступає як соціально-ідеологічна конструкція, яка відображає домінуючу цивілізаційну традицію устрою системи місцевого самоврядування. По-друге, йдеть-

ся про сукупність науково-теоретичних поглядів на розвиток локального співтовариства у цьому регіонально-державному контексті. По-третє, муніципалізм пояснюється як ретроспективний стан ситуаційно-динамічної моделі місцевого самоврядування (стан муніципального світу) [15].

Доводиться констатувати, що сучасний етап розвитку муніципального права як галузі національного права слід охарактеризувати як вкрай суперечливий, у якому спостерігаються діаметрально протилежні тенденції. З одного боку, у свідомості українських громадян, багатьох представників публічної влади та наукових кіл досі переважають застарілі ціннісні орієнтації, сформовані десятиріччями стереотипи з питань організації публічно-владних структур. Жива традиція жорсткого централізованого управління, остаточно неподоланий синдром відчуження населення та окремої людини від публічної влади не створюють достатніх передумов для соціальної включності громадян у проблеми територіальних громад.

З другого боку, поступово звільняючись від цього ілюзорно-ідеологічного сприйняття самоврядування як деякої самоцілі, пов'язаної з вирішенням завдань «поголовного залучення» населення до управління державними та суспільними справами, ми захворіли новими, не менш ілюзорними, принаймні, для сьогоднішніх нас, ідеями, зорієнтованими на побудову системи публічної влади в особі місцевого самоврядування. Формально-ритуальне всебічне визнання державою місцевого самоврядування, кон'юнктурне проголошення як панацеї від усіх бід без адекватного механізму його реалізації, штучно змушує суспільство повертатися в минуле, стимулює «користування» застарілими стереотипами і підходами, створює нові серйозні полі-

тичні, соціально-економічні, психологічні та інші бар'єри на шляху формування реалістичної моделі місцевого самоврядування і становлення в Україні муніципальної влади.

Досвід проведення перетворень у правовій системі суспільства, виникнення та розвиток у її складі нових галузей права, серед яких і муніципальне право, свідчить про необхідність кардинального наукового переосмислення проблем співвідношення особи та держави, прав людини, їх забезпечення і захисту як всередині країни, так і на міжнародному рівні, що, як правило, не є можливим поза аналізом аксіологічних характеристик сучасного муніципалізму.

Розвитку ж самого місцевого самоврядування та його дослідженню і вивченню заважає односторонній характер тлумачення локальних процесів та впливу на них (тільки економічний, правовий або психологічний тощо), що сприяє виникненню стереотипів, одіозних міфів і соціальних фантомів про місцеве самоврядування. Має місце суперечність між уявленнями про сутність та зміст місцевого самоврядування, умови його ефективного функціонування, розвитку і трансформації, що домінують у мисленні й діяльності вчених і політиків, та реальною практикою розвитку самої цієї системи.

Сьогодні є всі підстави, щоб зробити категоричний висновок про амбівалентність вітчизняної моделі місцевого самоврядування, що обумовлено, з одного боку, конституційним визнанням та гарантуванням місцевого самоврядування як публічної влади територіальної громади, рухом до децентралізації публічної влади, її видової та функціональної градації на державну і муніципальну владу, закріпленням відмінних принципів їх організації та функціонування, стрімким розвитком

доктрини муніципального права, а з другого боку, суперечливою державною політикою у сфері місцевого самоврядування в сучасній Україні, посиленням тенденцій рецентралізації інституту місцевого самоврядування, тобто його розвитку всупереч конституційним принципам місцевого самоврядування у зворотному напрямі, у бік централізації, звуженням його автономного від державної влади статусу, прагненням одержавити його, інтегрувати в державно-управлінські публічні відносини як з точки зору організації, так і функціонування. Аналогічні процеси вже відбулися в Російській Федерації (так звана «рецентралізація від Путіна») [7].

Зміни, які відбувалися останніми роками у галузі місцевого самоврядування, можна розглядати як чергову муніципальну контрреволюцію, в результаті якої на місцевому рівні стрімко почала конструюватися нова політико-правова реальність, яка не відповідає викликам сьогодення та радикально відрізняється від традицій і реформаторських замислів, намірів й ініціатив 90-х років ХХ ст. Модель децентралізації та деконцентрації публічної влади, яка сформувалася сьогодні, характеризується фактичною убудованістю місцевого самоврядування до системи державного управління, залежністю від держави та відсутністю політичних, економічних, управлінських амбіцій. Місцеве самоврядування за такого варіанта політико-правового оформлення поєднує в собі властивості муніципальних самоврядних колективів і публічної державної влади, допускає можливість не тільки юридичного, а й адміністративного втручання у свою діяльність.

Сучасна модель місцевого самоврядування останнім часом переживає фазу своєї своєрідної деградації та мутації, поступово трансформуючись

на патерналістську модель самоврядування, яка за своїм духом близька до радянської моделі місцевої влади. А за таких умов виникає небезпека кардинальної трансформації у цьому напрямі і всієї політичної системи в Україні. На підставі цього особливої актуальності набуває проблема концептуаль-

ного осмислення сутності, змісту, принципів та функцій сучасного муніципалізму, його аксіологічних засад, формування національної муніципальної доктрини, в основі якої мають знаходитись фундаментальні цінності муніципальної демократії та прав людини.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Бабенко А. Н.* Правовые ценности и освоение их личностью : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01. — М., 2002. — 394 с.
2. *Берсиров Т. Б.* Правосознание как основа формирования гражданского общества: социологический аспект : автореф. дис. ... канд. социол. наук : спец. 22.00.06. — Майкоп, 2007. — 18 с.
3. *Бондарь Н. С.* Аксиология судебного конституционализма: конституционные ценности в теории и практике конституционного правосудия. — М., 2013. — 176 с.
4. *Ветютнев Ю. Ю.* Аксиология правовой формы : моногр. — М., 2013. — 200 с.
5. *Вовк В. Н.* Патернализм в российском правовом менталитете : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. — Краснодар, 2010. — 30 с.
6. *Гареева Л. Г.* Институт гражданственности: сравнительный социологический анализ городов разной людности (на примере городов Урала) : автореф. дис. ... канд. социол. наук : спец. 22.00.04. — Екатеринбург, 2008. — 19 с.
7. *Гельман В. Я.* Возвращение Левиафана?: политика рецентрализации в современной России // ПОЛИС. — 2006. — № 2. — С. 90–109.
8. *Горбатенко В. П.* Громадянськість // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. — К., 1998. — Т. 1 : А–Г. — 672 с.
9. *Горобец К. В.* Аксиосфера права: философский и юридический дискурс : моногр. — Одесса, 2013. — 218 с.
10. *Калиновський Ю. Ю.* Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : спец. 12.00.12. — Х., 2010. — 36 с.
11. *Кравченко М. В.* Формування та впровадження нової парадигми соціальних цінностей українського суспільства (управлінський аспект) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. управл. : спец. 25.00.01. — К., 2001. — 20 с.
12. *Мороз Е. Н.* Правовая норма как ценность : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. — Челябинск, 2013. — 27 с.
13. *Оборотов Ю.* Від ціннісної характеристики — до формування аксіометрії права і держави // Філософія права і загальна теорія права. — 2012. — № 1. — С. 150–158.
14. *Фальковський А. О.* Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12. — О., 2011. — 20 с.
15. *Шматова Е. С.* Муниципализм на Западе и в России: цивилизационные модальности и социальные организации : дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.11. — Ростов н/Д., 2005. — 201 с.

REFERENCES

1. Babenko A. N. Pravovye tsennosti i osvoenie ikh lichnostyu [Legal Values and Their Familiarization by Individual], Moscow, 2002, 394 p.
2. Bersirov T. B. Pravosoznanie kak osnova formirovaniya grazhdanskogo obshchestva: sotsiologicheskii aspekt [Legal Awareness as a Basis for Civil Society Formation: Sociological Aspect], Maykop, 2007, 18 p.
3. Bondar N. S. Aksiologiya sudebnogo konstitutsionalizma: konstitutsionnye tsennosti v teorii i praktike konstitutsionnogo pravosudiya [Axiology of the Court Constitutionalism: Constitutional Values in the Theory and Practice of the Constitutional Justice], Moscow, 2013, 176 p.
4. Vetyutnev Yu. Yu. Aksiologiya pravovoy formy [Axiology of the Legal Form], Moscow, 2013, 200 p.
5. Vovk V. N. Paternalizm v rossiyskom pravovom mentalitete [Paternalism in the Russian Legal Mentality], Krasnodar, 2010, 30 p.
6. Gareeva L. G. Institut grazhdanstvennosti: sravnitelnyy sotsiologicheskii analiz gorodov raznoy lyudnosti (na primere gorodov Urala) [Institution of Citizenship: Comparative Sociological Analysis of the Cities with Different Population (On the Example of Cities in the Urals)], Ekaterinburg, 2008, 19 p.
7. Gelman V. Ya. Vozvrashchenie Leviafana?: politika retsentralizatsii v sovremennoy Rossii [Return of the Leviathan?: Representation Politics in Modern Russia], *POLIS*, 2006, no. 2, pp. 90–109.
8. Horbatenko V. P. Hromadianskist [Community], *Yurydychna entsyklopediia*, Kyiv, 1998, vol. 1, 672 p.

9. Gorobets K. V. *Aksiosfera prava: filosofskiy i yuridicheskiy diskurs* [The Axiosphere of Law: Philosophical and Legal Discourse], Odessa, 2013, 218 p.
10. Kalynovskiy Yu. Yu. *Pravosvidomist ukrainskoho suspilstva yak sotsiokulturniy fenomen: filosofsko-pravova refleksiiia* [Legal Awareness of the Ukrainian Society as a Sociocultural Phenomena: Philosophical and Legal Reflexion], Kharkiv, 2010, 36 p.
11. Kravchenko M. V. *Formuvannia ta vprovadzhenia novoi paradyhmy sotsialnykh tsinnosti ukrainskoho suspilstva (upravlinskyi aspekt)* [Formation and Introduction of New Paradigm of Social Values of the Ukrainian Society (Administrative Aspect)], Kyiv, 2001, 20 p.
12. Moroz E. N. *Pravovaya norma kak tsennost* [Legal Norm as a Value], Chelyabinsk, 2013, 27 p.
13. Oborotov Yu. *Vid tsinnisnoi kharakterystyky — do formuvannia aksiometrii prava i derzhavy* [From the Axiological Characteristics — to Development of Axiometry of Law and State], *Filosofii prava i zahalna teoriia prava*, 2012, no. 1, pp. 150–158.
14. Falkovskiy A. O. *Aksiologichnyi pidkhid v metodolohii suchasnoi yurysprudentsii* [Axiological Approach to Methodology of Modern Jurisprudence], Odesa, 2011, 20 p.
15. Shmatova E. S. *Munitsipalizm na Zapade i v Rossii: tsivilizatsionnye modalnosti i sotsialnye organizatsii* [Municipalism on the West and in Russia: Civilizational Modality and Social Organizations], Rostov on Don, 2005, 201 p.

Батанов О. В. Аксиосфера муниципализма как фундамент развития современного муниципального права

Анотация. У статті аналізуються дискусійні питання становлення та розвитку муніципального права як самостійної галузі національного права України. Розкривається аксіологічний аспект у розумінні предмета сучасного муніципального права. Висвітлено роль та значення муніципальних правових установок у процесі формування соціальної активності особи в системі сучасного муниципалізму. Показаний діалектичний взаємозв'язок між процесами становлення муниципалізму в сучасній Україні та станом реалізації принципів місцевого самоврядування. Доводиться, що важливість аксіологічного вивчення муніципального права визначається потребами розвитку місцевого самоврядування в цілому, а також необхідністю розробки методологічних підходів до ціннісного розуміння сучасного муниципалізму.

Ключові слова: муніципальне право, муніципально-правове регулювання, муніципально-правові відносини, муніципальна влада, місцеве самоврядування.

Батанов А. В. Аксиосфера муниципализма как фундамент развития современного муниципального права

Аннотация. В статье анализируются дискуссионные вопросы становления и развития муниципального права как самостоятельной отрасли национального права Украины. Раскрывается аксиологический аспект в понимании предмета современного муниципального права. Освещается роль и значение муниципальных правовых установок в процессе формирования социальной активности личности в системе современного муниципализма. Показана диалектическая взаимосвязь между процессами становления муниципализма в современной Украине и состоянием реализации принципов местного самоуправления. Доказывается, что важность аксиологического изучения муниципального права определяется потребностями развития местного самоуправления в целом, а также необходимостью разработки методологических подходов к ценностному пониманию современного муниципализма.

Ключевые слова: муниципальное право, муниципально-правовое регулирование, муниципально-правовые отношения, муниципальная власть, местное самоуправление.

Batanov O. Axiosphere of Municipalism as a Foundation for Development of Modern Municipal Law

Annotation. The controversial questions of formation and development of municipal law as an independent branch of the national law of Ukraine are analyzed in the article. Axiological dimension is revealed in the understanding of the subject matter of modern municipal law. The role and importance of municipal legal orientations in the process of social activity of the individual in the system of modern municipalism are shown. The dialectical connection between the municipalism formation in modern Ukraine and implementation of the principles of local self-government is shown. It is proved that the importance of axiological study of municipal law is determined by the needs of local self-government development in general as well as the need to develop methodological approaches to the understanding of modern municipalism.

Key words: municipal law, municipal and legal regulation, municipal and legal relations, municipal power, local self-government.

ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ПРОБЛЕМИ ТА РЕАЛІЇ

В. АНТОНОВ

*кандидат філософських наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу конституційного права
та місцевого самоврядування
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

Під впливом останніх подій та змін, які відбуваються у світі, цілком очевидним є той факт, що існування, самозбереження, економічний розвиток будь-якої країни як суверенної держави залежить від здійснення цілеспрямованої внутрішньої та зовнішньої політики щодо захисту національних інтересів.

Нині процеси розвитку Української держави і формування громадянського суспільства відбуваються за умов триваючих глобальних трансформацій у світі, активного «переформатування» відносин провідних світових гравців, формування нової архітектури глобальної та регіональної безпеки, інтенсивних пошуків світовим співтовариством шляхів виходу із фінансово-економічної кризи і становлення нового світового економічного порядку. Саме у такі періоди світової історії закладаються на довгострокову перспективу підвалини нового світового порядку, ролі й місця країни у міжнародних розкладах.

Подальший розвиток і захист найвагоміших здобутків України потребує чіткої визначеності держави у стратегічних пріоритетах, які мають відпові-

дати викликам і загрозам ХХІ ст., її взаємодії з сучасними системами міжнародної і регіональної безпеки. Тобто йдеться про створення певних умов і досягнення такого стану держави та суспільства, що дає їй змогу зберігати, відстоювати свою цілісність і виступати у системі міжнародних відносин самостійним суб'єктом державності. Цей стан гарантує захищеність життєво важливих інтересів особи (її права і свободи), держави (її конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність державних кордонів) і суспільства (його матеріальні та духовні цінності) від внутрішньої та зовнішньої загрози.

Досягнення цієї мети можливе шляхом реалізації *державної політики національної безпеки*, яка передбачає утвердження засад національної єдності задля розбудови демократичної, правової, конкурентоспроможної держави, формування соціально орієнтованої ринкової економіки, зміцнення науково-технологічного потенціалу, забезпечення інноваційного розвитку, зростання рівня життя і добробуту населення, забезпечення інформаційної безпеки, екологічно і техногенно без-

печних умов життєдіяльності суспільства.

Державна політика національної безпеки України формується і реалізується за умов, коли у сучасному світі нівелюється різниця між внутрішніми та зовнішніми аспектами безпеки, дедалі зростає значення несилових (політичних, економічних, соціальних, енергетичних, екологічних, інформаційних тощо) складових її забезпечення.

Політика національної безпеки України повинна бути спрямована на захист життєво важливих національних інтересів, яка базується на таких визначених законодавством України принципах: пріоритет прав і свобод людини і громадянина; верховенство права; пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів; своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів від реальних і потенційних загроз; чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки; демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави; залучення громадянського суспільства до процесу вироблення та реалізації політики національної безпеки; використання в інтересах України механізмів міжнародної колективної безпеки.

Виняткове значення, як відомо, набуває нині для України проблема захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави. Тому слід вести мову про формування виваженої політики національної безпеки, що є гарантом сталого розвитку суспільства, своєчасного виявлення, запобігання і нейтралізації реальних та потенційних загроз національним інтересам української держави.

Так, зокрема, в Україні суспільно-політичні події останніх років гостро

порушили *проблему забезпечення національної єдності та соборності Української держави, вирішення якої ускладнюють:*

- несформованість системи ціннісних орієнтацій, яка б консолідувала українське суспільство і була мобілізуючим орієнтиром у діяльності громадян та державних інститутів, що має наслідком дезорієнтацію суспільства і відсутність загальносуспільної стратегії розвитку держави;

- штучне протиставлення елементів культури та історичної пам'яті, успадкованих від часів бездержавного розвитку української нації, триваючі виклики національної ідентичності, інспіровані, у тому числі, з-за кордону;

- деструктивні процеси в державному апараті, низька ефективність прийняття і виконання державних рішень, що є наслідком розбалансованості державної влади, запровадження механізму призначення на посади за політичними квотами, зниження професіоналізму державних службовців, домінування групових та особистих політичних інтересів над національними, зрощення бізнесу з системою державного управління;

- деградація і деформація системи соціальних регуляторів, передусім права, підміна норм права неправовими практиками, послаблення чинності принципів юридичної рівності громадян перед законом і судом, єдності прав і обов'язків, відповідальності за вину; фактичне утвердження корупції як основного елементу механізму прийняття рішень та розв'язання питань у політичній, економічній, соціальній та інших суспільних сферах;

- слабкість і розпорошеність інституцій громадянського суспільства, що не дозволяє належним чином реалізовувати їхній потенціал стосовно демократизації суспільного життя;

- історично обумовлені війнами, голодоморами, репресіями і депортаціями, Чорнобильською катастрофою демографічні деформації, які у період радикальних суспільно-економічних трансформацій набули характеру демографічної кризи.

Національна єдність розглядається у практиці сьогодення як запорука забезпечення ефективного захисту інтересів особи, суспільства і держави, що досягається за умов поваги до гідності людини та реалізації таких *життєво важливих національних інтересів України*: прав і свобод людини і громадянина; суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканності державного кордону, демократичного конституційного ладу, верховенства права; соборності держави на основі консолідації усіх територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп навколо цінностей незалежного, вільного, суверенного і демократичного розвитку єдиної України; конкурентоспроможності держави та економічного добробуту населення шляхом всебічного розвитку людського, науково-технічного, інноваційного потенціалів країни; удосконалення механізмів реалізації конституційного принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову; неухильного додержання гарантій незалежності та об'єктивності суду; обмеження втручання держави у діяльність економічних суб'єктів, громадян, громадських організацій та політичних партій, релігійних об'єднань; безпечних умов життєдіяльності, захисту навколишнього природного середовища; збереження і розвитку духовних і культурних цінностей суспільства, зміцнення його ідентичності; гармонійних відносин з іншими державами світу, сприйняття Української держави міжнародним співтовариством як повноцінного і рівноправного його члена.

Отже, реалізація основних принципів і положень політики національної безпеки Української держави досягається шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих доктрин, стратегій, концепцій і програм у таких сферах, як політична, економічна, соціальна, воєнна, екологічна, науково-технологічна, інформаційна тощо.

Правовою основою такої політики передусім виступає Конституція України (пункти 2, 3, 4 ст. 17) [1, 6], Закон України «Про основи національної безпеки України», інші закони України та міжнародні угоди, ратифіковані Верховною Радою України, які в сукупності визначають засади політики держави у сфері національної безпеки.

Слід зазначити, що прийняття Закону України «Про основи національної безпеки України» [2] та низки інших нормативно-правових актів має забезпечувати, по-перше, єдність принципів формування і проведення державної політики національної безпеки і, по-друге, поєднання підходів до формування відповідної законодавчої бази підготовки доктрин, стратегій, концепцій державних і відомчих програм у різних сферах національної безпеки.

Проте зміст політичних процесів, рівень і форми демократії, процедура підготовки і прийняття рішень у сфері національної безпеки, організаційні форми участі у них спеціалістів і громадськості вже досить уніфіковані у світовій практиці. Це надає підстави зробити висновок, що категорія «національна безпека» потребує нині ретельного дослідження, наповнення її таким правовим змістом, який надавав би можливостей державі, суспільству, особі зберегти цілісність Української держави, суверенно вирішувати політичні, економічні та інші проблеми.

Нині питання про суб'єкт і процедуру розробки стратегій національної безпеки тісно пов'язане з пошуком та створенням правових механізмів, що були напрацьовані міжнародною спільнотою і пройшли перевірку суспільною практикою щодо демократизації наших державних і політичних інститутів, захисту життєво важливих національних інтересів. Слід зазначити, що на цьому шляху необхідно врахувати декілька важливих обставин.

По-перше, внутрішня міцність системи національної безпеки держави залежить від правильного визначення інтересів різних соціальних сил суспільства і можливості досягнення їхнього балансу, адекватного відображення політичної та економічної динаміки у державних заходах, функціях і структурі влади. Звідси й інституювання державної безпеки. Тобто відбувається процес формування і функціонування насамперед такого політичного механізму, що фіксує і знижує наявні у суспільстві суперечності у різних сферах його життя.

По-друге, надійне гарантування національної безпеки України вимагає цілеспрямованої й ефективної діяльності законодавчої, виконавчої і судової влади у сфері життєво важливих інтересів суспільства і держави. Причому останні повинні мати публічну форму вираження і повноцінно закріплюватися у структурах влади.

По-третє, нині, коли йде активний процес розбудови Української незалежної держави, спостерігається переосмислення зовнішньої загрози Україні. З самого початку проголошення незалежності імперативом зовнішньої політики нової України було обрано побудову позаблокової та нейтральної держави, участь у міжнародних системах колективної безпеки, включаючи інтеграцію в існуючі та створення нових систем. Відмовившись від ядер-

ної зброї, Україна приєдналася до міжнародних договорів, що забезпечують безпеку і стабільність у світі, обравши для себе стратегічний шлях інтеграції до європейського економічного та політичного простору з метою співробітництва з європейськими військово-політичними структурами.

Слід зазначити, що мінливе і суперечливе зовнішнє середовище характеризується посиленням дії *чинників, які ставлять під загрозу стратегічну стабільність у світі та знижують рівень міжнародної безпеки:*

- конкуренція між провідними світовими гравцями (державами і блоками) за домінування у системі нового світоустрою набуває ознак поступового переходу від латентного до відкритого протистояння. Окреслилася тенденція до пошуку домовленостей між великими державами щодо новітнього розподілу «сфер впливу», що супроводжується нехтуванням нормами міжнародного права та застосуванням механізмів силового тиску. В умовах світової економічної кризи посилюється національний егоїзм та прагнення провідних держав світу вирішувати свої проблеми за рахунок інших держав, неспроможних адекватно реагувати на сучасні безпекові виклики;

- ситуація навколо існуючих договорів, угод та режимів систем міжнародної безпеки, у тому числі призупинення дії Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ), суттєво впливає на стан міжнародної, регіональної та національної безпеки України. Нові підходи США до утворення систем протиракетної оборони змінюють ситуацію у сфері безпеки на регіональному рівні. Використання мобільних протиракетних систем дозволяє ефективно впливати на стан безпеки не лише у європейському регіоні, а й у будь-якому регіоні світу;

- вплив міжнародних безпекових інституцій, РБ ООН, ОБСЄ тощо все більше послаблюється на користь світових центрів сили, що у перспективі веде до переформатування усієї системи міжнародної безпеки. За умов стагнації міжнародної системи загальноєвропейської та світової безпеки, невизначеності засад нової системи з одночасним демонтажем основ існуючої, спостерігається тенденція до більш широкого застосування сили у вирішенні внутрішніх і зовнішніх проблем;

- однією з визначальних тенденцій сучасного безпекового середовища є те, що нагальність глобальних загроз міжнародній безпеці зменшується на користь регіональних, негативні наслідки яких можуть мати потенціал глобального впливу;

- спостерігається інтенсивна милітаризація як провідних держав світу (про що свідчать надвеликі та зростаючі витрати на оборону, прискорена технологічна модернізація їх арсеналів а також те, як швидко й ефективно конвертують у військову могутність свій зростаючий економічний потенціал нові центри сили), так і пострадянського простору.

Слід звернути увагу й на те, що *серйозну небезпеку для світової спільноти та окремих держав, у тому числі й України, створює тероризм*. Реалізація його насильницької ідеології здійснюється через посилення руйнівних можливостей звичайних засобів терористичної діяльності та пошуків можливостей щодо володіння і застосування зброї масового ураження для досягнення своїх цілей [3, 13].

Посилився процес взаємозв'язку тероризму з цілою низкою сучасних загроз — наркобізнесом, незаконним обігом ядерних матеріалів, організованою злочинністю.

Реальною небезпекою на міжнародних морських шляхах, передусім у прибережних зонах Східної Африки та Південної Азії, постає морське піратство.

Україна також стала об'єктом зростаючої зацікавленості міжнародних злочинних угруповань, зокрема у сферах відмивання грошей; незаконної міграції; торгівлі людьми, зброєю, небезпечними матеріалами, наркотичними речовинами тощо, а також об'єктом інтересу з боку окремих міжнародних організацій, діяльність яких мотивована радикальними релігійними догмами.

Виходячи із цих обставин, постає нагальна проблема, що пов'язана з уточненням векторів і параметрів зовнішньої загрози, яка потребує невідкладного аналізу, обговорення та прийняття рішень з боку всіх інституцій влади, які беруть участь у формуванні та реалізації зовнішньої (у тому числі й воєнної) політики, вчених і представників громадськості. Адже правильна постановка і вирішення цілої низки зазначених питань становитиме політичний каркас системи національної безпеки Української держави.

Прийняття Конституції України як Основного Закону незалежної Української держави, Закону України «Про національну безпеку України» слід розглядати як надзвичайно важливі законодавчі кроки на шляху до існування, самозабезпечення та подальшого розвитку суверенної держави. Отже, проблема досягнення достатнього стану захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішньої і внутрішньої загрози для України особливо актуальна та значуща. Необхідність гарантування державної безпеки зумовлюється:

- по-перше, стрімкими змінами у житті самої України, де поряд із деякими позитивними моментами висту-

пають нові негативні економічні, політичні й суспільні процеси, що становлять небезпеку розвитку її державності (криза у виробництві, порушення господарських зв'язків, зниження життєвого рівня людей, погіршення навколишнього середовища, зростання злочинності тощо);

- по-друге, необхідністю об'єктивно і реалістично визначити місце України у міжнародному співтоваристві, не тільки скоригувати, а й подолати політичні стереотипи, що склалися ще у період конфронтації і «холодної війни»;

- по-третє, нагальною потребою перегляду шляхів і засобів гарантування державної безпеки з урахуванням змін, що відбуваються як у світі, так і безпосередньо у державі. У процесі такого перегляду необхідно встановити відповідність проголошених цілей реальному стану справ;

- по-четверте, необхідністю нової оцінки реально існуючих загроз і виклику часу, виявленням співвідношення між цілями і шляхами їх досягнення, загрозами і засобами їх усунення; посиленням керованості суспільно-політичних процесів у державі, недопущенням проявів тероризму та дестабілізації політичної і соціально-економічної ситуації на території держави;

- по-п'яте, зростанням загрози глобального характеру (інтенсивна експлуатація природних ресурсів підвела світ до такої межі, коли її нарощування без адекватного ресурсозбереження і ресурсовідновлення призведе до непередбачуваних наслідків, а потім і до екологічного колапсу). Непродумана або ж егоїстична політика окремої держави в цій сфері може спричинити загострення і конфлікти з іншими країнами.

Перелічені обставини зумовлюють гостру необхідність створення законо-

давчих основ державної політики країни щодо національної безпеки України, що мають забезпечити, по-перше, єдність принципів формування та проведення державної політики у галузі безпеки і, по-друге, поєднати підходи до формування відповідної законодавчої бази, підготовки доктрин, стратегій, державних програм у різних сферах національної безпеки.

Таким чином, національну безпеку України слід розглядати як систему державних інститутів і заходів (політичних, економічних, екологічних, воєнних, правових тощо) щодо гарантування безпеки особи — її прав і свобод; суспільства — його матеріальних та духовних цінностей; держави — її конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності, а також створення всіх необхідних умов для запобігання воєнного нападу та для збройної відсічі можливої агресії проти України. Тому забезпечення національної безпеки України, захист її суверенітету Конституція України відносить до найважливіших функцій держави (пункти 2, 3 ст. 17 Конституції України).

Національна безпека України тісно пов'язана з поняттям її національних інтересів, які виражають інтереси всього суспільства, на відміну від інтересів групи громадян або окремих осіб. Загальнонаціональний інтерес України проявляється насамперед у формуванні справді демократичного громадянсько-правового суспільства, де повинні забезпечуватися політичні, соціальні, економічні і духовні інтереси і права всіх його членів на базі використання тих матеріальних та духовних благ, які можливі на сучасному етапі цивілізації, мають загальне життєво важливе значення для стабільного функціонування і розвитку держави та суспільства.

Водночас пріоритетними національними інтересами України є також:

досягнення національної злагоди, політичної і соціальної стабільності, гарантування прав національних меншин України; забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів; створення самодостатньої соціально орієнтованої ринкової економіки; забезпечення екологічно та технологічно безпечних умов життєдіяльності суспільства; збереження та підвищення науково-технологічного потенціалу; зміцнення генофонду українського народу, його фізичного і морального здоров'я та інтелектуального потенціалу; розвиток української нації, історичної свідомості та національної гідності українців; розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності громадян усіх національностей, що складають український народ; налагодження рівноправних і взаємовигідних відносин з усіма державами, інтегрування у європейську та світову спільноту тощо.

Захист національних інтересів України забезпечується такими державними гарантіями, як: підтримання мінімальної оборонної достатності; створення розвинутої і стабільної економіки; пріоритетне дотримання прав і свобод людини; охорона навколишнього середовища, недоторканність державного суверенітету і територіальної цілісності та ін.

Суспільні ж гарантії виражаються у досягненні загальнонаціональної злагоди.

Основними інститутами національної безпеки є політична, економічна, екологічна, інформаційна, воєнна, науково-технологічна, безпека культурного розвитку (національно-культурна, соціокультурна) та інші (ядерна, інтелектуальна, продовольча, оборона, безпека торгівлі, фінансова тощо).

Курс держави, який забезпечує оптимальне співвідношення між цими

видами національної безпеки з метою створення сприятливих умов для суспільного розвитку, а також забезпечення стану захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішньої і внутрішньої загрози може бути названий політикою національної безпеки. Основна мета і зміст якої полягають у забезпеченні захисту життєво важливих інтересів України, а в кінцевому підсумку — вільного розвитку особи і процвітання всього суспільства та держави.

Щодо усіх сторін і спектрів життєдіяльності суспільства і людини, проблема національної безпеки може мати складну структуру і потребує для свого дослідження використання системи методологічних принципів. Головні з цих принципів — гуманізм, рівноправність національних інтересів; законність; гласність; рівність усіх перед законом; взаємна відповідальність держави і громадян; дієвість і адекватність; паритетність; динамічність та ін. Значення їх вагоме, зокрема ще й тому, що вони дають нині не тільки нове розуміння соціально-правової природи національної безпеки, а й відкривають можливості передбачення змін у цих реаліях як у найближчій, так і у віддаленій перспективі.

Особливої уваги заслуговує таке соціальне явище, як загрози національній безпеці, їх класифікація і критерії оцінки цих загроз. Як системне соціальне утворення національна безпека України покликана служити, по-перше, запобіганню та усуненню реально існуючих загроз і, по-друге, вона, по суті, має бути адекватною цим загрозам, відповідати принципу достатності. В разі ж невідповідності система національної безпеки України стане неефективною і може бути самостійним джерелом загрози для національних інтересів інших держав. Якщо говорити конкретніше, то порушення

рівноваги між системою гарантій національної безпеки і явними або потенційними загрозами в одних випадках може призвести до розпаду соціальних структур, а в інших — до необґрунтованих репресій всередині держави і конфліктів у міждержавних відносинах.

Тому на кожному історичному відрізку часу оцінка потенційних загроз і ступеня їх небезпеки для національних інтересів України є пріоритетним напрямом діяльності Верховної Ради України. Ця оцінка має здійснюватися на основі результатів спеціальних наукових досліджень на професійному рівні (наприклад, Інститутом стратегічних досліджень) й охоплювати всі сфери життєдіяльності України.

Адекватність оцінки загроз, ступеня їх реальної небезпеки для життєво важливих інтересів України визначатиме політику держави у сфері національної безпеки і, відповідно, ефективність системи цих гарантій, тенденції розвитку, змін її структури тощо.

До можливих загроз у воєнно-політичній сфері потрібно віднести посягання на основи конституційного ладу, територіальну цілісність і політичну незалежність України, а також втручання у її внутрішні справи; використання території України для підривної діяльності проти третіх країн, прояв політичного екстремізму і тероризму; саботаж Збройних Сил України, проведення військової реформи, послаблення обороноздатності держави і боєздатності армії; небезпека воєнного нападу; розпалювання міжнаціональних конфліктів і послаблення морально-політичного духу особового складу Збройних Сил України; втягнення у воєнні конфлікти і демонстрація сили; розголошення державної і військової таємниці та ін.

Проведення Росією військової операції з анексії Криму вкотре перекоонує, що воєнна сила залишається одним з найважливіших інструментів політики держави щодо забезпечення її національної безпеки.

Слід зазначити: нагальною умовою ефективного реалізації політики національної безпеки є забезпечення дієздатності системи державної влади через збалансований розподіл функцій і повноважень між її гілками та органами, чітке розмежування на законодавчому рівні політичних та адміністративних повноважень, функцій і відповідальності, регламентації діяльності органів державної влади, де важливим інструментом реалізації державної політики національної безпеки має стати міжвідомча взаємодія, координація і консолідація зусиль щодо системного моніторингу та проблемно-орієнтованих аналізу і прогнозу розвитку політичних, соціальних, економічних, гуманітарних та інших процесів, що мають ознаки загроз або викликів національній безпеці держави.

Таким чином, сучасна динаміка суспільних процесів в Україні й світі зумовлює необхідність *формування адекватної, ефективно та економічно виправданої системи управління національною безпекою*, спроможної забезпечити поступ суспільства і держави на шляху до спільноти розвинутих демократичних країн.

Стратегічною метою політики національної безпеки України є забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності, національної єдності на основі демократичного поступу суспільства і держави, додержання прав і свобод людини і громадянина, створення умов для динамічного зростання економіки, забезпечення європейських соціальних стандартів і добробуту населення.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Конституція України (із змінами і доп.). — К., 2006. — 64 с.
2. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39. — Ст. 35.
3. Боротьба з організованою злочинністю : підруч. / авт. кол. ; кер. авт. кол. Є. Д. Скулиш. — К., 2010. — 256 с.

REFERENCES

1. Konstytutsiia Ukrainy (iz zminamy i dop.) [The Constitution of Ukraine (With Amendments and Additions)], Kyiv, 2006, 64 p.
2. Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 19 chervnia 2003 r. no. 964-IV [The Law on National Security: Law of Ukraine Dated 19 June 2003 no. 964-IV], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2003, no. 39, Article 35.
3. Borotba z orhanizovanoi zlochynnistiю [Fight Against Organized Crime], Kyiv, 2010, 256 p.

Антонов В. О. Політика національної безпеки України в сучасних умовах: проблеми та реалії

Анотація. Аналізуються проблеми політики національної безпеки України в контексті трансформаційних змін і перетворень на тлі сучасних викликів та загроз. Висвітлюються актуальні питання, що пов'язані із забезпеченням національної безпеки, які потребують розробки та реалізації певної державної політики у сфері безпеки, особливо в тій її частині, яка забезпечує захищеність суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Ключові слова: політика, національна безпека, трансформаційні зміни, виклики й загрози, зовнішні та внутрішні загрози, держава, суспільство.

Антонов В. А. Политика национальной безопасности Украины в современных условиях: проблемы и реалии

Аннотация. Анализируются проблемы политики национальной безопасности Украины в контексте трансформационных изменений и преобразований на фоне современных вызовов и угроз. Освещаются актуальные вопросы, связанные с обеспечением национальной безопасности, которые требуют разработки и реализации определенной государственной политики в сфере безопасности, особенно в той ее части, которая обеспечивает защищенность общества и государства от внутренних и внешних угроз.

Ключевые слова: политика, национальная безопасность, трансформационные изменения, вызовы и угрозы, внешние и внутренние угрозы, государство, общество.

Antonov V. National Security Policy of Ukraine in Modern Terms: Challenges and Realities

Annotation. The problems of national security policy of Ukraine in the context of transformational change and transformation on a background of modern challenges and threats are analyzed in the article. The author highlights the urgent issues related to national security, requiring the development and implementation of specific public policy in the area of security, especially in that part which provides protection of society and the state from external and internal threats.

Key words: politics, national security, transformations, challenges and threats, external and internal threats to the state and society.

*III. Стан і тенденції розвитку окремих галузей
вітчизняної юридичної науки*

**ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
В УКРАЇНІ**

О. АНДРІЙКО

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
в. о. завідувача відділу проблем державного
управління та адміністративного права
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

В. НАГРЕБЕЛЬНИЙ

*кандидат юридичних наук,
член-кореспондент НАПрН України,
заступник директора
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

Одним із найважливіших напрямів подальшого розвитку Української держави в сучасних умовах є формування принципово нової моделі державного управління, його ефективної організації та належного правового забезпечення. На часі — створення стабільної (і водночас динамічної), передбачуваної, оптимальної та контрольованої інститутами громадянського суспільства систе-

ми органів державного управління і державного регулювання.

Потреба реформування системи державного управління у Україні зумовлена передусім необхідністю подолання кризових явищ у соціально-економічній сфері та реформування суспільних відносин у цій сфері. У загальному вигляді цю проблему можна сформулювати таким чином: здійснення задекларованих Верховною Радою України та Уря-

дом України економічних і соціальних реформ неможливе без створення ефективною і якісною системи державного менеджменту та організаційно-правового забезпечення функціонування цієї системи.

В умовах загальносвітових глобалізаційних процесів, які охоплюють усі без винятку сфери суспільних відносин (передусім економічну, фінансову, інформаційну, міграційну, гуманітарну сфери), система державного управління та державного регулювання має бути не лише готовою до перетворень, що відбуваються, а й стати їх ініціаторами та модераторами. Тому трансформація цієї системи, тобто кардинальна зміна істотних властивостей та форм і методів її функціонування, є необхідною умовою реалізації поставлених перед нею завдань. Зважаючи на те, що процеси удосконалення організаційної структури, форм і методів діяльності органів державного управління мають перманентний (постійний і безперервний) характер, сьогодні як ніколи потрібні кількісні і змістовно-якісні зміни в системі органів державного управління й державного регулювання в економічній сфері, які зумовлені необхідністю «переформатування» і «перезавантаження» усіх владних інститутів та важливістю спрямування і зусиль держави на формування соціально орієнтованих економічних відносин.

Зважаючи на існуючу традицію і практику надзвичайно складних відносин у площині «держава — економіка» (особливо в умовах кризових явищ), утвердження виваженої державної політики в економічній сфері, створення належних умов для розвитку бізнесу (передусім малого і середнього) та формування оптимальної моделі державного управління і державного регулювання, яка б адекватно відповідала об'єктивним потребам цієї

сфери, на нашу думку, багато в чому залежить від вирішення низки засадничих питань. Йдеться, зокрема, про межі втручання держави та її інститутів в економіку як саморегулюючу систему і, відповідно, перегляд ролі держави в економічній сфері з урахуванням її ринкової спрямованості.

З часу проголошення Україною незалежності, попри певні зусилля, кроки та експерименти, ця проблема досі не знайшла свого розв'язання. Причин цьому багато. Проте найголовнішою, на нашу думку, є те, що й досі на концептуальному рівні не визначено стратегії соціально-економічного розвитку країни, шляхів та напрямів реформування економіки та системи управління у цій сфері, яка за своїм змістом, основними характеристиками і сутністю продовжує залишатися радянською і пострадянською системою з наявністю набутих негативних рис (корумпованість, правовий нігілізм, надмірна централізація управління, політична заангажованість, переважне застосування «ручних» методів управління тощо). За роки незалежності України радянська модель державно-монополістичної економіки фактично трансформувалась (враховуючи вітчизняні реалії роздержавлення і приватизації) в олігархічно-монополістичну економічну модель з домінуючою тенденцією істотного зменшення питомої ваги державного сектору і створенням штучних перешкод для розвитку малого та середнього бізнесу і ринкової інфраструктури, створення належного інвестиційного клімату та ін.

Діюча за радянських часів система державного управління, яка ґрунтувалася переважно на галузевому підході до розв'язання соціально-економічних проблем і за визначенням не могла бути функціональною, за роки після проголошення незалежності України,

попри певні «косметичні» заходи, за своєю змістовною суттю залишилася незмінною (за винятком постійного розбухання державного апарату і зростання його бюрократичної та корупційної складової), що унеможлиблює ефективне здійснення істотних структурних змін в економічному житті країни, формування сприятливого економічного середовища для розвитку бізнесу та приватної ініціативи, створення належних умов для внутрішніх і зовнішніх інвестицій). Діяльність міністерств та інших органів центральної виконавчої влади економічного блоку передусім має бути спрямована на вироблення і реалізацію державної політики у відповідній галузі (промисловість, аграрний сектор, транспорт, енергетика тощо).

В умовах кардинального звуження сектору державної власності держава має здійснювати адекватну цим процесам відповідну політику в економічній сфері, реалізуючи в ній свою господарсько-організаторську, соціальну та інші функції. У такій політиці має домінувати не диктат у його різноманітних формах, а регулювання, контроль, координація, прогнозування, а також переважно методи економічного характеру, основою яких є раціональна податкова система, що стимулює виробництво та підприємництво. Потребує вдосконалення і бюджетна та фінансово-кредитна політика, а також система здійснення державних закупівель.

За сучасної економічної ситуації, з урахуванням необхідної структурної перебудови відносин власності, завдання держави полягає у тому, щоб перетворити поки що нерозвинені ринкові засади на активний інструмент, який сприяв би ефективній діяльності всіх учасників суспільного виробництва. Водночас сьогодні висловлюється немало точок зору, зміст яких зводить-

ся до повного ігнорування необхідності регулювання економіки з боку держави, абсолютизації можливості її функціонування виключно на основі ринкових відносин. При цьому не враховуються ні історичний досвід економічного розвитку України, ні масштаби, структурна складність і диспропорції економічної сфери та перманентні кризові явища в ній, ні існуючі проблеми поділу праці та її кооперації, ні інші чинники, що вимагають централізованого прогнозування, стратегічного планування і регулювання (передусім за рахунок раціональних бюджетних важелів) економічних процесів.

Для трансформації системи державного управління і державного регулювання в економічній сфері, модернізації та оптимізації цієї системи вкрай важливим є вироблення концептуальних і методологічних підходів до змісту, сутності і спрямованості цих процесів. Йдеться передусім про визначення співвідношення змісту категорій «державне управління» та «державне регулювання» (і, відповідно, сутності явищ, які вони відображають) та про місце, роль і значення права як найважливішої і всеохоплюючої складової управлінської підсистеми (інфраструктури).

Слід зазначити, що категорія «державне регулювання» найчастіше використовується в наукових дослідженнях, політико-правових і науково-популярних виданнях та в окремих нормативних актах поряд із поняттям «державне управління». Нерідко ці категорії безпідставно ототожнюються, хоча за змістом і сутністю вони збігаються лише частково. Єдність цих категорій полягає у тому, що державне регулювання і державне управління спрямовані на досягнення однієї мети: впорядкування соціальних об'єктів та соціальних процесів, переведення їх з одного стану в інший з метою протидії кризовим явищам стабілізації і розвит-

ку суспільного буття. Однак державне регулювання і державне управління мають й істотні відмінності, пов'язані з застосуванням специфічних засобів (методів) управлінсько-організуючого впливу.

Державне управління, як слушно зазначається в юридичній літературі, слід розглядати як певний вид діяльності органів держави, що має владний характер і передбачає насамперед організуючий і розпорядчий вплив на об'єкти управління шляхом використання певних повноважень. З цього погляду державне управління має ознаки, характерні для виконавчої влади, що пов'язані з поділом державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Натомість, державне регулювання, виходячи з аналізу відповідних правових актів і наукових джерел, застосовується не лише в межах виконавчої влади і передбачає вплив не лише на певні об'єкти управління, а й на суспільне середовище, передусім за допомогою широкого спектра правових та організаційних засобів. Тобто державне регулювання створює необхідні умови для діяльності певних суб'єктів та об'єктів у напрямі і в межах, котрі вважаються бажаними, доцільними і необхідними для держави і за якими відбуватиметься розвиток цих суб'єктів та об'єктів у цілому.

На відміну від державного управління як владно-розпорядчої діяльності змістова сутність державного регулювання полягає у використанні переважно непрямих (економічних, стимулюючих, заохочувальних) методів управлінського впливу на відповідні об'єкти. Водночас у державному регулюванні застосовуються й методи безпосереднього впливу на об'єкти управління, а тому державне регулювання, врешті-решт, неможливе без використання методів державного управління. З огляду на цю обставину

нормативно-правова основа державного регулювання значно ширша, аніж аналогічна основа державного управління. Отже, в економічній сфері в умовах формування ринкових відносин, зважаючи на існування у цій сфері саморегулювних механізмів, має застосовуватись переважно державне регулювання, що, як зазначалося вище, не виключає в окремих випадках і ситуаціях використання методів прямого державного (у тому числі адміністративно-правового) впливу у вказаній сфері.

Функціонування системи державного управління і державного регулювання, як відомо, обумовлено багатьма факторами, засобами, ресурсами тощо, які багато в чому залежать від якості управлінської підсистеми. Аксиоматичним видається положення про те, що найважливішою формою державної управлінської і регулюючої діяльності та політико-юридичним засобом управління поведінкою людей у державно-організованому суспільстві виступає право як регулятор суспільних (у тому числі управлінських) відносин. У цьому випадку право є конститутивним компонентом управління, що встановлює і стимулює мірило людських вчинків, забезпечує соціально-політичну, психологічну й організаційну спрямованість управлінської діяльності. Крім того, право має закріплювати нормативно оформлену директивну основу управління, визначати повноваження і обов'язки (компетенцію) державних органів, їх структурних підрозділів та службових осіб, встановлювати оптимальне співвідношення між обсягом повноважень і відповідальністю апарату управління, гіпотетично закріплювати найраціональніший процес управлінської діяльності, підтримувати належну організованість і дисципліну її учасників у всіх сферах

життєдіяльності суспільства, зокрема у сфері економіки.

Отже, право, з одного боку, закріплює існуючу організаційну структуру державного управління, з другого — фактично опосередковує майже увесь комплекс управлінських дій, є визначальним елементом правомірності здійснення державного управління і державного регулювання, створює режим їх легітимності і законності, закріплює суб'єктивно обґрунтовані організаційні структури та раціональний порядок їх діяльності, тобто створює необхідні передумови для досягнення ефективності управлінських рішень та їх результативності. Крім того, право сприяє оптимальному використанню усіх чинників, що впливають на ефективність впливу держави та її інститутів в економічній та інших сферах. Дія цих чинників не лише опосередковується правом, а й істотно посилюється або послаблюється залежно від рівня цього опосередкування. Тим самим право вирізняється «наскрізним» і комплексним характером, забезпечуючи тією чи іншою мірою дію всіх інших факторів, які впливають на ефективність державного управління й державного регулювання.

Саме у праві відображається ступінь демократизму суспільства і державного управління, принципи соціальної справедливості, функціонально-структурна характеристика управлінських ланок, вимоги до кадрів державного управління, до методів, стилю і культури їх роботи, рівня професіоналізму і дисципліни, моральних якостей, етики поведінки державного службовця тощо. Отже, у цьому разі мова йде про своєрідний міжфакторний характер впливу на ефективність державного управління і державного регулювання в економічній сфері і констатувати неоднозначність, різно-

аспектність цього впливу. Право впливає на державне управління та державне регулювання, а також на їх ефективність, власне, самим фактом свого існування. Це обумовлює, з одного боку, необхідність неухильного виконання правових приписів, а з другого — вимагає їх постійного удосконалення.

Важливим і самостійним є аспект впливу правових актів та їх норм на якість державного управління і державного регулювання. Він полягає у дії права як регулятора управлінської діяльності, покликаною забезпечити оптимальний правовий режим усіх її «статичних» та «динамічних» проявів. Своєрідна управлінська функція самого права також посилює вплив його на підвищення ефективності управління. Право вказує не лише на те, яким чином має діяти суб'єкт управління, не лише визначає допустиму і можливу поведінку, спрямованість та контури управлінських рішень, а й значною мірою зумовлює їх зміст. У процесі правозастосування суб'єктами управлінської діяльності об'єктивується регулююча дія права, що, безумовно, сприяє розвиткові належного ставлення до виконання службових обов'язків, передусім у сфері здійснення закупівель товарів (робіт, послуг) для державних потреб, надання державних (адміністративних) послуг, здійснення контрольних функцій та дозвільних процедур у господарській діяльності.

Застосування права у процесі державного управління є водночас функціональною якістю і самого управління. Однак при цьому слід мати на увазі, що застосування права являє собою самостійне юридичне явище з усіма суспільно-соціальними наслідками, що звідси випливають. Право, як відомо, не само по собі є ефективним чи неефективним. Якщо воно стає таким у процесі ціле-

спрямованої діяльності, то загальна характеристика права, відповідних юридичних норм має зводитися до таких якісних рис, як обґрунтованість, чіткість, об'ємність охоплення суспільних відносин, своєчасність врегулювання відповідних відносин, ступінь юридизації суспільства, неухильність дотримання відповідних правових норм тощо. Саме в цьому полягає суть і спрямованість правового забезпечення державного управління.

Тобто правосвідомість і правова поведінка управлінських кадрів значною мірою залежать як від загального стану правового забезпечення державного регулювання і державного управління, так і від стану правової регламентації їх діяльності, яка визначає роль кожного державного службовця в реалізації державно-владних повноважень, а також компетенцію державних органів та організацій.

В ієрархії службових функцій право особливо виокремлює функцію керівництва і контролю, які об'єднують решту функцій управління. Чим складніший комплекс службових обов'язків, тим обґрунтованішими мають бути межі правової регламентації управлінської діяльності. Цей фактор не тільки дисциплінує працівника, а й стає правовою основою контролю та перевірки його діяльності. Відсутність чітких та однозначно визначених обов'язків знижує відповідальність і ефективність діяльності державних службовців. При цьому варто зазначити, що звичний для сучасних вітчизняних реалій правовий нігілізм, свідоме ігнорування правових приписів та їх систематичне порушення державними службовцями (особливо високого рангу), існуюча тенденція «деюридизації» українського суспільства вкрай негативно впливають на стан і якість державного управління та державного регулювання в економічній сфері.

Високий ступінь правової регламентації управлінського процесу надає йому стабільності, законності й ефективності та унеможливорює «ручне» управління в економічній сфері. Водночас не існує однієї і лінійної залежності між державним регулюванням і державним управлінням та правом: чим якісніше функціонує управлінський процес, тим априорі ефективнішим є саме юридичний механізм державного управління та державного регулювання. Таким чином, у забезпеченні правом належного рівня урегульованості суспільних (у тому числі економічних) відносин полягає один із найістотніших проявів впливу права на ефективність державного регулювання та державного управління. Без знання ролі і значення правового аспекту та цілеспрямованого впливу на суспільні процеси й ефективного застосування юридичного інструментарію неможливо визначити і здійснити на практиці систему заходів із підвищення якості державного управління та державного регулювання. Тому в забезпеченні з боку права належного рівня врегульованості всієї сукупності суспільних відносин полягає один із найбільш «явних» проявів впливу правових приписів на ефективність і якість державного управління. Без розв'язання правових та організаційних проблем функціонування системи державного управління неможливо здійснити на практиці систему заходів щодо трансформації цієї системи, її модернізації та (у кінцевому підсумку) підвищення ефективності державного менеджменту в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Сучасні наукові дослідження і практика свідчать про те, що основними завданнями державної політики передусім в економічній сфері і, відповідно, державного управління у цій сфері мають бути: децентралізація

державного управління, посилення правового захисту інвесторів в Україні; ефективний захист права власності; реальне бюджетне планування і прогнозування; запровадження податкових та інших стимулів для формування пропозицій довгострокового інвестиційного ресурсу; дієва боротьба з корупцією; демонополітизація окремих сфер економіки; зменшення втручання контролюючих органів в економічну діяльність; істотне спрощення процедур видачі документів дозвільного характеру; чітке врегулювання прав власності на об'єкти інвестицій та створення прозорої інтеграції таких об'єктів у транспортну, енергетичну, комунальну інфраструктуру; створення прозорої і раціональної системи державних закупівель; вдосконалення інституту державної служби; розвиток правових форм функціонування апарату державного управління тощо.

У контексті вирішення проблем правового забезпечення державного управління варто наголосити, що роль права в державному управлінні є визначальною у тому, що воно вносить елемент правомірності у здійснення державного управління, створює режим його законності, закріплює об'єктивно обґрунтовані організаційні структури та раціональний порядок їх діяльності. Власне, право створює умови для досягнення ефективності управлінської діяльності. Крім того, право сприяє оптимальному використанню всіх чинників, що впливають на ефективність управління. Дія цих чинників не лише опосередковується правом, а й істотно посилюється або послаблюється залежно від рівня цього опосередкування.

Як зазначалось вище, висока якість правової регламентації управлінської діяльності надає їй сталості, законності й ефективності. У дослідженнях із цього питання зазначаєть-

ся, що не існує односторонньої залежності між управлінням і правом. Чим ефективнішою є управлінська діяльність, тим ефективнішим є і юридичний механізм управління, а отже, й ефективнішим є саме право.

У більш конкретному вигляді роль права в управлінні характеризується неоднозначно. Насамперед право впливає на соціальне управління вже самим фактом свого існування, підтримує належний рівень урегульованості та порядку всієї сукупності суспільних відносин, які так чи інакше входять до сфери державного управління.

Суспільство як складна динамічна система характеризується тим, що підвищення різноманітності реально існуючих суспільних зв'язків об'єктивно випереджає за часом збільшення різноманітності свідомого, цілеспрямованого регулюючого впливу на ці зв'язки. Для усунення такої невідповідності потрібні постійне удосконалення всіх галузей законодавства, що регулюють різні види суспільних відносин, а також зміцнення законності та правопорядку в державі. Інший аспект ролі права в управлінні пов'язаний із його регулюючим впливом на ті суспільні відносини, через які здійснюється сама державно-управлінська діяльність, тобто на власне управлінські відносини. Саме за допомогою переважно правових норм забезпечується змістовність управлінського впливу, взаємозв'язки учасників управлінських відносин, розподіл між ними завдань, повноважень та відповідальності, чіткість визначення компетенції кожного з них. У зв'язку з надзвичайно широким обсягом сфери управлінських відносин вони опосередковуються нормами ряду галузей права, але домінуючу роль тут відіграє адміністративне право.

Поділяючи позицію про важливість права і правового забезпечення в опти-

мізації державного управління, слід звернути увагу на важливість подальшого розвитку адміністративного права як одного з основних регуляторів державного управління, своєчасність, стабільність і узгодженість правових норм, що регулюють функції державного управління. Так, своєчасне нормативно-правове врегулювання управлінських зв'язків, що виникають, дає можливість прогнозувати їх подальший розвиток. Зокрема, можна навести приклад зв'язків між державою і громадянами щодо надання так званих державних (адміністративних) послуг. Самі відносини такого характеру існують вже давно і лише тепер отримали правове закріплення. Однак їх нормативне оформлення досить віддалене від завдань органів публічної влади і спрямованості їх діяльності на охорону та забезпечення прав громадян. Не відзначаються стабільністю і правові норми, що визначають статус і повноваження органів виконавчої влади. Часті структурні зміни в системі органів виконавчої влади та їх функціональної спрямованості, які мають місце протягом останніх років, хоча і засвідчують пошуки оптимальної структурної моделі здійснення виконавчої влади та ефективності виконання завдань, що стоять перед державою в цілому, однак не дають можливості на практиці виявити їх потенціал і оцінити його, оскільки відсутня чітка цільова спрямованість такого удосконалення державного управління, його достатнє наукове обґрунтування та ясність, що дало б можливість визначити предмет, структуру, послідовність та інші складові процесу удосконалення державного управління. Відсутня ясність, що слід удосконалювати, модернізувати для побудови оптимальної моделі державного управління та підвищення його ефективності. Мотивація структурних змін не обу-

мовлена розв'язанням пріоритетних завдань, на які б вони були спрямовані, тому реформування системи державного управління або її окремих елементів відбувається, а результат — оптимізація державного управління — не спостерігається.

Вдосконалення державного управління, його децентралізація, формування ефективності виконавчої влади, реформування системи місцевого самоврядування, забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини — всі ці процеси потребують адекватного адміністративно-правового забезпечення. Відповідно, мають відбуватися зміни в адміністративному законодавстві, удосконалюватись законодавство, в якому б знаходили відображення нові ідеї та концепції розвитку адміністративного права.

В Україні процеси розвитку адміністративного законодавства, як показує практика, відбуваються дуже повільно. Так, положення ст. 92 Конституції України щодо визначення організації і діяльності органів виконавчої влади виключно законами України «матеріалізувалося» лише з прийняттям 16 травня 2008 р. Закону України «Про Кабінет Міністрів України», в який, до речі, вже кілька разів вносилися зміни та доповнення. Останні зміни в цей Закон були внесені 27 лютого 2014 р. у зв'язку з відновленням дії Конституції України у редакції 2004 р.

Однак у Законі не знайшло свого достатнього відображення положення про статус Кабінету Міністрів України як вищого органу в системі органів виконавчої влади, що посідає найвищу позицію в управлінській «вертикалі» і не лише спрямовує і координує роботу міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, діяльність місцевих державних адміністрацій і виконання ними законів України, актів Президента України, а й повинен вирі-

шувати питання створення, реорганізації та ліквідації органів у системі органів виконавчої влади, кадрового забезпечення шляхом призначення та звільнення керівників. Питання кадрів, професіоналізм і компетентність їх у сучасних умовах мають безпосередній зв'язок з якістю та ефективністю, оптимальністю системи державного управління.

Важливим кроком в організаційному забезпеченні державного управління стало утворення постановою Кабінету Міністрів України від 19 березня 2014 р. № 75 Урядових комітетів та затвердження їх посадового складу. Зокрема, у складі Уряду було утворено Урядові комітети: соціально-економічного розвитку та з питань міжнародного співробітництва; з питань оборони, оборонно-промислового комплексу та правоохоронної діяльності; з питань регіонального розвитку; гуманітарного розвитку.

Протягом останніх років йшов пошук відповідної моделі побудови системи органів виконавчої влади та визначення їх правового статусу, основних завдань і повноважень органів вертикалі виконавчої влади. Знаковою подією у правовому забезпеченні оптимізації державного управління стало прийняття Закону України «Про центральні органи виконавчої влади». Слід зауважити, що питання законодавчого регулювання організації та діяльності центральних органів виконавчої влади завжди було актуальним. Теоретичні напрацювання останніх років містили відповіді на переважну більшість питань, пов'язаних із правовим забезпеченням організації та діяльності центральних органів виконавчої влади.

Однак нормативний припис ч. 2 ст. 120 Конституції України щодо виключно законодавчого регулювання організації та діяльності органів вико-

навчої влади щодо центральних органів було реалізовано лише тепер. Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» є базовим законодавчим актом, яким визначаються організація, повноваження та напрями і порядок діяльності органів, що за класифікацією видів органів виконавчої влади в Конституції України віднесені до центральних органів виконавчої влади.

Відзначаючи значний позитив щодо регулювання організації та діяльності органів виконавчої влади правовими актами на рівні законів, слід зазначити, що частина питань, які існували до прийняття вказаного законодавчого акта, так і залишилися нерозв'язаними. Зокрема, необхідно вказати на нечіткість визначення термінів «міністерство» і «центральні органи виконавчої влади», недостатню урегульованість статусу центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом та статусу територіальних органів виконавчої влади.

Відсутня чіткість у чинному законодавстві і щодо питання системи центральних органів виконавчої влади, їх функцій і повноважень. Так, у ч. 1 ст. 21 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» зазначається, що міністерства та інші центральні органи виконавчої влади «забезпечують проведення державної політики у відповідних сферах суспільного і державного життя». Натомість в Законі України «Про центральні органи виконавчої влади» (ч. 1 ст. 6) вказується, що міністерство «забезпечує формування та реалізацію державної політики в одній чи декількох визначених Президентом України сферах», а «центральні органи виконавчої влади утворюються для виконання окремих функцій з реалізації державної політики» (ч. 1 ст. 16). Зазначені положення вказаних законодавчих актів щодо визначення понять

«міністерство» та «центральні органи виконавчої влади» через зміст їх діяльності не узгоджуються між собою і потребують уточнення.

Сучасний етап розвитку та удосконалення адміністративного законодавства органічно пов'язаний із розвитком адміністративного права, переосмисленням його завдань і ролі в регулюванні суспільних відносин. Цей зв'язок зумовлює необхідність якісних змін у механізмі правового регулювання суспільних відносин.

Аналіз чинного законодавства України, що регулює відносини у сфері державного управління, дозволяє відзначити існування проблеми дублювання, повноти і внутрішньої узгодженості правових норм, відсилочних норм в актах, які мають безпосередньо регулювати управлінські відносини, проблеми колізійності норм, питання термінологічної виваженості, зокрема, при застосуванні законодавцем таких термінів, як «завдання», «функції», «повноваження», «компетенція» тощо.

Тобто у цьому випадку йдеться про необхідність усунення юридичних дефектів правового регулювання відносин у сфері державного управління.

Також потребує законодавчого вирішення питання адміністративної правосуб'єктності органів державного управління як юридичних осіб публічного права, яка є обов'язковою передумовою набуття ними адміністративно-правового статусу. Тому чітке встановлення змісту елементів їх адміністративної правосуб'єктності, підстав їх виникнення і припинення має досить важливе теоретичне і практичне значення.

Підсумовуючи наведене, можна дійти висновку, що організаційне і правове забезпечення державного управління потребує використання всієї різноманітності форм організації та правового регулювання, їх узгодженості та спрямованості на ефективне виконання завдань, які має вирішувати державне управління у сучасних умовах.

Андрійко О. Ф., Нагребельний В. П. Проблеми організаційно-правового забезпечення державного управління в Україні

Анотація. У статті аналізується стан діючої в Україні системи державного управління як певного виду діяльності органів держави, що має владний характер і передбачає організуючий і розпорядчий вплив на об'єкти управління шляхом реалізації певних повноважень. Окреслюються актуальні проблеми організаційно-правового забезпечення функціонування цієї системи, визначаються основні шляхи та напрями його вдосконалення на сучасному етапі в умовах децентралізації державного управління та реформування системи місцевого самоврядування. Значна увага приділяється висвітленню ролі та значення правових засобів державного управління як найважливішої форми і регулятора державної управлінської діяльності та інструмента закріплення і функціонування організаційної структури державного управління. Формулюється і обґрунтовується низка наукових положень щодо раціоналізації організації системи державного управління, а також рекомендації щодо вдосконалення правового забезпечення управлінської діяльності.

Ключові слова: державне управління, державне регулювання, адміністративне право, адміністративне законодавство, організаційно-правове забезпечення.

Андрійко О. Ф., Нагребельный В. П. Проблемы организационно-правового обеспечения государственного управления в Украине

Аннотация. В статье анализируется состояние действующей в Украине системы государственного управления как определенного вида деятельности органов государства, которая имеет властный характер и обуславливает организующее и распорядительное влияние на объекты управления путем реализации определенных полномочий. Очерчиваются актуальные проблемы организационно-правового обеспечения функционирования данной системы, определяются основные пути и направления его совершенствования на современном этапе в условиях децентрализации государственного управления и реформирования системы местного самоуправления. Значительное внимание

уделяется освещению роли и значения правовых средств государственного управления как важнейшей формы и регулятора государственной управленческой деятельности и инструмента закрепления и функционирования организационной структуры государственного управления. Формулируется и обосновывается ряд научных положений по рационализации организации системы государственного управления, а также рекомендации по совершенствованию правового обеспечения управленческой деятельности.

Ключевые слова: государственное управление, государственное регулирование, административное право, административное законодательство, организационно-правовое обеспечение.

Andriiko O., Nahrebelnyi V. Problems of Organizational and Legal Framework of Public Administration in Ukraine

Annotation. This paper examines the state of the current system of governance as a specific activity of state bodies having overbearing nature and involves organizing and administrative impact on facilities management through the implementation of certain powers. The author outlined the current problems of organizational and legal support for the operation of the system; identified the key trends and ways to improve it at this stage in terms of decentralization of governance and reform of local government. Much attention is paid to highlighting the role and importance of legal means of public administration as the most important form of state management and control of activities and tool consolidation and functioning of the organizational structure of public administration. The author formulated and justified a number of scientific statements regarding the rationalization of public administration, as well as recommendations for improving the legal support management activities.

Key words: public administration, government regulation, administrative law, administrative legislation, organizational and legal support.

ПІДСТАВИ ТА УМОВИ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ

Н. ХУТОРЯН

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач відділу проблем цивільного,
трудового і підприємницького права
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

*Буває, що слово відоме давно,
а знає не кожен, що значить воно.*

Д. Білоус

Питання підстав і умов матеріальної відповідальності працівників було досить докладно висвітлено в юридичній літературі. Проте це не зменшило його актуальності, оскільки із зазначеного питання немає єдності думок в юридичній літературі, зокрема, що слід вважати підставою матеріальної відповідальності працівника — майнове трудове правопорушення чи дисциплінарний проступок; що розуміти під умовами матеріальної відповідальності працівника, а звідси, як їх слід правильно тлумачити? Означені та ряд інших проблем і викликають необхідність дослідження цих питань.

Метою цього дослідження є визначення сутності підстави й умов матеріальної відповідальності та проведення відмінностей між цими категоріями.

Слід насамперед наголосити, що при правотворенні (як законодавцем при підготовці та прийнятті законодавчих та інших нормативно-правових актів, так і науковцями при введенні в юридичний науковий обіг того чи іншого терміна, при розробці різних наукових

концепцій і теорій) не досліджується етимологічне мовне значення того чи іншого слова, що призводить при визначенні поняття того чи іншого терміна до великої розбіжності між мовним значенням того чи іншого поняття і його юридичним змістом, що є неприпустимим, за винятком категорій-фікцій (наприклад, юридична особа). Така сама ситуація спостерігається щодо наукового визначення змісту поняття підстави та умови відповідальності.

Підстава — це те головне, на чому базується, ґрунтується, основується що-небудь [1, 391]. Умова — має кілька значень для цього випадку і трактується як необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь; обставини, особливості реальної дійсності, за яких відбувається або здійснюється що-небудь; правила, вимоги, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь; сукупність даних, положення, що лежать в основі чого-небудь [2, 632–633].

У Словнику синонімів української мови читаємо: «Підстава=основа» [3, 90].

Умова, синонімом якої є термін «обставина» [3, 795], трактується як сукупність факторів, за яких що-небудь відбувається. Отже, підстава й умова етимологічно різні поняття та умова не є структурним елементом підстави.

Термін «підстава відповідальності» зазвичай вживається у двох значеннях: 1) на підставі чого особа несе відповідальність; 2) за що особа несе відповідальність. У першому випадку говорять про правову підставу юридичної відповідальності, у другому — йдеться про фактичну підставу відповідальності.

Підстава будь-якої відповідальності завжди закріплена в законах чи підзаконних актах. Але цього не досить для притягнення до відповідальності. Необхідно, щоб було вчинене конкретне протиправне винне діяння, тобто необхідна наявність фактичної підстави відповідальності.

Згідно із загальною теорією права підставою юридичної відповідальності є правопорушення. Як правильно зазначає С. Алексєєв, правопорушення є загальною і єдиною підставою для юридичної відповідальності [4, 188]. А оскільки сутність самого правопорушення складається із ряду елементів, то і юридична відповідальність настає за наявності складу правопорушення (суб'єкт, об'єкт правопорушення, об'єктивна та суб'єктивна сторони, останні містять ряд своїх елементів).

Більшість авторів визнає, що підставою юридичної відповідальності слугує склад правопорушення або, точніше, наявність у діянні особи складу правопорушення. «Наявність складу цивільного (і будь-якого іншого) правопорушення, — зазначав Г. Матвєєв, — загальна і, як правило, єдина підстава цивільно-правового (і будь-якого іншого) правопорушення. Іншими словами, склад правопорушення є тим юридичним фактом, що породжує правовідно-

сини між правопорушником і потерпілим та створює певні вимоги потерпілого щодо відшкодування шкоди, заподіяної протиправними діями» [5, 5].

Щоправда, на жаль, у подальшому автор під час аналізу окремих елементів правопорушення, зокрема причинного зв'язку між протиправною дією та шкодою, вини називає кожен із цих елементів підставою відповідальності [5, 174]. За такого підходу концепція автора втрачає свою логіку, оскільки, на його думку, підставою відповідальності є і склад правопорушення в цілому, і окремі елементи його складу.

Водночас слід зазначити, що поняття підстави і умови відповідальності часто ототожнюються як у законодавстві, так і в юридичній літературі, особливо представниками цивільного та трудового права. Так, шкода, її заподіяння особою, протиправність, вина особи в заподіянні шкоди названі у ст. 1166 Цивільного кодексу України як підстави відповідальності. Отже, згідно з цивільним законодавством існує кілька підстав, а не правопорушення як єдина підстава. Хоча фактично в цивільному законодавстві йдеться про елементи правопорушення, його склад. Я. Шевченко вважає, що підставою відповідальності в дійсності є склад цивільного правопорушення, а елементи його утворюють умови цивільної відповідальності [6, 39]. На мою думку, у такому випадку підстава як склад правопорушення ототожнюється з умовами відповідальності, хоча якщо ставити знак рівності між елементами правопорушення, які становлять підставу відповідальності, і умовами відповідальності, тобто розглядати як їх ідентичні поняття, то зникає необхідність в одному із цих понять, тобто треба тоді вести мову або про підставу відповідальності як сукупність елементів правопорушення, або про умови відповідальності. При цьому Я. Шевченко

стверджує, що при відсутності хоча б однієї з умов відповідальність не настає, незважаючи на безсумнівність порушення суб'єктивних прав особи [6, 40]. За такого підходу, а саме, якщо умови відповідальності розглядати як елементи, що становлять склад правопорушення, за відсутності хоча б однієї з умов відповідальності — елемента правопорушення, немає і самої підстави, тобто самого правопорушення, яке характеризується відповідним юридичним складом. Очевидно, що говорячи про умови юридичної відповідальності, які, на мою думку, існують поряд із підставою, тобто правопорушенням, треба вести мову не про елементи правопорушення і не ототожнювати ці поняття.

Немає єдності думок з приводу підстав та умов відповідальності, зокрема й матеріальної, також і в науці трудового права та у трудовому законодавстві.

Так, автори Науково-практичного коментаря (далі — Коментар) виокремлюють юридичні факти (протиправна поведінка працівника, пряма дійсна шкода, причинний зв'язок між протиправною поведінкою працівника і шкодою та вина працівника), які вони називають підставами матеріальної відповідальності [7, 571]. Отже, автори Коментаря підставою вважають не правопорушення в цілому, а розрізняють кілька підстав, відсутність яких виключає притягнення працівника до матеріальної відповідальності. Питання про умови матеріальної відповідальності та про відмінність між підставою та умовами матеріальної відповідальності авторами зовсім не розглядаються, хоча в ч. 2 ст. 130 КЗпП України йдеться саме про умови, які розглядаються в названому Коментарі як підстави.

Автори підручника «Трудове право Росії» виокремлюють підставу матеріальної відповідальності — невиконання чи неналежне виконання обов'язку працівника бережливо ставитися до

майна організації та роботодавця, якщо воно потягло заподіяння шкоди. Поряд із підставою автори виокремлюють і умови матеріальної відповідальності: наявність шкоди, вина заподіювача шкоди, протиправність його дії чи бездіяльності та причинний зв'язок між протиправним діянням і заподіяною шкодою [8, 237].

На трудове майнове правопорушення як підставу матеріальної відповідальності вказує і П. Ставицький, одночасно з підставою він виокремлює й умови матеріальної відповідальності чи елементи правопорушення: майнову шкоду, порушення у трудовому правовідношенні обов'язку, причинний зв'язок між порушеним обов'язком і майновою шкодою, вину [9, 77]. Таким чином, автор елементи підстави одночасно вважає умовами відповідальності. Умови відповідальності, підстава та її елементи — різні (як етимологічно, так і юридично) поняття. Тому, на мою думку, не можна ототожнювати умови матеріальної відповідальності й елементи підстави.

Якщо елементи підстави матеріальної відповідальності й умови матеріальної відповідальності розглядаються як ідентичні, то саме в такому сенсі немає необхідності вважати умови чимось іншим за підставу як сукупність елементів правопорушення. Але виникає питання, чи можна розглядати умови матеріальної відповідальності в іншому сенсі, в тому, який відповідає етимологічному значенню поняття «умова як сукупність факторів, за яких що-небудь відбувається». На мою думку, можна і потрібно.

В. Прокопенко підставою матеріальної відповідальності вважав не правопорушення в цілому, а лише пряму дійсну шкоду, тобто сам факт шкоди. На мою думку, це неправильно, оскільки шкода може бути як результатом правопорушення, так і наслідком дій чи явищ, які

не є правопорушенням. На думку В. Прокопенка, пряма дійсна шкода є саме підставою, що зумовлює перевірку умов можливості настання матеріальної відповідальності працівника. За наявності шкоди для настання матеріальної відповідальності необхідні ще три умови: протиправна поведінка працівника, причинний зв'язок між протиправною поведінкою працівника і результатом у вигляді шкоди, що настала, і вина працівника [10, 424]. Отже, крім підстави — шкоди, автор виокремлює ще три умови, але зазначена автором підстава є не підставою, а елементом підстави — трудового правопорушення, а умови, які він виокремлює, також є не умовами, а елементами підстави.

Керуючись змістом ст. 130 КЗпП України, Д. Карпенко також виокремлює підстави й умови матеріальної відповідальності. Так, на думку автора, саме у ч. 1 ст. 130 КЗпП України закріплені підстави матеріальної відповідальності: наявність заподіяної шкоди, порушення трудових обов'язків [11, 10]. У частині 2 цієї ж статті визначені умови матеріальної відповідальності і автор, аналізуючи цю статтю, до умов матеріальної відповідальності відносить: вину працівника в заподіянні шкоди, протиправність дій або бездіяльність, наявність причинного зв'язку між діями або бездіяльністю і заподіяною шкодою [11, 13]. На мою думку, таке визначення підстав і умов автором безпосередньо пов'язано з визначенням підстав і умов матеріальної відповідальності у ст. 130 КЗпП України. Питання ж полягає в тому, наскільки правильно визначив підстави й умови матеріальної відповідальності сам законодавець?

Стаття 130 КЗпП України має назву «Загальні підстави і умови матеріальної відповідальності працівників». Виходячи з назви статті, законодавець обумовлює два фактори притягнення до матеріальної відповідальності —

наявність підстав і умов, причому йдеться не про одну підставу, а про кілька підстав. Що ж відносить законодавець до підстав матеріальної відповідальності? Згідно із ч. 1 ст. 130 КЗпП України працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків. Керуючись змістом ч. 1 ст. 130 КЗпП України, підставами матеріальної відповідальності працівників є: а) шкода; б) порушення трудових обов'язків працівника; в) причинний зв'язок між шкодою і порушенням трудових обов'язків, оскільки в ч. 1 ст. 130 КЗпП України ясно визначено, що шкода повинна бути наслідком порушення трудових обов'язків. Доктринальне тлумачення цієї норми дає змогу говорити про виокремлення кількох підстав — як власне правопорушення (порушення трудових обов'язків), так і його елементів, правильніше елементів, які належать до об'єктивної сторони правопорушення — шкоди та причинного зв'язку.

У частині 2 ст. 130 КЗпП України названо умови покладення матеріальної відповідальності на працівника, серед них і такі, як протиправність дій та вина працівника, які насправді належать до елементів правопорушення, тобто є елементами підстави матеріальної відповідальності, а не умовами. Таким чином, поряд із підставою — порушенням трудових обов'язків законодавець виокремлює такі її окремі елементи, як шкода, причинний зв'язок, вина, протиправність, але одні з них (ч. 1 ст. 130 КЗпП України) необґрунтовано названі підставами, а інші теж неправомірно (ч. 2 ст. 130 КЗпП України) — умовами матеріальної відповідальності, хоча і ті, й інші є структурними елементами підстави як основи матеріальної відповідальності.

На відміну від чинного КЗпП України, ч. 2 ст. 403 проекту Трудового кодексу України виокремлює лише одну підставу матеріальної відповідальності. Підставою матеріальної відповідальності працівника є порушення працівником своїх трудових обов'язків, чим роботодавцеві спричинена пряма дійсна майнова шкода, якщо інше не встановлено Кодексом.

Проте серед умов матеріальної відповідальності знову ж таки названа вина, яка є елементом підстави, тобто правопорушення.

Провідні російські вчені, як правило, виокремлюють підставу притягнення працівника до матеріальної відповідальності — трудове правопорушення й умови матеріальної відповідальності: 1) протиправність поведінки суб'єкта; 2) вину суб'єкта в заподіянні шкоди; 3) наявність шкоди; 4) причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою і заподіянням шкоди [12, 542–544].

Зовсім інше тлумачення підстави та умов матеріальної відповідальності дає В. Лебедев, який виокремлює лише умови настання матеріальної відповідальності: 1) трудове правопорушення, тобто винну протиправну поведінку сторони трудового договору; 2) заподіяння шкоди майну сторони трудового договору; 3) вимогу потерпілої сторони відшкодувати заподіяну їй шкоду [13, 244–245]. Таким чином, підставу матеріальної відповідальності віднесено до умов матеріальної відповідальності, заподіяння шкоди як елемент об'єктивної сторони правопорушення як підстави також віднесено до умов. Таке трактування умов викликано скороченням (неповним) розумінням трудового правопорушення як винної протиправної поведінки особи.

Стаття 233 Трудового кодексу Російської Федерації, прийнятого Держав-

ною Думою 21 грудня 2001 р., схваленого Радою Федерації 26 грудня 2001 р. та введеного в дію Федеральним законом від 30 грудня 2001 р. № 197-ФЗ з наступними змінами, названа «Умови настання матеріальної відповідальності сторони трудового договору», хоча по суті йдеться про правопорушення, його склад як підставу матеріальної відповідальності. Так, матеріальна відповідальність сторони трудового договору настає за шкоду, заподіяну нею іншій стороні цього договору в результаті винної протиправної поведінки (дії чи бездіяльності), якщо інше не передбачено Кодексом та іншими федеральними законами.

У статті 400 Трудового кодексу Республіки Білорусь від 26 липня 1999 р. з наступними змінами і доповненнями виокремлено лише умови притягнення працівника до матеріальної відповідальності: 1) шкоду, заподіяну наймачеві при виконанні трудових обов'язків; 2) протиправність поведінки (дії чи бездіяльності) працівника; 3) прямий причинний зв'язок між протиправною поведінкою працівника і шкодою, що виникла у наймача; 4) вину працівника в заподіянні шкоди [14]. Таким чином, елементи складу майнового трудового правопорушення названі як умови відповідальності, в такому випадку відсутня сама підстава матеріальної відповідальності, оскільки умови і підстава різні за значенням поняття.

На нашу думку, причина такого неоднозначного праворозуміння криється в тому, що при правотворенні розробники законопроектів не досліджують етимологічне значення того чи іншого терміна і надають йому не власного юридичного значення. Це потім, як наслідок, викликає різне суперечливе доктринальне тлумачення тих чи інших юридичних термінів і неоднозначне їх тлумачення правозастосовними органами.

Підбиваючи деякі підсумки, можна стверджувати, що підставою матеріальної відповідальності є трудове правопорушення, тобто невиконання чи неналежне виконання стороною трудових відносин трудових обов'язків, яке спричинило заподіяння матеріальної шкоди іншій стороні трудового право-відношення, відповідальність за яку передбачена нормами трудового права.

Умови відповідальності й підстава та її елементи різні поняття як етимологічно, так і юридично, тому не можна ототожнювати умови матеріальної відповідальності й елементи підстави. Підставу матеріальної відповідальності як склад правопорушення не можна ототожнювати з умовами відповідальності.

Шкода, протиправність, вина, причинний зв'язок є елементами підстави, без цих елементів немає підстави, тобто самого трудового правопорушення. Умовами ж матеріальної відповідальності, виходячи із етимологічного поняття умов як сукупності факторів, за яких що-небудь відбувається, є обставини чи фактори, за яких уже здійснюється, реалізується сама матеріальна відповідальність за наявності підстави. До таких умов належать: дотримання порядку притягнення до неї, зокрема строків, правильне визначення розміру матеріальної відповідальності, вимога потерпілої сторони відшкодувати заподіяну їй шкоду.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Новий* тлумачний словник української мови : у 4 т. — К., 1998. — Т. 3.
2. *Новий* тлумачний словник української мови : у 4 т. — К., 1998. — Т. 4.
3. *Словник* синонімів української мови : в 2 т. — К., 1999–2000. — Т. 2.
4. *Алексеев С. С.* Общая теория права. — М., 1982. — Т. 2.
5. *Матвеев Г. К.* Основания гражданско-правовой ответственности. — М., 1972.
6. *Шевченко Я. Н.* Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних. — Киев, 1976.
7. *Стичинський Б. С., Зуб І. В., Ротань В. Г.* Науково-практичний коментар до законодавства України про працю. — К., 2000.
8. *Трудовое* право России : учеб. для вузов. — М., 1998.
9. *Ставицкий П. Р.* Проблемы материальной ответственности в советском трудовом праве. — Киев ; Одесса, 1982.
10. *Прокопенко В. І.* Трудове право України : підруч. — Х., 1998.
11. *Карпенко Д. О.* Правове регулювання матеріальної відповідальності в системі МВС України : навч. посіб. — К., 1998.
12. *Трудовое* право России : учеб. для вузов / под общ. ред. Е. Б. Хохлова, В. А. Сафонова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2009.
13. *Трудовое* право : учеб. / под ред. В. М. Лебедева. — М., 2011.
14. *Национальный* реестр правовых актов Республики Беларусь, 1999. — № 80; 2/70.

REFERENCES

1. *Novyi* tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy [New Explanatory Dictionary of Ukrainian Language], Kyiv, 1998, vol. 3.
2. *Novyi* tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy [New Explanatory Dictionary of Ukrainian Language], Kyiv, 1998, vol. 4.
3. *Slovnyk* synonimiv ukrainskoi movy [Dictionary of Synonyms of the Ukrainian Language], Kyiv, 1999–2000, vol. 2.
4. *Alekseev S. S.* Obshchaya teoriya prava [General Theory of Law], Moscow, 1982, vol. 2.
5. *Matveev G. K.* Osnovaniya grazhdansko-pravovoy otvetstvennosti [Foundations of Civil and Legal Liability], Moscow, 1972.
6. *Shevchenko Ya. N.* Pravovoe regulirovanie otvetstvennosti nesovershennoletnikh [Legal Regulation of Liability of Minors], Kiev, 1976.
7. *Stychynskiy B. S., Zub I. V., Rotan V. H.* Naukovo-praktychnyi komentar do zakonodavstva Ukrainy pro pratsiu [Scientific and Practical Commentary to Labour Legislation of Ukraine], Kyiv, 2000.
8. *Trudovoe* pravo Rossii [Labour Law in Russia], Moscow, 1998.
9. *Stavisskiy P. R.* Problemy materialnoy otvetstvennosti v sovetskom trudovom prave [Problems of Financial Liability in Soviet Labour Law], Kiev; Odessa, 1982.
10. *Prokopenko V. I.* Trudove pravo Ukrainy [Labour Law of Ukraine], Kharkiv, 1998.
11. *Karpenko D. O.* Pravove rehuliuвання materialnoi vidpovidalnosti v systemi MVS Ukrainy [Legal Regulation of Financial Liability in the System of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine], Kyiv, 1998.
12. *Trudovoe* pravo Rossii [Labour Law in Russia], Moscow, 2009.
13. *Trudovoe* pravo [Labour Law], Moscow, 2011.

14. Natsionalnyy reestr pravovoykh aktov Respubliki Belarus [National Register of Legal Acts in the Republic of Belarus], 1999, no. 80; 2/70.

Хуторян Н. М. Підстави та умови матеріальної відповідальності у трудовому праві

Анотація. У статті аналізується праворозуміння підстави та умов матеріальної відповідальності у трудовому праві, визначене в юридичній науці, а також підстави та умови матеріальної відповідальності, закріплені в чинному КЗпП України та сформульовані у проекті Трудового кодексу України. Здійснено порівняльний аналіз визначення підстав та умов цієї відповідальності у трудових кодексах країн близького зарубіжжя. Сформульовано авторське праворозуміння підстави та умов матеріальної відповідальності. У статті доведено, що умови відповідальності й підстава та її елементи різні поняття як етимологічно, так і юридично, тому не можна отожднювати умови матеріальної відповідальності й елементи підстави.

Шкода, протиправність, вина, причинний зв'язок є елементами підстави, без цих елементів немає підстави, тобто самого трудового правопорушення. Умовами ж матеріальної відповідальності є обставини чи фактори, за яких уже здійснюється, реалізується сама матеріальна відповідальність за наявності підстави. До таких умов належать: дотримання порядку притягнення до неї, зокрема строків, правильне визначення розміру матеріальної відповідальності, вимога потерпілої сторони відшкодувати заподіяну їй шкоду.

Ключові слова: підстава матеріальної відповідальності, умови матеріальної відповідальності, проект Трудового кодексу України, праворозуміння, трудове правопорушення.

Хуторян Н. Н. Основания и условия материальной ответственности в трудовом праве

Аннотация. В статье анализируется правопонимание основания и условий материальной ответственности в трудовом праве, которое определено юридической наукой, а также основания и условий материальной ответственности, которые закреплены в действующем КЗоТ Украины и сформулированы в проекте Трудового кодекса Украины. Проведен сравнительный анализ определения оснований и условий этой ответственности в трудовых кодексах стран ближнего зарубежья. Сформулировано авторское правопонимание основания и условий материальной ответственности.

В статье доказывається, что условия ответственности и основание (его элементы) различные понятия как этимологически, так и юридически, потому нельзя отождествлять условия материальной ответственности и элементы основания.

Вред, противоправность, вина, причинная связь являются элементами основания, без этих элементов нет основания, то есть самого трудового правонарушения. Условиями же материальной ответственности есть обстоятельства или факторы, при которых уже реализуется сама материальная ответственность при наличии основания. К таким условиям следует отнести: соблюдение порядка привлечения к ответственности, в частности сроков, правильное определение размера материальной ответственности, требование потерпевшей стороны возместить причиненный ей ущерб (вред).

Ключевые слова: основание материальной ответственности, условия материальной ответственности, проект Трудового кодекса Украины, правопонимание, трудовое правонарушение.

Khutorian N. Grounds and Conditions of Financial Liability in Labor Law

Annotation. This article covers the analysis of the legal understanding of grounds and conditions of financial liability in labor law, defined in the legal science, as well as the grounds and conditions of financial liability embodied in the current Labor Code of Ukraine and formulated in the draft Labor Code of Ukraine. The author made a comparative analysis of the definition of the grounds and conditions of this responsibility in the labor codes of neighboring countries. The author's understanding of grounds and conditions of liability is formulated. In the article it is proved that the conditions of responsibility, reason and its elements of different concepts, both etymologically and legally, so you can not equate the terms of liability and elements of the base.

Unlawfulness, harm, guilt, causation are the elements of reason, without these items have no grounds, i.e. the labor offences. The terms of the same material liability are the circumstances or factors, which are already carried out (is) the material responsible for the presence of the base. These conditions include: compliance with the procedure of bringing to it, including the timing, the correct definition of the size of the financial responsibility requirement to compensate the injured party caused her harm.

Key words: basis of financial liability, conditions of financial liability, draft Labor Code, labor violations, legal understanding, labor offence.

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

В. СЕМЧИК

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
академік НАПрН України,
головний науковий співробітник
відділу проблем аграрного, земельного
та екологічного права
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України),
заслужений діяч науки і техніки України*

До 1991 р. у СРСР, до складу якого входила й Україна, існувала законодавча система, яка в аграрній сфері забезпечувала аграрну політику радянської держави, функціонування колгоспно-радгоспного устрою сільськогосподарства і потрібну кількість державних органів, що відповідали за впровадження і реалізацію державної політики, індустріалізацію країни, розвиток військово-промислового комплексу, соціально-економічний розвиток країни. Радянський Союз, будучи на той час відсталою країною, у 30-х роках ХХ ст. запровадив колективізацію сільськогосподарства. Земля була відібрана у селян і як державна власність передана у постійне користування колгоспам, радгоспам, іншим державним і громадським організаціям і в невеликій кількості — селянам для ведення колгоспного двору.

Занедбане державою село у 30–35-х роках призвело до злиднів і Голодомору. Після закінчення Великої Вітчизняної війни з 1945 р. завдяки надзвичайній і невтомній праці селян на державній землі село поступово почало відроджуватися і розвиватися. На III Всесоюзному з'їзді колгоспників у 1969 р. було затверджено Примірний Статут кол-

госпу (далі — Статут), який був правовою формою регулювання колгоспних відносин. Решта відносин у сільському господарстві регулювалася партією та урядом. Згідно зі Статутом відібрані у селян земля і майно були зараховані до колгоспних фондів [1]. Пайові фонди колгоспників Статутом не передбачалися. Таким чином, колгоспники були відчужені від майна колгоспів, вони фактично втратили статус власника колгоспної власності. Держава взяла курс на монопольне формування єдиної загальнонародної власності. З метою подальшого усунування колгоспної і державної власності були реалізовані заходи щодо міжгосподарської (міжколгоспної) кооперації та агропромислової інтеграції. Відповідно до Статуту 14 квітня 1977 р. Рада Міністрів СРСР затвердила загальне Положення про міжгосподарські підприємства [2]. На підставі Загального положення Радою Міністрів УРСР були затверджені республіканські положення про міжгосподарські підприємства (організації) з окремих галузей сільськогосподарства [3].

7 грудня 1978 р. Рада Міністрів СРСР затвердила Положення про виробниче об'єднання у сільському

господарстві. Названими нормативними актами була запроваджена політика агропромислової інтеграції, яка започаткувала об'єднання державної і колгоспної власності і сприяла утворенню єдиної державної (загальнонаціональної) власності шляхом утворення виробничих об'єднань (далі — ВО), до складу яких входили радгоспи, колгоспи та інші кооперативні підприємства з єдиним органом управління. До числа спільних ознак міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції відносилося і ведення сільського господарства.

Аграрна політика в той час розглядається як упорядкована діяльність державних органів, що визначають мету, форми і функції загальнодержавної політики у сфері сільського господарства, реалізацію політико-правових, економічних, організаційних і фінансових заходів щодо забезпечення національних інтересів і безпеки держави в цілому, нехтуючи правами селян та інших суб'єктів господарювання.

Правознавці дотримувалися думки, що економічну модель суспільних відносин в аграрній сфері мають створити й обґрунтувати економісти, а правознавці повинні накласти на таку економічну модель правову оболонку і створити систему правового забезпечення здійснення політичних, економічних концепцій та відповідних завдань новими державно-приватними формами господарювання.

Розвиток виробничо-господарських зв'язків в останні роки перед розпадом СРСР був спрямований на посилення міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції, зокрема на поєднання спільного використання колгоспами, радгоспами, іншими підприємствами та організаціями агропромислового комплексу (далі — АПК) матеріальних ресурсів

на виконання продовольчої програми, в основі якої АПК розглядався як єдиний інтегрований об'єкт управління, планування, фінансування, матеріально-технічного постачання, виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції, провідна роль якого належала державі.

Виробничо-господарські відносини всіх суб'єктів господарювання, заснованих на державній і колгоспно-кооперативній власності, склалися у сфері міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції на основі спільної діяльності, господарських договорів, бюджетного фінансування, вилучення і використання частки прибутків державних підприємств, прибуткового податку з колгоспів, коштів централізованих фондів системи Держагропрому СРСР, субсидій і дотацій, інших форм економічного стимулювання. Підсумовуючи, можна зробити висновок, що для підвищення ефективності агропромислової інтеграції потрібно було підвищувати роль права в регулюванні виробничо-господарських зв'язків в АПК, забезпечувати розширення господарських прав міжгосподарських підприємств, виробничих об'єднань, різних форм власності, вдосконалення договірних відносин, використання нових форм господарювання, адміністративних методів управління, притаманних учасникам агропромислової інтеграції.

Аграрна політика після проголошення незалежності України була визначена в Основах національної економічної політики України (далі — Основи), схвалених Постановою Верховної Ради України від 24 березня 1992 р. Основи передбачали проведення аграрної реформи, яка мала бути узгоджена із заходами щодо роздержавлення аграрної економіки і приватизації державного майна та землі, демонополізації виробництва. На жаль,

політична воля держави була спрямована не на поєднання інтересів держави і селянина, а на руйнацію організаційних форм господарювання. Ще в 1991 р. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України через Президію НАН України направив до Ради Міністрів України подання, в якому обґрунтував недоцільність прийняття Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство», і пропонував прийняти Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію», яким пропонувалося не ліквідувати колгоспи, а реформувати їх у сільськогосподарські кооперативи, побудувавши на міжнародних кооперативних принципах. Держава пішла іншим шляхом. Колгоспи були перетворені в колективні сільськогосподарські підприємства (далі — КСП), які виявилися неефективними. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» було прийнято лише в 1997 р., але час для відновлення кооперації було згаяно. КСП, не забезпечивши ефективності, почали розпадатися. У разі припинення діяльності об'єднань ВО зобов'язане повернути господарствам-учасникам, які вибувають з його складу, пай (частку) у спільному майні; право на прибуток, який повністю належить господарствам-учасникам і використовується в порядку та на цілі, що визначаються зборами уповноважених представників; право на управління діяльністю ВО та брати участь у вирішенні всіх питань його виробничо-господарської діяльності в порядку, встановленому статутом ВО чи договором [4, 116–117].

Важливе місце у сфері міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції займав фактор управління у міжгосподарських підприємствах та об'єднаннях. Перший із них — це збереження господарської самостій-

ності колгоспів, радгоспів, інших підприємств та організацій, що входять до складу міжгосподарських підприємств і об'єднань, демократичний централізм в організації управління виробничою діяльністю міжгосподарських підприємств та об'єднань. Зокрема, наявності права виступати самостійним суб'єктом права у внутрішньогосподарських відносинах і надання права виступати самостійним суб'єктом права у зовнішніх відносинах.

До важливих організаційно-правових умов створення міжгосподарських (міжколгоспних) підприємств (далі — МГП) у сільському господарстві відноситься внесення пайових часток майна кожним підприємством у спільну колективну власність створеного підприємства, яке визнається юридичною особою. Управління МГП здійснюється загальними зборами уповноважених представників господарств-учасників за принципом: одне підприємство — один уповноважений представник та один голос. Його засновником можуть бути як колгоспи, так і радгоспи та інші державні і господарські сільськогосподарські організації. При цьому кожний член МГП зберігає господарську самостійність, має власний баланс і право бути членом.

Визнання МГП юридичною особою означає, що воно має відособлене майно і могло від свого імені набувати майнові та немайнові права і нести обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді, тобто набуває статусу цивільної правоздатності.

Більш високим ступенем усупільнення господарської діяльності колгоспів, радгоспів визначалася взаємодопомога між виробниками; здійснення виробничо-господарської діяльності на засадах госпрозрахунку; визначення прав та обов'язків, пов'язаних зі спільною діяльністю; моральна і матеріальна заінтересованість працівників у резуль-

татах суспільного виробництва; оплата праці відповідно до її кількості і якості; наявність самостійного балансу і прав юридичної особи [5, 23–24].

До важливих умов створення міжгосподарського підприємства відноситься об'єднання частки (пая) фінансових і матеріально-технічних ресурсів господарств-учасників, що кооперуються, і створення за рахунок об'єднаної частки спільного майна, а також його правовий режим [6, 68–69, 74].

Вступаючи до числа господарств-учасників виробничого об'єднання, колгоспи, радгоспи та інші підприємства та організації набували такі права: право власності (колгоспи та інші кооперативні і громадські організації) чи право оперативного управління (радгоспи та інші державні підприємства) майном міжгосподарського підприємства відповідно до їх пайової участі. При цьому праву власності (чи праву оперативного управління) господарств-учасників кореспондувала частка результатів господарської діяльності, доходів.

Відповідно до ст. 36 Конституції України громадяни України в умовах незалежності мають право на свободу об'єднання у громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Правовий статус громадських організацій регулюється Законом України «Про об'єднання громадян». У цьому Законі зазначено, що він не поширюється на кооперативи, які є також однією з форм громадських організацій. Це обумовлено тим, що діяльність кооперативів регулюється іншими спеціальними законами: «Про споживчу кооперацію» (1992 р.) [7], «Про сільськогосподарську кооперацію» (1997 р.) [8], «Про кредитні спілки» (2001 р.), «Про кооперацію» (2001 р.). Це означає, що держава

повинна проявляти турботу про розвиток і раціональне використання кооперативних форм діяльності для забезпечення споживчих потреб населення, що зростають, а також продукції виробничо-технічного призначення, житлі, роботах, послугах. Виходячи з обставин, в яких опинилась Україна, а також з урахуванням стратегічних завдань її становлення як держави, аграрна політика, що почала формуватися, покликана виконати декілька винятково важливих функцій, які є обов'язковими. Найважливішими серед них є: політична, що повинна відігравати винятково важливу роль у побудові нового суспільно-політичного ладу, визначеного Конституцією України; економічна, яка передбачає впровадження ринкових відносин; соціально-економічна; військово-оборонна; соціальна; макроекономічна; техніко-технологічна; соціально-психологічна; економічна; кадрово-управлінська; нормативно-правова, яка покликана шляхом правового регулювання забезпечити реалізацію перерахованих та інших функцій [9, 10–12].

Після проголошення незалежності держава мала намір вжити низку правових заходів для розвитку сільського господарства, його реформування і підтримки різних форм власності і господарювання. На виконання цих заходів було прийнято низку законів, зокрема: «Про колективне сільськогосподарське підприємство» (1992 р.) [10], «Про селянське (фермерське) господарство» (1991 р.) [11], «Про внесення змін і доповнень до Земельного кодексу Української РСР» (1992 р.) [12], Декрет Кабінету Міністрів України від 17 травня 1993 р. «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» [13]. Основною метою цих завдань було: руйнація колгоспного ладу, створення приватних форм господарювання, переведення

сільського господарства на ринкові відносини. Реалізація цих та інших законів простежувалася у процесі аграрної політики та аграрних реформ.

Основи державної політики у бюджетній, кредитній, цільовій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення врегульовані Законом України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» [14] з наступними змінами і доповненнями. Законом передбачено низку заходів щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників, серед яких створення Аграрного фонду, Аграрної біржі, Фонду аграрних страхових субсидій, впровадження режиму державних заставних закупівель, надання дотацій у тваринництві та ін.

Реформування аграрної сфери проходило повільно та неефективно. В Україні спостерігався різкий спад сільськогосподарського виробництва. Порівняно з 1990 р. у 1996 р. зменшено виробництво зерна на 58 %, цукру і м'яса — на 60 %, молока — на 76 %. Зі збитками закінчили 1996 р. 6,6 тис. підприємств аграрного сектора, або 54 % їх загальної кількості. Для поліпшення становища Верховна Рада України 17 червня 1994 р. прийняла Постанову «Про подолання кризового стану в агропромисловому комплексі». Подальший розвиток аграрної реформи пов'язувався з удосконаленням земельного законодавства і паюванням земель колективних сільськогосподарських підприємств, встановлених указами Президента України від 10 листопада 1994 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» [15] і від 8 серп-

ня 1995 р. «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» [16].

Проте ні проведені аграрні реформи, ні паювання майна і земель колгоспів і колективних сільськогосподарських підприємств, ні створення селянських і фермерських господарств, ні вирішення соціальних питань у сільській місцевості не забезпечили принципів рівноправності селян та інших учасників реформування, ні справедливості розподільчих процесів, ні задоволення їх прав та економічних інтересів, ні підвищення ефективності господарювання.

Досвід підтвердив, що в умовах реформування, роздержавлення та приватизації однією з причин кризових явищ в АПК стало значне зменшення у сільськогосподарських товаровиробників матеріальних ресурсів, коштів, основних фондів та обігових засобів. В особливо скрутному становищі опинилися нові форми господарювання: фермерські господарства, особисті селянські господарства, власники земельних паїв. Отримавши земельні наділи, вони залишилися наодинці у вирішенні питань придбання матеріально-технічних засобів. Відсутність інвестицій, коштів, неможливість отримати необтяжливі кредити не давали їм змоги закупити відповідну сільгосптехніку, добрива, засоби хімічного захисту рослин, паливно-мастильні матеріали, збудувати приміщення для тварин; більшість фермерів і селян-пайовиків не могли зводити кінці з кінцями. Саме з цих причин кількість селянських (фермерських) господарств, які виникли у 1952–1956 рр., почала зменшуватися і в перші роки другого тисячоліття зупинилася на позначці 3,6 тис. господарств.

17 липня 1997 р. було прийнято Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» [8]. Згідно з ним

селяни отримали можливість згуртуватися в обслуговуючі кооперативи, об'єднувати кошти та зусилля для спільного сільськогосподарського виробництва, але час було згаяно. Нині процес об'єднання фермерів і селян у кооперативи гальмується, оскільки особисті селянські господарства вже передали земельні паї кмітливим фермерам у довгострокову оренду.

Не сприяв розвитку кооперації й Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» [17]. Кількість сільськогосподарських підприємств, заснованих на колективній, у тому числі на кооперативній власності, продовжувало зменшуватися. Незважаючи на те, що Земельний кодекс України забороняє переведення земель сільськогосподарського призначення в інші категорії земель, цей принцип на практиці не виконується. Багато земель сільськогосподарського призначення під різним приводом вилучається із цієї категорії і переводиться у землі населених пунктів, а потім — продається за спекулятивними цінами іншим особам. Внаслідок цього кількість земель сільськогосподарського призначення зменшується.

Законом України від 10 липня 2003 р. «Про кооперацію» встановлено, що в кооперативі, крім пайового фонду зі вступних внесків і відрахувань від доходу формується неподільний фонд [18]. Принциповою ознакою цього фонду є те, що в разі ліквідації кооперативу кошти його членам не повертаються, а за рішенням загальних зборів передаються іншим кооперативам і використовуються на розвиток кооперації в цілому.

20 листопада 2012 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про сільськогосподарську кооперацію”» [19], яким вдо-

сконалюється правове регулювання сільськогосподарських обслуговуючих та виробничих кооперативів. У Законі більш чітко визначені особливості господарської діяльності сільськогосподарських обслуговуючих і виробничих кооперативів, права власності кооперативу, питання діяльності кооперативних об'єднань, взаємовідносин держави і кооперації, державної підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, підтверджено, що право власності на землю та право користування земельною ділянкою кооперативу набувається сільськогосподарським кооперативом відповідно до Земельного кодексу України.

Лише в останні роки аграрно-економічне становище України стало поліпшуватися. Так, у 2013 р. порівняно з 2012 р. індекс сільськогосподарського виробництва становив 113,7 %. Індекс обсягу виробництва продукції рослинництва — 118,1 %. Загальний валовий збір зернових і зернобобових культур — 630 млн т, а їх середня урожайність — 39,9 ц із гектара. Індекс обсягу виробництва продукції тваринництва порівняно з 2012 р. становив 104,8 %.

Проте держава не забезпечила зменшення у країні рівня безробіття, у тому числі в аграрній сфері. Так, у сільській місцевості рівень зареєстрованого безробіття зріс на 0,6 п. п. і становив 2,5 % працездатного населення працездатного віку [20].

Важливо зробити висновок, що подальше вдосконалення аграрної політики в Україні можливе шляхом здійснення публічно-приватного партнерства. Це нова форма спільного господарювання у сільському господарстві державних, комунальних, кооперативних і приватних товаровиробників.

Порядок здійснення публічно-приватного партнерства в аграрній сфері можна було врегулювати спеціальним законом «Про публічно-приватне партнерство в сільському господарстві», поклавши в його основу Закон України від 1 липня 2010 р. «Про державно-приватне партнерство» [21].

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Собрание постановлений правительства СССР*. — 1969. — № 26. — Ст. 150.
2. *Собрание постановлений правительства СССР*. — 1977. — № 13. — Ст. 80.
3. *Собрание постановлений правительства УРСР*. — 1977. — № 12. — Ст. 116.
4. *Беляева З. С.* Право и межхозяйственная кооперация. — М., 1980.
5. *Сторожев Н. В.* Правовое положение колхоза на современном этапе (внутрихозяйственные аспекты). — Минск, 1975.
6. *Мозолин В. П.* Право собственности на имущество межколхозных предприятий и организаций. — М., 1963.
7. *Про споживчу кооперацію* : Закон України від 10 квітня 1992 р. № 2265-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 30. — Ст. 414.
8. *Про сільськогосподарську кооперацію* : Закон України від 17 липня 1997 р. № 469/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 39. — Ст. 261.
9. *Сучасна аграрна політика України: проблеми встановлення* / за ред. Г. Т. Саблука, В. В. Юрчишина. — К., 1996.
10. *Про колективне сільськогосподарське підприємство* : Закон України від 14 лютого 1992 р. № 2114-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 20. — Ст. 272.
11. *Про селянське (фермерське) господарство* : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2009-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 14. — Ст. 186.
12. *Про внесення змін і доповнень до Земельного кодексу Української РСР* : Закон України від 13 березня 1992 р. № 2196-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 25. — Ст. 354.
13. *Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі* : Декрет Кабінету Міністрів України від 17 травня 1993 р. № 51-93 // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 27. — Ст. 293.
14. *Про державну підтримку сільського господарства України* : Закон України від 24 червня 2004 р. № 1877-ІV // Урядовий кур'єр. — 2004. — № 184. — 29 верес.
15. *Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва* : Указ Президента України від 10 листопада 1994 р. № 666/94 // Збірник Указів Президента України. — 1994. — № 4.
16. *Про порядок паювання земель, переданих у власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям* : Указ Президента України від 8 серпня 1995 р. № 720/95 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/720/95>.
17. *Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки* : Указ Президент України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 // Урядовий кур'єр. — 1999. — 8 груд.
18. *Про кооперацію* : Закон України від 10 липня 2003 р. № 1087-ІV // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 5. — Ст. 35.
19. *Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»* : Закон України від 20 листопада 2012 р. № 5495-VI // Юридичний вісник України. — 2013. — № 4. — 20 січ. — 11 лют.
20. *Соціально-економічне становище України за 2013 р.* // Урядовий кур'єр. — 2014. — № 14. — 30 січ.
21. *Про державно-приватне партнерство* : Закон України від 1 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 40. — Ст. 524.

REFERENCES

1. *Sobranie postanovleniy pravitelstva SSSR* [Collection of USSR Governmental Regulations], 1969, no. 26, Article 150.
2. *Sobranie postanovleniy pravitelstva SSSR* [Collection of USSR Governmental Regulations], 1977, no. 13, Article 80.
3. *Sobranie postanovleniy pravitelstva URSR* [Collection of Ukrainian Soviet Socialist Republic Governmental Regulations], 1977, no. 12, Article 116.
4. *Belyaeva Z. S.* Pravo i mezkhkozyaystvennaya koopetsiya [Law and Interfarm Cooperation], Moscow, 1980, pp. 116–117.
5. *Storozhev N. V.* Pravovoe polozhenie kolkhoza na sovremennom etape (vnutrikhozyaystvennye aspekty) [Legal Position of a Collective Farm at the Present Stage (Interfarm Aspects)], Minsk, 1975.

6. Mozolin V. P. Pravo sobstvennosti na imushchestvo mezhkolkhoznykh predpriyatiy i organizatsiy [Property Rights to Property of Interfarm Enterprises and Organizations], Moscow, 1963.
7. Pro spozhyvchu kooperatsiiu: Zakon Ukrainy vid 10 kvitnia 1992 r. no. 2265-XII [On Consumer Cooperation: Law of Ukraine Dated 10 April 1992 no. 2265-XII], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1992, no. 30, Article 414.
8. Pro silskohospodarsku kooperatsiiu: Zakon Ukrainy vid 17 lypnia 1997 r. no. 469/97-VR [On Agricultural Cooperation: Law of Ukraine Dated 17 July 1997 no. 469/97-VR], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1997, no. 39, Article 261.
9. Suchasna aharna polityka Ukrainy: problemy vstanovlennia [Modern Agricultural Policy of Ukraine: Development Problems], Kyiv, 1996.
10. Pro kolektyvne silskohospodarske pidpriemstvo: Zakon Ukrainy vid 14 liutoho 1992 r. no. 2114-XII [On Collective Agricultural Enterprises: Law of Ukraine Dated 14 February 1992 no. 2114-XII], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1992, no. 20, Article 272.
11. Pro selianske (farmerske) gospodarstvo: Zakon Ukrainy vid 20 hrudnia 1991 r. no. 2009-XII [On Farm Enterprise: Law of Ukraine Dated 20 December 1991 no. 2009-XII], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1992, no. 14, Article 186.
12. Pro vnesennia zmin i dopovnen do Zemelnoho kodeksu Ukrainiskoi RSR: Zakon Ukrainy vid 13 bereznia 1992 r. no. 2196-XII [On Amendments to Land Code of Ukrainian SSR: Law of Ukraine Dated 13 March 1992 no. 2196-XII], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1992, no. 25, Article 354.
13. Pro osoblyvosti pryvatyzatsii maina v ahropromyslovomu kompleksi: Dekret Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17 travnia 1993 r. no. 51-93 [On Peculiarities of Property Privatization in Agroindustrial Complex: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine Dated 17 May 1993 no. 51-93], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1993, no. 27, Article 293.
14. Pro derzhavnu pidtryмку silskoho gospodarstva Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 24 chervnia 2004 r. no. 1877-IV [On State Support of Ukraine's Agricultural Sector: Law of Ukraine Dated 24 June 2004 no. 1877-IV], *Uriadovyi kurier*, 2004, no. 184, 29 veres.
15. Pro nevidkladni zakhody shchodo pryskorennia zemelnoi reformy u sferi silskohospodarskoho vyrobnytstva: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 10 lystopada 1994 r. no. 666/94 [On Urgent Measures to Accelerate Land Reform in the Sphere of Agricultural Production: Decree of the President of Ukraine Dated 10 November 1994 no. 666/94], *Zbirnyk Ukaziv Prezydenta Ukrainy*, 1994, no. 4.
16. Pro poriadok paiuvannia zemel, peredanykh u vlasnist silskohospodarskym pidpriemstvam i orhanizatsiiam: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 8 serpnia 1995 r. no. 720/95 [On the Procedure of Sharing the Land Given into Collective Ownership of Agricultural Enterprises and Organizations: Decree of the President of Ukraine Dated 8 August 1995 no. 720/95]. Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/720/95>.
17. Pro nevidkladni zakhody shchodo pryskorennia reformuvannia aharnoho sektora ekonomiky: Ukaz Prezydent Ukrainy vid 3 hrudnia 1999 r. no. 1529/99 [On Immediate Measures to Accelerate the Reforms in the Agricultural Sector: Decree of the President of Ukraine Dated 3 December 1999 no. 1529/99], *Uriadovyi kurier*, 1999, 8 hrud.
18. Pro kooperatsiiu: Zakon Ukrainy vid 10 lypnia 2003 r. no. 1087-IV [On Cooperation: Law of Ukraine Dated 10 July 2003 no. 1087-IV], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2004, no. 5, Article 35.
19. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro silskohospodarsku kooperatsiiu»: Zakon Ukrainy vid 20 lystopada 2012 r. [On Amendments to Law of Ukraine «On Agricultural Cooperation»: Law of Ukraine Dated 20 November 2012], *Yurydychnyi visnyk Ukrainy*, 2013, no. 4, 20 sich. — 11 liut.
20. Sotsialno-ekonomichne stanovyshche Ukrainy za 2013 r. [Social and Economic Position in 2013], *Uriadovyi kurier*, 2014, no. 14, 30 sich.
21. Pro derzhavno-pryvatne partnerstvo: Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2010 r. [On State and Private Partnership: Law of Ukraine Dated 1 July 2010], *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2010, no. 40, Article 524.

Семчик В. І. Правові проблеми аграрної політики України

Анотація. У статті розглянуто правові проблеми аграрної політики України. Зазначено, що економічну модель суспільних відносин в аграрній сфері мають створювати й обґрунтовувати економісти, а правознавці повинні накласти на таку економічну модель правову оболонку і створити систему правового забезпечення здійснення політичних, економічних концепцій і відповідних завдань новими державно-правовими формами господарювання. Зроблено висновок, що подальше вдосконалення аграрної політики в Україні можливе шляхом здійснення публічно-приватного партнерства. Це нова форма спільного господарювання в сільському господарстві державних, комунальних, кооперативних і приватних товаровиробників.

Ключові слова: економічна політика, аграрна сфера, аграрна реформа, форми господарювання.

Семчик В. И. Правовые проблемы аграрной политики Украины

Аннотация. В статье рассмотрены правовые проблемы аграрной политики Украины. Отмечено, что экономическую модель общественных отношений в аграрной сфере должны создавать и обосновывать экономисты, а правоведаы должны наложить на такую экономическую модель правовую оболочку и создать систему правового обеспечения осуществления политических, экономических концепций и соответствующих задач новыми государственно-правовыми формами хозяйствования. Сделан вывод, что дальнейшее совершенствование аграрной политики в Украине возможно путем осуществления публично-частного партнерства. Это новая форма совместного хозяйствования в сельском хозяйстве государственных, коммунальных, кооперативных и частных товаропроизводителей.

Ключевые слова: экономическая политика, аграрная сфера, аграрная реформа, формы хозяйствования.

Semchuk V. Legal Problems of Agrarian Policy of Ukraine

Annotation. The article deals with the legal problems of agrarian policy of Ukraine. It is indicated that the economic model of social relations in the agricultural sector should create and justify economists and jurists should apply on an economic model of legal shell and create a system of legal support of political, economic concepts and related tasks with new state and legal forms. Further improvement of agricultural policy in Ukraine is possible through public-private partnerships. This is a new form of joint management in agriculture, government, public, cooperative and private producers. The basis of such a partnership can make public or communal or cooperative farms, which contracted as state or municipal enterprises and individuals.

Key words: economic policy, agriculture, agrarian reform, forms of management.

ОБ'ЄКТИ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

П. КУЛИНИЧ

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу проблем аграрного,
земельного та екологічного права
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

Проблема об'єкта земельних правовідносин, незважаючи на її важливість для системи земельного права як галузі правової системи України, є однією з недостатньо досліджених у земельно-правовій науці. Недослідженість цієї проблеми негативно позначилася й на законодавчому визначенні об'єктів відносин, які регулюються нормами земельного законодавства. Так, у ч. 3 ст. 1 Земельного кодексу України [1] встановлено, що об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї). Водночас аналіз інших статей цього Кодексу свідчить, що він визнає й інші об'єкти, які складаються щодо землі.

У цивілістичній літературі зазначається, що суб'єкт і об'єкт являють собою активне і пасивне начала у праві [2, 64]. Отже, цивільне право відводить об'єктам правовідносин пасивну роль, що, очевидно, є прийнятним для галузі права, основним завданням якої є створення сприятливих умов для здійснення цивільних прав саме суб'єктами цивільних правовідносин та їх захист. Водночас така роль об'єкта не відповідає завданням земельного права як галузі, покликаної забезпечи-

ти перш за все охорону і раціональне використання земель. Ще в 20-х роках ХХ ст. один із корифеїв науки земельного права — І. Євтихiev — зазначав, що «для земельного права характерний не спосіб правового регулювання (договірний чи односторонній) і не суб'єкти правових відносин, а той речовий об'єкт — земля, призначенням якого є максимальне виробництво продуктів» [3, 28].

Проте тривалий час науку земельного права цілком задовольняло сформоване у радянські часи концептуальне положення, згідно з яким «об'єктом земельних відносин... є тільки земля як об'єкт виключної власності на землю...» [4, 85]. Адже виключним власником землі була держава. Громадяни і юридичні особи використовували землю на праві користування, яке вважалося похідним від права виключної власності держави на землю. Відповідно, інститут права виключної власності держави на землю домінував над інститутом права постійного користування земельними ділянками.

У період формування ринкової системи прав на землю та інститутів ринку земель, що відбулося у нашій країні в результаті проведення в 90-х роках

XX ст. земельної реформи та прийняття 25 жовтня 2001 р. Земельного кодексу України, основний акцент у розвитку земельного законодавства був зроблений на пошуку адекватних ринку способів правового регулювання земельних відносин, формуванні системи суб'єктів цих відносин та кореспондуючої їм системи прав на землю. Відповідно, всі зусилля вітчизняної земельно-правової науки були сконцентровані головним чином на дослідженні цієї проблематики.

Однак на сучасному етапі одним із найголовніших завдань науки земельного права, на нашу думку, має стати дослідження землі як об'єкта земельних відносин із тим, щоб запропонувати правотворчій та правозастосовній практиці ефективні правові механізми реалізації всіх функцій землі в їх єдності та взаємозв'язку.

Проблема об'єкта земельних правовідносин потребує перш за все концептуалізації, що включає дослідження і визначення понятійного апарату та формулювання теоретичних засад функціонування об'єкта в системі земельних правовідносин.

У правознавстві, як зазначає С. Вабіщевич, яким би началом не керувався той чи інший автор, у кінцевому підсумку різного роду блага називаються та, відповідно, вивчаються як безпосередній або опосередкований об'єкт [2, 65]. Він вважає, що «аналогічно до того, як “суб'єкти права”, “суб'єкти правовідносин”, “суб'єкти прав та обов'язків” є учасниками реальних відносин, “об'єкти права”, “об'єкти правовідносин”, “об'єкти прав та обов'язків” належать до сфери реальної дійсності. У правовій сфері немає власне суб'єкта чи об'єкта, є їх правова характеристика — правове становище або, власне, правовий режим» [2, 67]. Очевидно, саме тому предмети і явища зовнішнього світу

як носії юридично значимих властивостей, відмінних від значення юридичних станів та фактів, стали іменуватися усталеним терміном «об'єкт» [5, 40–42].

Важливу рису правової сутності об'єкта права та відповідних правових відносин виокремив ще Г. Шершеневич. Він писав, що «в об'єкті права схрещуються інтереси уповноваженого і зобов'язаного суб'єктів, а юридичне відношення є відношенням вимушено розмежованих інтересів. Об'єкт права слід шукати у благах, що забезпечуються правом як цілі, а не у встановленій поведінці як засобі. З цього боку слід визнати правильним визначення об'єкта права як всього того, що слугує засобом здійснення розмежованих правом інтересів» [6, 570–590]. Отже, об'єкт права відображає різні, іноді діаметрально протилежні за своїм характером інтереси суб'єктів відповідного права. Відповідно, поглиблене вивчення об'єкта права розкриває нові можливості для виявлення й ідентифікації інтересів таких суб'єктів та формування шляхів їх збалансування і задоволення правовими засобами.

На нашу думку, землі як фізичній основі системи об'єктів земельних правовідносин притаманні такі властивості, як множинність елементів цієї системи, структурованість, цілісність, взаємодія елементів цієї системи між собою та з елементами довкілля, розвиток системи, неоднорідне правове закріплення (регламентація) її елементів. Деякі елементи системи розвиваються більш активно, деякі — повільно. Водночас із розвитком земельного законодавства України кількість елементів системи об'єктів земельних правовідносин зростає, а зв'язки між ними з часом стають більш складними.

Історія земельного права свідчить, що при його зародженні основними об'єктами земельних правовідносин

були земля і земельна ділянка. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону земель» [7] земля являє собою поверхню суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею. А у ст. 79 цього ж Кодексу встановлено, що земельна ділянка — це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. Саме ці об'єкти є найбільш поширеними у нормах цієї галузі права і в даний час.

Слід зазначити, що земля і земельна ділянка були предметом дослідження й у цивілістичній літературі. Так, О. Котарева, вказуючи на неідентичність понять «земельна ділянка» і «земля» в цивільних правовідносинах, доводить, що поняття «земля», на відміну від поняття «земельна ділянка», в сучасному російському праві не наділяється якими-небудь індивідуалізуючими характеристиками [8, 6]. Очевидно, такий висновок зроблений у зв'язку з тим, що у світлі концепції про пасивну роль об'єкта цивільне право висуває більш спрощені вимоги до фіксації об'єктів правовідносин, ніж земельне право.

На нашу думку, будь-який об'єкт земельних правовідносин, починаючи від земельної ділянки і завершуючи землею, наділений індивідуалізуючими юридично значимими характеристиками, що, власне, й проявляється у виникненні правовідносин із відповідними об'єктами. Інша справа, що характер індивідуалізації цих об'єктів є різним.

Водночас виникає запитання про те, чи може бути земельна ділянка об'єктом цивільних прав як складового елемента цивільного правовідношення. Відповідь на це запитання містить Земельний кодекс України, причому вона є позитивною. Так, ч. 1

ст. 79¹, яка була внесена до Кодексу як складова частина законодавства про земельно-реєстраційну реформу, гласить: «Формування земельної ділянки полягає у визначенні земельної ділянки як об'єкта цивільних прав. Формування земельної ділянки передбачає визначення її площі, меж та внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру». Отже, відповідно до цієї статті для виникнення конкретної земельної ділянки як об'єкта цивільних прав достатньо здійснити визначення її площі і меж та внести інформацію про цю ділянку до Державного земельного кадастру.

Однак відповідь законодавця на поставлене запитання уявляється неповною. Принаймні, вона породжує нові запитання, зокрема про те, яку інформацію слід внести до Державного земельного кадастру про земельну ділянку для того, щоб вона була сформована як об'єкт цивільних прав? Чи може бути такою інформацією лише та, яка зазначена у ч. 1 ст. 79¹ Кодексу, тобто інформація лише про площу та межі ділянки? Очевидно, що кожен, хто мав досвід набуття чи відчуження земельної ділянки, дасть негативну відповідь на поставлене запитання. Річ у тім, що вітчизняна практика обігу земельних ділянок базується на тому визначенні їх поняття, яке впливає зі ст. 79 Земельного кодексу України. Ця стаття гласить, що земельна ділянка — це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. По суті, у ст. 79 Кодексу до ознак сформованості земельної ділянки входять не тільки наявність визначеної площі та меж, як це проголошено у ст. 79¹, а ще й наявність прав на земельну ділянку. Остання ознака сформованості земельної ділянки включає принаймні дві її правові характеристики: власнісний режим та

належність до певної категорії земель України.

Перша правова характеристика обумовлена тим, що земельне законодавство України базується на засадах належності всіх земель України на праві власності одному з визнаних законом суб'єктів права власності на землю. На території України немає жодної земельної ділянки чи іншої частини земель, які б не мали законного власника. На відміну від цивільного законодавства, яке передбачає можливість існування безгоспного майна — майна, яке не має власника, земельне законодавство України виключає таку можливість. Найбільш чіткий правовий спосіб визначення власника земельної ділянки чи іншої частини земель України є внесення відповідних записів до Державного земельного кадастру та Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. А щодо тих земель і ділянок, відомості про які не внесені до зазначених вище реєстрів, їх власнісний режим визначається за допомогою правової презумпції належності земель державі, закріпленої у Земельному кодексі України. Так, у ч. 1 ст. 84 Кодексу встановлено, що у державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності. Це означає, що будь-яка земельна ділянка чи інша частина земель України, яка за Цивільним кодексом України [9] могла бути визнана безгоспним майном, за Земельним кодексом України є власністю держави, незалежно від того, чи внесені відповідні записи до Державного земельного кадастру та Державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

Друга правова характеристика земельної ділянки за критерієм наявності прав на неї полягає у її обов'язковій належності до однієї з дев'яти категорій земель України: земель сіль-

ськогосподарського призначення, земель житлової та громадської забудови тощо (ст. 19 Земельного кодексу України). Згідно зі ст. 18 Кодексу до земель України належать усі землі в межах її території, у тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на категорії, а кожна категорія має особливий правовий режим. Отже, за земельним законодавством України кожна земельна ділянка являє собою таку частину земної поверхні, яка має встановлені відповідно до законодавства межі, а відтак і площу, певне місце розташування, а також є об'єктом права власності держави, територіальної громади, фізичної або юридичної особи та підпадає під правовий режим однієї з дев'яти категорій земель України. Тому закріплене у ст. 79¹ Земельного кодексу України поняття сформованості земельної ділянки є юридичною фікцією, яка у практиці реалізації цивільного і земельного законодавства України не трапляється. Іншими словами, за законодавством України жодна земельна ділянка не є чимось іншим, ніж об'єктом земельних прав, або ж об'єктом земельних правовідносин. Норми цивільного законодавства України застосовуються до регулювання відносин, об'єктом яких є земельні ділянки, субсидіарно, тобто у випадках, коли такі відносини не врегульовані нормами земельного законодавства (ст. 9 Цивільного кодексу України). Більше того, збагачення юридичного змісту земельних ділянок як об'єктів земельних правовідносин відбувається як рахунок введення деталізуючих об'єкт норм не у цивільне, а у земельне право. Так, введеним у дію з 1 січня 2013 р. Законом України «Про державний земельний кадастр» [10] встановлено, що до Державного земельного кадастру включаються не тільки відомості про земельні ділянки, які

відображають їх межі, площу та місце розташування, власнісний режим та належність до певної категорії, а й відомості, які визначають якість земельної ділянки як об'єкта земельних правовідносин та, відповідно, юридичний зміст таких правовідносин. Зокрема, згідно зі ст. 15 Закону до таких відомостей належать: дані про якісний стан земель та про бонітування ґрунтів; склад угідь із зазначенням контурів будівель і споруд, їх назв; нормативна грошова оцінка; відомості про обмеження у використанні земельних ділянок; відомості про частину земельної ділянки, на яку поширюється дія сервітуту, договору суборенди земельної ділянки. Такі відомості є додатковими юридичними характеристиками земельних ділянок як об'єктів земельних правовідносин і збагачують зміст, «юридичний паспорт» земельної ділянки як їх об'єкта.

Оцінюючи перспективи розвитку земельних правовідносин, відомі російські вчені Є. Галиновська та Ю. Жаріков стверджують, що законодавцю належить звернути увагу на регулювання й інших, крім земельної ділянки, форм включення землі у правові відносини — території з особливим режимом використання, зони тощо [11, 503]. Обґрунтованість цієї позиції зазначених науковців підтверджується й практикою законодавчого регулювання земельних відносин у нашій країні. Так, у рамках розпочатої в Україні з 1 січня 2013 р. земельно-реєстраційної реформи законодавством були закріплені нові вимоги до ідентифікації окремих частин земель України, які сприяють виникненню та здійсненню системи нових земельних правовідносин. Так, згідно зі ст. 10 Закону об'єктами Державного земельного кадастру, тобто об'єктами земельно-кадастрових правовідносин, є не тільки земельні ділянки, а й вся земля у межах державного кордону України,

землі в межах території адміністративно-територіальних одиниць, а також землі (площі, території), на яких діють обмеження у використанні земель (землі охоронних, санітарних та інших зон тощо). Причому такі об'єкти також наділяються ідентифікуючими ознаками. Відповідно до ст. 11 Закону України «Про державний земельний кадастр» відомості про об'єкти Державного земельного кадастру під час внесення їх до цього кадастру мають відповідати існуючим характеристикам об'єктів у природі (на місцевості), визначеним із точністю відповідно до державних стандартів, норм та правил, технічних регламентів.

Розвиток законодавства України про діяльність людини у населених пунктах на початку ХХІ ст. обумовив необхідність раціоналізації земельних відносин у містах, селищах і селах із метою охорони та поліпшення середовища постійного проживання і життєдіяльності населення. Така раціоналізація земельних відносин забезпечується введенням у законодавство нових правових вимог та обмежень щодо використання земель населених пунктів і навколо них, які адресовані органам влади, громадянам та юридичним особам. На основі таких правових вимог та обмежень стали виникати нові види земельних правовідносин, об'єктами яких є не окрема земельна ділянка, а їх певна група. Так, Законом України «Про благоустрій населених пунктів» [12] передбачено виникнення земельних правовідносин, об'єктом яких є територія (територія благоустрою). Згідно зі ст. 1 Закону територія являє собою сукупність земельних ділянок, які використовуються для розміщення об'єктів загального користування: парків, скверів, бульварів, вулиць, провулків, узвозів, проїздів, шляхів, площ, майданів, набережних, прибудинкових територій, пляжів,

кладовищ, рекреаційних, оздоровчих, навчальних, спортивних, історико-культурних об'єктів, об'єктів промисловості, комунально-складських та інших об'єктів у межах населеного пункту [12]. По суті, територія являє собою комплексний об'єкт земельних правовідносин, оскільки складається з певної кількості інших об'єктів таких правовідносин. Як слушно зазначає А. Ріпенко, «територія — це частина землі (земної поверхні) в певних межах (кордонах), що являє собою землі й земельні ділянки “сільськогосподарського” та “несільськогосподарського” призначення (використання), разом із надрами, водами, лісами, повітряним простором, природними і створеними людиною комплексами, умовами, об'єктами та ресурсами, які разом утворюють ландшафт, але, як правило, мають відособлений правовий режим» [13, 36].

Виділення у законодавстві території як складних об'єктів земельних правовідносин викликана необхідністю підпорядкування правового режиму земельних ділянок, доріг, площ тощо, які входять до складу територій, правовому режиму останніх. Таке підпорядкування надає змогу об'єднати правові режими окремих земельних ділянок та інших земель території певною спільною метою, раціональним началом вищого рівня, яке закладене у правовий режим території. Такий законодавчий підхід поширюється й на інші сфери правового регулювання земельних відносин. Так, термін «територія» як окремий об'єкт земельних правовідносин законодавець використав у Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності» [14] (ст. 1), а також у Законі України «Про індустриальні парки» [15]. Згідно зі ст. 1 Закону індустриальний (промисловий) парк являє собою визначену ініціатором створення індустриального

парку відповідно до містобудівної документації облаштовану відповідною інфраструктурою територію, у межах якої учасники індустриального парку можуть здійснювати господарську діяльність у сфері промислового виробництва, а також науково-дослідну діяльність, діяльність у сфері інформації і телекомунікацій на умовах, визначених цим Законом та договором про здійснення господарської діяльності у межах індустриального парку. Отже, індустриальний парк — це не одна, а певна кількість земельних ділянок, які надаються суб'єктам промислової та іншої діяльності в індивідуальне володіння і користування на підставі договору. Однак правовий режим індустриального парку створює єдине, спільне правове поле, якому підпорядковуються правові режими всіх земельних ділянок у межах індустриального парку.

Законодавча конструкція комплексного об'єкта земельних правовідносин була використана і при визначенні правового режиму екологічної мережі України (далі — екомережа). Так, у ст. 3 Закону України «Про екологічну мережу України» [16] встановлено, що екомережа — це єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні. Екомережа складається з окремих

об'єктів — її складових частин, які мають ознаки просторового об'єкта — певну площу, межі, характеристики тощо. До об'єктів екомережі належать території та об'єкти природно-заповідного фонду, водного фонду, лісового фонду, сільськогосподарські угіддя екстенсивного використання (пасовища, сіножаті) тощо. Саме завдяки єдиному правовому режиму екомережі законодавець задає певний екологічний імператив у правові режими всіх її складових (об'єктів). На нашу думку, застосування законодавцем конструкції комплексного об'єкта земельних правовідносин є перспективним шляхом вдосконалення правового регулювання земельних відносин у різних сферах соціального й економічного життя України на тривалу перспективу.

Система об'єктів земельних правовідносин, які виникають за законодавством України, не вичерпується земельними ділянками, територіями тощо. Такі правові відносини виникають і з приводу інших об'єктів. Так, як справедливо зазначає В. Андрейцев, категорії земель виступають у реальних правовідносинах як самостійні об'єкти особливої охорони [17, 375]. Отже, вчений виділяє землі, які входять до складу кожної категорії земель у якості окремих об'єктів земельних правовідносин.

Водночас слід зазначити, що землі, які входять до складу окремих категорій, є досить різними за своїм функціональним призначенням. Так, наприклад, до складу категорії земель житлової і громадської забудови належать і землі, забудова яких законом заборонена. До них належать землі загального користування, тобто землі, на яких розташовані дороги, вулиці, проїзди, площі, сквери тощо. Отже, підкатегорія земель загального користування категорії земель житлової та громадської забудови є окремим об'єктом

земельних правовідносин, завданням яких є створення правових передумов для спільного використання земель загального користування не обмеженою кількістю осіб. Саме тому на землях загального користування цієї категорії земель не відводяться окремі земельні ділянки в індивідуальне володіння (власність, постійне користування, оренду тощо). Аналогічні підкатегорії земель як об'єкти окремих видів земельних правовідносин є у складі й інших категорій земель України.

Особливо активна диференціація об'єктів земельних правовідносин відбувається у сфері охорони і використання земель сільськогосподарського призначення. Така диференціація об'єктів правовідносин обумовлена надзвичайно високим рівнем експлуатації сільськогосподарських земель та потребами посилення їх правової охорони. Відображаючи ці потреби, з початку XXI ст. у законотворчому процесі України у галузі сільськогосподарського землекористування сформувалися дві взаємопов'язані тенденції розвитку правового регулювання відносин сільськогосподарського землекористування: спеціалізація правових норм та деталізація правового регулювання. Спеціалізація правових норм проявляється у зростанні кількості та питомої ваги правових норм, які покликані регулювати суспільні відносини, об'єктом яких є не землі сільськогосподарського призначення в цілому, а суспільні відносини, об'єктом яких виступають частини, структурні елементи, певні властивості та характеристики цих земель (сільськогосподарські угіддя, ґрунтовий покрив, агроландшафти, родючість тощо). Деталізація ж правового регулювання у сфері охорони і використання земель сільськогосподарського призначення означає, що у законодавстві про землі

сільськогосподарського призначення зростає кількість та питома вага правових норм, спрямованих на регулювання суспільних відносин, які регулювалися не окремо, а у складі більш загальних видів суспільних відносин, а також що у зазначеному законодавстві співвідношення між рамковими та їх деталізуючими нормами починає змінюватися шляхом збільшення кількості останніх.

У свою чергу, спеціалізація і деталізація правового регулювання відносин сільськогосподарського землекористування спричинили диференціацію об'єктів правовідносин щодо охорони і використання сільськогосподарських земель, які можна виділити у такі групи: 1) об'єкти правової охорони земель сільськогосподарського призначення, які характеризують їх кількість; 2) об'єкти, які характеризують якість сільськогосподарських угідь; 3) об'єкти, які характеризують екологічну безпеку сільськогосподарського землекористування; 4) об'єкти, які характеризують якість сільськогосподарської продукції; 5) об'єкти, які характеризують розвиток науково-технічного прогресу в землеробстві.

Об'єкти правовідносин щодо охорони земель сільськогосподарського призначення, які характеризують їх кількість. Традиційним об'єктом правовідносин щодо охорони земель сільськогосподарського призначення є їх кількість, яка визначається площею таких земель в цілому та площею тієї їх частини, яка безпосередньо використовується як засіб сільськогосподарського виробництва — площею сільськогосподарських угідь. Цей об'єкт правової охорони земель сільськогосподарського призначення був сформований ще в радянські часи, коли розвиток сільськогосподарського виробництва забезпечувався екстенсивним шляхом — залученням якомога більшої частини

земельної території країни у сферу сільськогосподарського виробництва і недопущенням її зменшення. Такий підхід до правової охорони земель сільськогосподарського призначення відображений перш за все у ст. 23 Земельного кодексу України, якою закріплений принцип пріоритету сільськогосподарського використання земель. Згідно зі ст. 23 Кодексу цей принцип полягає у тому, що, по-перше, землі, придатні для потреб сільського господарства, повинні надаватися насамперед для сільськогосподарського використання, та, по-друге, для будівництва промислових підприємств, об'єктів житлово-комунального господарства, залізниць і автомобільних шляхів, ліній електропередачі та зв'язку, магістральних трубопроводів, а також для інших потреб, не пов'язаних з веденням сільськогосподарського виробництва, повинні надаватися переважно несільськогосподарські угіддя або сільськогосподарські угіддя гіршої якості.

У результаті домінування з середини ХХ ст. кількісного підходу в правовій охороні земель сільськогосподарського призначення їх площа є надзвичайно великою. З 60,3 млн га земельної території нашої держави 42 млн га, або 71,2 % території, становлять саме землі сільськогосподарського призначення, у тому числі площа сільськогосподарських угідь становить 41,7 млн га, або 69,2 % [18, 137].

Разом з тим з 32,5 млн га орних земель країни 6,5 млн га є фактично орнонепридатними (деградованими, малопродуктивними тощо). Підраховано, що лише з цієї причини щорічно прямі витрати (різниця між вартістю сільськогосподарської продукції та витратами на її вирощування) сягають 400 млн грн [19, 32]. У зв'язку з цим провідними вченими України в галузі землеробства та екології ставиться питання про необхідність істотного

зменшення площі сільськогосподарських земель загалом та площі орних земель зокрема [20, 15]. Отже, такий традиційний об'єкт правовідносин сільськогосподарського землекористування як площа земель сільськогосподарського призначення втрачає абсолютне значення і має бути підпорядкований розвитку земельних правовідносин, об'єктом яких є якість земель сільськогосподарського призначення.

Об'єкти правовідносин щодо охорони земель сільськогосподарського призначення, які характеризують їх якість. Основними факторами, які визначають якість земель сільськогосподарського призначення, є наявність ґрунтового покриву (ґрунтів) та їх родючість. Ґрунт являє собою верхній шар земної кори, який утворився і змінюється під впливом природних чинників та виробничої діяльності людини й володіє родючістю [21, 18]. Україна володіє «контрольним пакетом» світових запасів чорноземних ґрунтів, які покривають 68 % території країни [22].

Чинний Земельний кодекс України вперше в історії земельного законодавства визнав ґрунти, або ґрунтовий покрив земельних ділянок самостійним об'єктом правовідносин їх охорони. Так, у Законі України «Про охорону земель» закріплено законодавче визначення ґрунту як природно-історичного органомінерального тіла, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості — родючості. Суть правової охорони ґрунту зводиться до того, що, по-перше, власники земельних ділянок та землекористувачі не мають права здійснювати зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу органів, що здійснюють державний контроль за

використанням та охороною земель. А при здійсненні діяльності, пов'язаної з порушенням поверхневого шару ґрунту, власники земельних ділянок та землекористувачі повинні здійснювати зняття, складування, зберігання поверхневого шару ґрунту та нанесення його на ділянку, з якої він був знятий (рекультивация), або на іншу земельну ділянку для підвищення її продуктивності та інших якостей (ст. 168 Земельного кодексу України). По-друге, у складі ґрунтів України, яких налічується більше 30 видів, виділяються особливо цінні сільськогосподарські землі, якими вважаються угіддя з особливо цінними родючими видами ґрунтів. Такі види ґрунтів закріплені у ст. 150 Земельного кодексу України. Згідно з цією статтею вилучення особливо цінних земель для несільськогосподарських потреб не допускається, за винятком випадків, визначених законом.

Якість земель сільськогосподарського призначення залежить також від родючості ґрунтів. Сучасне ґрунтознавство розглядає родючість ґрунту як функцію ґрунтоутворюючого процесу, визначаючи його як здатність ґрунту до одночасного забезпечення рослин умовами їх нормального росту і розвитку [21, 135]. Аналогічне визначення родючості ґрунту закріплене й у ст. 1 Закону України «Про охорону земель».

Рівень родючості ґрунтів залежить від кількох факторів, основним з яких є вміст гумусу у ґрунті. Поняття «гумус» є надбанням не тільки ґрунтознавства, а й законодавчої техніки. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону земель» гумус являє собою органічну складову частину ґрунту, яка утворюється у процесі біохімічного розкладу рослинних і тваринних решток та формує його родючість. Власники та користувачі земель сільськогосподарського призначення мають можливість забезпечити

бездефіцитний баланс гумусу у ґрунті шляхом внесення у ґрунт органічних добрив і інших органічних речовин та застосуванням таких прийомів обробітку ґрунту, які зменшують мінералізацію органічної речовини ґрунту [21, 66]. У зв'язку з цим Закон України «Про охорону земель» (ст. 37) закріпив перелік нормативів охорони родючості ґрунтів та поклав на власників і користувачів земельних ділянок обов'язок здійснювати заходи щодо охорони родючості ґрунтів, передбачені цим Законом та іншими нормативно-правовими актами України. Зокрема, Закон України «Про охорону земель» (ст. 30) передбачає встановлення ряду нормативів, які характеризують рівень родючості ґрунтів, зокрема, нормативи гранично допустимого забруднення ґрунтів, нормативи якісного стану ґрунтів та показники деградації ґрунтів. Тим самим законодавець надав родючості сільськогосподарських угідь статусу окремого об'єкта правовідносин щодо охорони і використання сільськогосподарських земель.

Крім того, до об'єктів правовідносин охорони, які характеризують якість земель сільськогосподарського призначення, належать меліоровані землі як землі зі штучно регульованим водним режимом ґрунтів, що визначає їх високу продуктивність [23, 9].

Об'єкти правовідносин щодо охорони земель сільськогосподарського призначення, які характеризують екологічну безпеку сільськогосподарського землекористування. Землі сільськогосподарського призначення, які інтенсивно використовуються, зокрема, постійно розорюються, піддаються додатковим ризикам. Вони можуть втратити свою родючість не тільки через неправильне використання, а й завдяки своїй вразливості щодо дії природних факторів: вітрового та водного впливу, які спричиняють

водну та вітрову ерозію. Сільське господарство може ефективно захищати сільськогосподарські угіддя від вітрової та водної ерозії шляхом закладення мережі полезахисних лісосмуг та лісових насаджень, включення деяких видів сільськогосподарських угідь до екологічної мережі країни, а також шляхом створення стійких агроландшафтів.

Основним функціональним призначення полезахисних лісосмуг та інших захисних лісових насаджень є забезпечення агроекологічного захисту сільськогосподарських угідь від вітрової, водної ерозії та інших деградаційних процесів. За даними практики, один гектар лісосмуги в умовах України захищає 25–30 га ріллі, внаслідок чого врожайність збільшується до 15 % порівняно з незахищеними полями [24]. На нашу думку, земельні ділянки, зайняті полезахисними лісосмугами та іншими захисними лісовими насадженнями, є відносно самостійними об'єктами правовідносин щодо охорони земель сільськогосподарського призначення.

Важливим напрямом забезпечення екологічної безпеки аграрного виробництва є екологізація сільськогосподарського використання земель, яка знайшла певне відображення й у правових актах. Так, надзвичайно важливе значення для забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарського землекористування має формування оптимальних агроландшафтів. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону земель» агроландшафт являє собою ландшафт, основу якого становлять сільськогосподарські угіддя та лісові насадження, зокрема лісосмуги та інші захисні насадження. А відповідно до ст. 33 цього ж Закону в Україні мають бути встановлені нормативи оптимального співвідношення земельних угідь для запобігання надмірному

антропогенному впливу на них, у тому числі надмірній розораності сільськогосподарських угідь. Мова йде про встановлення нормативів оптимального співвідношення ріллі та багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ, а також земель під полезахисними лісо-смугами, яке надає агроландшафтам екологічної стійкості. На жаль, нині співвідношення цих підвидів земель сільськогосподарського призначення на більшій частині сільськогосподарських земель країни не є оптимальним. У них переважають рілля, в той час як площа полезахисних насаджень, сіножатей та пасовищ є недостатньою. Так, частка лук в Україні становить 12,8 % від площі ріллі — одна з найнижчих у світі. Це майже у сім разів менше від оптимальних значень. За світовими природоохоронними стандартами частка лук має становити не менше 2/3 площі сільськогосподарських земель. Лише в цьому випадку луки здатні стримувати ерозію ґрунту [25]. Тому, на нашу думку, основним завданням правової охорони агроландшафтів має бути, по-перше, формування оптимального співвідношення їх складових частин та, по-друге, охорона сформованих оптимальних агроландшафтів від порушення їх екологічної стійкості. Відповідно, агроландшафти доцільно виділити в окремий вид об'єктів правовідносин щодо охорони і використання сільськогосподарських угідь.

Об'єкти правовідносин щодо охорони земель сільськогосподарського призначення, які характеризують якість сільськогосподарської продукції. У зв'язку зі зростанням попиту на екологічно чисту сільськогосподарську продукцію велика кількість сільськогосподарських товаровиробників України мають намір вирощувати високоякісну сільськогосподарську продукцію та реалізовувати її в Україні та за рубежом як екологічно чисту. Такою вважа-

ється сільськогосподарська продукція, яка вирощується в рамках органічного землеробства, тобто без застосування агрохімікатів, генетично модифікованих організмів тощо. Кількість господарств нашої країни, які вирощують органічну продукцію, поки що не перевищує 70, а площа земель, на якій вирощується така продукція, досягла 240 тис. га, що становить всього 0,6 % сільськогосподарських угідь країни [26]. Однак господарства, які вирощують органічну продукцію, не можуть реалізовувати її саме як екологічно чисту через ряд причин. Однією з них є відсутність у земельному законодавстві України критеріїв якості ґрунтів, на яких можливе вирощування такої продукції, відсутність державної сертифікації якості сільськогосподарських угідь та реєстрації господарств, які вирощують органічну продукцію. Отже, подальший розвиток органічного землеробства в Україні потребує вирішення низки правових проблем. Ключовими з них є визнання сільськогосподарських угідь, на яких вирощується органічна продукція, окремим об'єктом правовідносин охорони та забезпечення їх охорони відповідно до вимог часу.

Об'єкти правовідносин щодо охорони земель сільськогосподарського призначення, які характеризують розвиток науково-технічного прогресу в землеробстві. Земельний кодекс України (ст. 150) виділяє у складі особливо цінних земель дослідні поля науково-дослідних установ і навчальних закладів та надає їм посилений захист. Так, закон забороняє вилучення дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів для всіх несільськогосподарських потреб, крім потреб у будівництві об'єктів загальнодержавного значення, доріг, ліній електропередачі та зв'язку, трубопроводів, осушувальних і зрошувальних

каналів, геодезичних пунктів, житла, об'єктів соціально-культурного призначення, нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією. А вилучення дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів для несільськогосподарських потреб може здійснюватися за постановою Кабінету Міністрів України або за рішенням відповідної місцевої ради, якщо питання про вилучення (викуп) земельної ділянки погоджене Верховною Радою України. Отже, дослідні поля є окремим об'єктом правовідносин щодо захисту і використання сільськогосподарських земель.

Таким чином, із викладеного вище випливає висновок, що за своєю структурою система об'єктів земельних правовідносин є неоднорідною і включає такі її види:

1) прості об'єкти, які являють собою частину земної поверхні з чітко визначеними межами, площею та правами на них та перебувають в індивідуальному володінні й користуванні однієї особи. До простих об'єктів земельних правовідносин належать земельні ділянки, в тому числі лінійні тощо;

2) комплексні об'єкти, які являють собою частину земної поверхні з визначеними межами, площею, правами на неї. Комплексні об'єкти складаються з певної кількості простих об'єктів та можуть включати землі загального користування тощо. До комплексних об'єктів земельних правовідносин належать землі України, землі адміністративно-територіальних одиниць, території, екомережа, ландшафти тощо;

3) властивості земель, які відображають їх якісні характеристики. До властивостей земель як об'єктів земельних правовідносин належать ґрунтовий покрив, родючість сільськогосподарських угідь, вміст гумусу тощо.

Слід зазначити, що формування простих об'єктів земельних правовідносин пов'язане головним чином із набуттям та здійсненням прав громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави на земельні ділянки. Виникнення комплексних об'єктів земельних правовідносин пов'язане зі зростанням значення публічних інтересів у сфері використання й охорони земельних ресурсів та бажанням законодавця забезпечити їх реалізацію в умовах приватизації значної частини земельного фонду країни. Надання властивостям земель статусу об'єктів земельних правовідносин обумовлене бажанням суспільства забезпечити збереження, відтворення та підвищення якісних характеристик земель, насамперед сільськогосподарських. Нарешті маємо зазначити, що поява комплексних об'єктів та властивостей земель як об'єктів земельних правовідносин свідчить про те, що стосовно все більшої кількості частин земної поверхні одночасно та паралельно виникають не одне, а два чи більше земельних правовідношення з тим, щоб забезпечити належне використання та охорону земель в сучасних умовах. Отже, саме в цьому проявляється активна роль об'єкта у земельному праві України.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III // Офіційний вісник України. — 2001. — № 46. — Ст. 2038.*
2. *Вабищевич С. С. К вопросу о современной теории гражданского правоотношения // Научный вестник Международного гуманитарного университета. — 2012. — № 4. — С. 64–68.*
3. *Евтихийев И. И. Земельное право. — М., 1929. — 443 с.*
4. *Общая теория советского земельного права. — М., 1983. — 357 с.*

5. Белов В. А. Объект субъективного гражданского права, объект гражданского правоотношения и объект гражданского оборота: содержание и соотношение понятий // Объекты гражданского оборота : сб. ст. / отв. ред. М. А. Рожкова. — М., 2007.
6. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права : учеб. пособие (по изданию 1910—1912 гг.) — М., 1915.
7. Про охорону земель : Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV // Офіційний вісник України. — 2003. — № 29. — Ст. 1431.
8. Котарева О. В. Земельный участок как объект гражданских правоотношений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2007. — 19 с.
9. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Офіційний вісник України. — 2003. — № 11. — Ст. 461.
10. Про державний земельний кадастр : Закон України від 7 липня 2011 р. № 3613-VI // Офіційний вісник України. — 2011. — № 60. — Ст. 2405.
11. Галиновская Е. А., Жариков Ю. Г. Концепция развития земельного законодательства // Концепция развития российского законодательства. — М., 2010. — 736 с.
12. Про благоустрій населених пунктів : Закон України від 6 вересня 2005 р. № 2807-IV // Офіційний вісник України. — 2005. — № 40. — Ст. 2528.
13. Ріпенко А. І. Правове регулювання використання земель житлової та громадської забудови для благоустрою : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06. — О., 2010. — 230 с.
14. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17 лютого 2011 р. № 3038-VI // Офіційний вісник України. — 2011. — № 18. — Ст. 735.
15. Про індустріальні парки : Закон України від 21 червня 2012 р. № 5018-VI // Офіційний вісник України. — 2012. — № 59. — Ст. 2365.
16. Про екологічну мережу України : Закон України від 24 червня 2004 р. № 1864-IV // Офіційний вісник України. — 2004. — № 29. — Ст. 1950.
17. Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України: актуальні проблеми практичної теорії. — 2-ге вид., випр. — К., 2007.
18. Рябоконт В. П. Українське село: стан і перспективи // Економіка АПК. — 2006. — № 12.
19. Канаши О. П. Екологічні погляди на певні економічні проблеми землекористування // Землеустрій і кадастр. — 2006. — № 1.
20. Ситник К. М., Багнюк В. М. Охорона біосфери: досягнення і прорахунки // Вісник Національної академії наук України. — 2004. — № 3.
21. Панас Р. М. Грунтознавство. — Л., 2005.
22. Шевченко О. Дума про землю // Голос України. — 2003. — № 108. — 12 черв.
23. Кулинич П. Ф. Рациональное использование мелиорированных земель (вопросы правового обеспечения). — Киев, 1987.
24. Брежнев В. Ліс полю брат // Сільський час. — 1998. — 18 верес.
25. Шеляг-Сосонко Ю., Межжерін С. Життя під знаком тотальної деградації // Дзеркало тижня. — 2001. — № 15 (339). — 14 квіт.
26. Проект Бістро: розвиток органічного агровиробництва в Україні // Фермер України. — 2006. — № 1—2.

REFERENCES

1. Zemelnyi kodeks Ukrainy vid 25 zhovtnia 2001 r. no. 2768-III [Land Code of Ukraine Dated 25 October 2001 no. 2768-III], *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 2001, no. 46, Article 2038.
2. Vabishchevich S. S. K voprosu o sovremennoy teorii grazhdanskogo pravootnosheniya [On Modern Theory of Civil Legal Relationship], *Naukoviy visnik Mizhnarodnogo gumanitarnogo universitetu*, 2012, no. 4, pp. 64—68.
3. Evtikhiev I. I. Zemelnoe pravo [Land Law], Moscow, 1929, 443 p.
4. Obshchaya teoriya sovetskogo zemelnogo prava [General Theory of Soviet Land Law], Moscow, 1983, 357 p.
5. Belov V. A. Obekt subektivnogo grazhdanskogo prava, obekt grazhdanskogo pravootnosheniya i obekt grazhdanskogo oborota: sodержanie i sootnoshenie ponyatiy [Object of Subjective Civil Law, Object of Civil Legal Relationship and Object of Civil Circulation: Concept Content and Ratio], *Obekty grazhdanskogo oborota*, Moscow, 2007.
6. Shershenevich G. F. Obshchaya teoriya prava [General Theory of Law], Moscow, 1915.
7. Pro okhoronu zemel : Zakon Ukrainy vid 19 chervnia 2003 r. no. 962-IV [On Land Protection: Law of Ukraine Dated 19 June 2003 no. 962-IV], *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 2003, no. 29, Article 1431.
8. Kotareva O. V. Zemelnyy uchastok kak obekt grazhdanskikh pravootnosheniy [Steading as an Object of Civil Legal Relationship], Moscow, 2007, 19 p.
9. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16 sichnia 2003 r. no. 435-IV [Civil Code of Ukraine Dated 16 January 2003 no. 435-IV], *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 2003, no. 11, Article 461.
10. Pro derzhavnyi zemelnyi kadastr : Zakon Ukrainy vid 7 lypnia 2011 r. no. 3613-VI [On State Land Cadastre: Law of Ukraine Dated 7 July 2011 no. 3613-VI], *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 2011, no. 60, Article 2405.

11. Galinovskaya E. A., Zharikov Yu. G. Kontsepsiya razvitiya zemelnogo zakonodatelstva [Concept of Land Legislation Development], *Kontsepsiya razvitiya rossiyskogo zakonodatelstva*, Moscow, 2010, 736 p.
12. Pro blahoustrii naselenykh punktiv : Zakon Ukrainy vid 6 veresnia 2005 r. no. 2807-IV [On the Accomplishment of Settlements: Law of Ukraine Dated 6 September 2005 no. 2807-IV], *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 2005, no. 40, Article 2528.
13. Ripenko A. I. Pravove rehuliuвання vykorystannia zemel zhytlovoi ta hromadskoi zabudovy dlia blahoustroiu [Legal Regulation of Residential and Public Land Use for Public Welfare], Odesa, 2010, 230 p.
14. Pro rehuliuвання mistobudivnoi diialnosti : Zakon Ukrainy vid 17 liutoho 2011 r. no. 3038-VI [On Regulation of City Development Activity: Law of Ukraine Dated 17 February 2011 no. 3038-VI], *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 2011, no. 18, Article 735.
15. Pro industrialni parky : Zakon Ukrainy vid 21 chervnia 2012 r. no. 5018-VI [On Industrial Parks: Law of Ukraine Dated 21 June 2012 no. 5018-VI], *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 2012, no. 59, Article 2365.
16. Pro ekolohichnu merezhu Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 24 chervnia 2004 r. no. 1864-IV [On Ecological Network of Ukraine: Law of Ukraine Dated 24 June 2004 no. 1864-IV], *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 2004, no. 29, Article 1950.
17. Andreitsev V. I. Zemelne pravo i zakonodavstvo suverennoi Ukrainy: aktualni problemy praktychnoi teorii [Land Law and Legislation in Sovereign Ukraine: Current Issues of Practical Theory], Kyiv, 2007.
18. Riabokon V. P. Ukrainske selo: stan i perspektyvy [Ukrainian Village: State and Prospects], *Ekonomika APK*, 2006, no. 12.
19. Kanash O. P. Ekolohichni pohliady na pevni ekonomichni problemy zemlekorystuvannia [Ecological Views on Particular Economical Problems of Land Use], *Zemleustrii i kadastr*, 2006, no. 1.
20. Sytnyk K. M., Bahniuk V. M. Okhorona biosfery: dosiahnennia i prorakhunky [Protection of the Biosphere: Investigation and Errors], *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 2004, no. 3.
21. Panas R. M. Gruntoznavstvo [Pedology], Lviv, 2005.
22. Shevchenko O. Duma pro zemliu [Mediation on Land], *Holos Ukrainy*, 2003, no. 108, 12 cherv.
23. Kulinich P. F. Ratsionalnoe ispolzovanie meliorirovannykh zemel (voprosy pravovogo obespecheniya) [Rational Usage of Reclaimed Area (Issues of Legal Securing)], Kiev, 1987.
24. Brezhnev V. Lis poliu brat [Forest is a Brother of Field], *Silskiy chas*, 1998, 18 veres.
25. Sheliah-Sosonko Yu., Mezherin S. Zhyttia pid znakom totalnoi dehradatsii [Life Under the Sign of Complete Degradation], *Dzerkalo tyzhnia*, 2001, no. 15 (339), 14 kvit.
26. Proekt Bistrot: rozvytok orhanichnoho ahrovyrobnytstva v Ukraini [The Bistro Project: Development of the Organic Agricultural Production in Ukraine], *Fermer Ukrainy*, 2006, no. 1–2.

Кулинич П. Ф. Об'єкти земельних правовідносин в Україні: теоретичний аспект

Анотація. Досліджуються поняття та роль об'єкта земельних правовідносин у розвитку правового регулювання земельних відносин в Україні. Доводиться, що земля як об'єкт правовідносин відображає різні, іноді діаметрально протилежні за своїм характером інтереси їх суб'єктів. Тому поглиблене вивчення об'єкта земельних правовідносин розкриває нові можливості для виявлення й ідентифікації інтересів суб'єктів цих правовідносин та визначення шляхів їх збалансування і задоволення правовими засобами. Досліджується тенденція формування у земельному праві України комплексних об'єктів земельних правовідносин (територій, мереж тощо), які включають прості об'єкти (земельні ділянки, дороги, площі тощо), а також об'єктів – властивостей землі. Зазначається, що формування комплексних об'єктів викликано необхідністю підпорядкування правового режиму земельних ділянок, доріг, площ тощо, які входять до складу комплексних об'єктів, правовому режиму останніх. Доводиться, що перспективним напрямом розвитку земельного законодавства України є подальша диверсифікація об'єктів земельних правовідносин та одночасне їх включення у систему різних земельних правовідносин.

Ключові слова: земля, право, об'єкти земельних правовідносин.

Кулинич П. Ф. Объекты земельных правоотношений в Украине: теоретический аспект

Аннотация. Исследуются понятие и роль объекта земельных правоотношений в развитии правового регулирования земельных отношений в Украине. Доказывается, что земля как объект правоотношений отражает различные, иногда диаметрально противоположные по своему характеру интересы их субъектов. Поэтому углубленное изучение объекта земельных правоотношений открывает новые возможности для выявления и идентификации интересов субъектов этих правоотношений и определение путей их сбалансирования и удовлетворения правовыми средствами. Исследуется тенденция формирования в земельном праве Украины комплексных объектов земельных правоотношений (территорий, сетей и т. п.), которые включают простые объекты (земельные участки, дороги, площади и т. д.), а также объектов – свойств земли. Указывается, что формирование комплексных объектов обусловлено необходимостью

подчинения правового режима земельных участков, дорог, площадей и т. п., входящих в состав комплексных объектов, правовому режиму последних. Доказывается, что перспективным направлением развития земельного законодательства Украины является дальнейшая диверсификация объектов земельных правоотношений и одновременное их включение в систему различных земельных правоотношений.

Ключевые слова: земля, право, объекты земельных правоотношений.

Kulynych P. Objects of Legal Relations Regarding Land in Ukraine: Theoretical Aspect

Annotation. Both notion and role of objects of legal relations regarding land in legal regulation of land relations are investigated. It is proved that land as an object of legal relations reflects different, sometimes opposite interest of their subjects. That is why deep study of object of legal relations regarding land opens new possibilities for finding out and identification of interests of the subjects as well as new ways to balancing and satisfaction of them by legal means. The trend in formation of complex objects of legal relations regarding land (territories, networks and so on) in the land law of Ukraine as well as objects-qualities of land is investigated. It is pointed out that formation of complex objects is coursed by necessity of subordination of legal status of land plots, ways, squares and so on which are covered by complex objects to legal status of the last. The classification of objects of legal relations regarding land on simple and complex objects as well as objects which are qualities of land is substantiated. It is proved that further diversification of objects of legal relations regarding land is prospective direction of land legislation's development in Ukraine.

Key words: land, law, objects of legal relations.

СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ СУЧАСНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

О. КОСТЕНКО

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
завідувач відділу проблем кримінального
права, кримінології та судоустрою
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України),
заслужений діяч науки і техніки України*

Проникнувши в усі сфери суспільного життя, злочинність сьогодні є фактором, що гальмує соціальний прогрес в Україні. Вона, зокрема, має здатність зводити нанівець будь-які реформи у суспільстві, якщо вони не спроможні вразити її в корінь. Тому протидія злочинності є проблемою № 1 у сучасній Україні.

Згідно з так званою *культурно-репресивною моделлю протидії злочинності*¹, протидія злочинності — це діяльність, що складається з двох аспектів: 1) діяльність із формування соціальної (тобто політичної, економічної, правової, моральної) культури громадян, яка створює у них імунітет проти криміналізації їх волі та свідомості; 2) діяльність із забезпечення відповідальності за злочини. Ці два види діяльності можуть бути ефективними лише у єдності. Тому годі сподіватися, що діяльність із забезпечення відповідальності за злочини може бути ефективною без діяльності із формування соціальної культури громадян, і навпаки. З культурно-репресивної моделі протидії злочинності випливає,

що діяльність із формування соціальної культури громадян є радикальним засобом протидії злочинності, а діяльність із забезпечення відповідальності за злочини — це паліативний засіб, і лише у єдності вони ефективні. Звідси слід визначати роль кожної з них у протидії злочинності.

Сьогодні для України актуальним є, зокрема, реформування діяльності із забезпечення відповідальності за злочини таким чином, щоб вона сприяла соціальному прогресу в Україні. Для цього потрібна нова концепція зазначеної діяльності, яку слід визначати як кримінальну юстицію. *Кримінальна юстиція — це заснована на нормах права діяльність уповноважених органів із забезпечення реалізації відповідальності за злочини (кримінальні правопорушення)*². Згідно з цією концепцією кримінальна юстиція має розглядатися як система, елементи якої утворюють засновану на нормах права діяльність уповноважених органів із забезпечення реалізації відповідальності за злочини. Такими елементами є: 1) норми права, за якими має забез-

¹ Детальніше про культурно-репресивну модель протидії злочинності, що розробляється в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, див., зокрема: [1].

² Щодо поняття кримінальної юстиції див. також: [2, 151].

печуватися реалізація відповідальності за злочини; 2) органи, уповноважені здійснювати діяльність із реалізації відповідальності за злочини; 3) діяльність із забезпечення реалізації відповідальності за злочини, що здійснюється уповноваженими органами відповідно до норм права. Отже, *кримінальну юстицію утворюють елементи, що об'єднуються у систему за таким критерієм: 1) будь-які норми права; 2) будь-які органи; 3) будь-яка діяльність, якщо вони беруть участь у забезпеченні реалізації відповідальності за злочини.* Лише органічно пристосовуючись один до одного, ці елементи в єдності утворюють систему, що називається кримінальною юстицією. Якщо хоча б один із цих елементів не є органічно пристосованим до інших, то система не може нормально функціонувати: решта елементів, як би їх не вдосконалювали, не можуть справляти ефект. Відсутність саме такої системи сьогодні в Україні прирікає на невдачу будь-які реформи, що здійснюються стосовно окремих її елементів. Несистемний підхід до забезпечення реалізації відповідальності за злочини спричиняє існування низки шкідливих правових ілюзій.

Однією з найшкідливіших правових ілюзій, що спотворюють концепцію протидії злочинності і, відповідно, концепцію кримінальної юстиції, є досить поширене уявлення, начебто закон, вступивши в силу, здатен діяти сам по собі. З цього роблять помилковий висновок: якщо закон не діє або діє не так як він мав би діяти, то цей закон поганий. Викликані цією ілюзією очікування не виправдовуються, і тому усі зусилля спрямовуються на те, щоб прийняти новий закон, який би сам по собі «запрацював» і вирішив всі проблеми.

¹ Про «інструментальну концепцію законодавства» див., зокрема: [1].

Не заперечуючи того факту, що законодавство може бути як хорошим, так і поганим, слід, на нашу думку, позбавлятися ілюзії, що ефективність законодавства залежить лише від нього самого. У зв'язку з цим сьогодні існує нагальна потреба в новій концепції ефективності законодавства, в тому числі кримінального.

Очевидно, ця концепція має ґрунтуватися на *ідеї інструментальної функції законодавства*¹. Закон — це не більш ніж інструмент (хороший або поганий) у руках тих людей, що його застосовують (або повинні застосовувати). Відповідно до цієї концепції можна зробити такі висновки: 1) закон працює лише *тоді*, коли його застосовують люди; 2) закон працює лише *так*, як його застосовують люди.

Для того, щоб застосовувати закон, люди повинні мати волю і свідомість. Від того, які ці воля і свідомість, залежить, як люди будуть застосовувати закон, тобто як цей закон буде «працювати».

Стан волі й свідомості людей, що застосовують кримінальне законодавство, визначається їх *правовою культурою, під якою, на нашу думку, слід розуміти міру узгодженості волі і свідомості людини із законами соціальної природи, у тому числі законами природного права.*

Якщо виходити з цього, то можна прийти до таких висновків, на яких має засновуватися концепція кримінальної юстиції:

1. Те, як працює закон, у тому числі Кримінальний кодекс України (далі — КК України) і Кримінальний процесуальний кодекс України (далі — КПК України), залежить від правової культури громадян, що його застосовують, тобто від культури його застосування.

2. Культура застосування КК України і КПК України залежить від міри

узгодженості волі і свідомості людей, що його застосовують, із законами соціальної природи.

3. Виходячи з «інструментальної» концепції закону, *культура застосування* КК України і КПК України є основним чинником ефективності кримінальної юстиції, а властивості самих кодексів — додатковим.

Формою існування правової культури людей, що застосовують КК України і КПК України, є *правова доктрина*, однією з різновидів якої є *доктрина кримінальної юстиції*.

Застосування законодавства, у тому числі КК України і КПК України, неможливе без наявності правової доктрини в голові тих, хто його застосовує. Людина, що береться застосовувати який-небудь законодавчий акт без правової доктрини, нагадує «вершника без голови». Доктрина — це своєрідна інструкція, без дотримання якої, наприклад, користувач не може ефективно використовувати той або інший засіб (прилад, інструмент, препарати тощо). Інакше кажучи, як показує досвід людської діяльності, для того, щоб чим-небудь користуватися, людині потрібно чимось керуватися. У застосуванні закону роль керівного начала виконує те, що називається доктриною.

Правову доктрину, на нашу думку, можна визначити як уявлення про природу права, яким людина має керуватися, створюючи законодавчий акт або застосовуючи його. Спеціальним видом правової доктрини є доктрина кримінальної юстиції.

Зразком доктрини кримінальної юстиції може служити доктрина, сформульована Ч. Беккарія, що і сьогодні продовжує бути доктринальною основою кримінальної юстиції у прогресивних правових системах країн світу.

При ближчому розгляді стає очевидним, що в основі доктрини кримі-

нальної юстиції Ч. Беккарія лежить *уявлення про природність права*, виражене у вигляді ідеї природного права.

У зв'язку з необхідністю розробки сучасної доктрини для кримінальної юстиції України актуалізуються проблеми, що стояли перед Ч. Беккарія, і особливо питання, що, на нашу думку, можна сформулювати як «основне питання правознавства». Це питання полягає в такому: «Право — це витвір Природи чи людей? А якщо того й іншого, то яка роль Природи і яка роль людей в утворенні права?».

Є достатньо підстав вважати, що «основне питання правознавства» не може бути правильно вирішене інакше, як у світлі правильного світогляду. Евристична роль світогляду людини як властивого свідомості способу «бачення» полягає у тому, що людина «бачить» усе так, як це їй показує її світогляд: зокрема, який у людини світогляд — таким є і її «бачення» того, як мають вирішуватися ті чи інші проблеми. Відповідно до цього нами була висунута гіпотеза про те, що «основне питання правознавства» може бути правильно вирішене в сучасних умовах, виходячи з *так званого соціально-натуралістичного світогляду* (детальніше про це див.: [1; 3–4]).

Цей світогляд засновується на *ідеї природної цілісності світу*¹ [5], згідно з якою усе суще на світі має існувати за законами, даними Природою. Отже, за законами Природи мають існувати не лише фізичні і біологічні явища, а й соціальні явища, які є проявами волі і свідомості людей. Якщо виходити з ідеї природної цілісності світу, то «основне питання світогляду» має формулюватися таким чином: «*Яка роль волі і свідомості Людей у світі, що існує за законами Природи?*». А вирішуватися воно на основі тієї ж ідеї природної цілісності світу має так:

¹ Про «ідею природної цілісності світу» див., зокрема: [1].

«Роль волі і свідомості Людей у їхньому суспільному житті полягає у тому, щоб пізнавати закони Природи і узгоджувати з ними своє життя!». Що ж це за «закони Природи»?

Згідно з ідеєю природної цілісності світу, *Природа — це сутність, що породжує усе суще і дає йому закони.* З цієї ідеї випливає, що нічого на світі не може існувати поза законами Природи. Вона також може бути відображена у постулаті: *«Мати-Природа — Найвищий Законодавець для усього сущого на усі часи!».* Усе суще ділиться на три форми: «фізична природа», «біологічна природа», «соціальна природа» [5, 127].

З ідеї природної цілісності світу випливає, що протиставлення «соціального» і «природного» між собою є світоглядною помилкою. Насправді «соціальне» є так само природним, як і те, що є «фізичним» чи «біологічним». Звідси світоглядне питання — «чи є соціальне природним?» — має вирішуватися так: *«Соціальне є так само природним, як фізичне чи біологічне, але воно жодним чином не є ні фізичним, ні біологічним, бо є іншою, а саме третьою формою Природи — “соціальною природою”, відмінною від “фізичної природи” і “біологічної природи”!».* Очевидно, розвиток «фізичної природи» породжує виникнення «біологічної природи», а розвиток біологічної природи породжує виникнення «соціальної природи» — і між ними існує генетичний зв'язок.

Якщо існують *три різні форми Природи:* «фізична природа», «біологічна природа», «соціальна природа», то мають, відповідно, існувати і *три різні види законів Природи:* «закони фізичної природи», «закони біологічної природи» і «закони соціальної природи». Це означає, що фізичні явища мають існувати за законами фізичної природи, біологічні явища — за законами біоло-

гічної природи, а соціальні явища — за законами соціальної природи. Такий підхід є, на нашу думку, продуктивним для розвитку натуралістичного світогляду. Зокрема, на ньому засновується *світоглядний принцип соціального натуралізму*, суть якого полягає у визнанні того, що: 1) соціальне життя людей має узгоджуватися із законами природи; 2) ці закони не є законами фізичної чи біологічної природи, вони є законами соціальної природи; 3) воля і свідомість людей є засобами пізнання законів соціальної природи й узгодження із ними людського життя у суспільстві.

Отже, *сутність соціально-натуралістичного світогляду полягає у визнанні існування — поряд з фізичною природою і біологічною природою — також соціальної природи, що існує за своїми, притаманними лише для неї (відмінними від фізичних і біологічних!!!) законами — законами соціальної природи.*

Саме у світлі світогляду соціального натуралізму і має, на нашу думку, вирішуватися сьогодні «основне питання юриспруденції», аби можна було отримати правильну відповідь на запитання «що є першоджерелом права?». Таким чином, *соціальний натуралізм, у світлі якого вирішується «основне питання юриспруденції», це світогляд, що має стати основою для СОЦІАЛЬНО-НАТУРАЛІСТИЧНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ.*

На нашу думку, вирішення «основного питання кримінальної юстиції» за допомогою світогляду соціального натуралізму може бути таким: «Природа створює закони для суспільного життя людей, які мають пізнаватися людьми і яким люди мають надавати форму певних соціальних норм, що називаються правовими!». Це вирішення і є основою концепції так званої *«соціально-натуралістичної» юриспруденції.* Соціальний натуралізм як світогляд, у світлі якого вирішується «основне

питання юриспруденції», відкриває таким чином шлях для нової, справді наукової юриспруденції, основною функцією якої є *відкриття законів соціальної природи* для втілення їх у чинному законодавстві. Інакше кажучи, основною функцією такої юриспруденції має бути розробка доктринального «*Кодексу законів соціальної природи*»; особливою частиною яких є *закони природного права*, й узгодження із ними усіх інструментів, що забезпечують соціальний, і зокрема правовий, порядок у суспільстві. Одним із таких інструментів є кримінальна юстиція.

«Соціально-натуралістична» юриспруденція є протилежною «*соціально-позитивістській*» юриспруденції, тобто юриспруденції, яка вирішує «основне питання юриспруденції» у світлі *соціального позитивізму*, що полягає в ігноруванні існування законів соціальної природи, в тому числі законів «природного права». Соціальний позитивізм, ігноруючи існування законів соціальної природи, пропонує замість них керуватися не законами соціальної природи, а волею і свідомістю людей, що не є узгодженими із законами соціальної природи. Воля, будучи не узгодженою із законами соціальної природи, набирає стану соціальної (і, зокрема, правової) сваволі, а свідомість — стану соціальних (і, зокрема, правових) ілюзій. Однією із форм соціальної сваволі і соціальних ілюзій є правова сваволя і правові ілюзії. Саме заснована на світогляді соціального позитивізму юриспруденція («соціально-позитивістська» юриспруденція) культивує правову сваволю і правові ілюзії, сприяючи таким чином поширенню у суспільстві діянь, що руйнують соціальний (у тому числі правовий) порядок — основу людського благополуччя [5, 127–128].

Виходячи зі світогляду соціального натуралізму, доктрини «природного

права» і «позитивного права» можна розмежувати таким чином. Сутність «природного права» полягає у визнанні першоджерелом права (тобто першоджерелом прав та обов'язків) законів соціальної природи, які мають відкриватися волею і свідомістю людей і втілюватися у законодавстві та практиці його застосування, а сутність «позитивного права» — у визнанні першоджерелом права (тобто першоджерелом прав і обов'язків) безпосередньо волі і свідомості людей, які, не узгоджуючись із законами соціальної природи, мають втілюватися у законодавстві і практиці його застосування.

Отже, інтерпретація ідеї «природного права» у світлі соціально-натуралістичного світогляду полягає не у тому, щоб ігнорувати «законодавчу форму» права, а в тому, щоб «законодавча форма» була відображенням відкритих законодавцем законів соціальної природи, зокрема законів природного права, а не втілювати в собі сваволю та ілюзії законодавця. Позитивізм у юриспруденції в інтерпретації його у світлі соціального натуралізму полягає в ігноруванні законів соціальної природи і підміні цих законів сваволею та ілюзіями законодавця і тих, хто застосовує законодавство.

Зі світогляду соціального натуралізму, що кладеться в основу «соціально-натуралістичної» юриспруденції, впливає така відповідь на запитання «що є право?». *Право — це засіб узгодження суспільного життя людей із законами соціальної природи. У цьому — призначення права. А суть його полягає у визначених законами соціальної природи «природних свободах» і «природних обов'язках» людей, закріплених у формі писаного чи неписаного законодавства, звичаїв, релігійних норм, табу та інших соціальних правил, виконання яких забезпечується суспільними засобами* [5, 129]. Так має

розумітися право у світлі світогляду соціального натуралізму.

На цьому, на нашу думку, повинна ґрунтуватися і доктрина права взагалі, і доктрина кримінальної юстиції зокрема.

Відповідно до такої доктрини створення, а потім і удосконалення законодавчої основи кримінальної юстиції, повинне полягати в тому, щоб природні закони, на яких ґрунтується кримінальна юстиція, якомога повніше втілити у соціальну форму, тобто надати їм форму законодавства. Застосування законодавства відповідно до соціально-натуралістичної доктрини кримінальної юстиції полягає в тому, щоб, пізнавши природне начало правової норми, закріплене у законодавстві, забезпечити його реалізацію в кримінальній юстиції.

Відповідно до світогляду соціального натуралізму «генетичним кодом» прогресивної кримінальної юстиції має визнаватися ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ЗАКОНІВ ПРИРОДНОГО ПРАВА. Це і повинно бути основою соціально-натуралістичної доктрини кримінальної юстиції України.

На нашу думку, керуючись такою доктриною, людина, що застосовує правову норму, не буде застосовувати її під впливом сваволі й ілюзій, і в такий спосіб вдасться уникнути дуже розповсюдженого останнім часом у кримінальній юстиції феномену під назвою «зловживання правом», у тому числі і зловживання кримінальним кодексом чи кримінальним процесуальним кодексом, а також різних помилок у кримінальній юстиції.

У розвиток цієї доктрини на основі соціально-натуралістичного світогляду мають бути ще введені уявлення, якими слід керуватися при вирішенні окремих питань кримінальної юстиції. Ці уявлення можуть бути, зокрема,

сформульовані у вигляді певних принципів кримінального права та кримінального процесуального права, які, на нашу думку, доцільно було б сформулювати відповідно до світогляду соціального натуралізму. Однак доктрина кримінальної юстиції не може зводитися лише до принципів. Вона має бути втілена в усій сфері кримінальної юстиції.

Відповідно до соціально-натуралістичного світогляду, з якого випливає соціально-натуралістична доктрина кримінальної юстиції, *злочин (кримінальне правопорушення) — це проти-природне (тобто таке, що порушує закони природного права), передбачене законодавством про кримінальну відповідальність, небезпечне діяння особи, що є проявом її комплексу сваволі та ілюзій*. Інакше кажучи, відповідно до соціального натуралізму злочин — це явище реальне, але протиприродне, як і, наприклад, хвороба. При цьому під комплексом сваволі та ілюзій розуміється утворення, в якому воля, будучи незгодженою із законами соціальної природи, перебуває у стані сваволі, а свідомість, будучи незгодженою із законами соціальної природи, — у стані ілюзій¹ [6]. Зреалізований у цій концепції злочину принцип верховенства законів природного права закладає, таким чином, правило для криміналізації і декриміналізації діянь законодавцем: криміналізувати можна лише те діяння, яке порушує закони природного права, а те діяння, яке їх не порушує не може бути криміналізоване, або має бути декриміналізоване, якщо воно криміналізоване.

Для вітчизняної кримінально-правової доктрини як одного з фундаментальних елементів доктрини кримінальної юстиції важливе значення може мати також розвиток з допомогою світогляду соціального натуралізму

¹ Про поняття «комплексу сваволі та ілюзій» детальніше див., зокрема: [6].

му вчення про склад злочину (кримінального правопорушення).

Якщо відповідно до світогляду соціального натуралізму злочин (кримінальне правопорушення) розглядається як діяння, що порушує закони соціальної природи (і, зокрема, закони природного права) і тому визнається злочином та тягне за собою кару, то і вчення про склад злочину слід привести у відповідність з цією ідеєю. Це, зокрема, означає, що поняття «об'єкта злочину», «об'єктивної сторони злочину», «суб'єктивної сторони злочину» і «суб'єкта злочину» мають визначатися відповідно до соціально-натуралістичної доктрини кримінальної юстиції.

Очевидно, поняття об'єкта злочину має визначатися виходячи з того, що злочин — це завжди порушення законів природи, що діють у суспільстві. З цього випливає, що об'єкт злочину — це феномен соціальної форми природи, а не біологічної чи фізичної. Таким феноменом соціальної форми природи є саме соціальний порядок, тобто порядок відносин між людьми з приводу тих чи інших речей.

Згідно із зазначеним підходом поняття об'єкта злочину має визначатися таким чином: *об'єкт злочину (кримінального правопорушення) — це порядок відносин між людьми з приводу тих чи інших речей, який забезпечує свободу людей жити за законами соціальної природи, тобто безпека соціального життя людей у тій чи іншій сфері.*

Виходячи зі світогляду соціального натуралізму, має по-новому визначатися поняття вини особи у злочині (кримінальному правопорушенні).

Якщо відповідно до соціального натуралізму злочин — це протиприродне, передбачене кримінальним законом небезпечне діяння особи, що є проявом її комплексу сваволі та ілюзій, то з цього слід зробити висновок,

що *вина особи у злочині — це прояв волі і свідомості особи, які утворюють комплекс сваволі та ілюзій, у вигляді протиприродного діяння, що визнається чинним законодавством як злочин.* Такий прояв є ніщо інше як *вчинення злочину (кримінального правопорушення)*. Отже, вина особи у злочині — це вчинення особою злочину. А якщо це так, то умисел і необережність не можна ототожнювати з виною, бо вони є лише формами вчинення злочину, тобто суб'єктивними формами вини, а не самою виною, так само як об'єктивними формами вини слід визнати дію та бездіяльність.

З розуміння вини як *вчинення* особою злочину випливає, що вона не належить ні до ознак суб'єктивної сторони злочину, ні до ознак об'єктивної сторони злочину. Вона є проявом цих ознак у вигляді злочину. Тому визначення у ст. 23 КК України вини як «психічного ставлення» не є правильним. Особа є винною у злочині не тому, що вона «психічно ставилася» до вчинюваного нею діяння та його наслідків у формі умислу або необережності, а тому, що вона *вчинила* злочин.

Так само за допомогою принципу соціального натуралізму слід визначати і поняття суб'єкта злочину. Суб'єкт злочину згідно із цим принципом — це особа, здатна *вчинити* злочин, тобто проявити свою волю і свідомість, які набрали форму комплексу сваволі та ілюзій, у вигляді передбаченого КК України діяння.

Вдосконалення вчення про склад злочину у світлі соціального натуралізму має бути продовжене і в інших аспектах. Це сприяло б розвитку вітчизняної кримінально-правової доктрини, що є одним із фундаментальних елементів доктрини кримінальної юстиції як системи.

Іншим фундаментальним елементом цієї системи, яка називається кримінальною юстицією, є кримінальне процесуальне право. Доктрина кримінального процесуального права теж має засновуватися на світогляді соціального натуралізму.

Вирішення «основного питання правознавства» за допомогою соціально-натуралістичного світогляду дозволяє зробити висновок, що *кримінальне процесуальне законодавство, так само як і кримінальне, має засновуватися на відповідних, а саме на так званих «процесуальних» законах природного права.* До таких законів можна віднести, зокрема, «принцип невідворотності відповідальності за злочин», «презумпцію невинуватості», «принцип симетричності обвинувачення і захисту», «принцип захищеності від зловживань законодавством» (тобто захищеності від зловживань правами, у тому числі процесуальними, наданими чинним законодавством), «принцип верховенства законів природного права, яким має відповідати чинне кримінальне процесуальне законодавство і практика його застосування» (з цього принципу випливає, зокрема, так званий «принцип незалежності суддів», який відповідно до світогляду соціального натуралізму має інтерпретуватися як принцип незалежності суддів від будь-чийого свавілля, або як принцип залежності суддів лише від законів природного права, втілених у чинному законодавстві), «принцип заснованості кримінальної юстиції на правовій культурі» (з цього принципу випливає, зокрема, і принцип застосування доктринального тлумачення законодавства, що забезпечує кримінальну юстицію) та ін. Окремо слід зазначити, що із загального принципу верховенства законів природного права *впливає спеціальний принцип відповідності між правами й обов'яз-*

ками, згідно з яким відповідно до прав, що надаються особі, на неї мають накладатися і обов'язки, та навпаки — відповідно до накладених на особу обов'язків їй мають надаватися права. Порушення цього принципу законодавцем, зокрема у сфері законодавства, що забезпечує кримінальну юстицію, веде до зловживань правами або до невиконання обов'язків у кримінальному провадженні.

Створення нової концепції кримінальної юстиції на основі соціально-натуралістичного світогляду забезпечуватиме, на нашу думку, прогрес в Україні самої кримінальної юстиції як одного з фундаментальних чинників забезпечення правопорядку в країні.

Принцип системності норм права, зокрема норм кримінального і кримінального процесуального, що забезпечують реалізацію відповідальності за злочини, має доповнюватися: а) принципом системності у співіснуванні органів, уповноважених своєю діяльністю забезпечувати реалізацію відповідальності за злочини відповідно до норм права, і б) принципом системності самої діяльності, яку ці органи здійснюють.

Статус органу кримінальної юстиції має бути таким, щоб цей орган мав якнайбільше можливостей діяти у визначеній для нього сфері на забезпечення відповідальності за злочини (кримінальні правопорушення) і не мав при цьому можливостей для зловживань.

Відповідно до соціально-натуралістичного світогляду діяльність органу кримінальної юстиції має засновуватися на розвиненій правовій культурі, яка є відображенням світогляду соціального натуралізму. Лише така правова культура органу кримінальної юстиції може гарантувати реалізацію відповідальності за злочини відповідно до

законодавства, що ґрунтується на принципі верховенства законів природного права. кримінальної юстиції в Україні на основі соціально-натуралістичного світогляду.

Саме за цими напрямками і має здійснюватися, на нашу думку, розвиток

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Костенко О. М.* Культура і закон — у протидії злу. — К., 2008. — 352 с.
2. *Костенко О. М.* Проблеми кримінального права, кримінології та кримінальної юстиції // Правова держава. Спеціальний випуск. — К., 2004.
3. *Костенко О. М.* Основне питання правознавства з позиції соціального натуралізму // Проблеми філософії права. — 2003. — Т. 1. — С. 72–79.
4. *Костенко О. М.* Феномен права у світлі соціального натуралізму // Часопис Київського університету права. — 2005. — № 2. — С. 3–12.
5. *Костенко О. М.* Соціальний натуралізм — методологічна основа прогресивної юриспруденції // Право України. — 2014. — № 1. — С. 126–135.
6. *Костенко О. М.* Воля і свідомість злочинця (дослідження із застосуванням принципу натуралізму) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — К., 1995.

REFERENCES

1. Kostenko O. M. Kultura i zakon — u protydyi zlu [Culture and Law in Countering Evil], Kyiv, 2008, 352 p.
2. Kostenko O. M. Problemy kryminalnoho prava, kryminolohii ta kryminalnoi yuistytsii [Problems of Criminal Law, Criminology and Criminal Justice], *Pravova derzhava. Spetsialnyi vypusk*, Kyiv, 2004.
3. Kostenko O. M. Osnovne pytannia pravoznavstva z pozytsii sotsialnoho naturalizmu [Basic Concepts of Jurisprudence from the Position of Social Naturalism], *Problemy filosofii prava*, 2003, vol. 1, pp. 72–79.
4. Kostenko O. M. Fenomen prava u svitli sotsialnoho naturalizmu [The Phenomenon of Law in the Light of Social Naturalism], *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 2005, no. 2, pp. 3–12.
5. Kostenko O. M. Sotsialnyi naturalizm — metodolohichna osnova prohresyvoi yurysprudentsii [Social Naturalism — Methodological Basis of Progressive Jurisprudence], *Pravo Ukrainy*, 2014, no. 1, pp. 126–135.
6. Kostenko O. M. Volia i svidomist zlochyntsia (doslidzhennia iz zastosuvanniam pryntsyphu naturalizmu) [Will and Mind of the Criminal (Study with the Application of the Naturalistic Principle)], Kyiv, 1995.

Костенко О. М. Світоглядні основи сучасної кримінальної юстиції

Анотація. У статті викладена авторська позиція щодо розвитку доктрини сучасної кримінальної юстиції України в контексті соціально-натуралістичного світогляду. Зокрема, обґрунтовується, що відповідно до світогляду соціального натуралізму «генетичним кодом» прогресивної кримінальної юстиції має визнаватися принцип верховенства законів природного права. Автор розвиває ідею про те, що Кримінальний кодекс України і Кримінальний процесуальний кодекс України повинні бути відображенням законів природного права, згідно з якими має забезпечуватися кримінальна відповідальність за вчинення злочину. Тому для криміналізації і декриміналізації діянь законодавцю слід керуватися таким правилом: криміналізувати можна лише діяння, що порушують закони природного права, а діяння, що їх не порушують, слід декриміналізувати. Призначенням юридичної науки є відкривати закони природного права, яким має надаватися законодавча форма. На основі світогляду соціального натуралізму у статті піддається критиці юридичний позитивізм як правова ідеологія, що відкриває шлях для зловживань засобами кримінальної юстиції. Запропоновано по-новому визначати поняття злочину, а також удосконалити концепцію складу злочину, його елементів. У світлі соціального натуралізму розглядається також проблема узгодження принципів кримінального процесуального права із законами природного права. Сформульовані автором висновки і пропозиції можуть сприяти розвитку соціально-натуралістичної доктрини кримінальної юстиції України, практичне значення якої полягає, зокрема, у тому, щоб протидіяти зловживанням засобами кримінальної юстиції.

Ключові слова: кримінальна юстиція, світогляд, соціальний натуралізм, закони природного права, принцип верховенства законів природного права, доктрина кримінальної юстиції.

Костенко А. Н. Мировоззренческие основы современной криминальной юстиции

Аннотация. В статье изложена авторская позиция относительно развития доктрины современной уголовной юстиции Украины в контексте социально-натуралистического мировоззрения. В частности, обосновывается, что в соответствии с мировоззрением социального натурализма «генетическим кодом» прогрессивной уголовной юстиции должен признаваться принцип верховенства законов естественного права. Автор развивает идею о том, что Уголовный кодекс Украины и Уголовный процессуальный кодекс Украины должны быть отражением законов естественного права, в соответствии с которыми обеспечивается уголовная ответственность за совершение преступления. Поэтому для криминализации и декриминализации деяний законодателю следует руководствоваться следующим правилом: криминализировать можно лишь деяния, которые нарушают законы естественного права, а деяния, которые их не нарушают нужно декриминализировать. Назначением юридической науки является открывать законы естественного права, которым должна придаваться законодательная форма. На основе мировоззрения социального натурализма в статье подвергается критике юридический позитивизм как правовая идеология, открывающая путь для злоупотреблений средствами уголовной юстиции. Предложено по-новому определять понятие преступления, а также усовершенствовать концепцию состава преступления, его элементов. В свете социального натурализма рассматривается также проблема согласования принципов уголовного процессуального права с законами естественного права. Сформулированные автором выводы и предложения могут способствовать развитию социально-натуралистической доктрины уголовной юстиции Украины, практическое значение которой заключается, в частности, в том, чтобы противодействовать злоупотреблениям средствами уголовной юстиции.

Ключевые слова: уголовная юстиция, мировоззрение, социальный натурализм, принцип верховенства законов природного (естественного) права, доктрина уголовной юстиции.

Kostenko O. Worldview Bases of Modern Criminal Justice

Annotation. The article describes the author's position on the development of the doctrine of the contemporary criminal justice system in Ukraine in the context of socio-naturalistic worldview. In particular, it is proved that in accordance with the social outlook of naturalism «genetic code» of progressive criminal justice system the principle of the rule of law of natural justice must be recognized. The author develops the idea that the Criminal Code and the Criminal Procedure Code should be a reflection of the laws of natural right, according to which criminal responsibility is provided for the crimes commission. Consequently, for the criminalization and decriminalization of acts legislator should follow the rule: the acts may be criminalized in case of violating the laws of natural right and, on the other hand, the acts which do not violate the laws should be decriminalized. The purpose of legal science is to discover laws of natural right, which should be given as a legal form. Based on the social outlook of naturalism the article criticizes legal positivism as a legal ideology, giving the way to abuse of means of criminal justice. The author suggests a new way to define the concept of crime and improve the concept of a crime and its elements. In the light of social naturalism also the author addresses the problem of matching principles of criminal procedural law with the laws of natural right. Formulated by the author conclusions and suggestions can contribute to the development of socio-naturalistic doctrine of criminal justice, which is of practical importance, particularly opposes by means of criminal justice.

Key words: criminal justice, worldview, social naturalism, laws of natural right, principle of supremacy of laws of natural right, doctrine of criminal justice.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ СПІВУЧАСТІ У ЗЛОЧИНІ

О. КВАША

*доктор юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

*Група думає, відчуває, діє абсолютно інакше,
ніж це зробили б її члени, якщо б вони були роз'єднані.*

Е. Дюркгейм

Сучасні тенденції злочинності свідчать про подальше зростання кількості злочинів, що вчиняються у співучасті, а також про трансформацію спільно вчинюваних злочинних посягань. Реалії сучасного життя підтверджують, що спільність все частіше стає невід'ємним атрибутом злочинної діяльності. Корупція та загалом злочинність, що все більш набуває організованого характеру, підтверджують тенденцію об'єднання зусиль тих осіб, які прагнуть досягнення злочинних цілей найефективнішим способом. Така спільна діяльність має свої закономірності розвитку, розуміння та врахування яких є неодмінною умовою для створення в Україні належної кримінально-правової бази протидії найнебезпечнішим видам злочинності.

Співучасть у злочині — одна з найскладніших проблем у теорії кримінального права з давніх часів. Разом із тим ця проблема актуалізована суспільно-політичною кризою в Україні. Адже всі останні події, які вже кілька

місяців не сходять зі шпальт ЗМІ усього світу, містять елементи спільних злочинних дій, зокрема за участю великої кількості осіб. Події кінця 2013 р. — початку 2014 р. засвідчили, що масові мирні акції громадян містять великі ризики перетворення на неконтрольовані протиправні дії натовпу. У цих процесах надзвичайну велику роль відіграють певні особи, організатори і провокатори, дії яких задалегідь спрямовані на трансформацію мирного зібрання у злочинний натовп. Незважаючи на визнання цих подій «антикримінальною революцією», зумовленою насамперед надзвичайно високим рівнем корупції у владних структурах, слід констатувати її окремі негативні наслідки. Зокрема, спільна агресивна поведінка мітингувальників (а іноді — і кримінальних злочинців, що скористались ситуацією), які штурмували РУВС у різних регіонах України, призвела до захоплення табельної зброї, спецзасобів, секретних документів, пов'язаних з оперативно-розшуковою діяльністю,

що здатне у майбутньому спричинити тяжкі наслідки.

Найбільш небезпечний прояв співучасті у злочині у сучасний період — це сепаратистська діяльність у Криму та інших регіонах України. Можна констатувати попередню організовану змову значної кількості осіб, у тому числі посадових осіб керівництва АР Крим, спрямовану на зміну меж території України (ст. 110 КК України). Для організації проведення незаконного референдуму потрібне об'єднання зусиль великої кількості співучасників.

Отже, частка спільно вчинюваних злочинів у загальній структурі злочинності значно зросла. Потребують глибокого наукового аналізу причини та механізми вчинення злочинів за участю десятків і навіть сотень чи тисяч осіб. Така «популярність» співучасті у злочинах зумовлена, зокрема, тим, що оскільки в групі об'єднуються зусилля кількох осіб з метою досягнення єдиного злочинного результату, то спільна злочинна діяльність за інших рівних умов являє собою більш високий ступінь суспільної небезпеки порівняно зі злочином, вчиненим однією особою. Спільні дії значно підвищують ефективність досягнення злочинного результату і збільшують імовірність уникнення кримінального переслідування співучасниками.

Завдання юридичної науки загалом і кримінально-правової зокрема полягає не лише в тому, щоб коментувати чинний закон, а насамперед у тому, щоб забезпечити адекватне відображення явищ дійсності, які відображаються в законодавстві за допомогою тих чи інших понять і конструкцій. Відповідно і вчення про співучасть не може розвиватися лише в межах чинного закону, тому конструкція співучасті в чинному КК України потребує перегляду й зіставлення із сучасними

особливостями спільної злочинної діяльності.

Тенденції розвитку злочинності в Україні вимагають соціологічного і кримінологічного осмислення соціальної реальності. Неможливо розглядати інститут співучасті у злочині без аналізу закономірностей групової та організованої злочинності, насамперед із соціально-кримінологічних позицій. Злочин — це насамперед діяння, яке являє собою один із різновидів соціальної (точніше, асоціальної) поведінки людини. Співучасть у злочині як спільна злочинна діяльність відрізняється від спільної діяльності, не забороненої кримінальним законом, лише тим, що вона передбачена кримінальним законом як суспільно небезпечна і кримінально карана. Отже, спільна діяльність є поняттям, адекватним співучасті, та повинна відповідати поділу форм діяльності людини у соціальних науках.

Загалом спільність є однією з найважливіших властивостей людської діяльності, оскільки в ній найбільш повно і яскраво відображається соціальний зміст діяльності людини. Спільна діяльність передбачає *розподіл між учасниками функцій, ролей, взаємозв'язки та взаємовплив*, що веде до зміни відносин між ними, опосередковує ці відносини загальною діяльністю. У процесі її здійснення члени групи зазвичай стикаються з тим, що саме завдання задає вимоги *необхідного рольового розподілу*, більш жорсткого у практичній діяльності, ніж у міжособистісному спілкуванні [1, 117]. Отже, соціально-психологічним підґрунтям концепції «*рольового розподілу відповідальності співучасників*» є положення, що у процесі здійснення рольової взаємодії як одного із рівнів регуляції спільної діяльності співучасники стикаються з тим, що сама мета діяльності вимагає необхідного рольо-

вого розподілу, який забезпечує ефективність її досягнення. Рольовий розподіл відповідальності у складній співучасті є наслідком рольового розподілу — діянь, причинного зв'язку та вини співучасників у спільно вчиненому злочині.

Діяльність людини як цілеспрямований рух реалізується в різноманітних формах: *індивідуальній, груповій і колективній*. У юридичній науці останнім часом йдеться про *колективну злочинну діяльність, колективний злочин та колективний суб'єкт* як категорії, що адекватно відображають зміст кримінально-правового поняття співучасті. Водночас аналіз понять колективного злочину, колективного суб'єкта вимагає чіткого усвідомлення змісту терміна «колектив». *Колектив* визначається як *група*, де взаємовідносини і взаємодія індивідів опосередковуються суспільно цінним і особистісно значущим змістом *спільної діяльності*, а основною спонукальною причиною входження в колектив є неможливість індивідів поодиночки задовольнити свої потреби, тому найважливішою системоутворюючою причиною формування колективу виступає *єдність мети* як кумулятивна потреба, навколо якої і відбувається *об'єднання людей* [2, 34; 3, 14] (курсив наш. — О. К.). Ознаки єдиної мети та прагнення кожного співучасника реалізувати свої власні цілі в межах групових є обов'язковими ознаками кримінально-правового поняття співучасті та всіх її форм, як групових, так і організованих. Співучасть у злочині слід розглядати як систему умисних спільних діянь суб'єктів злочину (з урахуванням виконаних ролей), які взаємодіють між собою з метою досягнення єдиного злочинного результату і реалізації своїх цілей у межах групових [4, 136–137].

Попередньо згадувався сепаратизм у Криму як прояв співучасті. Оскільки

очевидною є організація значною кількістю співучасників незаконного референдуму з метою зміни меж території України та захоплення частини території України іноземною державою, цей вид злочинної діяльності є всі підстави розглядати як колективну, а точніше як *«транснаціональну злочинну колективну діяльність»*.

Поняття ж *колективного суб'єкта* переважно вживається під час розгляду питання про доцільність введення у КК України відповідальності *юридичних осіб* [5, 134–139]. Юридична особа є суб'єктом кримінальної відповідальності у міжнародному публічному праві, зокрема це передбачено у низці конвенцій, учасницею яких є і Україна. При чому така відповідальність закріплена переважно у Конвенціях проти організованої злочинності і корупції, а саме: у Неапольській політичній і Глобальному плані дій проти організованої транснаціональної злочинності від 23 грудня 1994 р.; Рамковій конвенції ООН проти організованої злочинності від 21 липня 1997 р.; Конвенції про боротьбу з корупцією Ради Європи від 27 січня 1999 р. тощо. У вітчизняній кримінально-правовій науці вже висловлюються пропозиції розташувати відповідний розділ з назвою «Особливості кримінальної відповідальності юридичних осіб» у Загальній частині КК України. Водночас недостатньо аргументованими є висновки прибічників цих нововведень, зокрема в частині розмежування понять суб'єкта злочину та кримінальної відповідальності [6, 5, 11]. Такі кардинальні зміни без системного аналізу усього кримінального законодавства є передчасними, продовжують негативну тенденцію вітчизняної законодавчої політики — хаотичне та безсистемне внесення змін до кримінального закону України. Недопустимими є зміни законодавства про криміналь-

ну відповідальність, які не враховують системно-структурну будову кримінального права і тим самим порушують його логічні засади, що, зрештою, руйнує принцип узгодженості та несуперечності його норм. І тому пропонувані зміни не можливі без одночасного перегляду норм інших інститутів кримінального права. Насамперед, виникає питання внесення змін до розділу IV «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)», а також до ст. 2 КК України «Підстава кримінальної відповідальності» і багато інших.

Слід погодитись із вченими М. Пановим та С. Харитоновим у тому, що не можна безпідставно розширювати межі кримінальної відповідальності і поширювати її на фізичних осіб (членів *колективу* юридичної особи), що не вчиняли злочинів, не є винними, але зазнають серйозних матеріальних і моральних втрат. Надаючи належне морально-психологічним аспектам таких новел, вчені констатують, що оцінка таких юридичних осіб серед населення буде вкрай негативною — як «злочинних організацій», що погіршуватиме й без того непросте соціально-психологічне становище в державі та правосвідомості населення [7, 7]. На нашу думку, за такого підходу законодавця з'явиться, по суті, поняття колективної відповідальності, яке суперечить основоположним принципам кримінального права України. Зокрема, в останніх монографічних дослідженнях вітчизняних вчених наголошується на тому, що на сьогодні все частіше принципи гуманізму і справедливості визначають стратегію кримінальної політики більшості сучасних демократичних держав [8, 17]. Тому такі законодавчі новели насамперед не відповідатимуть цим принципам, а також принципу особистої відповідальності.

Навіть при співучасті у злочині спільність діянь не виключає самостійність та індивідуальність дій кожного з учасників злочину. Дійсно, співучасть як система базується на взаємодії, яка, у свою чергу, передбачає взаємовплив співучасників колективного злочину, поведінка кожного з них змінює поведінку інших. Однак суперечить принципам кримінального права України і концепції рольового розподілу відповідальності співучасників теорія «загального складу злочину», коли кожен співучасник відповідає за весь злочин, який є результатом інтегрованих дій усіх співучасників, а не лише за індивідуально вчинене ним. І хоча співучасникам видається, що спільна участь у злочині знімає з них частину відповідальності, що відповідальність буде поділена між ними, згідно з ч. 2 ст. 61 Конституції юридична відповідальність особи має індивідуальний характер. Слід погодитись, що як для колективного, так і для індивідуального злочину мотив, з якого він вчиняється, є одним із найважливіших пунктів, якими вимірюється ступінь особистої відповідальності [9, 103]. Не існує спільної вини чи волі, бо ці категорії, як і кримінальна відповідальність, індивідуальні, особисті. Відповідно у кримінальному праві не може бути колективної вини чи волі, як і колективної відповідальності.

Поняття «колективний суб'єкт» і «колективний злочин» застосовують переважно під час аналізу організованих форм співучасті у злочині. Два види колективних злочинів: ті, що вчиняються мафією, і ті, що вчиняються натовпом, виокремлює Сціпін Сігеле [9, 30]. На перший погляд, поняття натовпу далеке від сучасного розуміння колективного злочину як злочину, вчиненого організованими злочинними об'єднаннями. Однак ще у 1919 р. у «Керівних основах з кримі-

нального права» у ст. 21 згадується натовп як різновид групи осіб: «За діяння, вчинені спільно групою осіб (зграєю, бандою, натовпом), караються...». Це дало підстави сучасним дослідникам констатувати, що у цьому законодавчому акті «були вперше нормативно врегульовані й організовані форми співучасті, якими були зграя, банда, натовп» [10, 62]. Щодо перших двох форм співучасті заперечень немає, однак категорично не можна визнати натовп організованою формою співучасті. Разом із тим слід вирішити питання: чи виключає такий висновок визнання колективними злочинів, вчинюваних натовпом?

Натовпу як різновиду спільної діяльності притаманні загальні закономірності розвитку такої діяльності, хоча є і певні специфічні властивості (стихийність та непередбачуваність). Найбільш виразним проявом скупчення великої кількості людей, що спільно вчиняють злочинні дії (натовпу), є масові заворушення (ст. 294 КК України). Водночас питання обґрунтованості віднесення злочинів на кшталт масових заворушень до колективних слід вирішувати спільно з іншим: чи достатньо для цього ознаки кількості учасників, яка є значною як при масових заворушеннях, так і у злочинних організаціях.

Для вирішення поставлених питань слід застосувати системно-структурний підхід, який починає активно застосовуватись ще в середині ХХ ст. У результаті цього аналіз систем і структур, розуміння предметів як системних і структурних є однією з характерних особливостей сучасної юридичної науки. Система починається там, де певна множина елементів є певним чином упорядкованою, утворюючи певну цілісність, властивості якої не зводяться до властивостей складових елементів. А. Закалюк роз-

глядає системно-структурний метод як універсальний спосіб пізнання складних об'єктів, передусім суспільства, соціальних проявів, щодо яких застосування методів аналізу, абстракції, моделювання, логічного мислення виявляється недостатнім для розкриття їхнього багатовимірного та різномовленого феномену, глибинних основ детермінації, функціонування, соціальної активності тощо [11, 103]. Отже, можемо зробити припущення, що і такий соціально негативний прояв, як масові заворушення з позицій системно-структурного підходу може бути розглянутий як складний об'єкт, що має певну структуру. І справді, вчені у галузі соціальної психології (саме ця наука, на відміну від юридичної, містить глибокі дослідження поняття натовпу) аналізують *структуру агресивного натовпу*, зазначаючи, що він є неоднорідним за складом і має різні прошарки: організатори масових ексцесів; активні учасники; конфліктні особи; підбурювачі; спостерігачі; випадкові [12, 367].

Згадку про колективний злочин можна зустріти також у перших декретах радянської влади, оскільки боротьба з контрреволюцією вимагала ліквідації змов, заколотів, повстань, які являли собою форми колективної злочинної антирадянської діяльності [13, 11]. Очевидно, що заколот та повстання можна характеризувати як масові заворушення. Отже, слід порушувати питання про визнання масових заворушень (злочинних дій натовпу) колективними злочинами. Водночас науково обґрунтоване визначення сутності злочинних дій натовпу з точки зору форм злочинної діяльності потребує окремого дослідження.

Виникає питання, якщо колективна злочинна діяльність є самостійним різновидом спільної злочинної діяльності, то яким чином вона співвідноситься з

поняттям групової та організованої злочинної діяльності? Вище зазначено, що діяльність людини реалізується у трьох формах: індивідуальній, груповій і колективній. Дві останні є різновидами спільної діяльності, яка, трансформуючись у злочинну, поділяється на групову та організовану.

Таким чином, злочинна діяльність може бути індивідуальною і спільною, різновидами останньої є групова і колективна (стихийна — при вчиненні злочинних діянь натопом, або організована — при вчиненні злочинів злочинними організаціями як ієрархічно структурованими стійкими злочинними об'єднаннями).

Ще одне поняття, яке актуалізується під час сучасних наукових досліджень спільної злочинної діяльності, це «необхідна співучасть». Майже будь-який із умисних злочинів, передбачених в Особливій частині КК України, може бути вчинено у співучасті. Окремі форми співучасті часто зазначено як кваліфікуючі чи особливо кваліфікуючі, а в певних випадках — як конститутивні ознаки складу злочину. У сучасних умовах збільшується кількість злочинів, що можуть вчинятися лише як групові, коли об'єктивна сторона складу злочину вимагає діяльності двох і більше осіб. У кримінально-правовій літературі такі випадки називають «необхідною співучастю», зокрема у чинному КК України це — вище аналізовані масові заворушення (ст. 294), групове порушення громадського порядку (ст. 293), бандитизм (ст. 257), створення злочинної організації (ст. 255) тощо.

Крім того, вчинення окремих злочинів не можливе без поєднання зусиль кількох співучасників, однак імператив спільності їх вчинення не закріплений при конструюванні основного складу злочину. Зокрема, порушення встановленого законом поряд-

ку трансплантації органів або тканин людини фактично не може бути здійснено однією особою. І хоча вчені звертають увагу на «організований характер цих злочинів, що суттєво підвищує ступінь їх суспільної небезпечності, а наслідки негативно впливають на життєдіяльність суспільства і держави в усіх їх сферах» [14, 1], однак не продовжують свій науковий пошук у площині обов'язковості спільності та організованості таких злочинних посягань. Водночас здійснення незаконної трансплантації органів або тканин людини не може бути проведено лише одним медичним працівником, такі дії вимагають об'єднання зусиль значної кількості як медичних працівників, так інших осіб.

Серед осіб, що беруть участь у порушенні встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини, визначальне місце посідає медичний працівник як спеціальний суб'єкт злочину. До прикладів обов'язкової спільної діяльності за участі спеціального суб'єкта слід віднести і окремі корупційні злочини. Мова іде згідно з чинною редакцією статей 368, 369 КК України про надання-одержання неправомірної вигоди (раніше — «хабарництво»). Вітчизняні вчені, підсумовуючи існуючі наукові позиції, узагальнюють три підходи до розуміння зв'язку складів «давання-одержання» хабара: 1) як самостійні злочини; 2) як складний двосторонній єдиний злочин; 3) як злочини, які утворюють необхідну співучасть [15, 144]. На нашу думку, два останні підходи є ідентичними. Єдиний двосторонній злочин, що не може бути вчинений однією особою, і є прикладом необхідної співучасті.

Разом із тим особливий статус хабарництва як необхідної співучасті зумовлений тим, що у цьому разі йдеться не про один склад злочину, а принаймні — про два взаємопов'язаних.

Пристосовуючи вже не чинне поняття хабарництва до чинного кримінального закону, слід застосувати поняття «надання-одержання неправомірної вигоди» (на протипагу застосуванню двох понять «надання неправомірної вигоди» та «одержання неправомірної вигоди», що не відображає сутності двостороннього єдиного злочину). Особливість цього виду необхідної співучасті полягає у тому, що таке діяння охоплюється не однією статтею, як у випадку масових заворушень, а двома — ст. 368 і ст. 369 КК України.

Необхідна співучасть передбачає, що вчинення злочину кількома особами є обов'язковою ознакою основного складу злочину на відміну від складів злочинів, де таке спільне вчинення є кваліфікуючою ознакою. Протилежне поняття «можливої співучасті» вживається щодо кваліфікованих складів злочинів, передбачених в Особливій частині КК України, і стосується Загальної частини КК України. Однак у вітчизняній теорії кримінального права такий поділ співучасті не знайшов підтримки науковців, хоча, на нашу думку, розглядувані терміни доволі точно відображають сутність і специфіку тих злочинів, які не можуть бути вчинені одноособово. Підвищена суспільна небезпека злочинів, що є необхідною співучастю, врахована при конструюванні основного складу злочину, адже передбачає вимушеність спільного вчинення злочинного діяння, без якої не можливе заподіяння шкоди порядку суспільних відносин. Тому не можна порушувати питання про співучасть як обтяжуючу обставину у таких злочинах.

Ще однією проблемою, яка традиційно обговорюється у науковому середовищі та потребує вирішення, є так звана фактична співучасть. Як відомо, якісною об'єктивною ознакою співучасті традиційно визначають

спільність участі осіб у вчинюваному злочині. Зовнішню форму спільного злочинного діяння визначає характер посягання на порядок суспільних відносин. Спираючись на розуміння спільності діяння як сукупного спричинення результату об'єднаними зусиллями кількох осіб, виокремлюють два основних типи спільності: фактичну і юридичну... [16, 42]. Структурний елемент у системі співучасті повинен мати ряд ознак і відповідати певним вимогам, якими є положення КК України. Згідно зі ст. 26 КК України співучасниками злочину можуть бути лише суб'єкти злочину. Тобто співучасниками можуть бути фізичні особи, які є осудними і вчинили злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Отже, є «фактичною співучастю» і не має кримінально-правового значення спільна участь у вчиненні суспільно небезпечного посягання двох малолітніх чи неосудних осіб. Те саме стосується ситуації, коли лише один із учасників такого посягання відповідає всім ознакам суб'єкта злочину.

Поняття *фактичної спільності* є більш вдалим, ніж «фактична співучасть», оскільки дозволяє чітко й однозначно вже на термінологічному рівні відмежувати окреслені випадки від співучасті. Юридична спільність, по суті, уособлює чинне поняття співучасті у злочині. Вчені піднімають питання про обов'язковість врахування фактичної спільності при вчиненні насильницьких злочинів. Йдеться про злочини, які посягають на життя і здоров'я особи, статеvu свободу чи статеvu недоторканність особи. Така позиція є обґрунтованою, адже під час вчинення насильницького злочину не одноособово, а спільно кількома людьми підвищується інтенсивність посягання, заподіюється більша шкода потерпілому. Згідно зі ст. 3

Конституції України найвищою соціальною цінністю в Україні визнаються саме людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Тому надання великого значення ролі потерпілого у процесі вчинення злочину обумовлює існуючий у науці підхід, що суперечить законодавству в частині визнання фактичної спільності як групового посягання і, відповідно, призначення більш суворого покарання. Аргументом на користь цієї позиції може бути наявність у винного умислу на те, щоб потерпілий сприймав посягання на свою безпеку як вчинене не одноособово, а спільно кількома особами. Таке сприйняття пригнічує волю потерпілого, сприяє більш ефективному досягненню злочинної мети та настанню більш тяжких наслідків. Водночас сьогодні в Україні потерпілий, насамперед як особа, права якої були порушені злочинним посяганням, перебуває поза межами кримінального закону і загалом кримінального права. Тому існують пропозиції про необхідність посиленого кримінально-правового захисту інтересів потерпілих у ситуаціях фактичної спільності у вчиненні насильницьких посягань на особу (О. Дудоров, Л. Брич, Г. Ганова, О. Головкін та ін.).

Враховуючи наведене вище, на законодавчому рівні шляхом внесення змін до розділу «Співучасть у злочині» КК України слід врегулювати відповідальність за фактичну спільність у разі заподіяння шкоди потерпілому із застосуванням насильства. До таких злочинів належать злочини, що посягають на життя, здоров'я особи, її волю, честь і гідність, а також статеву свободу та недоторканність. Саме у цьому розділі вже регулюється відповідальність за причетність до злочину, яка також не є співучастю. Однак потребує особливої уваги формулювання цього

положення та його розташування у розділі.

Визначення проявів спільного вчинення злочинів, що є подібними до співучасті, однак не є нею, за логікою не повинні міститись у ст. 27 КК України «Види співучасників». Поняття, які за певними ознаками є схожими зі співучастю і водночас «не є співучастю у злочині» (фактична співучасть, причетність до злочину), видається правильним закріпити у ст. 26 КК України. Пропонуємо ст. 26 КК України доповнити ч. 2 такого змісту: «Не є співучастю вчинення злочину спільно з неосудною особою або особою, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Суб'єкт злочину, який спільно з такою особою вчинив із застосуванням насильства злочин проти життя, здоров'я, волі, честі й гідності, статевої свободи чи недоторканності потерпілого, підлягає кримінальній відповідальності за відповідними частинами статей Особливої частини цього Кодексу, які передбачають відповідальність за групове вчинення злочину». Також ст. 26 слід доповнити частинами 3 і 4, які регулюють відповідальність за причетність до злочину, і у чинному Кодексі є відповідно частинами 6 і 7 ст. 27. Запропонована норма не руйнує інститут співучасті у злочині. Фактична спільність однозначно відмежовується від легального визначення співучасті. І хоча запропонована конструкція — не бездоганна, однак вона передбачає на законодавчому рівні врахування інтересів потерпілого від насильницького злочину та індивідуалізацію відповідальності на правозастосовному рівні. Це є необхідним, оскільки потерпілий від вчиненого групового насильницького злочину, незалежно від наявності у всіх учасників посягання кримінально-правових ознак суб'єкта злочину, сприймає

посягання проти нього як вчинене не однією, а кількома особами, і ця обставина охоплюється умислом суб'єкта злочину, який підлягає відповідальності за вчинене. Запропонована новела у Загальній частині КК України не змінює поняття співучасті і не потребує ревізії всієї Особливої частини та значного розширення обсягу КК України.

Отже, на сучасному етапі виявляються нові складові суспільної небезпеки злочинів, що вчиняються у співучасті. Сьогодні, як ніколи раніше, очевидно, що основним елементом суспільної небезпеки насамперед організованих форм співучасті є виникнення нової якості, нової сили, яка має руйнівний для суспільства характер.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Совместная деятельность: методология, теория, практика* / отв. ред. А. Л. Журавлев, П. Н. Шихирев, Е. В. Шорохова. — М., 1988. — 232 с.
2. *Бесчастный В. М., Гребеньков Г. В.* Соціально-психологічні основи управління індивідом і групою : навч.-практ. посіб. — Донецьк, 2006. — 160 с.
3. *Петровский А. В.* Опыт построения социально-психологической концепции групповой активности // Вопросы психологии. — 1973. — № 5. — С. 3–17.
4. *Кваша О. О.* Співучасть у злочині: структура та відповідальність : моногр. / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — Луганськ, 2013. — 560 с.
5. *Гришук В. К.* Колективний суб'єкт складу злочину: наукова гіпотеза чи перспективна реальність // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луганськ, 20–21 трав. 2011 р.) / редкол. : Г. Є. Болдарь, А. О. Данилевський, О. О. Дудоров та ін. ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. — Луганськ, 2011.
6. *Сотніченко В. С.* Юридична особа як суб'єкт кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. — К., 2013. — 20 с.
7. *Панов М., Харитонов С.* «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» як новела у кримінальному законодавстві України // Юридичний вісник України. — 2014. — № 8 (973). — 22–28 лют.
8. *Письменський Є. О.* Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : моногр. — Луганськ, 2014. — 728 с.
9. *Сципион Сигеле.* Преступная толпа. Опыт коллективной психологии. — М., 1998. — 128 с.
10. *Драгоненко А. О.* Співучасть у вчиненні вбивства : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. — К., 2011. — 198 с.
11. *Закалюк А. П.* Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. — К., 2007. — Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — 424 с.
12. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Соціальна психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. : у 2 кн. — К., 2004–2006. — Кн. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. — 2006. — 560 с.
13. *Иванов Н. Г.* Понятие и формы соучастия в советском уголовном праве. — Саратов, 1991. — 123 с.
14. *Гринчак С. В.* Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини: підстави кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. — Х., 2007. — 19 с.
15. *Брич Л. П.* Теорія розмежування складів злочинів : моногр. — Л., 2013. — 712 с.
16. *Безбородов Д. А.* Некоторые категории диалектики в исследовании совместного совершения преступления // Государство и право. — 2008. — № 2. — С. 39–44.

REFERENCES

1. *Sovmestnaya deyatelnost: metodologiya, teoriya, praktika* [Modern Activity: Methodology, Theory, Practice], Moscow, 1988, 232 p.
2. *Beschastnyi V. M., Hrebenkov H. V.* Sotsialno-psykholohichni osnovy upravlinnia indyvidom i hrupoiu [Social and Psychological Bases for Managing the Individual and a Group], Donetsk, 2006, 160 p.
3. *Petrovskiy A. V.* Opyt postroeniya sotsialno-psykholohicheskoy kontseptsii gruppovoy aktivnosti [Experience in Construction of Social and Psychological Concept of Group Activity], *Voprosy psikhologii*, 1973, no. 5, pp. 3–17.
4. *Kvasha O. O.* Spivuchast u zlochyni: struktura ta vidpovidalnist [Accompliceship: Structure and Liability], Luhansk, 2013, 560 p.

5. Hryshchuk V. K. Kolektyvnyi subiekt skladu zlochynu: naukova hipoteza chy perspektyvna realnist [Collective Subject of Corpus Delicti: Scientific Hypothesis or Perspective Reality], *Teoretychni ta prykladni problemy kryminalnoho prava Ukrainy*, Luhansk, 2011.
6. Sotnichenko V. S. Yurydychna osoba yak subiekt kryminalnoi vidpovidalnosti [Legal Person as a Subject of Criminal Liability], Kyiv, 2013, 20 p.
7. Panov M., Kharytonov S. «Zakhody kryminalno-pravovoho kharakteru shchodo yurydychnykh osib» yak novela u kryminalnomu zakonodavstvi Ukrainy [«Arrangements of Criminal and Legal Character Regarding Legal Persons» as a Novel of Criminal Legislation in Ukraine], *Yurydychnyi visnyk Ukrainy*, 2014, no. 8 (973), 22–28 liut.
8. Pysmenskyi Ye. O. Teoretyko-prykladni problemy zvilnennia vid pokarannia ta yoho vidbuvannia za kryminalnym pravom Ukrainy [Theoretical and Applied Problems of Discharge of Punishment and Its Service in Accordance with Ukrainian Legislation], Luhansk, 2014, 728 p.
9. Scipio Sighele. Prestupnaya tolpa. Opyt kolektivnoy psikhologii [The Crowd Criminal. Experience of Collective Psychology], Moscow, 1998, 128 p.
10. Drahonenko A. O. Spivuchast u vchynenni vbyvstva [Participation in Commission of Murder], Kharkiv, 2011, 198 p.
11. Zakaliuk A. P. Kurs suchasnoi ukrainskoi kryminolohii: teoriia i praktyka [Course in Modern Ukrainian Criminology: Theory and Practice], Kyiv, 2007, Book 1, 424 p.
12. Orban-Lembryk L. E. Sotsialna psikhohihiia [Social Psychology], Kyiv, 2004–2006, Book 2, 2006, 560 p.
13. Ivanov N. G. Ponyatie i formy souchastiya v sovetskom ugovnom prave [Concept and Types of Accompliceship in Soviet Criminal Law], Saratov, 1991, 123 p.
14. Hrynchak S. V. Porushennia vstanovlenoho zakonom poriadku transplantatsii orhaniv abo tkanyn liudyny: pidstavy kryminalnoi vidpovidalnosti [Breach of Legally Set Order of Transplantation of Organs and Human Tissues: Grounds for Criminal Liability], Kharkiv, 2007, 19 p.
15. Brych L. P. Teoriia rozmezhuвання skladiv zlochyniv [Theory of Differentiation of Corpus Delicti], Lviv, 2013, 712 p.
16. Bezborodov D. A. Nekotorye kategorii dialektiki v issledovanii sovместного soversheniya prestupleniya [Some categories of Dialectics in Investigation of Joint Perpetration of a Crime], *Gosudarstvo i pravo*, 2008, no. 2, pp. 39–44.

Кваша О. О. Актуальні проблеми розвитку інституту співучасті у злочині

Анотація. У статті досліджено тенденції розвитку спільної злочинної діяльності у світлі загострення суспільно-політичної кризи в Україні. Найбільш небезпечний прояв співучасті у злочині сьогодні — це сепаратистська діяльність у Криму та інших регіонах України. Обґрунтовано, що формами спільної злочинної діяльності є групова і колективна (стихийна — при вчиненні злочинних діянь натовпом, або організована — при вчиненні злочинів злочинними організаціями як ієрархічно структурованими стійкими злочинними об'єднаннями). Встановлено, що підвищена суспільна небезпека злочинів, що є необхідною співучастю, врахована при конструюванні основного складу злочину, адже передбачає вимушеність спільного вчинення злочинного діяння. Запропоновано і вирішення проблеми «фактичної спільності», яка за певними ознаками схожа зі співучастю. На законодавчому рівні шляхом внесення змін до ст. 26 КК України слід врегулювати відповідальність за фактичну співучасть (спільність) у заподіянні шкоди потерпілому із застосуванням насильства.

Ключові слова: співучасть у злочині, колективний злочин, необхідна співучасть, фактична спільність.

Кваша О. А. Актуальные проблемы развития института соучастия в преступлении

Аннотация. В статье исследованы тенденции развития совместной преступной деятельности в свете обострения общественно-политического кризиса в Украине. Наиболее опасное проявление соучастия в преступлении сегодня — это сепаратистская деятельность в Крыму и других регионах Украины. Обосновано, что формами совместной преступной деятельности является групповая и коллективная (стихийная — при совершении преступных деяний толпой, или организованная — при совершении преступлений преступными организациями как иерархически структурированными устойчивыми преступными объединениями). Установлено, что повышенная общественная опасность преступлений, которые является необходимым соучастием, учтена при конструировании основного состава преступления, ведь предусматривает вынужденность совместного совершения преступного деяния. Предложено и решение проблемы «фактической совместности», которая по определенным признакам схожа со соучастием. На законодательном уровне путем внесения изменений в ст. 26 УК Украины следует урегулировать

ответственность за фактическое соучастие (совместность) при причинении вреда потерпевшему с применением насилия.

Ключевые слова: соучастие в преступлении, коллективное преступление, необходимое соучастие, фактическая совместность.

Kvasha O. Actual Problems of Development of the Institution of Criminal Complicity

Annotation. The article examines trends in the development of joint criminal activity because of worsening socio-political crisis in Ukraine. The most dangerous manifestation of complicity in the crime today – is separatist activities in Crimea and other regions of Ukraine. It is proved that group or collective activity (spontaneous – in the commission of criminal acts crowd, or organized – in the commission of crimes by criminal organizations as a hierarchically structured robust criminal associations) are the forms of joint criminal activity. It is determined that the increased risk of public crimes, which is a necessary complicity, is taken into account in the design of the main elements of a crime, because the forced character provides a joint commission of a criminal act. Solution to the «actual compatibility», which in some sense similar to complicity is proposed in the article. At the legislative level by amending the changes to Art. 26 of the Criminal Code liability for actual participation (joint) for causing harm to the victim with violence should be addressed.

Key words: complicity in the crime, collective crime, required the complicity, actual consistency.

КОНСТИТУЮВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

С. ПРИЛУЦЬКИЙ

*доктор юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

Однією із гострих проблем вітчизняного державотворення останніх 20 років стала криза судової влади. Повне нівелювання самостійності судової влади, підпорядкування суддів та всієї судової системи керівній верхівці корумповано-кланового політикуму остаточно підірвало довіру Українського народу до справедливості суду та верховенства права. Як наслідок — масовий громадянсько-політичний протест, підрив конституційного ладу та суверенітету України.

Варто зазначити, що провідні представники вітчизняної науки неодноразово звертали увагу держави та її керівників на небезпеку, яка може спіткати країну в разі підпорядкування та поглинання судової влади. Проте держава вже давно перестала дослухатися до об'єктивної наукової думки, особливо коли вона суперечить політичній доцільності та окремим клановим інтересам. У такий спосіб було проігноровано конструктивний спротив та заперечення вітчизняних правників щодо хаотичних та безсистемних реформ, однією з яких стала судово-реформа 2010 р.

Вже сьогодні, налаштовуючись на кардинальні зміни своєї організації, держава повинна переглянути ставлення до науки, її місця та ролі в обстоюванні державного суверенітету. За своїм значенням науковий потенціал країни знаходиться на одному рівні із обороноздатністю та її військовим потенціалом. Проте об'єктивною дійсністю сьогодення є фактична незаотребуваність вітчизняної юридичної науки. На жаль, правова наука вже давно перестала бути самостійним суб'єктом соціально-політичних процесів із неупередженим та авторитетним голосом.

Вбачається, що перспективи кардинального реформування правової системи України та її конституційного механізму потребують ґрунтовних наукових досліджень, які становитимуть концептуальну основу у виробленні стратегії державного будівництва. Зважаючи на те, що одним із головних завдань вітчизняного суспільства має стати підготовка та прийняття ідейно нової Конституції України, вважаємо за потрібне розпочати відкриту наукову дискусію щодо перспектив конституювання судової влади. У цьому контексті

зазначимо, що в рамках науково-дослідної роботи Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України було проведено дослідження на тему «Судова влада в умовах формування громадянського суспільства та правової держави в Україні» [1; 2]. Узагальнені положення та висновки цієї праці вносимо для широкого наукового диспуту, обговорення, критики.

1. Доктринальною основою судової влади України має виступити теорія судової влади, що комплексно обстоюватиме судову владу у її системному взаємозв'язку відповідно до статички та динаміки дії та розвитку права. Теорія судової влади має забезпечити концептуальне підґрунтя для судового права як перспективного наукового напрямку, що розкриватиме найважливіші принципи взаємовідносин судової влади з іншими органами публічної влади; досліджуватиме критерії балансу між судом як органом державної влади та судом як інститутом громадянського суспільства. З огляду на це, предмет судового права має охоплювати: по-перше, вчення про суд та судову владу як феномен публічно-правових відносин; по-друге, вчення про судоустрій (судовий лад); по-третє, вчення про судочинство. У межах означеного предмета має здійснюватися теоретичний аналіз та наукове обґрунтування таких складних правових інститутів, як: судова правотворчість; судова політика та політика судової влади; самоорганізація судової влади; суддівське самоврядування; управління судовою владою та судове адміністрування; судовий контроль і судовий нагляд; транспарентність судової влади тощо. Принципово нового значення з погляду національного суверенітету набувають питання щодо наднаціональних механізмів судочинства та правозахисту, учасницею яких стала чи може стати

Україна (Європейський суд з прав людини, Суд Європейського Союзу, Міжнародний кримінальний трибунал тощо).

Для забезпечення максимальної доступності, зрозумілості та ефективності судових процедур у рамках судового права мають бути виокремлені як спільні, так і особливі риси різних форм судочинства і відповідно ті інститути, принципи, процедури, що є спільними — мають бути приведені до взаємної узгодженості та уніфікованості. Такий підхід сприятиме найбільш повній реалізації прав і свобод людини у сфері судового захисту, ефективному дотриманню процесуальних гарантій, полегшенню доступу до правосуддя та підвищенню його ефективності.

Становлення судової влади в умовах формування правової держави прямо залежить від впливу громадянського суспільства. Активна участь громадянського суспільства в організації та здійсненні судової влади забезпечує баланс приватноправового та публічного інтересів. Досягнувши рівня самостійного інституту публічної влади, судова влада стає дієвим захисником конституційного ладу, забезпечує політичну стабільність країни, реально гарантує захист прав та свобод людини і громадянина. У правовій державі судова влада стає неупередженим арбітром між органами публічної влади (державою) та громадянським суспільством (людиною). Водночас держава та громадянське суспільство підпорядковані діалектичному закону єдності та боротьби протилежностей. Як громадянське суспільство не може існувати без охоронного, примусового та карального механізму держави, так і держава не може існувати без рушійного потенціалу вільного суспільства. Як держава прагне до тотального контролю над суспільством у крайніх формах своєї

організації (абсолютизм, авторитаризм та тоталітаризм), так і вільне суспільство схильне до безвладдя, самоуправства та анархії. Постійна боротьба, протистояння, намагання домінувати — головні форми їхнього співіснування. Історія людства наочно свідчить, що лише після ефективного збалансування та створення дієвих механізмів взаємного контролю між державою і суспільством зароджуються умови для формування правової держави із демократичним конституційним ладом.

Відповідно до функціонального підходу в розумінні державної влади чітко виокремлюються два суб'єкти організації та здійснення державної влади: з одного боку, це народ (політичне суспільство) як єдине джерело публічної влади, а з другого — державний апарат, на який покладається виконання різноманітних функцій, зокрема законодавчої, виконавчої, судової та ін. У цьому сенсі Конституція за своєю правовою природою є втіленням суспільного договору (контракту) між народом та державним апаратом у найважливіших питаннях їх взаємовідносин та організації. Одним із таких питань є утворення суду як незалежного арбітра між народом та державою (державним апаратом) щодо дотримання цього договору і захисту суверенітету народу від політичної чи юридичної анархії, зловживань чи узурпації влади з боку окремих органів державної влади, соціальних груп чи політичних партій. Закони, які встановлюють судову систему та механізми судочинства, мають суворо відповідати як букві, так і духові Конституції. Тому організація суду як «охоронця» публічного миру та злагоди, незалежного та неупередженого арбітра між народом (людиною) та державою (державним апаратом) має унормовуватися на найвищому рівні правового регулювання шляхом прийняття

відповідного конституційного акта Основи законодавства «Про судову владу» і затверджуватися конституційною більшістю парламенту або всенародним голосуванням.

2. Народовладдя та судова влада.

У складних умовах масових громадсько-політичних рухів, перехідних економічних відносин та модернізації публічної влади становлення незалежної та дієвої судової влади в Україні не зможе відбутися без прямої та активної участі суспільства. Тим самим шлях до ствердження громадянського суспільства в Україні має проходити через пряму участь громадян у політичному житті країни та організації відповідальної судової влади. Безпосередня участь громадян у процесах організації та здійснення судової влади є важливою запорукою незалежності суддів від політичного впливу (тиску) та одночасно стає формою прямої відповідальності перед суспільством.

Пошук балансу між державою та громадянським суспільством спонукає до впровадження механізмів організації судової влади, які втілять їх спільний компроміс. Убачається, що такий компроміс між державою та громадянським суспільством у питаннях організації судової влади та здійснення правосуддя може реалізуватися передусім через громадянський контроль у формі: безпосередньої участі представників суспільства при здійсненні правосуддя; правозахисної діяльності незалежної адвокатури, як самостійного інституту громадянського суспільства у механізмі судочинства; відкритості процесу правосуддя (гласність та відкритість судочинства), доступності ЗМІ до судової інформації та її об'єктивного висвітлення, виборності місцевих мирових суддів, суддів Конституційного Сенату.

Сучасними формами прямого народовладдя у процесі організації та здій-

снення судової влади є вибори суддів та безпосередня участь громадян у здійсненні судочинства в якості судових засідателів (присяжних, шеффенів, народних засідателів). Важливою ознакою як громадянського суспільства, так і правової держави є пряма участь народу при здійсненні судової влади. Саме пряме народовладдя забезпечує двосторонній взаємозв'язок та взаємовплив між громадянським суспільством та державою. З одного боку – суспільство здійснює контроль за державним судом та активно впливає на соціально-політичні процеси відповідно до принципу верховенства права. З другого боку, здійснення судочинства з участю представників суспільства стає результатом соціально-політичних перетворень самої держави. Завдяки прямій участі народу при здійсненні судочинства досягається ряд важливих цілей у побудові правової держави. Передусім через відповідні інститути судочинства народ безпосередньо управляє державою. По-друге, пряма участь суспільства у здійсненні судочинства впливає на становлення самостійності судової влади. По-третє, пряма участь громадян при здійсненні судової влади є формою соціального компромісу між державою та суспільством, що також допомагає долати проблеми соціальної нерівності.

Досягнення балансу суспільного (громадянського) та публічного (державного) інтересів в організації та здійсненні судової влади є важливою запорукою рівноваги між різними верствами населення, різними соціальними групами та державною владою (панівними класами). Такий баланс є запорукою легітимності публічної влади, її визнання та стійкості на фоні соціальної нерівності, а відповідно суспільних коливань та напруженості.

Суд, який організовується на засадах дійсного та ефективного представництва громадянського суспільства у механізмі судочинства, стає важливим інститутом гармонізації інтересів суспільства й держави. Участь народу при здійсненні судової влади забезпечує: 1) громадянський контроль за професійними суддями; 2) безпосереднє народовладдя при здійсненні судочинства; 3) дотримання верховенства права як відображення соціальної справедливості.

Водночас впровадження ефективних механізмів судочинства з прямою участю народу на практиці потребує вирішення конкретних завдань та подолання низки перешкод. По-перше, необхідно здійснити професійну «перорієнтацію» представників системи юстиції (суддів, прокурорів, адвокатів) на засади змагального судочинства. По-друге, запровадження ефективних механізмів добору та залучення судових засідателів (формування списків, жеребкування, відводи, компенсації та винагороди тощо). Вбачається, що головну роль у цьому процесі мають відігравати територіальні громади та органи місцевого самоврядування. Саме територіальна громада має стати головним осередком громадянського суспільства у вирішенні питань прямого народовладдя при здійсненні правосуддя. По-третє, окремої уваги потребує проблема підвищення рівня правосвідомості населення з метою подолання громадянської пасивності при здійсненні судочинства (соціальної інертності, підпорядкованості суддям-професіоналам та ін.). Першим кроком на цьому шляху має стати загальнонаціональна програма правової освіти для громадян щодо участі при здійсненні судочинства.

На шляху формування правової держави та в умовах трансформаційних змін, що проходить сьогодні укра-

їнське суспільство, створення ефективних механізмів участі представників народу при здійсненні правосуддя є одним із найважливіших завдань.

Чинна Конституція України встановлює участь народу при здійсненні судової влади як загальну засаду народовладдя, а не конституційне право особи на «суд рівних». Проте у демократичній та правовій державі ці два аспекти суду за участю представників народу мають бути гармонійно поєднані. Право на колегіальний розгляд справи з участю представників народу має бути рівним конституційним правом кожної особи.

Вбачається, що оптимальним варіантом може стати «змішана» (комбінована) модель суду присяжних, яка притаманна більшості західноєвропейських країн. Організація і склад судових колегій (мала колегія — два, середня колегія — чотири та велика колегія — шість судових засідателів) повинні залежати від характеру та ступеня суспільної значимості правового інтересу чи конфлікту, що підлягає вирішенню. Зокрема, розміру майнової шкоди чи інтересу в сфері цивільно-правових чи господарських відносин, порушеного публічного (адміністративного) інтересу або тяжкості звинувачень та можливого покарання відповідно до класифікації злочинів згідно з ст. 12 КК України.

Одноособово професійний (у перспективі — мировий) суддя має розглядати справи щодо кримінальних проступків, а також злочинів невеликої тяжкості. На вимогу підсудного або потерпілого професійний суддя і два судові засідателі повинні становити колегію з розгляду справ про злочини середньої тяжкості (до п'яти років позбавлення волі). Один професійний суддя і чотири судові засідателі мають формувати колегію для розгляду тяжких злочинів з можливістю при-

значати покарання до десяти років позбавлення волі. Особливо тяжкі злочини, за вчинення яких передбачається покарання у виді позбавлення волі на термін більше десяти років, повинні розглядатися розширеною судовою колегією у складі професійного судді і шести судових засідателів. Спільний розгляд кримінальних справ єдиною судовою колегією (непарна кількість членів — три, п'ять та сім осіб) має запобігати розподілу голосів порівну, а спільна нарада між професійним суддею і судовими засідателями має передбачати анонімність голосування при ухваленні рішень шляхом таємної подачі голосів. Право на судовий розгляд за участю судових засідателів має буди рівним правом обох сторін судового провадження — як підсудного (відповідача), так і потерпілого (позивача).

Питання прямої (безпосередньої) участі народу при здійсненні судової влади потребує вдосконалення на рівні Конституції України. Зокрема, ч. 4 ст. 124 можна викласти у такій редакції: «Народ безпосередньо здійснює правосуддя через судових засідателів, а також мирових суддів»; ч. 1 ст. 127: «Судочинство здійснюють професійні судді, судові засідателі, мирові судді»; ч. 2 ст. 129: «Судочинство здійснюється професійним суддею одноособово, колегією професійних суддів, судовою колегією за участю судових засідателів, мировим суддею. Громадяни мають рівне право на судовий захист за участю судових засідателів».

3. Єдність судової влади як ключова засада судоустрою України має забезпечуватися: цілісністю судової системи; єдністю статусу суддів; підпорядкуванням всіх судових справ вищому касаційному нагляду одного суду. Єдиний на всю державу касаційний суд має спрямовувати судову практику в одне русло і забезпечувати

цілісність права та його верховенство, надавати конституційним положенням практичного сенсу. Касаційний суд за своїм призначенням покликаний гарантувати в державі правильність правосуддя шляхом забезпечення єдності судової практики.

Головне навантаження із здійснення судочинства сьогодні несуть суди першої ланки, які розглядають справи по суті. Проте територіальна віддаленість судів від населення (особливо сільського), перевантаженість місцевих суддів провадженнями різного характеру та складності, відсутність чітких нормативів їх навантаження негативно позначається і на швидкості, і на якості судочинства. За таких умов суддівська діяльність часто перетворюється в рутину й бездушний бюрократизм, а люди залишаються без належного та доступного судового захисту. Саме тому кардинальних змін в організації та діяльності судової системи передусім потребують місцеві суди.

З метою ефективної організації та діяльності судів першої інстанції місцеві суди мають бути чітко диференційовані на мирові та загальні (міські, районні, окружні). Нескладні цивільні, адміністративні та кримінальні провадження мають розглядатися у мирових судах. Більш складні та суспільно значимі справи повинні розглядати місцеві загальні суди. Безумовно, такі зміни потребують ґрунтовних та чітких розрахунків щодо кожного судового округу та дільниці на основі соціологічних, демографічних та статистичних даних.

Можливість оскарження рішень мирових судів має бути обмежена рамками апеляційного перегляду у місцевому загальному суді, що й має забезпечувати єдність судової влади. Водночас суди апеляційної інстанції повинні забезпечувати повноту апеляційного

провадження з метою зведення до мінімуму повернення справ на новий судовий розгляд.

Реалізація права сторін на оскарження та перегляд судового рішення повинна забезпечуватися саме у рамках апеляційного провадження. Водночас право на відкриття касаційного провадження має бути не скільки загальною гарантією особи на чергове (після апеляції) оскарження з метою перегляду та зміни судового рішення, скільки прерогативою судової влади з метою захисту права та забезпечення його єдності та верховенства.

Конституційні норми, які визначають статус та організацію судової влади, мають бути сформульовані так: ст. 124 «Судова влада в Україні є єдиною та цілісною»; ст. 125 «В Україні єдина судова система, яка будується на принципах *інстанційності* та *доступності*. Відповідно до закону діють місцеві та апеляційні суди. Верховний Суд України — єдина касаційна інстанція. Створення надзвичайних чи особливих судів не допускається».

Практичний досвід свідчить, що інститут суддівського самоврядування набуває практичного сенсу та стає надійним гарантом самостійності судової влади й незалежності суддів лише за умови якомога ширшої та активної участі суддівського корпусу в його здійсненні. Законодавчі обмеження та звуження представництва суддівського корпусу в діяльності органів суддівського самоврядування створюють сприятливі умови для підпорядкування судової влади, зокрема при вирішенні ключових питань її організації та діяльності.

Організація суддівського самоврядування в Україні потребує утвердження повноважень органів суддівського самоврядування у ключових кадрових питаннях щодо оцінки та кар'єрного зростання суддів, їх профе-

сійної етики та дисципліни. Зокрема, розглядати кандидатів на посади суддів і рекомендувати їх для проходження конкурсу могли б збори суддів місцевих та апеляційних судів. Саме відкритість і колегіальність розгляду майбутніх кандидатів на посаду судді — це один із шляхів до демократизації та самостійності судової влади. Самі судді повинні захищати свою професію від проникнення до її лав негідних осіб та, навпаки, підтримувати чесних і совісних людей.

Одним із новітніх інститутів організації судової влади є її самоорганізація. Цей інститут реалізується через діяльність органів, до робочого складу яких входять переважно судді, які уповноважуються широким загальним суддівського корпусу. Формуючи такі незалежні органи шляхом своєї представницької більшості, судова влада реалізує власну самоорганізацію.

Здійснюючи самоорганізацію, суддівська більшість має гарантувати самостійність судової влади від неправомірного політичного тиску при вирішенні принципових питань. Але водночас включення до цього органу представників від громадянського суспільства та інших гілок державної влади має гарантувати необхідний зовнішній контроль.

Органи, що втілюють самоорганізацію судової влади, мають як у своєму організаційному складі, так і при ухваленні рішень містити суддівську більшість. При ухваленні колегіальних рішень принципово важливою має бути вимога суддівського кворуму.

Разом із тим для запобігання корпоративній суддівській замкнутості та можливим потуранням при ухваленні принципових рішень в органі самоорганізації судової влади, крім суддів, мають бути представники від інших гілок влади та широких кіл громадськості. Всі судді мають обиратися

своїми колегами або набувати членства у цьому органі завдяки особливому статусу в судовій системі, але вони не повинні призначатися урядом чи парламентом. Судді не мають права бути представниками (делегатами) законодавчої чи виконавчої гілок влади, прокуратури, адвокатури чи юридичної науки.

Суддя може бути уповноваженим делегатом лише однієї влади — судової. Ставши уповноваженими президента чи парламенту у Вищій раді юстиції (кваліфікаційній комісії), такі судді втрачають свою незалежність, вони перестають бути рівними серед рівних. Не повинні й не можуть судді бути представниками тих юридичних професій, прямими членами яких вони не є.

Відповідно до основоположних засад самоорганізації судової влади правове становище Вищої ради юстиції має бути встановлено як судовий орган у сфері юстиції, а всі його члени на час виконання обов'язків повинні прирівнюватися до суддів. Вища рада юстиції повинна стати тим осередком судової влади, де узгоджуватимуться та прийматимуться найголовніші рішення щодо діяльності судової влади.

Вбачається за правильне ст. 131 Конституції України викласти у такій редакції: «Як орган судової влади в Україні діє Вища рада юстиції, до відання якої належить: 1) внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад; 2) тимчасове зупинення або продовження повноважень судді; 3) здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України, Конституційного Сенату України, Генерального прокурора України та розгляд апеляцій на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, прокурорів та адвокатів.

Вища рада юстиції складається з 20 членів. До складу Вищої ради юстиції входять за посадою Голова Верховного Суду України, Голова Конституційного Сенату України, Генеральний прокурор України.

З'їзд суддів України обирає з-поміж суддів дев'ять членів Вищої ради юстиції. З'їзд адвокатів України та з'їзд прокурорів — по чотири члени Вищої ради юстиції.

Всі рішення Вищої ради юстиції ухвалюються більшістю від її конституційного складу.

При здійсненні дисциплінарного провадження Вища рада юстиції діє як суд».

4. Конституційна юстиція. Чинний механізм організації та діяльності Конституційного Суду України, на жаль, не витримує критики. Реалії конституційної кризи та підриву національного суверенітету є наглядним тому підтвердженням. За період свого існування цей орган не став надійним та незалежним арбітром між народом і державою, а почасти ставав каталізатором соціально-політичного зламу. Тому, безумовно, значних змін потребує як статус суддів, так і функціональне наповнення самого органу конституційної юрисдикції. Вбачається, що орган (Конституційний Сенат України), який здійснюватиме функцію конституційного судочинства має формуватися відповідно до ідей та положень, що закладені у статтях 3 та 132 Конституції України (1996 р.), зокрема тих, які встановлюють, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, а також поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади. Як один із можливих варіантів пропонуємо, щоб відповідно до засад територіального устрою України кожна область та прирівняний до області суб'єкт, шляхом прямого народовлад-

дя, обирали до Конституційного Сенату України свого суддю (сенатора). У такий спосіб пропонується збалансувати та забезпечити незалежність конституційної юрисдикції, запровадити консолідацію нації.

На тлі цього органу концептуально новим інструментом конституційно-правового захисту прав людини має стати інститут конституційної скарги. Наглядним зразком у цьому має стати практика організації та діяльності Європейського суду з прав людини.

5. Статус суддів. Однією із основоположних засад самостійності судової влади є рівність суддів незалежно від місця і ролі у судовій ієрархії. З цього принципу випливає невід'ємне право кожного професійного судді загальної юрисдикції на професійну кар'єру. Безумовним елементом кар'єрного зростання судді має бути об'єктивна оцінка його попередньої роботи та моральної складової особистості. Відсутність ефективних конкурсних засад доступу до суддівської посади, а також прозорих процедур заміщення посад у судах всіх рівнів підриває засади рівності суддів та єдності їх статусу.

Пропонуємо внести відповідні зміни до ст. 128 Конституції України, зокрема: «Професійні судді незмінювані. Професійні судді призначаються на посаду Президентом України за погодженням з Верховною Радою України. Суддя призначається та звільняється з посади на підставі подання Вищої ради юстиції. Адміністративні посади в судах судді обіймають у порядку суддівського самоврядування. За поданням загальних зборів суддів місцевого суду голова місцевого суду обирається (затверджується) громадянами відповідного судового округу строком на п'ять років. Голова апеляційного суду обирається на посаду та звільняється з посади шляхом таємного голосування конференцією суддів відповідного апе-

ляційного округу. Голова Верховного Суду України обирається на посаду та звільняється з посади З'їздом суддів України».

6. Миріві суди та судді. Важливим елементом децентралізації судової влади має стати впровадження місцевих мирових судів. Утворення мирової юстиції в Україні повинно запроваджувати процедури примирення та посередництва; мировими судьями мають бути тільки особи, які отримали суспільне визнання та довіру, а також володіють необхідними юридичними знаннями та практичними навичками з примирення конфліктуючих сторін. У перспективі мирове судочинство здатне стати одним із самостійних інститутів громадянського суспільства у системі вітчизняного правосуддя, що потребує належного закріплення в Конституції України. Пропонуємо ст. 124 Конституції України доповнити таким положенням: «У рамках територіальних громад органами місцевого самоврядування утворюються мирові суди».

7. Прокуратура. Звертаючись до проблеми забезпечення режиму законності в державі й беручи до уваги його нинішній критичний стан, можна висловити припущення, що саме реформована прокуратура могла б стати важливим конституційним контролюючим органом, сформованим за квотою парламентської опозиції, із запобігання зловживанням владою як парламентською більшістю (коаліцією), так і органами виконавчої влади, що нею формуються.

У такому разі виникає питання про необхідність запровадження чіткої диференціації підрозділів прокуратури, з точки зору її функцій, на:

1) прокуратуру як конституційний орган парламентського контролю (нагляду) із запобігання та виявлення порушень законності;

2) прокуратуру як незалежний інститут судочинства в системі судової влади із забезпечення кримінального переслідування, а також представництва інтересів громадян і держави в суді.

Яким чином ці функції мають забезпечуватися організаційно — питання для дискусій, воно потребує окремого вивчення та фахового обговорення. У рамках широкого науково-практичного форуму потрібно знайти новий правовий механізм, що забезпечить демократизацію і незалежність прокуратури. Реформована та концептуально оновлена прокуратура України має ввійти в новий етап вітчизняного державотворення як надійний гарант і захисник законності та правопорядку.

У цьому контексті слушно згадати позицію М. Михеєнка, який ще в 1992 р. обстоював необхідність децентралізації прокуратури, пропонуючи, зокрема, розосередити прокурорську систему і створити дві підсистеми: 1) загальнонаглядову прокуратуру при Парламенті, яка мала б виконувати одну із функцій (контрольну) законодавчої влади, та 2) прокуратуру при судах (судову прокуратуру) — як, наприклад, у Франції, поклавши на неї функції з підтримання обвинувачення, а також здійснення нагляду за дотриманням законів органами дізнання й попереднього слідства та органами, що виконують вироки судів [3, 195]. Отже, М. Михеєнко вбачав потребу не у функціональному обмеженні прокуратури, а в її організаційному структуруванні. Сьогодні ця позиція є досить актуальною і заслуговує на подальший науковий розвиток.

Вбачається, що існуюча проблема загальнонаглядової функції прокуратури полягає не в її усуненні, а в чіткому законодавчому унормуванні, а також — у більш широкому плані — в забезпеченні реальної незалежності прокуратури, усуненні будь-яких мож-

ливостей політичного втручання в її діяльність.

Організаційне поєднання виконання прокуратурою функцій незалежного інституту судочинства в системі судової влади, з одного боку, та конституційного органу парламентського контролю (нагляду) — з другого, потребує додаткового вивчення та фахового і громадського обговорення.

Зрозуміло, що переформатування прокуратури, врегулювання її функцій, зокрема поза межами кримінальної юстиції, можливо й доцільно здійснювати в комплексі з реформуванням суду та адвокатури як суб'єкта судового процесу, а також тією мірою, якою утверджуються демократично-правові основи судової влади та державної влади загалом.

В основу організації прокурорської системи має бути запроваджено принцип самоврядності прокурорів, і у такий спосіб втілено системний взаємозв'язок та взаємовплив центрального апарату та регіональних (місцевих) прокуратур. Зберігаючи єдиначальність прокуратури, її керівник міг би обиратися З'їздом (конференцією) прокурорів України. У такий спосіб Генеральний прокурор України міг би стати пред-

ставником системи прокуратури зсередини, а не правлячих політичних кіл ззовні.

У зв'язку з цим принцип самоврядності може стати спільним як для суддів, так і прокурорів — судової влади в цілому.

Прийнятною також є модель, коли реформована відповідно до міжнародних стандартів Вища рада юстиції внесе кандидатуру Генпрокурора Президентові, як, наприклад, у Болгарії, де Головний прокурор призначається та звільняється Президентом Республіки на пропозицію Вищої судової ради строком на сім років без права на перезатвердження.

Вбачається, що це питання може бути врегульоване Конституцією України у такій редакції: «Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який обирається на посаду З'їздом прокурорів України строком на п'ять років.

За поданням Вищої ради юстиції Президент України може ініціювати перед Верховною Радою України питання про недовіру Генеральному прокурору України. Рішенням Верховної Ради України Генеральний прокурор України може бути відправлений у відставку».

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Прилуцький С. В.* Судова влада в умовах формування громадянського суспільства та правової держави в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук. — К., 2013. — 488 с.
2. *Прилуцький С. В.* Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава) : моногр. — К., 2012. — 317 с.
3. *Михеєнко М. М.* Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні. — К., 1999.

REFERENCES

1. Prylutskyi S. V. Sudova vlada v umovakh formuvannia hromadianskoho suspilstva ta pravovoi derzhavy v Ukraini [Judicial Power in Formation of Civil Society and Legal State in Ukraine], Kyiv, 2013, 488 p.
2. Prylutskyi S. V. Vstup do teorii sudovoi vlady (Suspilstvo. Pravosuddia. Derzhava) [Introduction to Theory of Judicial Power (Society. Justice. State)], Kyiv, 2012, 317 p.
3. Mykheienko M. M. Problemy rozvytku kryminalnoho protsesu v Ukraini [Problems of Criminal Procedure Development in Ukraine], Kyiv, 1999.

Прилуцький С. В. Конституювання судової влади України: виклики сьогодення та шляхи їх вирішення

Анотація. Стаття є запрошенням до широкої наукової дискусії щодо перспектив з реформування конституційного регулювання судової влади в Україні. Передусім порушуються питання про теоретичну основу судової влади. Широко аналізуються питання

єдності судової влади та цілісності судової системи. Розкриваються проблемні питання прямого народовладдя при здійсненні та організації судової влади, статусу суддів. Обґрунтовується підхід щодо децентралізації судової влади шляхом впровадження місцевих мирових судів. Передбачається, що утворення мирової юстиції в Україні повинно запроваджувати процедури примирення та посередництва. Окремо порушується питання щодо місця та ролі прокуратури в забезпеченні конституційної законності, перспективи реформування цього правового інституту.

Ключові слова: судова влада, правосуддя, народовладдя, громадянське суспільство, прокуратура, адвокатура.

Прилуцкий С. В. Конституирование судебной власти Украины: вызовы современности и пути их решения

Аннотация. Статья является приглашением к широкой научной дискуссии относительно перспектив реформирования конституционного устройства судебной власти в Украине. Прежде всего, затрагиваются вопросы о теоретической основе судебной власти. Раскрываются проблемные вопросы прямого народовластия при осуществлении и организации судебной власти, статуса судей. Обосновывается подход относительно децентрализации судебной власти путем внедрения местных мировых судов. Предусматривается, что образование мировой юстиции в Украине должно вводить процедуры примирения и посредничества. Отдельно затрагивается вопрос относительно места и роли прокуратуры в обеспечении конституционной законности, перспективы реформирования этого правового института.

Ключевые слова: судебная власть, правосудие, народовластие, гражданское общество, прокуратура, адвокатура.

Prylutskyi S. Institutionalization of Judicial Power in Ukraine: Challenges of Modernity and Ways for Their Solution

Annotation. The article is an invitation to wide scientific discussion related to the prospects for reformation of constitutional regulation of judicial power in Ukraine. The author covers problems of theoretical basis of judicial power. Analyzed are the issues in the unity of judicial power and integrity of the court system. The problem issues of direct democracy during realization and organization of judicial power, status of judges are covered. The author substantiates the approach regarding decentralization of judicial power by introduction of local world courts. It is foreseen that formation of world justice in Ukraine must enter procedures of reconciliation and mediation. A question on a place and role of the office of public prosecutor in provision of constitutional legality, prospects for reformation of this legal institute is covered in the article.

Key words: judicial power, justice, democracy, civil society, office of public prosecutor, advocacy.

ПРОБЛЕМИ ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЇ КОСМІЧНОГО ПРОСТОРУ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Н. МАЛИШЕВА

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
завідувач відділу проблем космічного
та екологічного права
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

Термін «демільтаризація» стосовно космічного простору в міжнародно-правовому вимірі слід розглядати як похідний від терміна «демільтаризація території». Щодо змісту останнього у Великому енциклопедичному словнику зазначається, що в міжнародному праві під демільтаризацією території розуміють ліквідацію на підставі міжнародного договору військових укріплень і споруд, а також заборона утримувати на певній території військові бази та війська. При цьому розрізняється повна (Антарктида, Аландський архіпелаг, небесні тіла, включно з Місяцем, та інші) й часткова демільтаризація (наприклад, створення без'ядерних зон) [1]. У змістовному наповненні відповідного терміна, таким чином, розрізняються два компоненти: 1) активний, або дії щодо зняття з території ознак її попередньої мілітаризації; 2) пасивний, або заборона відповідних дій із мілітаризації у майбутньому.

Стосовно космічного простору загальне міжнародне право, а також міжнародне космічне право ще в період свого формування заклало засади

пасивної демільтаризації, або попередження мілітаризації космосу в майбутньому. Підставами для цього стало те, що з самого початку космічної ери мілітаристські налаштовані кола в різних країнах почали розглядати космос як потенційний театр військових дій, плацдарм для розміщення у ньому зброї, у тому числі зброї масового знищення.

З метою запобігання розповзанню військових устремлінь в освоєнні космічного простору міжнародне співтовариство з середини ХХ ст. почало формувати договірну базу обмеження мілітаризації космосу.

Історичний контекст запровадження міжнародно-правового режиму демільтаризації космосу

5 серпня 1963 р. у Москві було підписано Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі та під водою [2]. Цим Договором, який світовим співтовариством оцінено як значний крок у справі розрядки напруження у стосунках між СРСР та США, було, зокрема, заборонено здійснення будь-

© Н. Малишева, 2014

яких ядерних вибухів у космічному просторі, тобто поставлено заслін поширенню гонки ядерних озброєнь на космос. Цим було суттєво знижено небезпеку його радіаційного зараження і убезпечено функціонування на навколосеземних орбітах космічних апаратів, у тому числі пілотованих. Однак слід зазначити, що Договір 1963 р. не передбачив заборони на розміщення у космосі ядерної зброї¹.

Велике значення для безпеки космічного простору мала й Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище від 18 травня 1977 р. (набула чинності 5 жовтня 1978 р.) [4], якою було заборонено використання у бойових цілях засобів впливу не тільки на природне середовище Землі (шляхом навмисної зміни динаміки, стану, структури Землі, включаючи її біоту, літосферу, гідросферу, атмосферу), а й на космічний простір. Конвенція спрямована, зокрема, на запобігання загрози «геофізичної війни», включаючи проекти впливу на озоновий шар Землі за допомогою хімічних сполук, що розпилюються з супутників.

Незважаючи на наявність певної кількості міжнародно-правових інструментів щодо запобігання мілітаризації космосу, які було прийнято в рамках загального міжнародного права чи права міжнародної безпеки, режим демілітаризації космічного простору було фактично сформовано міжнародним космічним правом і насамперед укладеним 19 грудня 1966 р. Договором про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та

інші небесні тіла (Договором про космос) [5, 3–9]. Цим актом проголошено, що дослідження та використання космічного простору повинно здійснюватись в інтересах і на благо усього людства, виключаючи будь-яку дискримінацію. Космічний простір, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, є вільним і доступним для всіх держав. Він не може розглядатись як об'єкт національного привласнення. Проголошуючи ці базові принципи, Договір встановив, що будь-яка діяльність держав у космосі має відповідати міжнародному праву (включно зі Статутом ООН) в інтересах не лише підтримки міжнародного миру та безпеки, а й з метою сприяння міжнародному співробітництву й взаєморозумінню. Серед найважливіших загальних принципів, на яких має базуватись діяльність людства в космосі, ми передусім наголосимо тут на принципі виключно мирного використання космічного простору, про який ідеться як у преамбулі Договору про космос (§ 2 та § 4), так і в багатьох його регулюючих положеннях (статті 3, 4, 9, 11). Зокрема, ч. 1 ст. 4 Договору про космос зобов'язує учасників Договору «не виводити на орбіту навколо Землі об'єкти з ядерною зброєю або іншими видами зброї масового знищення... і не розміщувати таку зброю у космічному просторі будь-яким іншим чином». Заборона на розміщення в космосі вказаних видів зброї поширюється також на об'єкти, що здійснюють орбітальні польоти.

Слід зазначити, що закріплення у Договорі про космос базових принципів щодо використання космічного простору виключно в мирних цілях було підготовлено прийняттям, почи-

¹ Слід зазначити, що 50-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН (10 вересня 1996 р.) був прийнятий, а 24 вересня 1996 р. відкритий для підписання Договір про всеохоплюючу заборону ядерних випробувань, яким було розширено до безумовних рамок обмежений режим заборони ядерних випробувань, встановлений Договором 1963 р. Його підписали 182 держави, у тому числі й Україна. У числі підписантів – 41 держава з 44, необхідних для набуття Договором чинності (крім Індії, Пакистану та КНДР). Ратифікований Договір 157 державами, в їх числі 36 з 44 необхідних для набуття ним чинності [3].

наючи з 1957 р., Генеральною Асамблеєю ООН цілої низки резолюцій [6–10].

Запобігання використанню космосу у військових цілях у цей період було об'єктом не лише спеціальних «космічних» резолюцій ООН. Ці питання зачіпались і в документах більш загального характеру [11]¹.

Розглядаючи історичний контекст розроблення базових принципів демілітаризації космосу «першою генерацією» міжнародного космічного права, важливо усвідомлювати, що цей процес відбувався на піку холодної війни. Дві супердержави — СРСР та США, які на той момент єдині мали технології щодо дослідження та використання космічного простору, намагалися створити режим, який би запобіг домінуванню у космосі протилежної сторони, у випадку випередження нею другої. Виходячи з такої мотивації, і Радянський Союз, і США в цей період тяжіли до співпраці. Ці дві держави практично одночасно готувались до початку дослідження і використання космічного простору.

Головним осередком, під егідою якого відпрацьовувалися базові ідеї та принципи мирного використання космосу, став Комітет ООН з питань дослідження та використання космічного простору в мирних цілях (далі — Комітет з космосу) і особливо його Юридичний підкомітет², перша сесія якого відбулася з 12 липня по 4 серпня 1966 р. У ході цієї сесії вдалося дійти консенсусу з багатьох принципових позицій і як результат — напрацювати дев'ять перших статей майбутнього Договору про космос. Серед них — положення про те, що дослідження та використання *небесних тіл* здійснюється у виключно мирних цілях.

Виключення зі сфери застосування цього регулюючого положення всього космічного простору стало результатом довгих і запеклих дискусій і врешті-решт отриманого компромісу, необхідного для досягнення консенсусу з метою якнайшвидшого укладення відповідного Договору [13, 14]. У результаті дискусії, зближення позицій і в прагненні всіх до компромісного вирішення проблеми, ст. 4 Договору про космос фактично закріпила два самостійних режими демілітаризації космосу. Стосовно Місяця та інших небесних тіл цей режим має універсальний характер, тобто закріплює повну відмову від військової діяльності на небесних тілах. Що ж стосується всього космічного простору, Договір закріпив лише заборону розміщення тут ядерної зброї або іншої зброї масового знищення, не забороняючи іншої військової діяльності в космосі. Важливо при цьому зазначити, що в регламентації питань застосування ядерної зброї у космічному просторі Договір про космос знаменував певне просування вперед, порівняно з Договором 1963 р. про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі та під водою, ст. 1 якого заборонялось здійснювати в космічному просторі ядерні та термоядерні *вибухи*. Договір про космос іде далі, забороняючи *розміщувати* ядерну зброю у космосі.

Розглянемо більш детально деякі концептуальні елементи режиму демілітаризації небесних тіл та космічного простору.

Часткова демілітаризація космічного простору

З укладенням Договору про космос Сторони взяли на себе юридичне

¹ У літературі цей документ отримав робочу назву «“Ні” бомбам у космосі!» [12, 254].

² Для успішного виконання покладених на нього завдань Комітет з космосу в 1962 р. створив два підкомітети: Юридичний і Науково-технічний.

зобов'язання не виводити на орбіту навколо Землі об'єкти з ядерною зброєю або всякими іншими видами *зброї масового знищення* (виділено мною. — Н. М.), не встановлювати таку зброю на небесних тілах, а також не розміщувати її будь-яким іншим чином у космічному просторі (§ 1 ст. 4 Договору).

Ця редакція статті одразу ж після укладення Договору про космос викликала широку дискусію щодо її тлумачення. Цьому сприяла низка неоднозначних положень і термінів.

Договір про космос, на жаль, не дав визначення космічного простору, що на кілька десятиліть відкрило дискусію в Юридичному підкомітеті Комітету ООН з космосу, яка триває й досі, без помітного прогресу. Деякі дослідники у зв'язку з цим вважають, що відсутність такого визначення легалізує, зокрема, транзит через космічний простір ракет, оснащених ядерними боєголовками [12, 260].

Інші питання виникли у зв'язку з обсягом понять: «виводити на орбіту» та «розміщувати» зброю, що вживаються у тексті аналізованої статті. Чи буде вважатися виведенням на орбіту запуск балістичних ракет, які за траєкторією свого польоту лише досягають космічного простору, перш ніж повернутися на Землю, при цьому не роблячи оберту навколо Землі (а саме це прийнято вважати «виведенням на орбіту навколо Землі»)? [14, 5]. Якщо не викликає сумнівів правомірність балістичних ракет, то цього не можна сказати про так звані «орбітальні бомби». Так, чи буде правомірним у розумінні ст. 4 Договору про космос розміщення ядерних бомб на супутниках, що функціонують на низьких орбітах (приблизно 160 км), що, не здійснивши повного оберту навколо Землі, будуть виведені з орбіти і спрямовані на певну ціль? Крім того, орбітальна бомба зазвичай може бути роз-

цінена як звичайний супутник і дуже важко виявити, несе вона ядерну зброю, чи ні.

Ще одне питання, яке постало в ході тлумачення положення § 1 ст. 4: чи можна вважати, що виведення на «фракційну орбіту» не входить до переліку заборон, передбачених Договором? Прихильники відповідної позиції висувають таку аргументацію: з одного боку, термін «орбіта» Договором спеціально не визначений, з другого — фракційні орбіти заборонені [15, 6; 16, 153]. Водночас вважаємо, що текст відповідного параграфа скоріше дає негативну відповідь на це питання, оскільки забороняє розміщувати ядерну зброю у космічному просторі *будь-яким іншим чином, тобто незалежно від способу розміщення* (виділено мною. — Н. М.).

Не дає Договір про космос і однозначної відповіді на питання щодо обсягу поняття «зброї масового знищення». Вітчизняна міжнародно-правова доктрина стверджує, що нею є зброя великої руйнівної здатності, що призначена для спричинення масових втрат і руйнувань на відносно великих просторах (площах) [17]. Зазвичай під зброєю масового знищення розуміються такі види зброї, як ядерна, хімічна, біологічна та інші співставні з ними за руйнівною вражаючою дією види зброї, у тому числі ті, що можуть бути створені в майбутньому [18].

Договір, крім того, спеціально не забороняє виведення на орбіту космічних станцій, які гіпотетично можуть мати військовий характер, чи то за своєю концепцією, чи то за призначенням, чи то за характером здійснюваної діяльності. Такі станції цілком ймовірно можуть бути екіповані зброєю, у тому числі масового знищення [19].

Слід також зазначити, що Договір не забороняє дослідження у космічному просторі нових систем озброєнь.

У частині самої концепції «використання космічного простору в мирних цілях» дискусійним виявилось поняття терміна «мирні» в його застосуванні щодо цілей. Підходи держав і наукові дослідження з цього приводу суттєво різняться. При цьому виділилися дві протилежні точки зору, які свого часу умовно отримали назви «американської» та «радянської» (остання виникла в період існування союзної держави). Відповідно до американської позиції, всяка військова діяльність в космічному просторі залишається мирною, доки не стає агресивною [20]. У межах цієї доктрини підкреслюється, що підтримання миру неможливе інакше, як через постійний нагляд за супротивником, тому допустимо використовувати супутники, здатні виявляти всі запуски ракет протилежної сторони. Стверджується при цьому, що для США відповідні спостереження необхідні для підтримання миру. Цю позицію обґрунтували й американські вчені [21, 30; 22, 779; 23, 312–315; 24, 30–41; 25, 366]. Слідом за ними концепція була підтримана й західноєвропейськими дослідниками, які також майже одностайно стали на точку зору, що діяльність в космічному просторі є мирною, доки не набуває рис агресивності. Так, німецький юрист А. Мейер зазначає, що Статут ООН, виключно в цілях підтримання міжнародного миру та безпеки, вимагає зменшення актів агресії. При цьому дослідник вказує, що в контексті Статуту ООН і загалом у міжнародному праві термін «мирний», як правило, використовується на протиположний терміну «агресивний» [26]. Він також вважає, що всяке використання космічного простору, яке не являє собою агресії, посягання на територіальну цілісність і незалежність іншої держави, повинно вважатись дозволеним. На підтримку своєї позиції, А. Мейер звертається до

чинного міжнародного права, яке, зокрема, дозволяє військово, неагресивне використання простору за межами національних територій. Можна згадати аналогічні позиції й інших західних дослідників [22, 807].

Вже у ХХ ст. відповідна позиція, обґрунтована західними дослідниками, набула практичної реалізації у Національній космічній політиці 2006 р., у розділі 2 якої при визначенні принципів діяльності США в космосі, зокрема, дається роз'яснення, що «мирні цілі» передбачають можливість для США здійснювати дії, пов'язані з обороною і розвідкою для забезпечення своїх національних інтересів [27].

Що стосується позиції, яка висловлювалась ще до прийняття Договору про космос дослідниками космічно-правової доктрини тодішнього СРСР та деяких інших країн Східної Європи, терміни «мирний» і «військовий» є протилежними за своїм змістом, тобто «мирний» є синонімом «невійськового». Звідси, з концепції «мирного використання» має бути виключена всяка військова космічна діяльність, зокрема космічний шпіднаж. Така позиція одностайно висловлювалась Є. Коровіним [28; 29, 92], Г. Жуковим [30; 31, 28; 32, 36–39] та М. Марковим [33, 227; 34; 35, 30–35] вже наприкінці 50-х — початку 60-х років ХХ ст. Радянські вчені, що виступали з відповідних питань на міжнародних форумах із космічного права, наполягали на тому, що в міжнародному праві поняття «мир» завжди вживалося на протиположний поняттю «війна», а поняття «мирний» завжди розглядалося як «невійськовий». Саме в такому сенсі відповідні терміни були використані в Договорі про Антарктику від 1 грудня 1959 р. [36], у Статуті Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) від 26 жовтня 1956 р. [37], у Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї

від 1 липня 1968 р. [38]. Спираючись на такі аргументи, Г. Жуков, зокрема, стверджував, що ст. 4 Договору про космос забороняє всі індивідуальні форми військової діяльності, а ті форми, що прямо не заборонені нормами загального міжнародного права чи міжнародного космічного права, є особливою категорією діяльності, яка знаходиться поза межами регулювання космічного права, що регулює міжнародне співробітництво держав саме щодо мирного використання космічного простору [32, 36–39].

Аналізуючи дискусію з цього питання, французький дослідник С. Куртейкс слушно зазначає, що навіть якби вдалося дійти згоди з визначення обсягу поняття «мирне» використання, проблему до кінця розв'язати неможливо, оскільки завжди залишатиметься можливість використати супутник, призначений для наукових досліджень, з метою отримання відомостей суто військового характеру. Космічний простір уже набув надто великого значення, у тому числі й з точки зору військового чи подвійного призначення (у сферах телекомунікації та супутникової навігації, електроніки, метеорології, транзиту ракет, функціонування орбітальних станцій та лабораторій, а також у багатьох інших сферах), щоб можна було говорити про його повну демілітаризацію, хіба що в межах програми загального й повного роззброєння [12, 266].

Повна демілітаризація Місяця та інших небесних тіл

Стаття 4 § 2 Договору про космос повністю присвячена режиму мирного використання космічних тіл. У цьому параграфі чітко й ясно проголошено, що всі країни — учасниці Договору використовують Місяць та інші небесні тіла виключно в мирних цілях. Заборонено їх використання для роз-

міщення військових баз та споруд, а також фортифікаційних укріплень, випробування всіх типів озброєнь і проведення військових маневрів. Водночас дозволено застосування військового персоналу з метою наукових досліджень чи в будь-яких інших невійськових цілях, так само як і використання всякого обладнання чи установок, необхідних для мирного дослідження Місяця та інших небесних тіл.

Неважко помітити, що цей параграф ст. 4 Договору про космос значною мірою інспірований розробленим і прийнятим раніше Договором про Антарктику, ст. 1 якого проголошує:

«(1) Антарктика використовується тільки в мирних цілях. Забороняються, зокрема, будь-які заходи військового характеру, такі як створення військових баз і укріплень, проведення військових маневрів, а також випробування будь-яких видів зброї.

(2) Цей Договір не перешкоджає використанню військового персоналу чи оснащення для наукових досліджень або для будь-яких інших мирних цілей».

Водночас у частині самої концепції «мирного використання» у двох договорах є суттєві відмінності. Так, ст. 1 Договору про Антарктику не містить ніякої двоїстості щодо її застосування, оскільки забороняє всякі заходи військового характеру «зокрема», тобто — серед іншого. А заборони перераховуються для прикладу і не мають вичерпного характеру. Що ж стосується Договору про космос, він у ст. 4, як вже зазначалось, не містить визначення «мирних цілей», а перелік заборон має вичерпний характер. Можна, звичайно, сперечатись про зміст термінів, широту їх охоплення. Однак це не змінює і не знижує основного значення цього параграфу, яке полягає у повній забороні всякої військової діяльності на небесних тілах.

Принцип демілітаризації космічного простору знайшов свій послідовний розвиток також у ст. 12 та деяких інших статтях Договору про космос. Для забезпечення застосування відповідних положень у частині контролю над озброєннями, Договором передбачено створення інспекційної системи, що дозволяє договірним сторонам вільний доступ до всіх районів небесних тіл (ст. 1 § 2), зокрема, до всіх станцій та установок, всіх матеріалів та всіх космічних апаратів, що знаходяться на Місяці чи інших небесних тілах. Стаття 12 Договору проголошує: «Всі станції, установки, обладнання і космічні кораблі на Місяці та на інших небесних тілах відкриті для представників інших держав — учасниць цього Договору на основі взаємності. Ці представники заздалегідь повідомляють про запрограмоване відвідання, щоб дозволити провести відповідні консультації і вжити заходів максимального запобігання для забезпечення і уникнення перешкод для нормальних операцій на установці, що підлягає відвіданню».

Таким чином, як слідує із тексту ст. 12 Договору про космос, є дві умови для здійснення подібних інспекцій. Вони проводяться, по-перше, «на засадах взаємності», по-друге, лише після попереднього повідомлення про візит, який планується, і позитивної відповіді іншої сторони.

Режим контролю, встановлений ст. 12 Договору про космос, не може бути застосований щодо діяльності на небесних тілах, яка ще не почала здійснюватись, як це має місце, зокрема, в Договорі про Антарктику, ст. 7 якого на цей випадок передбачений простий і надійний механізм контролю. Національні команди можуть вдаватися до інспекції всіх районів Антарктики

для перевірки невикористання її у військових цілях. При цьому кожна договірна сторона має право створювати свою національну команду тоді, коли вважає за потрібне для перевірки діяльності іншої сторони в Антарктиці у будь-який момент та у будь-якому регіоні. Єдиною попередньою умовою здійснення інспекційних перевірок, передбаченою при цьому Договором про Антарктику, є повідомлення імен членів інспекційної команди всім сторонам Договору.

Подібний, хоча й дещо більш ускладнений, механізм інспекційних перевірок передбачений у галузі мирного використання ядерної енергії ст. 12 Статуту МАГАТЕ. Цьому Агентству надаються широкі повноваження доступу в будь-який час, в усі місця, до усіх даних чи всякого персоналу, якщо це необхідно, для перевірки дотримання всіх гарантій мирного використання атомної енергії. Однак система призначення інспекторів, залежних від МАГАТЕ, у цьому випадку є значно більш складною.

Стаття 12 Договору про космос, на думку деяких дослідників, є певним чином дискримінаційною стосовно некосмічних держав, оскільки право інспекції надається на засадах взаємності іншим державам, які здійснюють діяльність на Місяці чи інших небесних тілах, а не всім сторонам Договору, як це має місце щодо Антарктики¹. Вважаємо, що такий підхід не повністю відповідає загальним принципам космічної діяльності, зокрема, сформульованому в ст. 1 Договору про космос принципу вільного доступу всіх держав у всі райони небесних тіл та їх рівності без будь-якої дискримінації.

Слід також наголосити на тому, що ст. 12 Договору про космос поширює свою дію лише на небесні тіла, а не на

¹ Відповідна редакція ст. 12 Договору була прийнята після записки дискусії, що відбулася з цього питання в Юридичному підкомітеті Комітету ООН з космосу. Див.: [39, 2; 40, 74–76].

весь космічний простір. Так, відповідна інспекція не може мати місце стосовно орбітальних космічних станцій для перевірки її мирного використання.

Ще однією важливою нормою Договору про космос, що має безпосереднє відношення до режиму мирного використання космічного простору, є положення його ст. 11, що зобов'язує договірні сторони в рамках принципу співробітництва інформувати Генерального секретаря ООН, а також громадськість та міжнародну наукову спільноту про характер, хід, місця та результати здійснюваної нею космічної діяльності.

Виконання цього зобов'язання, однак, пов'язане з важливою умовою: Договірні сторони погодились надавати необхідну інформацію в максимально можливій і практично здійсненній мірі. У цій частині Договір залишає можливість ненадання Стороною інформації щодо певної діяльності, якщо вона може бути кваліфікована як така, що не може бути визнана практично здійсненою.

Договір про космос не передбачає можливості надання інформації іншим договірним сторонам відносно діяльності в космосі, як це зроблено в Договорі про Антарктику (ст. 7 § 5).

Нарешті, слід зазначити, що у випадку порушення Договору про космос, зокрема, тих положень, що стосуються інспекційних перевірок, не існує юридичного органу, який би констатував наявність такого порушення і застосував би відповідні санкції, як це передбачено Договором про Антарктику (ст. 11).

Як вважає С. Куртейкс, єдиною можливістю дії, реагування з боку договірних сторін, яким стало відомо про порушення, — це реалізувати своє право виходу з Договору відповідно до ст. 16 Договору про космос. У будь-якому разі це може бути сигналом

тривоги для світової громадської думки: широкий розголос про порушення змусить поважати положення Договору [12, 269].

Новітня реалізація міжнародно-правового режиму демлітаризації космічного простору та небесних тіл і перспективи його вдосконалення

Незважаючи на те, що Договір про космос та інші міжнародно-правові інструменти, укладені у другій половині ХХ ст., створили достатньо надійну базу для демлітаризації небесних тіл і космічного простору в цілому, все ж залишилися нерозв'язані питання, що створювали впродовж чинності відповідного режиму шпаринки для діяльності, спрямованої на мілітаризацію космосу.

Двоїстість принципу демлітаризації космосу, про яку йшлося вище, вже справила й продовжує справляти негативний вплив на розвиток космічної діяльності, зокрема її військової складової.

Так, ще в липні 1982 р. Президент США Р. Рейган проголосив програму воєнізації космічного простору, а саме — видав директиву, відповідно до якої зусилля США з освоєння космосу на наступне десятиліття мали бути орієнтовані на створення і розгортання на навколосемній орбіті низки нових систем озброєнь. А 23 березня 1983 р. ним же була оголошена так звана Стратегічна оборонна ініціатива (*Strategic Defense Initiative*) *COI* — довгострокова програма науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт. Основною метою *COI* було завоювання панування в космосі шляхом розроблення широкомасштабної системи протиракетної оборони з елементами космічного базування [41]. У засобах масової інформації ця програма отримала назву «зоряних воєн» [42]. Було

створене об'єднане космічне командування США, до сфери якого увійшли Укріплений центр аерокосмічної оборони, перше космічне авіакрило для управління ракетною системою попередження у космосі, «шаттли», система військових супутників наведення ракет, значна кількість обслуговуючих наземних підрозділів. У 1984–1985 рр. у США почалася розробка космічної лазерної зброї [43; 44].

Нову сторінку мілітаризації космосу було відкрито вже на початку XXI ст. Вона також пов'язана зі США, де в жовтні 2006 р. Президентом Дж. Бушем було підписано Директиву NSC-49/NSTC-8 під назвою «Національна космічна політика» [45]. Цей акт перекреслив Концепцію мирного використання космічного простору, затверджену 14 листопада 1996 р. адміністрацією Президента Б. Клінтона. Космос було оголошено «зоною інтересів США», «одним із найголовніших компонентів системи забезпечення економічної і національної безпеки країни». «Свобода дій в космосі так само важлива для США, як і її міць на морі та в повітрі» — зазначається в абзаці 2 розділу 1 документа. Обґрунтовується право Вашингтона перешкоджати проникненню у космос країн, що «представляють загрозу для національних інтересів США»; передбачено низку заходів, які повною мірою вписуються у рамки мілітаризації космічного простору. Крім того, в Директиві категорично забороняються будь-які майбутні угоди у сфері контролю над озброєннями, що могли б обмежити американську присутність у космосі. «Сполучені Штати, — йдеться у документі, — будуть чинити опір формуванню нових правових режимів або інших обмежень, які забороняють чи обмежують для США доступ у космос або його використання. Пропоновані угоди чи обмеження в галузі

роззброєння не повинні обмежувати права Сполучених Штатів на здійснення досліджень, розвиток, випробування, здійснення операцій та іншої діяльності в космосі в національних інтересах США...» Як першу «фундаментальну ціль» космічної політики США п. 1 розділу 3 документа визначає: «Укріпити космічне лідерство нації та гарантувати, що в необхідні строки космічна інфраструктура може бути використана для просування інтересів США у сфері національної безпеки, державної безпеки та для забезпечення цілей зовнішньої політики США».

Ці та деякі інші положення відповідного документа прямо суперечать міжнародному космічному праву, оскільки фактично проголошують примат інтересів США над інтересами підтримання міжнародного миру і безпеки та розвитку міжнародного співробітництва і взаєморозуміння (ст. 3 Договору про космос).

Крім того, заборона участі США в будь-яких майбутніх угодах, якими буде стримуватись мілітаризація космосу, фактично означає проголошення з боку США готовності розпочати еру мілітаризації космосу та відмови від базових принципів міжнародного космічного права.

Відкрито військові елементи мають «місячна» та «зоряні» програми США, які, однак, далеко не вичерпують військово-космічні плани Пентагону. Створюючи всеохоплюючу систему протиракетної оборони, США планують розмістити певні її компоненти на навколоземній космічній орбіті.

Позиція США, на жаль, не стала унікальною. Так, 12 січня 2007 р. Китаєм проведене успішне випробування балістичної ракети середнього радіусу дії, якою було збито китайський метеорологічний супутник «Фен Юнь-1С» («Вітер і хмара»),

виведений на той час з експлуатації, але такий, що продовжував знаходитися на орбіті у 864 км від Землі. Реакція світової громадськості на цю подію була однозначно негативною. ЗМІ навіть писали про початок «зоряних воєн» між Пекіном і його стратегічними противниками. У відповідь на офіційні протести багатьох держав китайська сторона небезпідставно посилялась на відсутність норми міжнародного права, яка нею була порушена, адже в космічному просторі забороне використання лише ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення, а застосована Китаєм протисупутникова балістична ракета не належить до жодної з цих категорій.

Тому ще в серпні 2006 р. Китай оголосив про плани з мілітаризації космічного простору з метою захисту своїх національних інтересів [46]. Загрозливі заяви пролунали у жовтні 2009 р. із вуст головнокомандуючого Військово-повітряними силами Народно-визвольної армії Китаю Сюй Цяляна, який заявив на зустрічі голів військових відомств більш як 30 країн, що мілітаризація космосу є історичною неминучістю: «Змагання збройних сил виходить у космос, це історична неминучість і хід розвитку, який не можна повернути назад». «Ми повинні створити космічні сили, які задовольняли б потребам національного розвитку і вимогам космічної ери, — підкреслив

воєначальник, відзначивши, що перевага в космосі дасть Китаю контроль над зонами ведення військових дій як на суші, так і на морі. — Тільки сила може захистити мир» [47].

У 2007 р. у Першому комітеті 62-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН переважною більшістю голосів був прийнятий внесений Єгиптом проект резолюції «Запобігання гонці озброєнь в космічному просторі».

У рамках концепції, яку послідовно виборює Україна та низка інших держав у Комітеті ООН з космосу та його Юридичному підкомітеті, міжнародно-правовим інструментом вирішення відповідного питання в ідеалі має стати Всеохоплююча конвенція ООН з космічного права, яка б, зберігаючи наступність з п'ятьма основними договорами ООН з питань космічної діяльності, надала б їм нового дихання, закріпивши принцип не часткової, а повної демілітаризації космічного простору. До речі, головний сьогоднішній противник цієї ідеї — США, в період розроблення проекту Договору з космосу в Юридичному підкомітеті, намагаючись досягти консенсусу, стояли саме на такій позиції, зазначаючи, що невдовзі прийде час, коли Комітет ООН з космосу чи його Юридичний підкомітет повернуться до розгляду цього питання [48, 10–11]. Вважаємо, що такий час настав. І питання чекає на своє вирішення.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Демілітаризація території* // Большой энциклопедический словарь [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://scnc.ru/enc.php?alpha=5&id=17575&mode=showart&slog>.
2. *Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі та під водою від 5 серпня 1963 р.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_376.
3. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
4. *Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18 травня 1977 р.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_258.
5. *Договори Организации Объединенных Наций и принципы, касающиеся космического пространства и соответствующие резолюции.* — Нью-Йорк, 2008.
6. *Регулирование, ограничение и соразмерное сокращение всех вооруженных сил и всех вооружений; заключение международной конвенции (договора) о сокращении вооружений и запрещениях*

- атомного, водородного и других видов оружия массового уничтожения : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 14 ноября 1957 г. A/Res/1148 (XII) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.un.org/ru/ga/12/docs/12res.shtml>.
7. *Вопрос* об использовании космического пространства в мирных целях : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 13 декабря 1958 г. A/Res/1348 (XIII) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/750/14/IMG/NR075014.pdf>.
 8. *Международное* сотрудничество в области использования космического пространства в мирных целях : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 12 декабря 1959 г. A/RES/1472 (XIV) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/145/41/IMG/NR014541.pdf>.
 9. *Международное* сотрудничество в использовании космического пространства в мирных целях : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 20 декабря 1961 г. A/Res/1721 (XVI) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.un.org/ru/ga/16/docs/16res.shtml>.
 10. *Декларация* правовых принципов, регулирующих деятельность государств по исследованию и использованию космического пространства : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 13 декабря 1963 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/instruments/docs_ru.asp?year=1969.
 11. *Вопрос* о всеобщем и полном разоружении : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 17 октября 1963 г. A/RES/1884 (XVIII) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.un.org/ru/ga/18/docs/18res.shtml>.
 12. *Courteix S.* Le traite de 1967 et son application en matiere de l'utilisation militaire de l'espace // *Politique etrangere*. — 1971. — № 3.
 13. *Стенографічний звіт*. — Cf. A/AC. 105/35, annexe I.
 14. *Rapport V. de M. Cousté* au nom de la Commission des Affaires étrangères sur le projet de loi (№ 391) autorisant la ratification du Traité sur l'espace, Assemblée Nationale, doc. № 1104, 5 mai 1970.
 15. Cf. *U. E. O.* (Assemblée, 14me session ordinaire, 1re partie). Rapport présenté par M. Hansen sur le système de bombardement orbital soviétique, Doc. 444, 3 mai 1968.
 16. Cf. *également O. Giarini*, L'espace et le droit international / L'Europe et l'Espace. — Lausanne, 1968.
 17. *Де-Лазару А. Н.* Химическое оружие на фронтах мировой войны 1914—1918 гг. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://supotnitskiy.ru/book/book5.htm>.
 18. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Оружие_массового_поражения#cite_note-1.
 19. *Wehringer C. K.* Les stations spatiales, la Lune et la guerre // *Revue générale de l'air et de l'espace*. — 1970. — № 1. — P. 7—21.
 20. Cf. *Soraghan J. R.* Reconnaissance Satellites: Legal Characterization and Possible Utilization for Peace Reaping // *McGill Law Journal*. — Vol. XIII. — № 3. — 1967. — P. 458—493.
 21. *Gardner R. N.* A Legal Breakthrough in Outer Space // *American Bar Association Journal*. — 1964. — № 1.
 22. *Lipson & Katzenbach.* Report to the NASA / *Legal Problems of Space Exploration. A Symposium*, U. S. Senate, 1961.
 23. *McDougal, Lasswell & Vlasic*, Law and Public Order in Space. — 1963.
 24. *Fawcett*, International Law and the Uses of Outer Space. — 1968.
 25. *Finch*, Outer Space for «Peaceful Uses» // *American Bar Association Journal*. — 1968.
 26. *Meyer A.* Le terme «pacifique» à la lumière du Traité sur l'espace // *Zeitschrift für Luftrecht und Weltraumrechtsfragen*. — 1968. — № 2. — P. 111—118.
 27. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.ostp.gov/html/US%20National%20Space%20Policy.pdf.
 28. *Коровин Е. А.* О международном режиме космического пространства // *Международная жизнь*. — 1959.
 29. *Korovin E.* Outer Space Must Become a Zone of Real Peace // *International Affairs*. — 1963. — № 9.
 30. *Жуков Г. П.* Космос и международные отношения. — М., 1961.
 31. *Zhukov G. P.* Practical Problems of Space Law. — 1963. — № 5.
 32. *On the Question* of Interpretation of the Term «Peaceful Use of Outer Space», contained in the Space Treaty / *Proceedings of the Eleventh Colloquium on the Law of Outer Space*. — New York, 1968.
 33. *Markov M. G.* Sur le sens juridique de l'expression «utilisation pacifique» // *Revue générale de l'air*. — 1962. — № 3.
 34. *Markov M.* Id. même revue, 1968. — № 1. — P. 30—44.
 35. *The Juridical Meaning* of the Term «Peaceful» in the 1967 Space Treaty / *Proceedings of the Eleventh Colloquium on the Law of Outer Space*. — New York, 1968.
 36. *Договір* про Антарктику від 1 грудня 1959 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_224.
 37. *Статут* Міжнародного агентства по атомній енергії від 26 жовтня 1956 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступа : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_164.
 38. *Договір* про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступа : http://zakon3.rada.gov.ua/go/995_098.

39. Документ ООН А/АС. 105/С. 2/Л. 16 від 6 вересня 1966 р. — Дод. II.
40. *Poulantzas*. Op. cit. // *Revue hellénique de droit international*. — 1967.
41. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Стратегическая_оборонная_инициатива.
42. *Киреев А. П.* Кто оплатит «звездные войны»? Экономические аспекты империалистических планов милитаризации космоса. — М., 1989. — 261 с.
43. *Тарасов Е. В. и др.* Стратегическая оборонная инициатива США. Концепции и проблемы. — М., 1986. — 109 с.
44. *Зегвельд В.* Стратегическая оборонная инициатива: технологический прорыв или экономическая авантюра? / пер. с англ. ; В. Зегвельд, К. Энцинг ; общ. ред. и послесл. И. И. Исаченко. — М., 1989. — 302 с.
45. *Национальная космическая политика США и международное космическое право* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://marsiada.ru/369/2091/2107>.
46. *Cornut-Gentille F.* L'illusion de la démilitarisation de l'espace 1 juillet 2010 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.francois.cornut-gentille.fr/2010/07/01/lillusion-de-la-demilitarisation-de-l'espace>.
47. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://izvestia.ru/news/461352#ixzz2ХуIu35jh>.
48. Документ ООН А/АС. 105/С. 2/SR.65 від 22 липня 1966 р.

REFERENCES

1. Demilitarizatsiya territorii [Demilitarization of Territory], *Bolshoy entsiklopedicheskiy slovar*. Available at: <http://scnc.ru/enc.php?alpha=5&id=17575&mode=showart&slog>.
2. Dohovir pro zaboronu vyprobuvan yadernoi zbroi v atmosferi, v kosmichnomu prostori ta pid vodoiu vid 5 serpnia 1963 r. [Treaty Banning Nuclear Tests in the Atmosphere, in Outer Space and Under Water Dated 5 August 1963]. Available at: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_376.
3. Available at: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
4. Konventsiiia pro zaboronu viiskovoho abo bud-yakoho inshoho vorozhoho vykorystannia zasobiv vplyvu na pryrodne seredovyshe vid 18 travnia 1977 r. [Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques Dated 18 May 1977]. Available at: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_258.
5. Dogovory Organizatsii Obedinennykh Natsiy i printsipy, kasayushchiesya kosmicheskogo prostranstva i sootvetstvuyushchie rezolyutsii [United Nations Treaties and Principles on Outer Space and Related General Assembly Resolutions], New York, 2008.
6. Regulirovanie, ogranichenie i sorazmernoe sokrashchenie vseh vooruzhennykh sil i vseh vooruzheniy; zaklyuchenie mezhdunarodnoy konventsii (dogovora) o sokrashchenii vooruzheniy i zapreshchenii atomnogo, vodorodnogo i drugikh vidov oruzhiya massovogo unichtozheniya: Rezolyutsiya Generalnoy Assamblei OON ot 14 noyabrya 1957 g. A/Res/1148 (XII) [Regulation, Limitation and Balanced Reduction of all Armed Forces and all Armaments; Conclusion of an International Convention (treaty) on the Reduction of Armaments and the Prohibition of Atomic, Hydrogen and Other Weapons of Mass Destruction: United Nations General Assembly Resolution Dated 14 November 1957 A/Res/1148 (XII)]. Available at: <http://www.un.org/ru/ga/12/docs/12res.shtml>.
7. Vopros ob ispolzovanii kosmicheskogo prostranstva v mirnykh tselyakh: Rezolyutsiya Generalnoy Assamblei OON ot 13 dekabrya 1958 g. A/Res/1348 (XIII) [Question of the Peaceful Use of Outer Space: United Nations General Assembly Resolution Dated 13 December 1958 A/Res/1348 (XIII)]. Available at: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/750/14/IMG/NR075014.pdf>.
8. Mezhdunarodnoe sotrudnichestvo v oblasti ispolzovaniya kosmicheskogo prostranstva v mirnykh tselyakh: Rezolyutsiya Generalnoy Assamblei OON ot 12 dekabrya 1959 g. A/RES/1472 (XIV) [International Co-Operation in the Peaceful Uses of Outer Space: United Nations General Assembly Resolution Dated 12 December 1959 A/RES/1472 (XIV)]. Available at: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/145/41/IMG/NR014541.pdf>.
9. Mezhdunarodnoe sotrudnichestvo v ispolzovanii kosmicheskogo prostranstva v mirnykh tselyakh: Rezolyutsiya Generalnoy Assamblei OON ot 20 dekabrya 1961 g. A/Res/1721 (XVI) [International Co-Operation in the Peaceful Uses of Outer Space: United Nations General Assembly Resolution Dated 20 December 1961 A/Res/1721 (XVI)]. Available at: <http://www.un.org/ru/ga/16/docs/16res.shtml>.
10. Deklaratsiya pravovykh printsipov, reguliruyushchikh deyatelnost gosudarstv po issledovaniyu i ispolzovaniyu kosmicheskogo prostranstva: Rezolyutsiya Generalnoy Assamblei OON ot 13 dekabrya 1963 g. [The Declaration of Legal Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Uses of Outer Space: United Nations General Assembly Resolution Dated 13 December 1963]. Available at: http://www.un.org/ru/documents/instruments/docs_ru.asp?year=1969.
11. Vopros o vseobshchem i polnom razoruzhenii: Rezolyutsiya Generalnoy Assamblei OON ot 17 oktyabrya 1963 g. A/RES/1884 (XVIII) [Question of General and Complete Disarmament: United Nations General Assembly Resolution Dated 17 October 1963 A/RES/1884 (XVIII)]. Available at: <http://www.un.org/ru/ga/18/docs/18res.shtml>.

12. Courteix S. Le traite de 1967 et son application en matiere de l'utilisation militaire de l'espace, *Politique etrangere*, 1971, no. 3.
13. Stenografichnyi zvit [Stenographic Report], Cf. A/AC. 105/35, annexe I.
14. Rapport V. de M. Cousté au nom de la Commission des Affaires étrangères sur le projet de loi (№ 391) autorisant la ratification du Traité sur l'espace, Assemblée Nationale, doc. № 1104, 5 mai 1970.
15. Cf. U. E. O. (Assemblée, 14me session ordinaire, 1re partie). Rapport présenté par M. Hansen sur le système de bombardement orbital soviétique, Doc. 444, 3 mai 1968.
16. Cf. également O. Giarini, L'espace et le droit international, L'Europe et l'Espace, Lausanne, 1968.
17. De-Lazari A. N. Khimicheskoe oruzhie na frontakh mirovoy voyny 1914–1918 gg. [Chemical Warfare in the World War 1914–1918]. Available at: <http://supotnitskiy.ru/book/book5.htm>.
18. Available at: http://ru.wikipedia.org/wiki/Оружие_массового_поражения#cite_note-1.
19. Wéhringer C. K. Les stations spatiales, la Lune et la guerre, *Revue générale de l'air et de l'espace*, 1970, no. 1, pp. 7–21.
20. Cf. Soraghan J. R. Reconnaissance Satellites: Legal Characterization and Possible Utilization for Peace Reaping, *McGill Law Journal*, vol. XIII, no. 3, 1967, pp. 458–493.
21. Gardner R. N. A Legal Breakthrough in Outer Space, *American Bar Association Journal*, 1964, no. 1.
22. Lipson & Katzenbach. Report to the NASA, Legal Problems of Space Exploration. A Symposium, U. S. Senate, 1961.
23. McDougal, Lasswell & Vlasic, Law and Public Order in Space, 1963.
24. Fawcett, International Law and the Uses of Outer Space, 1968.
25. Finch, Outer Space for «Peaceful Uses», *American Bar Association Journal*, 1968.
26. Meyer A. Le terme «pacifique» à la lumière du Traité sur l'espace, *Zeitschrift fur Luftrecht und Weltraumrechtsfragen*, 1968, no. 2, pp. 111–118.
27. Available at: www.ostp.gov/html/US%20National%20Space%20Policy.pdf.
28. Korovin E. A. O mezhdunarodnom rezhime kosmicheskogo prostranstva [On International Outer Space Regime], *Mezhdunarodnaya zhizn*, 1959.
29. Korovin E. Outer Space Must Become a Zone of Real Peace, *International Affairs*, 1963, no. 9.
30. Zhukov G. P. Kosmos i mezhdunarodnye otnosheniya [The Outer Space and International Relations], Moscow, 1961.
31. Zhukov G. P. Practical Problems of Space Law, 1963, no. 5.
32. On the Question of Interpretation of the Term «Peaceful Use of Outer Space», contained in the Space Treaty, Proceedings of the Eleventh Colloquium on the Law of Outer Space, New York, 1968.
33. Markov M. G. Sur le sens juridique de l'expression «utilisation pacifique», *Revue générale de l'air*, 1962, no. 3.
34. Markov M. Id. même revue, 1968, no. 1, pp. 30–44.
35. The Juridical Meaning of the Term «Peaceful» in the 1967 Space Treaty, Proceedings of the Eleventh Colloquium on the Law of Outer Space, New York, 1968.
36. Dohovir pro Antarktyku vid 1 hrudnia 1959 r. [The Antarctic Treaty Dated 1 December 1959]. Available at: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_224.
37. Statut Mizhnarodnoho ahentstva po atomnii enerhii vid 26 zhovtnia 1956 r. [Statute of the International Atomic Energy Agency Dated 26 October 1956]. Available at: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_164.
38. Dohovir pro nerozповsiudzhennia yadernoi zbroi vid 1 lypnia 1968 r. [Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons Dated 1 July 1968]. Available at: http://zakon3.rada.gov.ua/go/995_098.
39. Dokument OON A/AC. 105/C. 2/L. 16 vid 6 veresnia 1966 r. [UN Document A/AC. 105/C. 2/L. 16 Dated 6 September 1966] — Dod. II.
40. Poulantzas. Op. cit., *Revue hellénique de droit international*, 1967.
41. Available at: http://ru.wikipedia.org/wiki/Стратегическая_оборонная_инициатива.
42. Kireev A. P. Kto oplatit «zvezdnye voyny»? Ekonomicheskie aspekty imperialisticheskikh planov militarizatsii kosmosa [Who Will Invest in “Star Wars”? Economical Aspects of Imperialistic Plans for Militarization of the Outer Space], Moscow, 1989, 261 p.
43. Tarasov E. V. i dr. Strategicheskaya oboronnyaya initsiativa SShA. Kontseptsii i problemy [Strategic Defensive Politics of the USA. Concepts and Problems], Moscow, 1986, 109 p.
44. Zegveld V. Strategicheskaya oboronnyaya initsiativa: tekhnologicheskii proryv ili ekonomicheskaya avantyura? [Strategic Defensive Politics: Technological Break or Economical Adventure], Moscow, 1989, 302 p.
45. Natsionalnaya kosmicheskaya politika SShA i mezhdunarodnoe kosmicheskoe pravo [National Outer Space Politics of the USA and International Space Law]. Available at: <http://marsiada.ru/369/2091/2107>.
46. Cornut-Gentille F. L'illusion de la démilitarisation de l'espace 1 juillet 2010. Available at: <http://www.francois.cornut-gentille.fr/2010/07/01/lillusion-de-la-demilitarisation-de-l'espace>.
47. Available at: <http://izvestia.ru/news/461352#ixzz2XyIu35jh>.
48. Dokument OON A/AC. 105/C. 2/SR. 65 vid 22 lipnya 1966 r. [UN Document A/AC. 105/C. 2/SR.65 Dated 11 July 1966].

Малишева Н. Р. Проблемы демилитаризации космического пространства: международно-правовой аспект

Анотація. У статті розглядається міжнародно-правовий режим демилитаризації космічного простору. Аналізуються історичні передумови запровадження відповідного режиму, який формувався на піку холодної війни і приблизного паритету сил СРСР та США у дослідженні та використанні космічного простору, що вплинуло на характер правового регулювання космічно-правових відносин. Робиться акцент на особливостях чинного диференційованого режиму: повної демилитаризації небесних тіл, з одного боку, і часткової демилитаризації всього космічного простору – з другого. Розглядається міжнародно-правовий договірний процес, яким закладено підвалини демилитаризації космосу. Досліджуються актуальні наслідки функціонування відповідного режиму. Даються пропозиції щодо його вдосконалення шляхом прийняття міжнародно-правового інструменту, який би уніфікував режим демилитаризації космосу.

Ключові слова: космос, дослідження та використання космічного простору, небесні тіла, повна демилитаризація, часткова демилитаризація, мирні цілі, військові цілі, міжнародно-правовий режим.

Мальшева Н. Р. Проблемы демилитаризации космического пространства: международно-правовой аспект

Аннотация. В статье рассматривается международно-правовой режим демилитаризации космического пространства. Анализируются исторические предпосылки установления соответствующего режима, который формировался на пике холодной войны и приблизительного паритета сил СССР и США в исследовании и использовании космического пространства, что повлияло на характер правового регулирования космическо-правовых отношений. Делается акцент на особенностях действующего дифференцированного режима: полной демилитаризации небесных тел, с одной стороны, и частичной демилитаризации всего космического пространства – с другой. Рассматривается международно-правовой договорной процесс, которым заложены основы демилитаризации космоса. Исследуются актуальные последствия функционирования соответствующего режима. Даются предложения по его совершенствованию путем принятия международно-правового инструмента, который бы унифицировал режим демилитаризации космоса.

Ключевые слова: космос, исследование и использование космического пространства, небесные тела, полная демилитаризация, частичная демилитаризация, мирные цели, военные цели, международно-правовой режим.

Malysheva N. Full Demilitarization of Outer Space: International Legal Aspect

Annotation. The article considers the international legal regime for demilitarization of the outer space. It analyses the historical background of the establishment of the appropriate regime which was formed at the peak of the cold war and the approximate parity of the USSR and the United States forces in the exploration and use of outer space, which influenced the character of the legal regulation of space relationship. The emphasis was made on the features of current differentiated treatment: the full demilitarization of celestial bodies, on the one hand, and the partial demilitarization of space at whole – on the other. The article also investigates the actual effects of functioning of the respective regime, and provides suggestions for its improvement through the adoption of the international legal instrument that would have unified the regime of outer space demilitarization.

Key words: space, exploration and use of outer space, celestial bodies, full demilitarization, partial demilitarization, peaceful purposes, military purposes, international legal regime.

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В АСПЕКТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Г. ТИМЧЕНКО

*доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник
відділу проблем цивільного, трудового
і підприємницького права
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

Реалізація в національній правовій системі імперативу верховенства права обумовлює відповідну побудову та функціонування правових інституцій, серед яких чільне місце займає цивільне судочинство. Вирішення конфліктів у приватних відносинах в порядку, що відповідає загальнолюдським ідеалам та цінностям, є запорукою дії права для кожного суб'єкта суспільних відносин. Крім розв'язання конфліктів індивідуального характеру, судочинство є формою здійснення судової влади, засобом впливу на реалізацію інших функцій держави — нормотворчості, адміністрування, контролю тощо. Тому утвердження верховенства права у цивільному судочинстві становить важливий предмет уваги вчених та юристів-практиків.

Сучасне розуміння цивільного процесу є невіддільним від сутності судової влади, яка отримує все більш повне змістовне наповнення. Суд — це не тільки арбітр у спорі, це — виразник волі держави, провідник моральних стандартів і гуманістичної ідеології, опонент несправедливості, вартувий

зловживань з боку влади. Функціональне призначення, історичний розвиток та соціальне становище говорять про становлення суду як влади, наближеної до пересічного громадянина, доступної для звернення та найбільш об'єктивної у своїх висновках. Категорія «суд» набуває все більш об'ємного значення, реалізуючись у сфері превенції правопорушень, конституційного контролю та міжнародного співробітництва.

Показником найвищого стандарту судової влади є діяльність Європейського суду з прав людини (Європейський суд, Суд), з якою пов'язується сучасний етап розуміння категорії «правосуддя», що становить іманентну сутність існування суду як соціальної інституції. Мова навіть не про компетенцію та функціонування цієї установи, а про той високий статус, об'єктивну суспільну потребу і вплив на міжнародну спільноту, що доводить практику функціонування Суду. З огляду на діяльність Європейського суду на сьогодні коректно говорити не тільки про становище суду як гілки влади на рівні з законодавчою та виконав-

© Г. Тимченко, 2014

кою, а й про суд як арбітра, що встановлює паритет між людиною та державою, між приватним і суспільним інтересом, компроміс між ідеальним та реальним.

Проблеми, з якими стикається судочинство, беруть свій початок здебільшого з природи суспільних відносин: людських вад і пороків, відносності моральних ідеалів, залежності від матеріальних факторів, суспільної нерівності, впливу особистісних чинників тощо. З урахуванням стану розвитку суспільства ці проблеми отримують свою «обгортку», набувають певних форм вираження, але не позбавляються сталого джерела. Тому заходи з відновлення справедливості є необхідними у будь-якій, навіть найрозвинутішій, державі, а практика Європейського суду демонструє наявність проблем в усіх державах — учасниках Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція). І хоча сучасний стан правового регулювання є результатом тривалого історичного процесу удосконалення правових механізмів, що проявляється у досить високому рівні організації, практика правозастосування потребує оптимізації форм і засобів впливу. У цьому руслі діяльність Європейського суду є найбільш конструктивною у зв'язку з цілою низкою чинників: найменшою залежністю від влади, поєднанням у роботі Суду зусиль найкращих представників юриспруденції, обґрунтуванні досвідом значної кількості національних правових систем, традиційно розширеним тлумаченням Конвенції та інших правових підстав роботи Суду. Значною мірою втілюючи в собі позитив світової правової практики, Європейський суд є флагманом розвитку національних судових установ.

Тому дослідження процесуальних форм відправлення правосуддя Євро-

пейським судом становить значний інтерес з огляду на приклад втілення найсучаснішої процесуальної практики, що є еталоном розвитку вітчизняної моделі судочинства. У цьому руслі перспективним є звернення до такої форми роботи Європейського суду, як процедура пілотної постанови. Нині вона високо оцінюється у світі як один із найбільш перспективних напрямів реформування і розвитку діяльності Європейського суду. Наприклад, суддя Європейського суду Ф. Тюлькенс зазначає, що процедура «пілотного рішення» розглядається як «найбільш творчий механізм, розроблений Судом у перші 50 років своєї діяльності» [1]. секретар-канцлер Європейського суду Е. Фріберг оцінює процедуру пілотного рішення як вельми прагматичну реакцію на справи, що повторюються [2, 11].

Серед вітчизняних учених на актуальності дослідження наголошує К. Терехов, який обґрунтовує інтерес юридичної науки до пілотних постанов такихими факторами: це самостійний вид постанов Європейського суду, які виносяться у межах особливої процедури; це унікальне міжнародно-правове явище; комплексне вивчення питань, пов'язаних із пілотними постановами, дозволить збагатити знання про діяльність Європейського суду загалом [3, 52]. Погоджуючись із зазначеним, конкретизуємо, що дослідження процедури пілотної постанови володіє значним потенціалом у руслі оптимізації окремих видів судочинства, зокрема цивільного процесу. Звернення до практики роботи Європейського суду дозволить глибше зрозуміти його роль у реалізації верховенства права, з'ясувати чинники та загальний вектор розвитку форм впливу Суду на правове життя, окреслити напрями розвитку українського цивільного процесуального права з огляду на

сучасні вимоги до правосуддя. Процедура пілотного рішення здається нам вельми перспективним об'єктом аналізу в руслі реалізації соціального призначення судочинства в цивільних справах, раціоналізації роботи судових установ і докорінної перебудови процесуальних механізмів з метою адаптації до характеру наявних у суспільстві проблем.

Пілотні постанови з'явилися у практиці Європейського суду нещодавно, тому у вітчизняній науці не отримали ґрунтового дослідження. Тією чи іншою мірою про пілотні постанови йдеться у працях О. Гончаренка, А. Мелешевича, К. Терехова та інших авторів. Однак комплексне дослідження пілотних постанов у контексті їх ролі у впровадженні верховенства права не здійснювалося. Тому метою цієї статті є аналіз чинників появи в роботі Європейського суду з прав людини процедури пілотної постанови в аспекті реалізації принципу верховенства права.

Ідея процедури пілотної постанови з'являється внаслідок збільшення уваги до проблеми виконання рішень Європейського суду. Саме цьому присвячено Протокол № 14 до Конвенції, який стосується посилення контролюючої функції Конвенції, прийнятий 13 травня 2004 р. Одночасно із Протоколом № 14 мала місце Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи 2004 (3) від 12 травня 2004 р., в якій було вказано Суду зазначати у своїх постановах, наскільки це можливо у випадку так званих порушень, що повторюються, про «наявність структурної проблеми та джерело цієї проблеми».

У доктрині причини прийняття зазначеної Резолюції окреслюються таким чином:

1) обов'язок прийняття індивідуальних і загальних заходів, що ста-

виться державі-відповідачу, з усунення наслідків констатованих Судом порушень все частіше суперечив застарілим проблемам у правовій системі низки держав, коли вимагаються серйозні зміни в національному законодавстві;

2) катастрофічне збільшення нерозглянутих Судом скарг;

3) більше половини (52 %) скарг припадають на чотири держави — Росію, Туреччину, Румунію, Польщу, причому це здебільшого клонові скарги;

4) відкритий для підписання та ратифікації Протокол № 14 до Конвенції передбачає спрощений порядок розгляду скарг, за якими Суд виніс так звану «пілотну» постанову [4].

Разом з тим зміни до Конвенції не вказують безпосередньо на процедуру пілотної постанови та не містять її регламентації. Її поява завдячує розширеному підходу до тлумачення ст. 46 Конвенції. Лише в 2011 р. до Регламенту Європейського суду [5] були внесені зміни, що регламентують процедуру пілотної постанови. До тепер можна зустріти думки, що виражають занепокоєння відсутністю прямого закріплення у тексті Конвенції відповідної норми. Показовою є позиція, викладена в окремій думці судді В. Загребельськи у справі «Хуттен-Чапска проти Польщі», який говорить про «слабкість правової бази, котра характеризує процедуру пілотної постанови» [6]. Однак переважна частина юридичної спільноти визнала право Суду застосовувати процедуру пілотної постанови на основі наявних норм.

Процедура пілотної постанови має своїм джерелом виникнення не стільки норми права, скільки її розширене тлумачення під час здійснення судової діяльності. Поняття пілотної постанови поступово формувалося практикою Європейського суду. Так, перша пілот-

на постанова прийнята 22 червня 2004 р. у справі «Броніовський проти Польщі». В аргументацію обраного порядку постановлення пілотної постанови Суд зазначив таке: «Існування та системний характер цієї проблеми були вже визнані польськими судовими інстанціями, оскільки про це свідчать численні судові рішення. ... факти цієї справи виявляють наявність у правовому порядку Польщі функціонального збою, в результаті якого окрема категорія приватних осіб була позбавлена права на повагу до своєї власності... прогалини у законодавстві та внутрішній практиці, виявлені в окремому випадку цього заявника, можуть викликати в майбутньому численні обґрунтовані скарги». Тому Суд ухвалив, що порушення є наслідком структурної проблеми, пов'язаної з дисфункціонуванням національного законодавства та внутрішньої практики, викликаної відсутністю ефективного механізму, що має на меті забезпечити спірне право. Держава-відповідач повинна, за допомогою відповідних законодавчих і адміністративних заходів, забезпечити ефективну і швидку реалізацію права на компенсацію або надати рівноцінну компенсацію [7].

Саме на підставі аналізу справи «Броніовський проти Польщі» вітчизняні вчені виводять ознаки пілотної постанови [8, 53].

Аналогічно у справі «Хуттен-Чапска проти Польщі»: Суд зазначив, що констатоване порушення є результатом структурної проблеми, пов'язаної з дисфункцією внутрішнього законодавства, для усунення якого держава-відповідач повинна передбачити у своєму внутрішньому правовому порядку законодавчі та/або інші заходи, які мають на меті створення механізму, що забезпечує справедливу рівновагу між інтересами власників,

надавши їм можливість отримувати дохід від своєї власності, та загальним колективним інтересом, відповідно до норм про захист прав власності, що закріплені в Конвенції [6, 41–45].

Однак в інших справах мотивація застосування процедури пілотної постанови не виглядає настільки цілісною. Так, у справі «Сейдович проти Італії» Суд вказав, що в правовому порядку Італії, можливо, існує «недоконалість», внаслідок якої кожен засуджений заочно, не будучи належним чином інформованим про переслідування, може бути позбавлений права на новий процес (п. 121) [9, 30–32]. Така позиція Суду була піддана критиці як не досить переконлива [10, 10].

З 2004 р. і донині пілотних постанов винесено менше 20. Це свідчить про певну обережність у застосуванні процедури. Крім того, порядок розгляду окремих справ, які відносять до цієї категорії, відрізняється значними особливостями. Самі судді Європейського суду характеризують процедуру пілотної постанови як вельми динамічну. В теорії йдеться про класифікацію пілотних постанов. Так, дослідження Лондонського університету Метрополітен пропонує таку типологію «пілотних рішень»: «повні»; «квазіпілотні» (рішення винесені відповідно до ст. 46 Конвенції); «рішення третього рівня», в яких було встановлено системну або поширену проблему, але відсутнє пряме застосування процедури пілотного рішення чи ст. 46 [1]. Подібну класифікацію підтримує і К. Гонта [11, 46]. Натомість суддею Європейського суду Ф. Тюлькенс запропоновано альтернативну типологію пілотних рішень, відповідно до якої вони стосуються «системних», «структурних» чи «ендемичних» ситуацій [1].

Незважаючи на підкреслено міжнародно-правову природу процедури пілотної постанови, звернення до при-

чин її запровадження виявляє значну актуальність і для внутрішньодержавної ситуації в Україні. Так, у питанні детермінації процедури пілотної постанови йдеться про два рівні: загальні причини запровадження зазначеної форми роботи в діяльність Європейського суду та підстави для застосування цієї процедури в окремій ситуації. На нашу думку, це дещо різні обставини, які підлягають розмежуванню.

Йдеться про те, що процедура прийняття пілотної постанови була розроблена для виявлення структурних проблем, що лежать в основі справ, які повторюються, стосовно багатьох країн, а також як спосіб зобов'язати держави-учасниці перейти до вирішення цих проблем. Говориться і про скарги, що мають «спільні корені». Завдання Суду полягає не лише в тому, щоб визначити порушення Конвенції, а й у тому, щоб виявити системну проблему та вказати уряду на ті заходи, які необхідні для її усунення [12].

К. Терехов називає причинами пілотної рішень наявність системних або структурних дисфункцій національних правових систем держав — учасниць Конвенції та неефективну реалізацію загальних заходів, що впливають із постанов Суду [3, 53].

Слід звернути увагу на ту аргументацію, що наводиться суддями Європейського суду. Так, Е. Фриберг зауважує, що причини процедури пілотної постанови полягають у площині спрощення навантаження справами. Один спосіб — спростити процедури та зробити їх більш ефективними. Другий — удосконалювати дотримання прав, що гарантуються Конвенцією, на національному рівні [2, 10]. Ж.-П. Коста говорить, що йдеться про раціоналізацію та модернізацію роботи Суду, адже його майбутнє залежить від його ефективності, якщо він втратить свою

ефективність, то втратить довіру, моральний і правовий авторитет, та, врешті-решт, *raison d'être* (зміст існування (фр.)) [13, 2–5]. Ф. Тюлькенс зазначає про такі причини процедури пілотної постанови: виникнення складних та масштабних порушень і зростання уваги Суду до виконання рішень з метою попередити накопичення порушень, в основі яких лежить одна й та сама причина [1].

Отже, слід визнати, що наявність системних чи структурних дисфункцій національних правових систем держав — учасниць Конвенції не є атрибутом сьогодення, їх існування стабільне. Навпаки, оцінюючи діяльність Суду в контексті загальної динаміки дотримання прав людини, слід зазначити поступове покращення ситуації, зменшення масштабу порушень. Навряд чи поштовхом для прийняття рішення про запровадження процедури пілотної постанови стало усвідомлення Судом наявності проблем зазначеного характеру, адже сама ідея Європейського суду з прав людини від початку містить у собі потенціал боротьби з подібними явищами.

Питання, на нашу думку, постало дещо в іншій площині: на тлі усвідомлення та широкої констатації наявності системних (структурних) дисфункцій національних правових систем, на певному етапі роботи Європейського суду явного характеру набула недостатність процесуальних форм діяльності. Традиційна форма роботи Суду свідчить про недостатність впливу на держави-учасниці з метою виправлення порушень у сфері прав людини. Адже наявність значної кількості справ-клонів переконливо відображає принципову нігілістичну позицію держави, проти якої вже винесені рішення в аналогічних справах. На Суд перекладається робота національних судів, з урахуванням того, що до Європей-

ського суду дійде значно менше заявників, ніж кількість тих, хто міг би вирішити свої проблеми на національному рівні. Це доволі зручна позиція для держави, яка, незважаючи на відшкодування, що присуджуються Європейським судом, в кінцевому підсумку отримає матеріальний ефект, беручи до уваги значне зменшення кількості скажників і тривалий час розгляду. Не кажучи вже про «економію» засобів на приведення національної системи до відповідних стандартів. Тому показовим є зауваження, що процедура винесення пілотної постанови є одним з інструментів, котрий був розроблений Європейським судом, аби досягти максимального ефекту від своїх постанов шляхом творчого використання своїх процедур [2, 10].

Наявність системних чи структурних дисфункцій національних правових систем стає очевидною не шляхом відповідної відмітки у рішенні Суду, адже з кількості та характеру звернень зрозумілим є характер наявних у державі проблем. Причому, якщо говорити про Україну, то це проблеми, з приводу яких вже сформувалася оцінка як порушення Конвенції, що впливає як із численних рішень проти України, так і з усієї діяльності Європейського суду. Не може бути двозначних оцінок чи різних думок з приводу тривалого невиконання судових рішень, порушення розумних строків судового розгляду та інших нагальних проблем. Тут має місце не спір щодо наявності чи відсутності порушення, а вперте небажання радикальних реформ. Л. Гарлицький зазначив, що завжди були рішення, що встановлювали важливий прецедент, зачіпали значну кількість (потенційних) заявників і намагалися досягти «квазісистемного» впливу без застосування ст. 46. Процедура пілотної постанови виникла, коли цей підхід виявився недостатнім [1].

У правовій думці провадиться теза про недостатність засобів реагування та неадекватність відповідальності за невиконання рішень Європейського суду. Зокрема, О. Гончаренко констатує, що Суд не має важелів впливу на держави, які не виконують, або неналежним чином виконують його рішення. Єдиним дієвим заходом впливу залишається систематична критика і, як крайній захід, призупинення членства або виключення зі складу Ради Європи, що негативно позначиться на міжнародному іміджі держави-порушниці [8, 245–246].

Перетворення Суду на автомат із винесення тотожних рішень не відповідає високому призначенню цієї установи. Проблема перевантаження Суду, здебільшого за рахунок однотипних справ, на нашу думку, безпосередньо обумовлена невиконанням рішень Європейського суду державами-учасницями та відсутністю дієвих засобів впливу. Показовим є зауваження Е. Фриберга про те, що процедура винесення пілотної постанови в дійсності є індикатором проблеми виконання постанов Європейського суду. В кінцевому підсумку справи, що повторюються, є симптомами нездатності вжити належних заходів загального характеру як частина процесу виконання постанов Суду [2, 14].

Тому причини появи процедури пілотної постанови вбачаються нами передусім у площині спрямованості на підвищення рівня реалізації рішень Європейського суду, що є однією з основних складових реалізації верховенства права. Як слушно зазначають науковці, одна з найбільших перешкод на шляху становлення верховенства права в Україні далеко не нова: йдеться про невиконання судових рішень, що є вельми поширеною рисою національної правової системи [14, 32]. Аналогічні судження висловлені

і щодо Російської Федерації [15, 37]. Хоча, якщо це і риса правової системи, то вона чітко і недвозначно має кваліфікуватися як недолік і проблема, що потребує негайного вирішення, а не виправдовуватися посиланнями на менталітет та інші суб'єктивні чинники. Слід погодитися зі справедливістю запитання: якщо держава має право не виконувати рішення, які їй не подобаються, то чому звичайні люди не мають такого права? Є правильним і висновок з нього: подібна філософія руйнує правову систему [15, 37].

Запровадження ефективного механізму вирішення завдання підвищення рівня реалізації рішень Європейського суду вимагає виокремлення тих сфер, у яких відповідний вплив буде найбільш ефективним. Тому в процедурі пілотної постанови йдеться про наявність системних чи структурних дисфункцій національних правових систем. Коментуючи це положення, Е. Фриберг говорить про виявлення Судом недоліку в правовій системі — системної проблеми, котрий є причиною порушення, що зачіпає права цілої групи осіб [2, 10], та зауважує, що коли Європейський суд використовує термін «системна проблема», він дає державі зрозуміти, що стурбований не тільки предметом цієї конкретної справи [2, 13].

Сучасна практика Європейського суду не проводить меж між «системними» та «структурними» проблемами і «дисфункціями», хоча з тексту Регламенту (правило 61) випливає, що це різні за своїм значенням підстави. Про необхідність встановлення чітких правил відбору скарг для розгляду в порядку процедури пілотної постанови говориться в Інтерлакенській декларації від 19 лютого 2010 р. [16] серед інших питань майбутнього Європейського суду. Провідні громадські організації висловлюють свої побажання в

тому, що слід забезпечити прозорість та чіткість при відборі справ, у яких доречним є застосування процедури пілотно-го рішення, що стосується як «діагностики» системної проблеми, так і вибору конкретної справи [17].

Привертає увагу той факт, що, власне, до розгляду скарги по суті Європейським судом не тільки висловлюється наперед думка про те, що має місце порушення, а й про системний характер причин такого порушення. У таких випадках слід ретельно аналізувати можливість обвинувачень в упередженості. Адже до розгляду справи по суті можна говорити про те, що ситуація є типовою для значної кількості осіб, або про те, що в Суді наявна значна кількість аналогічних скарг, або справа подібна до вже розглянутих Судом справ, у яких констатовано порушення норм Конвенції. Але висновок про причини порушення та його характер може бути зроблений тільки після розгляду справи по суті. Отже, особлива якість причин порушення норм Конвенції (системна або структурна проблема або інша аналогічна дисфункція) з урахуванням специфіки ситуації може бути констатована як перед початком розгляду справи, так і під час розгляду скарги при встановленні причин порушення. У зв'язку з цим показовою є думка Ф. Тюлькенс: «Як тільки проблема ідентифікується у ролі системної, превентивна роль Суду може вимагати від нього винесення пілотно-го рішення, навіть якщо кількість скарг, що перебувають на розгляді, не є значною» [1].

Отже, ми схильні вбачати причини запровадження процедури пілотної постанови у площині оптимізації процесуальної форми роботи Європейського суду з метою підвищення ефективності впливу його рішень на усунення порушень Конвенції. Поява процедури пілотної постанови є

наслідком ініціативного та інноваційного підходу Європейського суду до реалізації наявних завдань. У ній відображається активна позиція Суду в справі захисту прав людини та основних свобод, що не обмежується роллю виконавця у вузькому спеціальному сегменті роботи, а відзначається творчим ставленням до вирішення проблеми загалом. Розширене тлумачення Конвенції є небезспірним по своїй суті, однак наполеглива праця та переконлива аргументація, широке обговорення і залучення громадської думки, спрямованість на досягнення прогресу у справі захисту прав людини — стали запорукою правильного розуміння ініціативи Європейського суду і підтримки його практики європейською спіль-

нотою, започаткували нову, вельми потрібну та своєчасну форму роботи. Цей приклад подолання нормативної млявості, діяльності на підставі духу, а не букви закону має стати зразком для діяльності вітчизняних суддів з огляду на наполегливість у відстоюванні своєї громадянської позиції, утвердження ролі суду в правовому регулюванні суспільних відносин. Своєчасне виявлення проблеми, актуалізація її вирішення, пропозиції щодо адаптації та раціоналізації процесуальних форм, що не обмежені догмою, — ініціатива саме такого характеру очікується суспільством від суддівського корпусу в цивілізованому світі і, зокрема, в Україні.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Реагирование* на систематические нарушения прав человека: анализ пилотных решений Европейского суда по правам человека и их воздействия на национальные правовые системы : отчет о работе семинара, состоявшегося в Европейском суде по правам человека (Страсбург, 14 июня 2010 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ehrcmos.memo.ru/index.php?section=docs&start=20>.
2. *Выступление* г-на Эрика Фриберга, секретаря-канцлера Европейского суда по правам человека, на тему «Пилотные постановления с точки зрения Европейского суда по правам человека» : коллоквиум «Повышение эффективности выполнения требований Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод на национальном уровне» (Стокгольм, Швеция, 9–10 июня 2008 г.) // *Права человека*. — 2008. — № 8. — С. 10–14.
3. *Терехов К. И.* Пилотные постановления, выносимые Европейским судом по правам человека: введение в системный анализ явления // *Право. Журнал высшей школы экономики*. — 2011. — № 4. — С. 52–60.
4. *Сальвиа М. де.* Исполнение постановлений Европейского суда по правам человека. Юридическая природа обязательств государств и европейский контроль за положениями национального законодательства // *Права Человека. Практика Европейского суда по правам человека*. — 2006. — № 1.
5. *Регламент* Европейского суда по правам человека [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://roseuosud.org/89-reglament-espch.html>.
6. *Хуттен-Чапска* против Польши : постановление от 22 февраля 2005 г. // *Бюллетень Европейского суда по правам человека*. — 2005. — № 7. — С. 41–45.
7. *Брониовский* против Польши : постановление от 28 сентября 2005 г. // *Бюллетень Европейского суда по правам человека*. — 2006. — № 4. — С. 44–48.
8. *Гончаренко О. А.* Правовая природа «пилотных рішень» Європейського суду з прав людини // *Форум права*. — 2012. — № 4. — С. 245–246.
9. *Сейдович* против Италии : постановление от 10 ноября 2004 г. // *Бюллетень Европейского суда по правам человека*. — 2005. — № 4. — С. 30–32.
10. *Ковлер А. И.* Новые тенденции в практике Европейского суда по правам человека: «Пилотные постановления» о «структурных проблемах» // *Права человека*. — 2006. — № 5. — С. 6–13.
11. *Гонта К.* Пилотная процедура перед обращением в Европейский суд по правам человека // Реализация Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод: проблемы и перспективы : сб. материалов междунар. конф. 11–12 ноября 2010 г. / состав. Т. И. Марголина, Д. М. Колмогорова. — Пермь, 2010. — С. 44–53.
12. *Информационно-тематический листок* — пилотные постановления [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Pilot_judgments_RUS.pdf.

13. Жан-Поль Коста: мои мысли все время возвращаются к Протоколу № 14 // Бюллетень Европейского суда по правам человека. — 2007. — № 5. — С. 2–5.
14. Мелешевич А. А., Форстейн К. Порівняльний аналіз пілотних рішень Європейського суду з прав людини щодо України та Росії // Наукові записки НаУКМА. Т. 129 : Юридичні науки. — С. 32–50.
15. Беше-Головко К. Исполнение решений Европейского Суда по правам человека как обязательство любого члена Совета Европы // Реализация Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод: проблемы и перспективы : сб. материалов междунар. конф. 11–12 ноября 2010 г. / состав. Т. И. Марголина, Д. М. Колмогорова. — Пермь, 2010. — С. 34–44.
16. Конференция высокого уровня в Интерлакене 18 и 19 февраля 2010 года по инициативе швейцарского председателя Комитета Министров Совета Европы [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.chernobyl86.ru/spisok/zakon/osn_zakon/strasburg/interlaken_dec_rus.htm.

REFERENCES

1. Reagirovanie na sistematische narusheniya prav cheloveka: analiz pilotnykh resheniy Evropeyskogo Suda po pravam cheloveka i ikh vozdeystviya na natsionalnye pravovye sistemy: otchet o rabote seminar, sostoyavshegosya v Evropeyskom Sude po pravam cheloveka (Strasbourg, 14 iyunya 2010 g.) [Responding to Systemic Human Rights Violations An Analysis of «Pilot Judgments» of the European Court of Human Rights and their Impact at National Level: Report of Seminar at the European Court of Human Rights Strasbourg, 14 June 2010]. Available at: <http://ehracmos.memo.ru/index.php?section=docs&start=20>.
2. Vystuplenie g-na Erika Friberga, Sekretarya-Kantslera Evropeyskogo Suda po pravam cheloveka, na temu «pilotnye postanovleniya s tochki zreniya Evropeyskogo Suda po pravam cheloveka»: kollokvium «Povyshenie effektivnosti vypolneniya trebovaniy Evropeyskoy konventsii o zashchite prav cheloveka i osnovnykh svobod na natsionalnom urovne» (Stokholm, Shvetsiya, 9–10 iyunya 2008 g.) [Report by Mr Erik Fribergh, Registrar of the European Court of Human Rights on Pilot Judgments from the Court's Perspective: Towards Stronger Implementation of the European Convention on Human Rights at National Level, Colloquy organised under the Swedish chairmanship of the Committee of Ministers of the Council of Europe (Stockholm, 9–10 June 2008)], *Prava cheloveka*, 2008, no. 8, pp. 10–14.
3. Terekhov K. I. Pilotnye postanovleniya, vynosimye Evropeyskim sudom po pravam cheloveka: vvedenie v sistemnyy analiz yavleniya [Pilot Judgments of the European Court of Human Rights: Introduction to System Analysis of the Phenomenon], *Pravo. Zhurnal vysshey shkoly ekonomiki*, 2011, no. 4, pp. 52–60.
4. Salvia M. de. Ispolnenie postanovleniy Evropeyskogo Suda po pravam cheloveka. Yuridicheskaya priroda obyazatelstv gosudarstv i evropeyskiy kontrol za polozheniyami natsionalnogo zakonodatelstva [Execution of Judgments of the European Court of Human Rights. The Legal Nature of the States Obligations and European Control Over the National Legislation], *Prava Cheloveka. Praktika Evropeyskogo Suda po pravam cheloveka*, 2006, no. 1.
5. Reglament Evropeyskogo suda po pravam cheloveka [Registry of the European Court of Human Rights]. Available at: <http://roseurosud.org/89-reglament-espch.html>.
6. Hutten-Czapska v. Poland: Judgment of 22 February 2005, *Bulletin of the European Court of Human Rights*, 2005, no. 7, pp. 41–45.
7. Broniowski v. Poland: Judgment of 28 September 2005, *Bulletin of the European Court of Human Rights*, 2006, no. 4, pp. 44–48.
8. Honcharenko O. A. Pravova pryroda «pilotnykh rishen» Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [Legal Nature of Pilot Judgments of the European Court of Human Rights], *Forum prava*, 2012, no. 4, pp. 245–246.
9. Sejdovic v. Italy: Judgment of 10 November 2004, *Bulletin of the European Court of Human Rights*, 2005, no. 4, pp. 30–32.
10. Kovler A. Y. Novye tendentsyy v praktike Evropeiskoho Suda po pravam cheloveka: «Pilotnye postanovleniya» o «strukturnykh problemakh» [New Tendencies in the Practice of the European Court of Human Rights: «Pilot Judgments» and «Structural Problems»], *Prava cheloveka*, 2006, no. 5, pp. 6–13.
11. Honta K. Pilotnaia protsedura pered obrashchenyem v Evropeyskiy Sud po pravam cheloveka [Pilot Procedure Before Reference to the European Court of Human Rights], *Realyzatsiya Evropeiskoi Konventsii o zashchite prav cheloveka i osnovnykh svobod: problemy i perspektivy*, Perm, 2010, pp. 44–53.
12. Informatsionno-tematicheskyy listok — pilotnye postanovleniya [Newsletter — Pilot Judgments]. Available at: http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Pilot_judgments_RUS.pdf.
13. Jean-Paul Costa: moi mysli vse vremya vozvrashchayutsya k Protokolu no. 14 [My Thoughts go back to Protocol 14 all the Time], *Bulletin of the European Court of Human Rights*, no. 5, 2007, pp. 2–5.
14. Meleshevych A. A., Forstein K. Porivnialnyi analiz pilotnykh rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny shchodo Ukrainy ta Rosii [Comparative Analysis of Pilot Judgments of the European Court of Human Rights on Ukraine and Russia], *Naukovi zapysky NaUKMA*, vol. 129: Yurydychni nauky, pp. 32–50.
15. Beshe-Golovko K. Ispolnenie resheniy Evropeyskogo Suda po pravam cheloveka kak obyazatelstvo lyubogo chlena Soveta Evropy [Executing Judgments of the European Court of Human Rights as an Obligation of Each Council of Europe Member], *Realizatsiya Evropeyskoy Konventsii o zashchite prav cheloveka i osnovnykh svobod: problemy i perspektivy*, Perm, 2010, pp. 34–44.

16. Konferentsiya vysokogo urovnya v Interlakene 18 i 19 fevralya 2010 goda po initiative shveysarskogo predsedatelya Komiteta Ministrov Soveta Evropy [The High Level Conference Meeting at Interlaken on 18 and 19 February 2010, at the Initiative of the Swiss Chair of the Committee of Ministers of the Council of Europe]. Available at: http://www.chernobyl86.ru/spisok/zakon/osn_zakon/strasburg/interlaken_dec_rus.htm.

Тимченко Г. П. Практика Європейського суду з прав людини в аспекті реалізації принципу верховенства права

Анотація. Стаття присвячена дослідженню причин появи і факторів формування такої форми розгляду справ Європейським судом з прав людини, як процедура пілотної постанови. Автором аналізуються найважливіші чинники оптимізації роботи суду, серед яких виокремлюється невиконання судових рішень і нігілістичне ставлення до правосуддя. Зроблено висновок про те, що процедура пілотної постанови являє собою приклад оптимізації процесуальної форми роботи Європейського суду з метою підвищення ефективності впливу його рішень на усунення порушень Конвенції. Наголошується на ролі Європейського суду у пошуку нових процесуальних форм діяльності із захисту прав людини та основних свобод. З'ясовується потенціал використання подібного досвіду роботи в національному правовому полі. Акцентується увага на окремих спірних питаннях і проблемах реалізації процедури пілотної постанови.

Ключові слова: процедура пілотної постанови, Європейський суд з прав людини, судові рішення, системна проблема.

Тимченко Г. П. Практика Европейского суда по правам человека в аспекте реализации принципа верховенства права

Аннотация. Статья посвящена исследованию причин возникновения и факторов формирования такой формы рассмотрения дел Европейским судом по правам человека, как процедуры пилотного постановления. Автором анализируются важные причины оптимизации работы суда, среди которых выделяются неисполнение судебных решений и нигилистическое отношение к правосудию. Обоснован вывод о том, что процедура пилотного постановления представляет собой пример оптимизации процессуальной формы работы Европейского суда с целью повышения эффективности влияния его решений на устранение нарушений Конвенции. Выясняется потенциал использования подобного опыта работы в национальном правовом поле. Акцентируется внимание на отдельных спорных вопросах и проблемах реализации процедуры пилотного постановления.

Ключевые слова: процедура пилотного постановления, Европейский суд по правам человека, судебное решение, системная проблема.

Tymchenko H. Practice of the European Court of Human Rights in the Aspect of Realization of the Principle of the Rule of Law

Annotation. Article is devoted to research of the reasons of emergence and factors of formation of such form of hearing of cases by the European Court of Human Rights as procedures of the pilot resolution. The author analyzes the important reasons of optimization of work of court from which non-execution of judgments and the nihilistic relation to justice are distinguished. The conclusion that procedure of the pilot resolution represents an example of optimization of a procedural form of work of the European court in order to increase the efficiency of influence of its decisions on elimination of violations of the Convention is located. Potential of use of similar experience of the European Court of Human Rights in the national legal framework is clarified. The attention is focused on single controversial questions and problems of realization of procedure of the pilot resolution.

Key words: procedure of the pilot resolution, European Court of Human Rights, judgment, system problem.

*IV. Становлення та розвиток наукових правових шкіл
в Інституті держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

**АКАДЕМІЧНА ШКОЛА
КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА**

О. СКРИПНЮК

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
керівник відділу зв'язків з державними органами
та міжнародними організаціями
(Національна академія правових наук України),
заслужений юрист України*

Академічна школа конституційного права є однією з найпотужніших наукових шкіл Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (далі — Інститут) і має тривалу історію свого формування та розвитку. Свій початок вона бере з 1949 р., з часу заснування Сектору держави і права АН УРСР (далі — Сектор держави і права). Розвиток її відбувався як у межах структурних підрозділів Інституту, які здійснювали конституційно-правові дослідження, так і поза ними. Значний внесок в її формування зробили вчені, які працювали у споріднених із конституційним правом секторах, відділах та інших допоміжних структурних підрозділах Інституту.

Біля витоків зародження і формування наукової школи конституційного права стояли такі відомі вітчизняні вчені-державознавці, як А. Таранов, В. Терлецький, В. Бражников та ін.

Однією з найколіоритніших постатей цієї школи був її фундатор Анатолій Павлович Таранов (1912–1999) — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, відомий учений-правознавець, талановитий організатор вітчизняної науки, дослідник державного та конституційного права, який з 1952 р. працює у Секторі держави і права. Наукова доля була схильною до нього і піднесла його до висот визнання не тільки як провідного вченого в галузі конституційного права Інституту, а й всієї України.

Післявоєнний розвиток держави, суспільства і права був тісно пов'язаний із поступовою демократизацією суспільно-політичного та державного життя, зростанням значення та ролі України у СРСР і на міжнародній арені, як однієї з країн — засновниць ООН та вимагав нового теоретичного осмислення проблеми державного (конституційного) права і державного

будівництва. Основними проблемами конституційно-правових досліджень цього періоду були теоретичні питання Основного Закону, конституційне будівництво і розвиток держави в Україні, проблеми державно-політичного управління, роль, форми і методи діяльності представницьких органів влади (Рад депутатів трудящих). Зазначені проблеми, безумовно, були визначальними для наукового пошуку самого А. Таранова як науковця і як завідувача відділу та заступника директора Інституту. А. Таранов досліджував проблеми державного (конституційного) права, зокрема питання теорії конституційного процесу і політичної системи держави, конституційних прав і обов'язків громадян, конституційних принципів і норм тощо [1, 18]. Починаючи з 1951 р., його перу належить ціла серія вагомих наукових праць: «Історія Конституції Української РСР 1929 р.» (1951), «Утворення та розвиток СРСР» (1952), «Депутат районної Ради, його права і обов'язки» (1953), «Культурно-освітня робота місцевих рад депутатів і трудящих» (1954), «Конституція СРСР — Конституція перемінного соціалізму» (1956), «Історія Конституції Української РСР» (1957), «Конституція СРСР і УРСР» (1959), «Радянський депутат» (1959), «Демократія мільйонів трудящих» (1961), «Конституція СРСР і УРСР» (1961), «Основні принципи Конституції Української РСР» (1962), «Політична організація суспільства Української РСР...» (1966), «Конституція загальнонародної держави» (1980), «Конституційні права і обов'язки радянських громадян» (у співавторстві, 1985), «Конституція УРСР: реалізація її принципів і норм» (у співавторстві, 1988). Це лише перелік основних його праць, які відображають основні напрями і тенденції конституційно-правових (державно-

правових) досліджень, які здійснювались в Україні. А. Таранов брав активну участь у розробці Конституції УРСР 1978 р. та Конституції України 1996 р.

Важливим кроком на шляху до активізації конституційно-правових досліджень стало створення в Секторі держави і права на громадських засадах наукової групи вчених з дослідження проблем радянського державного і адміністративного права, провідним напрямом роботи якої стали конституційно-правові дослідження. В. Таранов згуртував навколо себе талановитих учених-дослідників, таких як В. Терлецький, В. Бражников, І. Бутко та ін.

В. Терлецький (1916–1979), маючи великий досвід державної служби та роботи в УРЕ, в 1967–1968 рр. та в 1972–1978 рр. завідував відділом проблем радянського будівництва Сектору держави і права. Основним напрямом його наукових досліджень були органи державної влади. Цій проблемі були присвячені такі його наукові праці, як: «Ради депутатів трудящих Української РСР у період завершення будівництва соціалізму (1938–1958 рр.)» (1966), «Політична організація суспільства» (у співавторстві, 1967), «Вчення Карла Маркса про державу та право і сучасність» (1968), «Політична організація розвинутого соціалістичного суспільства (правові питання)» (у співавторстві, 1976) та ін.

В. Бражников (1923–1991), працюючи в Секторі держави і права, досліджував конституційно-правові проблеми організації діяльності і статусу місцевих органів влади, статусу депутата, функціонування виборчої системи, розвиток політичної організації суспільства, які знайшли втілення в його основних працях: «Обласна рада депутатів трудящих» (1959), «Місцеві ради УРСР на новому етапі» (1962),

«Нормативне регулювання діяльності місцевих рад» (1982), «Керівництво рад народних депутатів економічним і соціальним розвитком» (1986) та ін.

А. Таранов, В. Терлецький та В. Бражников за розробку проблем конституційно-правової тематики і загальних проблем теорії та історії держави і права у двотомній «Історії держави і права Української РСР (1917–1967)» (К., 1967) та «Истории государства и права Украинской ССР» (К., 1976) були удостоєні Державної премії УРСР 1981 р.

Четвертою знаковою особистістю наукової школи конституційного права першого періоду її розвитку був І. Бутко (1929–1995). Маючи великий досвід роботи в органах прокуратури та УРЕ, він пройшов у Секторі держави і права, а потім в Інституті шлях від старшого наукового співробітника до головного наукового співробітника, завідувача Сектору держави і права. З 1992 р. він очолював Фонд сприяння становленню і розвитку місцевого та регіонального самоврядування України, працював головним науковим консультантом групи наукових консультантів секретаріату ВР України. У коло наукових інтересів І. Бутка входили проблеми державного будівництва, теорії функціонування місцевих рад, становлення та розвитку місцевого самоврядування та ін. Серед його основних праць варто згадати: «Виконавчий комітет місцевої ради народних депутатів» (1980), «Ради народних депутатів» (1981), «Радянське будівництво» (1988), «Місьцеве самоврядування в Україні: історія, проблеми, пропозиції» (1994) та ін. Він брав участь у розробці проекту Конституції УРСР 1978 р., Конституції України 1996 р., ряду законопроектів, спрямованих на розбудову Української держави, розвиток і формування її національної системи.

Протягом другої половини 50-х — першої половини 60-х років ХХ ст. цією генерацією вчених було закладено основи формування академічної школи конституційного права в Інституті.

У другій половині 60-х — 70-х років конституційно-правові дослідження здійснювались у межах кількох підрозділів Сектору держави і права, а з 1969 р. — Інституту. У 1965 р. після чергового кадрового зростання і зміцнення Сектору держави і права та удосконалення його структури зі створенням науково-дослідних відділів дослідження конституційно-правової тематики здійснювалось у межах відділу теоретичних і конституційних проблем Радянської держави на чолі з завідувачем відділу Б. Бабієм та відділу проблем державного і господарського управління на чолі з А. Тарановим. А в 1967 р. на базі відділу теоретичних і конституційних проблем Радянської держави було створено відділ проблем радянського будівництва, який очолив В. Терлецький, головною метою якого було визначено дослідження проблем державного будівництва у УРСР, зокрема розробка теоретичних основ організації та діяльності представницьких органів держави, розвиток радянської виборчої системи, організаційної структури, компетенції, форм і методів діяльності Рад депутатів трудящих, участі у їх роботі громадських організацій, удосконалення системи виконавчо-розпорядчих органів державної влади та ефективності їх діяльності [2, 78].

У 1972 р. відбулась реорганізація відділу проблем державного і господарського управління у два відділи. Було утворено відділ проблем політичної організації радянського суспільства, головним завданням якого було визнано дослідження проблем державного права. У зв'язку з розви-

твом конституційного процесу, підготовкою до конституційної реформи у СРСР в 1976 р. відділ було перейменовано на відділ проблем державного (конституційного) права на чолі з А. Тарановим. З прийняттям у 1977 р. нової Конституції СРСР та початком роботи над оновленням Конституції УРСР у 1978 р. відділ проблем державного (конституційного) права зазнав реорганізації у відділ конституційного права і вдосконалення законодавства. Це був дуже відповідальний для конституціоналістів Інституту період, пов'язаний із розвитком вітчизняної теорії конституціоналізму та активною роботою над проектом нової Конституції УРСР. Всі вчені конституціоналісти були залучені до робочих груп із підготовки нової Конституції.

Починаючи з 1979 р., протягом трьох років відділ проблем конституційного права і вдосконалення законодавства очолював нинішній директор Інституту Ю. Шемшученко. Це був період подальшого якісного формування академічної школи конституційного права, її зміцнення і кадрового забезпечення. Було досягнуто значних успіхів у підготовці нової генерації науковців-конституціоналістів. Проводилась активна робота з підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації на здобуття наукових ступенів у галузі конституційного права. Зокрема, в цей час захистило свої кандидатські дисертації нове покоління вчених-конституціоналістів: В. Погорілко «Роль місцевих Рад народних депутатів у здійсненні господарсько-організаторської функції Радянської держави» та Г. Мурашин «Органи прокуратури в механізмі Радянської держави» та ін. З цими іменами протягом тривалого періоду було пов'язане здійснення фундаментальних конституційно-правових досліджень та адміністративно-організаційне керівництво і зміцнення струк-

турного підрозділу Інституту, а відповідно і наукової школи конституційного права. Вони обоє тривалий період обіймали посади заступника директора Інституту.

Застійні та кризові для суспільства 80-ті роки не могли позитивно позначитись на розвитку науки. Незважаючи на негативні процеси, вчені-конституціоналісти віддано працювали над теоретичними та практичними проблемами реалізації Конституції УРСР, функціонування політичної системи та її інститутів, розвитку демократії й самоврядування, вдосконалення законодавства та ін. У кінці 80-х років посилюється координація наукових досліджень та формулюються їх пріоритетні напрями. У цей час колективні дослідження здійснювались у межах кількох наукових тем: «Конституція УРСР: реалізація принципів і норм», «Система і форми соціалістичного самоврядування народу», «Вдосконалення організації і діяльності Рад народних депутатів та їх ролі у прискоренні соціально-економічного розвитку країни», «Правовий статус союзної республіки і питання його вдосконалення», «Концептуальні основи Конституції союзної республіки та їх розвиток». У результаті були підготовлені фундаментальні монографічні дослідження: «Виконавчий комітет місцевої ради народних депутатів (проблеми вдосконалення організації і діяльності)» (1980), «Конституційні права і обов'язки радянських громадян» (1985), «Конституція УРСР: реалізація її принципів і норм» (1988), «Керівництво Рад народних депутатів економічним і соціальним розвитком» (1986). Великий внесок у розвиток науки конституційного права цього періоду зробили своїми індивідуальними монографічними дослідженнями Р. Давидов, Н. Гаєва, Л. Кривенко,

В. Погорілко, М. Селівон, В. Тордії, Н. Шукліна.

Важливим напрямом роботи зазначеного періоду була підготовка та наукова атестація вчених з науковими ступенями. У другій половині 80-х років захистив докторську дисертацію «Місцеві Ради в механізмі здійснення функцій Радянської держави» В. Погорілко, корпус кандидатів наук поповнила нова генерація вчених, серед яких Н. Гаєва, Ю. Крегул, Ю. Фрицький. 80-ті роки стали періодом кількох реорганізацій наукового відділу, який здійснював конституційно-правові дослідження, та якісного кадрового і наукового зростання школи конституціоналістики в Інституті. У 1982 р. було утворено відділ конституційного права і радянського будівництва і його завідувачем призначено Г. Мурашина, а у 1988 р., після чергової реорганізації структури Інституту, відділ отримав назву конституційного права і місцевого самоврядування із створенням у його складі Сектору проблем місцевого самоврядування на чолі з І. Бутко. Керівництво відділом Г. Мурашин здійснював до 1991 р.

Якісно новий період у розвитку наукової школи конституційного права настав з проголошенням Декларації про державний суверенітет України та незалежності нашої держави. В аналізі конституційно-правових проблем відбулись зміни підходів, державно-правові явища почали розглядатись з позицій суверенітету, власної національної політико-правової системи.

Постання нової незалежної держави зумовило кардинальну зміну конституційно-правових досліджень та переорієнтацію вчених-конституціоналістів на наукове забезпечення формування України як суверенної, демократичної, правової, соціальної держави, конституційних засад модернізації правової системи, здійснення конститу-

ційної, судово-правової, економічної реформ, реформи соціальної сфери та ін.

Представники академічної школи конституційного права, яка в основному концентрувалась на базі відділу конституційного права і місцевого самоврядування Інституту, стали головними в Україні з розробки концептуальних проблем нової Конституції України. У межах дослідження наукової теми «Концептуальні основи Конституції союзної республіки та їх розвиток», започаткованої ще в 1989 р. під керівництвом Г. Мурашина, Л. Кривенко, А. Таранова, в 1990 р. до Конституційної комісії було подано Концепцію нової Конституції. Науковці відділу активно працювали у робочих групах з оновлення конституційного законодавства України, зокрема і проекту Декларації про державний суверенітет України, законопроектів про Раду Міністрів УРСР, про Конституційний Суд, про місцеві Ради і місцеве самоврядування [3, 82].

З 1991 р. пріоритетними науковими темами досліджень визначаються «Теоретичні проблеми державного суверенітету України як незалежної демократичної держави», «Проблеми правового забезпечення організації та діяльності представницької системи України на сучасному етапі». У межах останньої були підготовлені Концепція нової Конституції України та ініційований проект нової Конституції незалежної України. Результати тематичних конституційно-правових досліджень знайшли своє втілення в ряді кандидатських дисертацій, захищених на початку 90-х років, зокрема: Т. Костецької, В. Борденюка, І. Грицяка, Н. Ісаєвої.

Призначення І. Бутка першим головою Фонду сприяння становленню і розвитку місцевого самоврядування України при Президентові України, використання організаційно-адміністративного ресурсу в поєднанні з

науковим потенціалом сприяло дослідженню проблем місцевого самоврядування. У першій половині 90-х років в Інституті реалізується тема «Концепції та нормативні моделі законодавчого регулювання організації територіального самоврядування (теоретичні і практичні аспекти)» (керівники — І. Бутко, Р. Давидов). Іншою частиною академічної школи розвитку конституційного процесу здійснюється розробка теми «Конституційні проблеми розвитку суверенної України на сучасному етапі» під керівництвом Л. Кривенко і Г. Мурашина. Крім зазначених, пріоритетними напрямками конституційно-правових досліджень 90-х років стають проблеми теорії та практики державотворення і правотворення в Україні, формування громадянського суспільства, реалізації прав і свобод людини, демократизації державних і суспільних відносин, а з 1996 р. — теоретичні і практичні проблеми Конституції та законодавства України, конституційної законності та ін.

Подальший розвиток академічної школи конституційного права Інституту значною мірою пов'язується з іменем В. Погорілка, який з 1993 р. до 2006 р. очолює відділ конституційного права і місцевого самоврядування, а з 2001 р. стає заступником директора Інституту з наукової роботи. Він керує темою «Становлення і розвиток законодавства і законодавчого процесу в Українській державі в період становлення її незалежності», головним результатом якої була підготовка Комплексної концепції розвитку законодавства України і галузевих концепцій, включаючи концепцію розвитку конституційного законодавства України. Ця концепція стала основою Концепції розвитку законодавства України до 2005 р., схваленою Верховною Радою України. Провідні конституціоналісти Інституту, зокрема Ю. Шемшу-

ченко, В. Авер'янов, Г. Мурашин, В. Погорілко, Л. Кривенко, Є. Кравець та ін., як члени Конституційної комісії, Робочої групи та як наукові експерти брали участь у роботі над новою Конституцією України. У 1994 р. до парламенту було подано альтернативний проект Конституції України, який отримав назву: «Проект Конституції України Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України». Одночасно конституціоналісти Інституту на правах наукових експертів входили до складу секцій Конституційної комісії Верховної Ради України з підготовки офіційного проекту. В. Погорілко працював у складі Робочої групи Конституційної комісії, яка діяла протягом вересня–листопада 1995 р. і напрацювала проект Конституції України, який згодом був схвалений Конституційною комісією і поданий на розгляд Верховної Ради України.

З прийняттям нової Конституції України 1996 р. провідною темою наукових досліджень стають проблеми теоретичних основ реалізації Конституції України. У відділі конституційного права і місцевого самоврядування під керівництвом В. Погорілка та Л. Кривенко розробляється тема «Теоретичні проблеми реалізації нової Конституції України».

Активізації конституційно-правових досліджень в Інституті сприяло створення національної системи підготовки та атестації наукових кадрів вищої кваліфікації та затвердження в 1993 р. нового Переліку наукових спеціальностей і введення до юридичної галузі нової спеціальності — 12.00.02 — «Конституційне право». Згодом спеціальність була затверджена у складі спеціалізованої вченої ради Інституту з правом присудження наукового ступеня доктора і кандидата юридичних наук. Відповідно в Інсти-

туті зі спеціальності «Конституційне право» здійснювалась підготовка кандидатів і докторів наук через аспірантуру і докторантуру, а також інститут здобувача. З того часу і до сьогодні в Інституті з конституційного права були підготовлені та захищені більше 10 докторських дисертацій і 40 кандидатських дисертацій як для профільного відділу, так і для інших наукових установ та вищих навчальних закладів України. Останнім із членів відділу успішно захистив докторську дисертацію О. Батанов на тему «Муніципальна влада в Україні: конституційно-правові проблеми організації та функціонування».

Науковий потенціал, зосереджений у відділі конституційного права і місцевого самоврядування, на рубежі тисячоліть успішно і плідно працював у галузі наукових досліджень, науково-методичного забезпечення підготовки висококваліфікованих юристів, законопроектної та експертної роботи на замовлення органів державної влади і місцевого самоврядування, здійснював науково-просвітницьку діяльність серед громадськості тощо. У 1999 р. за редакцією В. Погорілка виходить якісно новий підручник «Конституційне право України», підготовлений науковцями-конституціоналістами. За участю В. Погорілка, М. Ставнійчук підготовлено в Інституті колективну монографію «Парламентаризм в Україні: минуле і сучасне»; у 2000 р. за редакцією В. Тація, В. Погорілка, Ю. Тодики видається підручник «Конституційне право України» для студентів вищих навчальних закладів України та монографія В. Погорілка та В. Федоренка «Референдум в Україні: історія та сучасність» за редакцією Ю. Шемшученка; у 2001 р. за редакцією В. Погорілка співробітниками відділу підготовлена колективна монографія «Конституційно-правові

форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії та практики»; у 2001 р. — монографія М. Ставнійчук «Законодавство про вибори народних депутатів України: актуальні проблеми теорії і практики», за редакцією В. Погорілка та О. Фрицького підготовлено перший в Україні колективний підручник з муніципального права, а також видається монографія О. Батанова «Територіальна громада — основа місцевого самоврядування в Україні» та ін.

Перша половина 10-х років ХХІ ст. характеризувалась активними дослідженнями вченими-конституціоналістами актуальних проблем теорії та практики реалізації Основного Закону України, розвитку політичної системи, конституційно-правових засад безпосереднього народовладдя, форм безпосередньої демократії, основ державної влади і місцевого самоврядування та ін. Протягом 2002–2004 рр. наукові співробітники відділу розробляли тему «Конституційно-правові основи політичної системи України» (керівник — В. Погорілко). У зазначений період виходять такі основні дослідження: колективна монографія «Органи державної влади України» (2002), «Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика» (2003), посібник «Виборче право України» за редакцією В. Погорілка та М. Ставнійчук (2003), монографія О. Скрипнюка «Конституція України та її функції: проблеми теорії та практичної реалізації» (2005) та «Демократія: концепції, моделі, суспільна практика» (2006). Протягом 2004–2006 рр. співробітниками відділу досліджувалась наукова тема «Джерела конституційного права України» (керівник — В. Погорілко). Також були видані науково-практичні праці «Конституція України. Науково-практичний коментар» за участю наукових співробітни-

ків Інституту та відділу — Ю. Шемшученка, В. Погорілка, В. Авер'янова, О. Батанова, Н. Ісаєвої, О. Скрипнюка (2003), «Коментар Закону України «Про вибори народних депутатів України» (2002) за редакцією М. Ставнійчук та М. Мельника, науково-практичне видання «Конституція України. Текст Основного Закону з офіційними тлумаченнями Конституційного Суду. Огляд і коментарі» (автори — В. Погорілко та В. Федоренко) (2006), підручники: «Конституційне право України» за редакцією В. Погорілка (2006) та «Муніципальне право України» за редакцією В. Погорілка та О. Фрицького (2006).

У 2006 р. академічна школа конституційного права зазнала великої втрати — помер завідувач відділу, член-кореспондент НАН України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужений діяч науки і техніки України, академік НАПрН України В. Погорілко, автор понад 200 наукових праць [4, 11].

На цей час відділ у науковому і кадровому плані став потужною науковою школою конституціоналістики. Відділ конституційного права і місцевого самоврядування очолив видатний учений-правознавець, академік НАН України, директор Інституту Ю. Шемшученко, який свого часу вже керував структурними підрозділами установи, які займалися дослідженням конституційно-правової проблематики. Протягом останніх десяти років велике значення надається фундаментальним дослідженням проблем теорії конституційного права, теорії Конституції, конституційним засадам реалізації народо-владдя та розвитку держави як демократичної, правової, соціальної, реалізації конституційних прав і свобод людини, конституційним засадам здійснення державної влади, верховенству права і законності, розбудові громадянського

суспільства та ін. До вагомих напрацювань учених-конституціоналістів також слід віднести двотомний підручник «Конституційне право України. Академічний курс» (Т. 1. — 2006 р. за редакцією В. Погорілка; Т. 2. — 2008 р. за редакцією Ю. Шемшученка). У зазначений період у відділі здійснювались наукові дослідження за темами: «Конституційно-правові відносини в Україні» (2006–2008 рр. — керівник Ю. Шемшученко), «Актуальні конституційні проблеми організації державної влади в Україні» (2008–2010 рр. — керівник Ю. Шемшученко), «Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики» (2009 р. — керівник О. Батанов), «Проблеми теорії конституційного права України» (2010–2012 рр. — керівник Ю. Шемшученко), «Тенденції та перспективи розвитку політичних систем і державності України та Республіки Білорусь» (2011–2012 рр. — керівник О. Скрипнюк), «Теоретичні проблеми розвитку законодавства на сучасному етапі (2012–2014 рр. — керівник Ю. Шемшученко). У 2014 р. започатковано нову тему, розраховану до 2016 р., «Держава і громадянське суспільство: конституційно-правові засади взаємодії» (керівники Ю. Шемшученко, О. Скрипнюк).

З 2006 р. здійснювалась потужна результативна робота з підготовки та видання монографічних видань. Знаковими колективними дослідженнями цього періоду є: «Джерела конституційного права України» (2010 р., за редакцією Ю. Шемшученка, О. Ющика), «Правові акти місцевого самоврядування: нариси про юридичну природу» (2010), «Влада в Україні: шляхи до ефективності» (2010 р., за участю Ю. Шемшученка, О. Скрипнюка, О. Батанова та ін.), двотомне видання «Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і

держави» (2010 р., за редакцією О. Скрипнюка), «Нормотворча діяльність Президента України та її нормопроектне забезпечення» (2011), «Законодавчий процес і парламентська законодавча процедура в Україні» (2010 р., за участю О. Скрипнюка, М. Теплюка, О. Ющика), «Проблеми теорії конституційного права України» (2013 р., за загальною редакцією Ю. Шемшученка), «Правові основи розвитку сучасних політичних систем: досвід і перспективи» (2013 р., відповідальні редактори Ю. Шемшученко, О. Скрипнюк), «Навгурація: історія та сучасність» (2013 р., за редакцією Ю. Шемшученка) та ін.

Наукові співробітники відділу брали участь у підготовці багатотомних видань: «Юридична енциклопедія: в 6 т.» (1998–2004), «Антологія української юридичної думки: в 10 т.» (2002–2005), «Правова система України: історія, стан і перспективи: в 5 т.» (2008), «Правова доктрина України: в 5 т.» (2013) та ін.

Слід зазначити, що останнє десятиліття було досить плідне на індивідуальні наукові дослідження. Зокрема, були видані «Курс сучасного конституційного права України: академічне видання» (2009) О. Скрипнюка, «На перехресті століть. Вибрані праці» (2010) Ю. Шемшученка, «Конституційне право України. Академічний курс» (2010) О. Скрипнюка, «Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії і практики» (2010) О. Батанова, «Інститут громадянства України: конституційно-правовий аспект» (2011) М. Суржинського, в 2 т. «Диалектика права» (2013) О. Ющика, «Суверенітет: проблеми теорії і практики (конституційно-правовий аспект)» (2013) І. Куян та ін. Значна увага науковцями відділу приділялась підготовці підручників та посібників. О. Батанов підготував

індивідуально та у співавторстві цілий науково-методичний блок з проблем муніципального права України та зарубіжних країн. За роки незалежності нашої держави академічною школою вчених-конституціоналістів було підготовлено понад 100 індивідуальних та колективних досліджень. Активну участь у цьому процесі бере молоде покоління вчених. Тільки за період 2007–2014 рр. відділ поповнився молодими кандидатами наук: Н. Батановою (2007), М. Суржинським (2009), Н. Омельченко (2011), А. Гетьманом (2013), В. Стрельчуком (2014).

Співробітники відділу конституційного права ведуть активну науково-експертну і законопроектну роботу протягом останніх років, що безпосередньо пов'язано з конституційним процесом та підготовкою змін до Конституції України.

У складі відділу працюють: один академік Національної академії наук України – професор Ю. Шемшученко; два академіки Національної академії правових наук України: Ю. Шемшученко, О. Скрипнюк; два члени-кореспонденти Національної академії правових наук України: Л. Кривенко, Г. Мурашин; п'ять докторів юридичних наук: Ю. Шемшученко, Л. Кривенко, О. Ющик, О. Скрипнюк, О. Батанов; одинадцять кандидатів юридичних наук: Г. Мурашин, М. Пухтинський, Н. Ісаєва, Т. Костецька, Н. Гаєва, І. Куян, О. Семчик, Н. Батанова, М. Суржинський, Н. Омельченко, А. Гетьман і один кандидат філософських наук – В. Антонов; п'ять аспірантів.

Сьогодні академічна школа конституційного права в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України є однією з наймогутніших наукових шкіл України.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Шемшученко Ю. С. Таранов Анатолій Павлович // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. — К., 1998. — Т. 6.
2. *Флагман української юридичної науки. До 60-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 1949–2009* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. — К., 2009.
3. Шемшученко Ю. С., Батанов О. В. Відділ конституційного права та місцевого самоврядування // *Флагман української юридичної науки. До 60-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 1949–2009* / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. — К., 2009.
4. *Віктор Федорович Погорілко. Вибрані праці. До 75-річчя від дня народження.* — К., 2013.

REFERENCES

1. Shemshuchenko Yu. S. Taranov Anatolii Pavlovych [Taranov Anatolii Pavlovych], *Yurydychna entsyklopediia*, Kyiv, 1998, vol. 6.
2. Flahman ukrainiskoi yurydychnoi nauky. Do 60-richchia Instytutu derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 1949–2009 [Leader of Ukrainian Legal Science. On 60 Anniversary of V. M. Koretsky Institute of State and Law of NAS of Ukraine. 1949–2009], Kyiv, 2009.
3. Shemshuchenko Yu. S., Batanov O. V. Viddil konstytutsiinoho prava ta mistsevoho samovriaduvannia [Department of Constitutional Law and Local Self-Government], *Flahman ukrainiskoi yurydychnoi nauky. Do 60-richchia Instytutu derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 1949–2009*, Kyiv, 2009.
4. Viktor Fedorovych Pohorilko. Vybrani pratsi. Do 75-richchia vid dnia narodzhennia [Viktor Fedorovych Pohorilko. Collected Works. On 75 Birthday], Kyiv, 2013.

Скрипнюк О. В. Академічна школа конституційного права

Анотація. У статті досліджується академічна школа конституційного права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України: процес її зародження, етапи формування та розвитку, науковий потенціал, його якісне зростання. Організаційною основою цієї школи є сучасний відділ конституційного права та місцевого самоврядування, який має свою історію розвитку і трансформації, що нероздільно пов'язана з історією Інституту.

У дослідженні простежено зміцнення наукового кадрового потенціалу, формування кількох генерацій учених-конституціоналістів, їх основні напрями та тематика наукових досліджень, яка змінювалась відповідно до актуальних завдань державного та суспільного розвитку. Значна увага у статті приділена аналізу колективних та індивідуальних монографічних досліджень, підготовці наукових кадрів вищої кваліфікації та їх атестації, науково-експертній та нормопроектній роботі вчених-конституціоналістів.

Ключові слова: інститут, конституційне право, науковці-конституціоналісти, відділ конституційного права і місцевого самоврядування, конституційно-правова проблематика, основні напрями досліджень, науково-експертна робота.

Скрипнюк А. В. Академическая школа конституционного права

Аннотация. В статье исследуется академическая школа конституционного права Института государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины: процесс ее зарождения, этапы формирования и развития, научный потенциал, его качественный рост. Организационной основой этой школы является современный отдел конституционного права и местного самоуправления, который имеет свою историю развития и трансформации, нераздельно связанную с историей Института.

В исследовании прослежены укрепление научного кадрового потенциала, формирование нескольких поколений ученых-конституционалистов, их основные направления и тематика научных исследований, которая изменялась в соответствии с актуальными задачами государственного и общественного развития. Значительное внимание в статье уделено анализу коллективных и индивидуальных монографических исследований, подготовке научных кадров высшей квалификации и их аттестации, научно-экспертной и нормопроектной работе ученых-конституционалистов.

Ключевые слова: институт, конституционное право, ученые-конституционалисты, отдел конституционного права и местного самоуправления, конституционно-правовая проблематика, основные направления исследований, научно-экспертная работа.

Skrypniuk O. Academic School of the Constitutional Law

Annotation. The article examines the academic school of the constitutional law at the V. M. Koretsky Institute of State and Law of NAS of Ukraine: the process of conception, stages

of formation and development, research capabilities, its high-quality growth. Organizational basis of this school is the modern department of constitutional law and local self-government that has a history of growth and transformation, which are inseparably linked with the history of the Institute.

The research examined the strengthening of scientific human resources, the formation of several generations of constitutionalists, their main trends and topics of research, which varied according to the pressing problems of the state and social development. Much attention is paid to the analysis of collective and individual monographs in the article, training highly qualified scientific personnel and certification, research and expert work and lawmaking work of scientists constitutionalists.

Key words: institute, constitutional law, constitutionalists, department of constitutional law and local self-government, constitutional and legal issues, main research directions, scientific and expert work.

СТАНОВЛЕННЯ ШКОЛИ ПРАВОВОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

І. КРЕСІНА

*доктор політичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач відділу правових проблем політології
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України),
заслужений діяч науки і техніки України*

Останнім часом в Україні стрімко розвивається політична наука: здійснено її інституціональне оформлення, триває процес диференціації та спеціалізації за автономними галузями. Теоретичний фундамент політичної науки значно розширився за рахунок концептуалізації таких субдисциплін, як порівняльна політологія, воєнна політологія, кратологія, партологія, елітологія, електоральна політологія, політологія міжнародних відносин, кожна з яких має свій самостійний предмет дослідження. Водночас дедалі зростає увага науковців до нових сфер юридико-політичного наукового знання, серед яких юридична політологія, політична юриспруденція, політична наука публічного права, політична соціологія права, політична антропологія права, політична психологія права [1].

Правова політологія є новим напрямом у політичній науці, становлення якого почалося в Україні лише наприкінці 1990-х — на початку 2000-х років. Сучасний етап інституціоналізації правової політології характеризується формуванням власної теоретичної бази, розширюється коло дослідників, які займаються проблематикою її розвитку. Зросла необхідність у визначенні

джерел формування правової політології, узагальненні її об'єкта і предмета, завдань і функцій, тобто створенні фундаментальної теоретичної концепції, яка б відображала досягнутий рівень знань і стала своєрідним підґрунтям подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

Визначальний вплив на процес оформлення правової політології у самостійну галузь пізнання мали трансформаційні процеси, що відбулися у суспільстві та науці у другій половині ХХ ст. і які врешті зумовили: 1) зростання уваги науковців до розгляду політики і права у єдності їх ціннісно-сміслових характеристик; 2) виокремлення політичного права як самостійного напрямку наукових досліджень; 3) активізацію розвитку міждисциплінарних політико-правових досліджень.

Власне, починаючи з другої половини ХХ ст., у суспільних науках відбувається формування нового, постнеокласичного типу методології, який позначився поступовою інтеграцією різних галузей наукового знання, появою нових цікавих концепцій, побудованих на синергетичному методологічному інструментарії. Плюралізм, комплексність та міждисциплінар-

ність стають своєрідною доктриною всіх наукових досліджень. Формується нова теорія і методологія пізнання, яка виходить із необхідності визнання взаємозалежності всіх сфер суспільного розвитку — економіки, права, культури, політики, моралі, релігії тощо.

Дедалі зростаюча єдність наукового знання, на думку російського вченого Д. Керімова, «передбачає подолання наявного сепаратизму в розвитку окремих наук, взаємопроникнення і збагачення теорій і методів різних наук, об'єднання усіх галузей наукового знання у всебічному пізнанні об'єктів природного і соціального буття» [2, 253].

Правова політологія фактично постає постнеокласичним етапом розвитку політичної науки, який визначає її своєрідність у предметних і методологічних аспектах. Формуючись на межі політології і правознавства, правова політологія являє собою інтегративну систему знань, яка поєднує пізнавальні ресурси обох наук.

Для постнеокласичного етапу характерними стають такі тенденції у розвитку методології політичної науки: дедалі зростаюча складність соціально-політичного буття зумовила відхід від домінування діалектичного методу в якості універсального підходу до осмислення політичної дійсності; розвиток ідей та методів синергетики, висування на перший план понять невизначеності, вірогідності, нелінійності, хаосу, біфуркації та флуктуації як відображення характеристик сучасної політичної дійсності (актуалізація категорій випадковості, можливості, причинності, розвитку та суперечності); усвідомлення необхідності всебічного погляду на політику, її осмислення крізь призму взаємозалежності з іншими сферами суспільного життя; розширення предмета досліджень політичної науки, її інтеграція з іншими соціально-гуманітарними науками,

відмова від моноцентричного уявлення на користь визнання плюралізму наукових ідей і концепцій.

Поряд зі змінами у методології наукового пізнання значний вплив на процес становлення правової політології справив розвиток процесів глобалізації, демократизації у світі, який призвів, з одного боку, до формування нової політичної дійсності, чисельного і, головне, якісного зростання суб'єктів політичної діяльності та управління, а з другого — до посилення ролі права у світі. Так, падіння у світі тоталітарних режимів, у тому числі комуністичних у Центральній і Східній Європі, ознаменувало кардинальні зміни для політичного улаштування більшості країн. Стрімкий розвиток демократичних процесів на пострадянському просторі, прийняття перших незалежних конституцій зумовило підвищення ролі та значення права, його цінностей у суспільному і державному житті. Нагальним же завданням для більшості країн стало вдосконалення не тільки організаційних та адміністративних аспектів діяльності держави, а й створення якісної правової основи функціонування політичних інститутів, утвердження розуміння демократії як правової форми організації та реалізації влади.

Особливістю нинішньої ситуації у багатьох перехідних суспільствах, у тому числі в Україні, є те, що спостерігається «відсутність синхронного розвитку політичної і правової сфер» [3, 186], що призводить до неефективності законодавства та діяльності державних структур щодо його здійснення. Типовою стає ситуація, коли за наявності сформованої правової бази відсутнє адекватне відображення прийнятих норм та принципів у реаліях суспільно-політичного життя. Дедалі частіше в сучасній політиці правила політичної доцільності стають вищи-

ми за норми конституційної законності. Намагання ж окремих політичних сил вийти за межі правового поля та використовувати право у власних інтересах перешкоджають утвердженню демократичних цінностей та знижують довіру населення до системи влади в цілому. Як слушно зазначає академік Ю. Шемшученко, «нині видно спроби використовувати право з метою досягнення певних політичних цілей. Представники влади замовляють висновок і заздалегідь вказують, який саме зміст їх цікавить. Ще жодного разу представники влади не звернулися з проханням надати об'єктивне науково-правове трактування» [4, 18].

Усе це актуалізує і посилює потребу в об'єднанні зусиль політологів і юристів задля комплексного осмислення тих явищ і процесів, які відбуваються у політико-правовій дійсності, приведенні методології політико-правових досліджень у відповідність до потреб регулювання суспільного життя. У свою чергу, процес політизації права наштовхує на думку про те, що назріла необхідність включення у предметне поле політичної науки досліджень політичних підстав правової практики, питань політичної ефективності права, його ролі у функціонуванні політичної сфери життя суспільства.

Зміни, які відбулися в останні десятиліття у науковому і суспільно-політичному житті, безпосередньо вплинули на появу нових політико-правових дисциплін, актуалізацію потреби інтеграції пізнавальних можливостей політології і правознавства для ґрунтовного осмислення сучасних реалій.

На сьогодні проблематика розвитку політико-правових дисциплін і, зокрема, правової політології, привертає увагу багатьох науковців, серед яких П. Баранов, І. Вільчинська, К. Вітман, С. Єгоров, А. Коваленко, Л. Кормич,

О. Малько, М. Матузов, М. Мізулін, І. Монолатій, С. Навальний, Є. Перегуда, Н. Рулан, О. Скакун, В. Смирнов, В. Співак, О. Сунгуров, Е. Тадевосян, О. Чінчіков, В. Шпак, Д. Яковлев.

Нині залишається дискусійним питання про предмет досліджень нових сфер юридико-політичного наукового знання, про що свідчать різні трактування їх назви. Так, для розмежування підходів до предмета різні вчені пропонують виділяти правову політологію, політологію права, або юридичну політологію.

У російському науковому дискурсі вчені-юристи здебільшого звертаються до вивчення юридичної політології, розглядаючи її як самостійну юридичну дисципліну (Н. Рулан, В. Нерсисянц, О. Чінчіков), чи як міждисциплінарну сферу пізнання (В. Смирнов). Так, В. Нерсисянц серед нових напрямів розвитку юридичного знання (філософія права, соціологія права, психологія права, правова кібернетика, юридична антропологія, юридична логіка, правова інформатика, правова статистика та ін.) виокремлював і юридичну політологію як юридичну дисципліну загальнонаукового, а не галузевого характеру. На його думку, нині йдеться лише про процес становлення юридичної політології як окремої дисципліни, оскільки раніше проблематика її формування досліджувалась у межах загальної теорії держава і права [5, 25–26]. Водночас він не виключав можливості формування з такою ж назвою дисциплін, які б за своїм предметом і методом належали до суміжних наук.

Російські науковці Е. Тадевосян, П. Баранов, В. Шпак, М. Мізулін, А. Піголкін звертаються до розгляду політології права, вважаючи її відносно самостійною складовою системи політичних наук. Е. Тадевосян переконаний, що політологія права повинна посісти одне із центральних місць

у структурі політології [6, 49]. Схожої точки зору дотримуються і П. Баранов та В. Шпак, які вважають, що одна з основних сфер суспільного життя — політична — у правовому вимірі й теоретичному вираженні поки що залишається малодослідженою. Водночас взаємопроникнення права і політики у практичній сфері дістає своєрідне відображення у низці теоретичних понять і категорій, які у системі й у своїй відносній автономності дають змогу ставити питання про самостійне виділення політології права як політологічного виміру права і його закріплення у цій галузі знання. Отже, як зазначають П. Баранов і В. Шпак, «політичний аспект проблеми політики права повинна вивчати політологія права як відносно самостійна, теоретично оформлена структура та інститут загальної політології» [7].

На думку О. Сунгурова, у центрі уваги політології права, або юридичної політології, мають бути насамперед права людини як об'єкт вивчення і як фактор, що справляє значний вплив на політику. О. Сунгуров зазначає: «Реальна політична конкуренція, наявність чи відсутність якої також повинна стати, поряд з питанням про те, як впливають конкретні політичні обставини на появу і закріплення тих чи інших правових норм, предметом вивчення політології права або юридичної політології» [8].

Такої ж точки зору дотримується і В. Смирнов, який розглядає юридичну політологію як міждисциплінарну сферу пізнання і стверджує, що вона «дає змогу випрацювати політолого-юридичну конструкцію прав людини» [9].

Деяко вирізняється з-поміж наявних визначень точка зору російського науковця М. Мізуліна, який розглядає політологію права як сучасну доктрину про право, політику і владу, центральним ядром аналізу якої виступає право у своїх проявах та відносинах із

владою і політичними інститутами. «Політологія права розглядає правові, владні й політичні явища як плюралістичні, які знаходяться в постійній зміні й створюють для авторів політичної і юридичної дії можливості вибору і здійснення суспільних змін» [10]. За його словами, політологія права у сучасних умовах дає точний діагноз загального стану правової і неправової нормативності у суспільстві та бездоганно орієнтує політиків і правокористувачів у пріоритетах практичної діяльності у ситуаціях суспільних змін.

Найбільш повним, на нашу думку, є визначення політології права А. Піголкина: «Політологія права повинна бути вираженням ідей справедливості, законності, гуманізму, рівності усіх людей перед законом, відображати різні наукові погляди та уявлення про державу і право, визначати стрижневі напрями політико-правового розвитку. Мистецтво політологів права — вміння відображати, систематизувати, надавати точні наукові дані про державу й правову дійсність та перспективи її розвитку» [11].

Відтак у центрі уваги російських науковців знаходяться здебільшого правові питання: 1) політики права; 2) генезису, динаміки і тенденцій розвитку нормотворчого процесу; 3) проблематики реалізації прав людини; 4) ефективності правового регулювання. Дослідження у галузі політології права, або юридичної політології, на їх думку, мають бути спрямовані насамперед на виявлення тих галузей, в яких правові зміни є неефективними, сприяти виробленню наукових рекомендацій щодо оптимізації механізмів правового регулювання суспільних відносин.

На противагу російським науковцям у центрі уваги вітчизняних учених (І. Вільчинська, К. Вітман, В. Горбатенко, А. Коваленко, Л. Кормич, І. Моно-

латій, Є. Перегуда, О. Скакун, О. Тихомиров, Д. Яковлев) знаходиться правова політологія, або політологія права, як наукова і навчальна дисципліна. Водночас деякі науковці, зокрема С. Гусарев і О. Тихомиров, відносять політологію права, або юридичну політологію, до юридичної дисципліни, чи до міждисциплінарної галузі наукового знання [12].

І. Монолатій вважає, що саме проблематика прав людини має бути у центрі уваги політології права. Адже нині політика в галузі прав людини, організація взаємодії державної влади різних рівнів, об'єднання у межах єдиної державної системи, роль і значення політичних інститутів та політичних технологій в утвердженні прав людини є необхідним компонентом сучасної політологічної освіти. На його думку, «чимало фахівців розвивають задум формування науки про права людини, а серед політологів утверджуються ідеї створення політології права або юридичної політології» [13].

О. Скакун стверджує, що наука політології права формується як система знань про державну правову політику, про стрижневі напрями політичного розвитку держави і права, що ґрунтуються на об'єктивних закономірностях цього розвитку [14]. Схожою є точка зору Д. Яковлева, який вбачає перспективність розвитку правової політології саме у сфері державної політики. Саме в аспекті державного управління, державної політики, на його думку, правова політологія має шанси і перспективу стати не тільки навчальною, а й науковою дисципліною.

Загалом до проблематики правової політології нині звертаються здебільшого українські вчені-політологи, праці яких можна вважати не тільки початком зародження інтересу вітчизняної наукової думки до правової політології, а й спробою намітити деякі

теоретико-методологічні орієнтири в її розвитку. Вчені Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, досліджуючи проблематику правової політології, зазначають, що «сьогодні не існує комплексної галузі знань, яка своїм предметом визначає відносини, що призводять до створення елементів політико-правової системи держави, а також процес узгодження інтересів зацікавлених груп у ході актуалізації та відстоювання певних потреб» [15, 518].

Правова політологія має поєднати у своєму об'єкті правову систему держави із постійно змінюваними уявленнями про місце і роль позаправових (таких, які неможливо ідентифікувати правовими методами) чинників впливу на державу, внести чіткі критерії та ознаки в ті правові механізми, що містять значний елемент політичного, регламентувати діяльність специфічних суб'єктів політико-правової системи (етнічні, релігійні групи, територіальні громади) та інститутів громадянського суспільства.

Серед важливих напрямів досліджень, які становлять предметне поле правової політології, вчені виокремлюють: порівняльний аналіз політичних і правових систем та інституціоналізації, політологічна теорія держави, створення концепцій реформування політичних інститутів і політичної системи в цілому, створення цілісної політологічної концепції гармонійного розвитку держави і громадянського суспільства в Україні, державний, адміністративно-територіальний устрій України, дослідження сучасних зарубіжних теорій політичного розвитку і соціального прогресу, проблеми глобалізації і модернізації національної державності, правові аспекти політичної та етнічної конфліктології, етнодержавознавство, національно-державне будівництво, демократія і

права людини [15, 518]. Тобто предмет правової політології має охоплювати форми політичної участі, розвиток громадянського суспільства, вплив цих процесів на еволюцію правових систем, політичні механізми формування суспільної волі, віддзеркалення у правових нормах політичних інтересів різних соціальних груп [15, 524].

На думку І. Вільчинської, предметне поле правової політології має включати: основні принципи правового регулювання, особливості законодавчої стратегії держави; основи конституціоналізму; основи державного будівництва та правління; основи територіально-адміністративного устрою; основи судової влади та основні завдання її реформування; основи місцевого самоврядування; основи конституційного захисту прав і свобод людини та громадянина; основи формування громадянського суспільства; основи формування правової держави; напрями вдосконалення виборчого права; основи партійного будівництва; діяльність держави у сфері укріплення законності, правопорядку тощо; напрями формування політико-правової культури тощо [16, 545].

Отже, у цілому правова політологія покликана охоплювати досить широке коло питань державно-правового будівництва. Водночас специфікою правової політології є те, що вона орієнтується на дослідження «політичної складової» права, вивчаючи соціально-політичні умови реалізації права, вплив політичних явищ і процесів на створення і функціонування правових норм. Тобто її цікавить право не як сукупність певних норм, їх природа і характер, а насамперед політична обумовленість права всією системою суспільно-політичних чинників, механізм його дії та ефективність у регулюванні політичних відносин.

Правова політологія спрямована на дослідження процесу правотворення

не з огляду на низку формальних процедурних моментів, пов'язаних із закріпленням певних об'єктивних тенденцій суспільного життя у вигляді законів, а зосереджується переважно на позаправових складових цього процесу — узгодженні різних суспільних інтересів, громадському контролю, особливостях позаправової, політичної відповідальності, діяльності суб'єктів політичної системи та громадянського суспільства, спрямованої на прийняття певних нормативно-правових актів тощо.

Аналіз поглядів російських і українських науковців свідчить про те, що нині намітилися дві тенденції у підходах до розуміння предмета правової політології. Перша йде від правознавства, увага звертається здебільшого на правові процеси, на аналіз закономірностей впливу права і правозастосовної діяльності на державну політику, друга — від політології, увага звертається безпосередньо на вивчення політичної дійсності у контексті функціонування права як важливого способу і виміру політичного буття.

На нашу думку, розбіжності у визначеннях підкреслюють, що правова політологія перебуває у процесі становлення. Поява різних назв (політологія права, юридична політологія, правова політологія) зумовлена також авторськими перевагами, намаганням наділити цю сферу наукового знання специфічними рисами (філософськими, правовими, соціологічними тощо).

Отже, правова політологія вивчає політику і право, державно-правові явища в органічній єдності, взаємній опосередкованості, їх смисловий синтез і становить зміст правової політології — системи знань про політику в її правовому вимірі. Також правова політологія може бути визначена як галузь політичного знання, що вивчає закономірності діяльності з управління суспільством на основі права.

Особливістю правової політології є те, що вона, з одного боку, передбачає підпорядкування політики цілям, завданням, принципам права, а з другого — розглядає право як важливу складову соціально-політичної практики, що постійно взаємодіє з різними сферами суспільно-політичного життя. Якщо політологія виявляє загальні й специфічні закони, тенденції, закономірності функціонування політичної сфери життя суспільства, то об'єктом правової політології є осмислення політичної дійсності, всі явища і процеси, що в ній відбуваються, крізь призму їх правової легітимації.

Як зазначає професор Лондонського університету Г. Друрі, «правовий аналіз політики нині має свої сильні сторони, адже будь-який аспект політичної діяльності і політичних змін — на субнаціональному, національному, міжнаціональному і глобальних рівнях — має свої правові чи конституційні аспекти» [17].

Правова політологія виходить з того, що в сучасному демократичному суспільстві право є важливою атрибутивною характеристикою політики, «постає умовою влади і політики, точкою зросту політики, якістю політичної і владної дії» [10]. Саме через право держава, як основний інструмент здійснення політики, набуває атрибутів суверенності, всезагальності, примусу, соціальної легітимності. Право формує поле діяльності політики, визначає, якою вона буде, які цінності покликана нести в суспільство. Водночас саме від політики залежить ступінь реалізації права, його ефективність у регулюванні суспільно-політичних відносин. Тому специфікою правової політології є те, що вона розглядає політичні аспекти права, звертаючись до вивчення характеру і закономірностей внутрішніх зв'язків права із природою політичного. Правова політоло-

гія вивчає реальне втілення права в системі суспільно-політичних відносин, аналізує можливості використання права суб'єктами політики, ефективність дії права, його інститутів і норм у регулюванні суспільно-політичних відносин.

Питання політичної дії і політичної ефективності права є особливо важливими для правової політології, оскільки дають змогу розширити межі пізнання права, розкрити характер, можливості його впливу на політичну сферу життя суспільства. У цьому контексті актуальна думка відомого науковця Д. Керімова: «Традиційне “вузьконормативне” визначення права є однобічним, неповним, не відображає його значення і роль у суспільному житті. Весь сенс права в його динаміці, у дії, реалізації, практичній регуляції відповідних суспільних відносин» [2, 191–192].

Правова політологія орієнтується, з одного боку, на дослідження політичної дії, ефективності права і його інститутів (рівень дотримання норм і принципів права в поведінці та діяльності суб'єктів політики, віддзеркалення у праві тих процесів, що відбуваються у політичній дійсності, наслідки прийняття та втілення у суспільне життя правових норм), а з другого — вивчає політичну природу, політичні властивості права (правове як специфічний прояв політичного), тобто зворотний вплив політичних факторів на право. Адже саме право, правові явища і процеси не можуть бути всебічно досліджені поза їх зв'язком із соціально-політичними чинниками, які у своїй сукупності й діалектичній єдності зумовлюють зміст і форму тієї чи іншої правової норми, її призначення і роль у житті суспільства. Як зазначає американський дослідник М. Шапіро, «усі види урядової діяльності, як і усі політичні актори, створюють право, скон-

струйовані правом, імплементують його» [18].

Відтак предметом правової політології є визначення характеру, сутності й закономірностей взаємодії політичних факторів і права, правових явищ. Правова політологія охоплює вивчення тих політичних явищ і процесів, що виникають як при формуванні правових актів, так і впливають на їх прийняття і зміну, механізмів і закономірностей взаємодії правових і неправових (політичних) чинників, які впливають на регламентовані правом суспільні відносини. Тим самим вона дає змогу виявити нові тенденції і закономірності політико-правового розвитку, що випадають з поля зору окремих галузей права.

Правова політологія покликана зробити важливий внесок у вирішення кардинальних завдань сучасної політико-правової практики, які пов'язані з науковим забезпеченням реформ, попередженням і своєчасним розв'язанням соціальних конфліктів, створенням умов для стабільного політичного порядку.

Правова політологія виходить з того, що за сучасних умов суспільно-політичного розвитку, спільною рисою для функцій політики є те, що вони покликані сприяти налагодженню взаємозв'язку між державою і громадянами, узгодженню інтересів різних соціальних груп, інтеграції суспільства задля забезпечення суспільного порядку й організованості, регулюванню, вирішенню і подоланню найгостріших конфліктів. Адже саме у здатності концентрувати і вирішувати найбільш складні проблеми соціуму й проявляється сутність політики, об'єктивність її буття [19]. Звернення ж правової політології до розгляду політики крізь призму ідеї справедливого соціального управління підкреслює її нерозривний зв'язок із правом, позаяк саме право

виступає нормою політичної справедливості.

Власне, знання про право — фундаментальна основа правової політології, оскільки саме право постає для неї критерієм оцінки всієї політики. Від права залежить легітимність, дієздатність політики, її прийняття всіма членами суспільства. У межах правової політології право розглядається як носій справедливості та гуманності, як важлива складова демократичного розвитку суспільства. Тобто у правовій політології право не обмежується лише законодавством (позитивним правом) як однією з його форм. Найвища цінність права полягає у тому, що воно втілює, утверджує таку цінність, як справедливість, яка, по суті, і становить його сутність.

Формуючись на перетині політології і правознавства, правова політологія постає комплексною наукою, яка претендує на значну роль в осмисленні процесів політико-правового розвитку, охоплюючи досить широке коло проблем. Методологічні розробки правової політології мають сприяти підвищенню інтелектуального потенціалу політологічної освіти, вдосконаленню соціально-політичних і правових механізмів системи державного управління, адаптації політичної системи до сучасних умов демократичного розвитку суспільства.

В Україні становлення правової політології як галузі політичної науки набуло певної інституціоналізації у відділі правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (створеному в 2002 р.) та на факультеті правової політології Національного університету «Одеська юридична академія» (створеному в 2010 р.).

Нині у центрі уваги співробітників відділу знаходиться широкий спектр питань державно-правового будівни-

цтва в Україні та зарубіжних країнах. Тематика взаємодії держави і громадянського суспільства, процеси, фактори і критерії зовнішньої та внутрішньої гармонізації законодавства, політико-правові проблеми влади в Україні, політико-правові виміри глобалізації, правові проблеми врегулювання постглобалізаційних конфліктних ситуацій, політико-правові засади мовної політики, питання реформування адміністративно-територіального устрою України, політико-правові механізми запобігання та протидії ксенофобії у державах ЄС та сусідніх пострадянських країнах, політико-правові механізми подолання проявів дискримінації в Україні, політико-правові засади етнокультурної консолідації українського суспільства, правові механізми громадського контролю діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування — усі ці актуальні питання правової політології досліджуються науковцями відділу.

Протягом останніх років відділом правових проблем політології були досліджені такі актуальні теми: політико-правові проблеми адміністративно-територіальної реформи; політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні; держава і громадянське суспільство в Україні; проблеми взаємодії; теоретико-методологічні проблеми співвідношення політики, права і влади; політико-правові механізми запобігання ксенофобії та іншим видам дискримінації в Україні в контексті європейської інтеграції; громадянське суспільство, особа, держава: національний досвід і потенціал

взаємодії; громадянський контроль діяльності органів публічної влади; правові механізми взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні: історичний досвід і виклики сучасності.

Теоретичні напрацювання науковців дістали відображення у таких фундаментальних монографіях: «Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми», «Демократія і регіональна еліта: політико-правові проблеми влади в столиці України — місті Києві», «Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні», «Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії», «Правові засади державної етнонаціональної політики в Україні», «Реформування адміністративно-територіального устрою: український та зарубіжний досвід», «Правові засади оптимізації адміністративно-територіального устрою України». Лише у 2013 р. вийшли друком наукові записки для органів державної влади: «Політико-правові засади етнокультурної консолідації українського суспільства», «Громадський контроль діяльності органів публічної влади», «Правові механізми взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні: історичний досвід і виклики сучасності».

Важливим завданням науковців відділу є вироблення обґрунтованих рекомендацій щодо шляхів і механізмів правового регулювання суспільних відносин, створення соціально ефективної законодавчої бази країни, передбачення динаміки перебігу політико-правових, державотворчих процесів.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Смирнов В.* Право и политика в юридической и социально-гуманитарных науках [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.igrgan.ru>.
2. *Керимов Д. А.* Философские основания политико-правовых исследований. — М., 1986.
3. *Матвеева Г.* Політико-правові колізії в Україні як предмет політологічних досліджень // Вісник Львівського університету. — 2010. — Вип. 1.
4. *Шемиученко Ю. С.* Шістдесят років — вік мудрості // Віче. — 2009. — № 9.

5. *Нерсесянц В. С.* Общая теория права и государства. — М., 1999.
6. *Тадевосян Э. В.* Социология права и ее место в системе наук о праве // Государство и право. — 1998. — № 1.
7. *Баранов П. П., Шпак В. Ю.* Политическое право в многообразии своих определенностей: философский анализ // Философия права. — 2007. — № 1 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://elibrary.ru/item.asp?id=15207318>.
8. *Сунгуров А. Ю.* Права человека как предмет политической науки и как междисциплинарная концепция // Полис. — 2010. — № 6. — С. 90–105 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.polismag.ru/product_info.php?products_id=448.
9. *Смирнов В. В.* Политология прав человека и политические права в России // Полис. — 2010. — № 6. — С. 106–115 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.polismag.ru/product_info.php?products_id=449.
10. *Мизулин М. Ю.* Политология права: исходные основания и принципы // Публичное пространство, гражданское общество и власть: опыт развития и взаимодействия. — М., 2008 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.civisbook.ru/files/File/Mizulin_pravo.pdf.
11. *Теория государства и права*: учеб. / под ред. А. С. Пиголкина. — М., 2005. — 613 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ukodeks.ru/?p=2954>.
12. *Юридична деонтологія: основи юридичної діяльності* : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. — К., 2006. — 487 с.
13. *Монолатій І. С.* Політологія права в академічному дискурсі України [Електронний ресурс]. — Режим доступа : www.univergua.lv.ua.
14. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права. — К., 2001. — 656 с.
15. *До питання про предмет правової політології* / І. Кресіна, Є. Перегуда, А. Коваленко // Правова держава. — 2005. — Вип. 16.
16. *Вільчинська І. Ю.* До проблеми інклюзивних політологічних і правових досліджень // Держава і право. — 2012. — Вип. 56.
17. *Друри Г.* Политические институты с точки зрения права // Политическая наука: новые направления / под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна. — М., 1999 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/220664>.
18. *Shapiro M.* Law and politics: the problem of boundaries // The Oxford Handbook of Law and Politics / edited by Keith E. Whittington, R. Daniel Kelemen, Gregory A. Caldeira. — 2009 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.oxfordhandbooks.com>.
19. *Божанов В.* Политика: сущность и современные тенденции [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://beldumka.belta.by/isfiles/000167_339307.pdf.

REFERENCES

1. Smirnov V. Pravo i politika v yuridicheskoy i sotsialno-gumanitarnykh naukakh [Law and Politics in Legal and Socio-Humanitarian Sciences]. Available at: <http://www.igpran.ru>.
2. Kerimov D. A. Filosofskie osnovaniya politiko-pravovykh issledovaniy [Philosophical Foundations for Political and Legal Investigations], Moscow, 1986.
3. Matveieva N. Polityko-pravovi kolizii v Ukraini yak predmet politolohichnykh doslidzhen [Political and Legal Collision as a Subject of Politological Investigations], *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 2010, Issue 1.
4. Shemshuchenko Yu. S. Shistdesiat rokiv — vik mudrosti [Sixty Years — the Age of Wisdom], *Viche*, 2009, no. 9.
5. Nersesyants V. S. Obshchaya teoriya prava i gosudarstva [General Theory of State and Law], Moscow, 1999.
6. Tadevosyan E. V. Sotsiologiya prava i ee mesto v sisteme nauk o prave [Sociology of Law and its Place in the System of Law Sciences], *Gosudarstvo i pravo*, 1998, no. 1.
7. Baranov P. P., Shpak V. Yu. Politicheskoe pravo v mnogoobrazii svoikh opredelennostey: filosofskiy analiz [Political Law in the Diversity of Their Certitudes: Philosophical Analysis], *Filosofiya prava*, 2007, no. 1. Available at: <http://elibrary.ru/item.asp?id=15207318>.
8. Sungurov A. Yu. Prava cheloveka kak predmet politicheskoy nauki i kak mezhdistsiplinarnaya kontseptsiya [Human Rights as a Subject of Political Science and as the Interdisciplinary Concept], *Polis*, 2010, no. 6, pp. 90–105. Available at: http://www.polismag.ru/product_info.php?products_id=448.
9. Smirnov V. V. Politologiya prav cheloveka i politicheskie prava v Rossii [Politology of Human Rights and Political Rights in Russia], *Polis*, 2010, no. 6, pp. 106–115. Available at: http://www.polismag.ru/product_info.php?products_id=449.
10. Mizulin M. Yu. Politologiya prava: iskhodnye osnovaniya i printsipy [Politology of Law: as Basic Foundations and Principles], *Publichnoe prostranstvo, grazhdanskoe obshchestvo i vlast: opyt razvitiya i vzaimodeystviya*, Moscow, 2008. Available at: http://www.civisbook.ru/files/File/Mizulin_pravo.pdf.

11. Teoriya gosudarstva i prava [Theory of State and Law], Moscow, 2005, 613 p. Available at: <http://ukodeks.ru/?p=2954>.
12. Yurydychna deontolohiia: osnovy yurydychnoi diialnosti [Legal Deontology: Bases of Legal Activity], Kyiv, 2006, 487 p.
13. Monolatii I. S. Politolohiia prava v akademichnomu diskursi Ukrainy [Politology of Law in Academic Discourse of Ukraine]. Available at: www.univerua.rv.ua.
14. Skakun O. F. Teoriia derzhavy i prava [Theory of State and Law], Kyiv, 2001, 656 p.
15. Do pytannia pro predmet pravovoi politolohii I. Kresina, Ye. Perehuda, A. Kovalenko [On the Subject of Legal Politology of I. Kresin, Ye. Perehuda, A. Kovalenko], *Pravova derzhava*, 2005, Issue 16.
16. Vilchynska I. Yu. Do problemy inkluzyvnykh politolohichnykh i pravovykh doslidzhen [To the Problem of Inclusive Political and Legal Research], *Derzhava i pravo*, 2012, Issue 56.
17. Druri G. Politicheskie instituty s toчки zreniya prava [Political Institutions from the Legal Perspective], *Politicheskaya nauka: novye napravleniya*, Moscow, 1999. Available at: <http://www.twirpx.com/file/220664>.
18. Shapiro M. Law and politics: the problem of boundaries, *The Oxford Handbook of Law and Politics*, 2009. Available at: <http://www.oxfordhandbooks.com>.
19. Bozhanov V. Politika: sushchnost i sovremennye tendentsii [Politics: Essence and Modern Prospects]. Available at: http://beldumka.belsta.by/isfiles/000167_339307.pdf.

Кресіна І. О. Становлення школи правової політології

Анотація. Аналізуються питання формування теоретико-методологічних засад, предметного поля правової політології, її інституціоналізації у системі політичних і правових наук. Визначено основні чинники оформлення правової політології у самостійну комплексну галузь політичної науки.

Показано, що знання про право — фундаментальна основа правової політології, оскільки саме право постає для неї критерієм оцінки всієї політики. Предметом правової політології є визначення характеру, сутності й закономірностей взаємодії політичних факторів і права, правових явищ. Правова політологія охоплює вивчення тих політичних явищ і процесів, що виникають як при формуванні правових актів, так і впливають на їх прийняття і зміну, механізмів і закономірностей взаємодії правових і неправових (політичних) чинників, які впливають на регламентовані правом суспільні відносини. Тим самим вона дає змогу виявити нові тенденції і закономірності політико-правового розвитку, що випадають з поля зору окремих галузей права.

Ключові слова: правова політологія, політична наука, юридична наука, публічна влада.

Кресина И. А. Становление школы правовой политологии

Аннотация. Анализируются вопросы формирования теоретико-методологических основ, предметного поля правовой политологии, ее институционализации в системе политических и правовых наук. Определены основные факторы оформления правовой политологии в самостоятельную комплексную отрасль политической науки.

Показано, что знания о праве — фундаментальная основа правовой политологии, поскольку именно право выступает для нее критерием оценки всей политики. Предметом правовой политологии является определение характера, сущности и закономерностей взаимодействия политических факторов и права, правовых явлений. Правовая политология охватывает изучение тех политических явлений и процессов, которые возникают при формировании правовых актов, а также влияют на их принятие и изменение, механизмов и закономерностей взаимодействия правовых и неправовых (политических) факторов, влияющих на регламентированные правом общественные отношения. Тем самым она дает возможность выявить новые тенденции и закономерности политико-правового развития, выпадающие из поля зрения отдельных отраслей права.

Ключевые слова: правовая политология, политическая наука, юридическая наука, публичная власть.

Kresina I. The Development of Scientific School of the Legal Political Studies

Annotation. The issues of the formation of theoretical and methodological foundations, substantive fields of legal political studies, their institutionalization in the system of political and legal sciences are analyzed. The main factors shaping the legal political studies as an independent complex branch of the political science are determined.

The author states that knowledge about law is the fundamental base of legal political studies because law is an evaluation criterion of all politics. The subject of legal political studies

is determination of character, essence and regularity of interaction between political factors and law, legal phenomena. Legal political studies comprise the research of political phenomena, which emerge during the formulation of legal acts and influence on their adoption and modifying, mechanisms and regularities of interaction between legal and nonlegal (political) factors, which affect social relations, regulated by law. Therethrough it helps to elicit the new tendencies and regularities of legal and political development, which are ignored by some branches of jurisprudence.

Key words: legal political studies, political science, jurisprudence, public authority.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

О. КРЕСІН

*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
відділу міжнародного права
та порівняльного правознавства
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України),
член-кореспондент
Міжнародної академії порівняльного права*

1. Питання про організацію порівняльно-правових досліджень в Українській академії наук

Питання про інституціоналізацію порівняльно-правових досліджень було поставлене у часи заснування Української академії наук (УАН, у період з 1921 р. до 1936 р. — Всеукраїнська академія наук (ВУАН)). Зокрема, у III відділі УАН у 1918 р. було засновано кафедру порівняльної історії права на чолі з академіком УАН Ф. Тарановським [1, 10]. Як зазначалося у «Записці про відділ соціальних наук», «порівняльний метод визнається неминучою умовою наукового досліджу еволюції установ і правовідношень. У цій царині мається величезний матеріал, ще дуже мало, на жаль, дійсно науково розроблений. Перед цією катедрою стоїть величезна праця як в зміслі колективного збирання та систематизування матеріалів, так і в зміслі індивідуального синтезу» [1, 139]. Цим же документом пропонувалося також заснувати кафедру слов'янського законодавства, яка мала заповнити відповідні прогалини у правових знаннях і стати «посередницею між катедрами: порівняльної історії права

та права західноруського й українського» [1, 140].

Опубліковані документи УАН дають підстави розуміти у цьому випадку «кафедру» як тематичну одноосібну штатну одиницю академіка УАН [2, 38, 72], навколо якого міг формуватися науковий колектив на громадських засадах. Натомість основними науково-дослідними структурами у межах УАН були комісії та інститути. Правові дослідження у III відділі УАН здійснювалися насамперед у двох комісіях: звичаєвого права України та західноруського й українського права. Останню, як і III відділ загалом, певний час очолював Ф. Тарановський. Порівняльному вивченню права співробітники комісії уваги практично не приділяли. На початку 1920 р. Ф. Тарановський емігрував з УСРР; після його від'їзду кафедра порівняльної історії права не заповнювалася й припинила своє існування. Ані доповідей, ані значних публікацій співробітників УАН у сфері порівняльної історії права у час існування відповідної кафедри зроблено не було.

Надалі у Радянській Україні інституціоналізація порівняльно-правових досліджень розвивалася досить склад-

но. У 1920-х роках негативне ставлення керівництва СРСР до зарубіжного права призвело до виключення відповідних курсів з програм юридичних вишів; лише у 1936 р. було введено курс загальної історії держави і права для студентів-юристів [3, 122; 4, 179]. На юридичних факультетах університетів існували кафедри теорії та історії держави і права, проте поодинокі порівняльно-правові дослідження, які виконувалися на них, були здебільшого результатом особистої ініціативи викладачів.

Протягом тривалого часу в радянських порівняльно-правових дослідженнях домінувало контрастне порівняння і протиставлення нового соціалістичного права «старому» буржуазному [5, 115; 6, 58–59; 7, 95; 8, 7]. Часто порівняння було суто формальним і підпорядковувалося наперед визначеній не науковій, а політико-ідеологічній меті. Наприклад, український учений М. Чельцов-Бебутов у праці «Злочин і кара в історії та радянському праві» (1925 р.) виявив не просто схематизм, на що слушно звертав увагу В. Графський [7, 87], а фактично проголосив соціально-економічний розвиток єдиним чинником, що безпосередньо визначає сутність права у кожній з формацій — в усіх народів. Виходячи з цього, він некритично застосовував принцип аналогії для пізнання права народів на певній стадії суспільного розвитку. Так, сучасний правовий побут мешканців острова Самоа для нього, зважаючи на абсолютизовану марксистську методологію, достатньо характеризує правовий розвиток усіх народів у додержавний період — незважаючи на розвиток культури, релігії та інших неекономічних явищ [9, 541–544].

Зміст підручників із зарубіжного права та загальної історії держави і права багато в чому визначався теза-

ми, проголошеними у доповіді «Основні завдання науки радянського соціалістичного права» Прокурора СРСР А. Вишинського на Першій всесоюзній нараді з питань науки радянської держави і права у 1938 р. Зокрема, він розглядав право лише як нормативне відображення волі влади, яке має примусовий характер. Відповідно, якщо зміст розвитку права у межах кожної з формацій визначався догматизованою марксистською теорією держави і права, а розвиток законодавства, що ставав єдиним предметом юридичного аналізу, розумівся як унікальний у своїх формах для кожної країни, виклад історії та сучасного стану зарубіжного права перетворювався на механічне поєднання історій суспільного й політико-інституціонального розвитку та опису законодавства окремих вибраних країн із загальними теоретичними підсумками. Власне, порівняльний аналіз практично не здійснювався, розвиток окремих країн порівнювався з теоретичними викладками.

На цьому тлі особливо виразними стали заклики українських учених, таких як М. Палієнко (монографія «Право громадянства в сучасних федераціях і в Союзі РСР» 1926 р., виступи на зібраннях АН УРСР [2, 47]) та В. Корецький, вивчати право капіталістичних країн, здійснювати порівняльно-правові дослідження.

Проблематика правових досліджень ВУАН наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років була звужена до вивчення лише радянського права; вивчення зарубіжного права, історії права, юридичної методології фактично припинено. Вчені, які у своїх працях намагалися здійснювати порівняння із зарубіжними країнами, викликали підозри щодо благонадійності. У 1934 р. академічні юридичні дослідження у Радянській Україні було фактично зупинено з ліквідацією останньої юридичної науково-

дослідної установи — Кабінету радянського будівництва і права ВУАН.

2. Порівняльно-правові ідеї В. Корецького

Праця В. Корецького «Міжнародне господарське право та світове право» (1928 р.) [10] була присвячена проблемі відношення до уніфікації міжнародного приватного права, а відповідно — до можливого проникнення у радянське право відмінних від марксистської доктрини принципів та норм, які, до того ж, могли суперечити соціально-економічним умовам, цілям і засобам внутрішньої економічної політики в СРСР.

У праці обґрунтовувалася непотрібність та навіть шкідливість інкорпорації деяких міжнародних уніфікованих актів, наприклад, Світового вексельного статуту, в радянське законодавство. Вчений стверджував, що за ідеалом єдиного для всього світу права завжди стоять інтереси певної держави чи групи держав, нав'язування певної правової та соціально-економічної моделі для досягнення власних політичних та економічних інтересів. Згадана праця мала й інше, побічне, але не менш важливе, значення: В. Корецький у ній одним із перших в українській юридичній науці розглянув питання про особливості використання порівняльно-правових досліджень у міжнародному приватному праві.

Зокрема, він розглянув питання про уніформізм (уніфікацію) в праві та його перспективи. Частина науковців вважали уніформізм універсальним інструментом зближення національних правових систем і створення єдиного світового права. При цьому національні системи мали або стати тотожними, або зовсім зникнути. У результаті уніформізації правових норм міжнародні економічні відносини мали стати простішими та міцніши-

ми. Такі погляди В. Корецький називав космополітизмом права, зазначаючи при цьому, що останній виник як філософсько-правове узагальнення децю перебільшених тенденцій до інтенсифікації міжнародного економічного співробітництва та зближення національних правових систем.

Проте, як зазначав В. Корецький, на практиці приватне право в різних країнах та регіонах є настільки різноманітним, що уніформізувати його нереально. Тому обсяг пропонованого «світового права» звужується до окремих інститутів приватного права, а його простір — до кола «культурних» народів, або до сукупності держав у межах окремих регіонів.

Основним у цій сфері В. Корецький вважає питання про те, чи взагалі «світове право» потрібне для розвитку міжнародного економічного співробітництва. Результати Першої світової війни значною мірою змінили політичну карту світу. Як зазначав учений, у результаті воєн відбуваються територіально-політичні зміни, значні території змінюють свою державну належність. Якщо раніше вважалося, що приватне право не повинне залежати від політичних змін, то тепер держави намагаються уніфікувати право в своїх межах, і обґрунтовують це, зокрема, світовим процесом уніформізації права. Натомість інтереси стабільного розвитку економіки територій, які змінили свою державну належність, вимагають збереження чинного права.

Окрім того, намагання створити «світове право» викликають значний національний опір, адже ототожнюються із посяганням на державну незалежність, зі зреченням власної самобутності. До того ж за «світовим правом» часто стоїть певна національна правова модель, про що зазначав В. Корецький, як, наприклад, Міжна-

родний вексельний статут має німецьку правову основу.

В. Корецький також поставив питання про те, чи може «світове право» стати реальним засобом регулювання світових економічних відносин. Значною перешкодою можливому творенню «світового права» є жорстка конкуренція національних економік. Держави намагаються створити замкнені виробничі цикли на своїй території та здійснювати політику економічного протекціонізму. Принципи внутрішньої та зовнішньої економічної політики різні. Якщо держави прагнуть уніфікувати національне право, то щодо уніфікації (уніфікації) міжнародного економічного права мають інші підходи. Кожна держава створює такі норми права, які мають допомогти національній економіці бути конкурентоспроможною на світовому ринку.

Отже, творення «світового права» є, насамперед, політичним гаслом. На практиці ж слід ретельно вивчати національні правові системи. Право, на думку В. Корецького, дедалі сильніше пов'язується із територією, на якій воно регулює певні відносини, а національна правова система стає територіально зв'язаною. Тому він закликає заново вивчати «юридичну географію», адже «світове право» стає не єдиним правом, а правом усього світу, конгломератом правових систем світу.

Питанням застосування порівняльно-правової методології в міжнародному праві була присвячена увага В. Корецького також у праці «Загальні принципи права» в міжнародному праві» [11]. Зокрема, він вказував на бажання частини держав довільно тлумачити таке джерело міжнародного права, зазначене в Статуті Міжнародного суду, як «Загальні принципи права», і нав'язувати таке тлумачення судам.

Частина вчених встановлює невинуваті критерії для обмеження кола країн, з права яких мають виводитися ці принципи. Принципи права країн з не-капіталістичною соціально-економічною системою або не-християнською релігійно-етичною системою, а також принципи права постколоніальних держав не враховуються. В. Корецький зазначав, що «загальні принципи права» можна визначити лише на основі порівняння всіх правових систем [11, 187–189].

Згадаймо також, що значну частину своїх праць В. Корецький присвятив історії зарубіжного права, зарубіжної правової думки. За словами його учня В. Денисова, цей видатний учений часто називав себе саме істориком права.

Вважаємо не збігом, а достатньо характерним фактом те, що у 1949 р. — безпосередньо напередодні заснування Сектору держави і права АН УРСР (далі — Сектор) — академік АН УРСР В. Корецький, на той час перший заступник голови Комісії з прав людини та Комісії міжнародного права ООН й один із авторів Загальної декларації прав людини, став членом Консультативного комітету ЮНЕСКО щодо створення Міжнародного комітету порівняльного права (що пізніше конституювався як Міжнародна асоціація юридичних наук) [12].

Зазначимо також, що міжнародне право після Другої світової війни охопило принципово нові сфери правового регулювання, які раніше були виключним доменом національного права. Тому воно у своєму розвитку могло спиратися насамперед на юридичний досвід різних країн. Порівняльне правознавство, узагальнюючи досвід національних правових систем, ставало джерелом формування міжнародного права. Саме цей елемент

у правовому розвитку В. Корецький обґрунтував ще у 20-х роках ХХ ст.

Отже, незважаючи на однозначно негативне ставлення влади до порівняльно-правових досліджень, В. Корецький вказував, що зарубіжне право має цікавити радянську юридичну науку не як ілюстрація до певних ідеологічних схем, а як предмет докладного вивчення та порівняння. Розвиток порівняльного дослідження права для В. Корецького був невід'ємним елементом порозуміння між народами та прогресу.

3. Порівняльне правознавство у Секторі держави і права АН УРСР

Питання щодо відновлення юридичних досліджень у АН УРСР постало після закінчення Другої світової війни. Як зазначає Ю. Шемшученко, ідею створення Сектору ініціював заступник Голови Ради Міністрів УРСР Д. Мануїльський — з метою «теоретичного обґрунтування міжнародної правосуб'єктності Української РСР як однієї з країн — засновниць ООН і надання допомоги Міністерству закордонних справ УРСР у його діяльності» [13, 6] (також див.: [14, 30]). Звичайно, для ефективної роботи Міністерства закордонних справ були потрібні кваліфіковані фахівці з міжнародного та зарубіжного права. До цього додамо, що у 1944 р. у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка) було створено факультет міжнародних відносин (нині — Інститут міжнародних відносин). Підготовка на цьому факультеті кадрів для Міністерства закордонних справ УРСР, а також спеціалістів для інших країн вимагала поглибленого порівняльного вивчення зарубіжного права. Цей факультет так само постійно

потребував викладацьких кадрів, надійним постачальником яких на довгі десятиліття став Сектор, а згодом — Інститут держави і права. Як ініціювання питання Д. Мануїльським (юристом зі значним дипломатичним досвідом, у тому числі в ООН), так і призначення керівником Сектору В. Корецького наперед визначило те, що ця наукова установа була спрямована на виконання цих потреб, мала у своїх дослідженнях долати межі утилітарних потреб республіканського права.

У 1949 р. при утворенні в АН УРСР Сектору держави і права на чолі з В. Корецьким постановою Президії АН УРСР серед основних напрямів науково-дослідної діяльності Сектору було визначено й дослідження державного права країн народної демократії [15, 7]. У 1961 р. у складі Сектору було утворено науково-галузеву групу з державного права зарубіжних країн, у 1965 р. — відділ проблем міжнародно-правової діяльності УРСР і порівняльного державознавства на чолі з В. Корецьким.

У наших бесідах професор В. Денисов, учень В. Корецького, неодноразово акцентував на тому, що його вчитель буквально «проштовхував» компаративістські дослідження, долаючи провінціалізм і певні політичні установки керівництва УРСР і загальносоюзної науки, а також скептицизм і пасивність багатьох колег.

У Секторі було опубліковано книги Г. Александренка «Буржуазний федералізм» (1962 р.), Є. Тихонової «Національне питання в державному будівництві КНР» (1964 р.), О. Ганусець «Державний устрій Туреччини» (1961 р.), Я. Плясуна «Державний устрій ОАР» (1962 р.), «Державно-політичний лад Іракської Республіки. 1958–1963 рр.» (1964 р.), О. Ганусець, Я. Плясуна, В. Пеньківського «Нариси

державно-політичного розвитку африканських країн. Алжир, Малі, Гвінея, Камерун» (1967 р.) та інші порівняльно-правові дослідження.

4. Порівняльне правознавство в Інституті держави і права до 1991 р.

У 1969 р. Сектор було перетворено на Інститут держави і права (далі — Інститут). Серед основних напрямів науково-дослідної роботи Інституту Постановою Президії АН УРСР було визначено: розробку правових проблем розвитку світової соціалістичної системи та найактуальніших питань порівняльного державознавства [15, 11–12].

Перетворення Сектору на Інститут було ознакою визнання як вагомості його здобутків, ролі у забезпеченні потреб УРСР, так і необхідності розширення його досліджень на новому організаційному та кадровому рівнях. Можемо припустити, що це було не випадковим, значною мірою спиралося на потенціал цієї наукової установи у сфері міжнародного права та порівняльно-правових досліджень і стало посереднім наслідком проголошення у 1960-х роках ідеї мирного співіснування соціалістичної та капіталістичної світових систем, що було формальною відмовою від ідеї насильницького «експорту» революції. Ця ідея передбачала «конкуренцію сили прикладу» замість «конкуренції сили зброї» в суперництві капіталістичної та соціалістичної соціальних систем.

Відповідно, з'явилася орієнтація на порівняння, хай навіть переважно контрастне, соціалістичного та буржуазного права. Цьому об'єктивно сприяло й позбавлення економічних зв'язків між СРСР та капіталістичними країнами, яке супроводжувалося появою суто господарських потреб у порівняльному дослідженні зарубіжного права [8, 5], а також формування світової соціалі-

стичної правової сім'ї, пов'язаної системою міжнародних договорів, і розширення кола нових постколоніальних держав, що більшою чи меншою мірою потрапили до сфери радянського політичного та економічного впливу.

У цей період поряд із безумовним визнанням формаційної періодизації розвивався погляд на буржуазне право не просто як на рудимент, а як на синхронний із соціалістичним правом феномен. Відповідно, проголошувалася можливість і корисність порівняння політичних і правових явищ, які належать до різних соціально-економічних формацій. Це дало поштовх розвитку українського порівняльного правознавства.

Щоправда, слід вказати на дещо ускладнений розвиток порівняльно-правових досліджень в УРСР загалом та в Інституті зокрема через неявну, але досить послідовну ізоляцію українських дослідників від участі в міжнародному співробітництві вчених-компаративістів. Зокрема, попри фундаментальні напрацювання вони жодного разу не включалися до радянських делегацій на міжнародні компаративістські форуми, що регулярно організовувалися Міжнародною академією порівняльного права, Міжнародною асоціацією юридичних наук, Міжнародним факультетом порівняльного права. Зважаючи на те, що розвиток радянської юридичної науки, особливо з 60-х років ХХ ст., багато у чому визначався саме явним чи латентним сприйняттям, наслідуванням чи переосмисленням новітніх західних теоретико-методологічних підходів, на нашу думку, така ізоляція українських компаративістів не могла не мати тривалих негативних наслідків.

Ще однією проблемою став недостатній доступ учених Інституту до зарубіжної наукової літератури. Частково це додалося завдяки самовідда-

ним зусиллям академіка В. Корецького, який витрачав зароблені кошти на купівлю та копіювання, пересилку до Інституту актуальних наукових праць.

У 1977 р. відділ проблем міжнародно-правової діяльності УРСР та порівняльного державознавства було перейменовано на відділ міжнародного права і порівняльного правознавства. У 1984 р. у складі відділу теорії держави і права було утворено сектор проблем контрпропагандистської роботи у галузі держави і права на чолі з В. Авер'яновим, який незабаром було перетворено на сектор теорії права і порівняльного правознавства. У 1988 р. завдання щодо проведення досліджень у сфері порівняльного правознавства були передані до відділу проблем організації громадянського суспільства, держави і теорії права; у ньому продовжував існувати сектор теорії права і порівняльного правознавства. У 1990 р. його очолив В. Оксамитний. У 90-х роках було ліквідовано сектори у складі наукових відділів.

В Інституті у 1969–1990 рр. було опубліковано монографії: В. Денисова «Об'єднана Республіка Танзанія. Нарис становлення та розвитку національної державності» (1969 р.), «Республіка Замбія. Нарис державно-політичного розвитку» (1971 р.); А. Герасимова «Федерація Малайзія. Державний устрій» (1969 р.); Я. Плясуна «Державно-політичний розвиток Марокко» (1973 р.); В. Шаповала «Правове становище профспілок в окремих країнах Африки» (1973 р.), «Розвиток законодавства про працю і соціальне забезпечення в країнах Східної Африки» (1974 р.), «Тенденції розвитку трудового законодавства в країнах Східної Африки» (1974 р.); Ю. Нипорка «Конституційні взаємовідносини Президента і Конгресу США в галузі зовнішньої політики» (1979 р.); В. Селіванова «Державний

механізм управління США в умовах поглиблення загальної кризи капіталізму» (1983 р.); Г. Чангулі «Конституційні принципи кримінального судочинства зарубіжних соціалістичних держав» (1981 р.); В. Забігайла «Конституція США: гасла і реальний правопорядок» (1987 р.) та інші порівняльно-правові дослідження.

Є очевидним, що фундаментальні порівняльно-правові дослідження учених Сектору та Інституту, що з'явилися на початку 1960-х років і надалі активно розвивалися, спрямовувалися насамперед на вивчення права соціалістичних країн і країн, що розвиваються, а також права США. Так само можна помітити, що поруч із право-країнознавчими дослідженнями, що, безумовно, також передбачають порівняльний елемент, низка праць присвячувалася регіональним особливостям розвитку окремих інститутів права, а також правових систем у цілому. На нашу думку, фундаментальні емпіричні компаративістські дослідження стали основою для поступової появи в Інституті праць узагальнюючого характеру, а також присвячених загальній частині порівняльного правознавства. Серед них можна виокремити монографії В. Денисова «Системи права країн, що розвиваються» (1978 р.; також опублікована у 1981 р. у Німецькій Демократичній Республіці в перекладі німецькою мовою) та В. Оксамитного, Ю. Леонова, В. Колесника «Еволюція сучасних буржуазних держави та права» (1991 р.), а також працю В. Денисова «До критики буржуазних концепцій порівняльного правознавства» (1985 р.).

5. Внесок В. Денисова у розвиток порівняльного правознавства

Методологічною основою монографії В. Денисова «Системи права країн, що розвиваються» стала неявна трансформація марксистських підходів до

розуміння проблем правового розвитку, а саме — наголос на активній ролі «надбудови», в тому числі права, у суспільних перетвореннях, її відносній самостійності стосовно базису. Основою такої трансформації в радянській правовій науці стали, з одного боку, вже згадане проголошення політики мирного співіснування, а з другого — рецепція нових підходів західної компаративістики в результаті публікації книги Р. Давида «Основні правові системи сучасності» та їх творчий розвиток радянськими вченими, а також дискусія щодо азійського способу виробництва.

Результатом таких змін стало поєднання марксистських підходів з аксіологічно-цивілізаційними, відмова від моністичного детермінізму соціально-економічних факторів і визнання суттєвої ролі в правовому розвитку культури, релігії, традицій.

У книзі В. Денисов, зокрема, дійшов принципово важливого висновку, неоднозначного з погляду марксистської методології, щодо неможливості і недоцільності повної заміни англо-американської спадщини у правових системах постколоніальних країн, але природності її трансформації та адаптації в умовах нових політико-правових і соціально-економічних реалій. Одним із перших у радянській юридичній науці вчений розглянув функціонування звичаєвого права у цих країнах як територіальної та персональної правової системи. Низку різних за характером і походженням елементів постколоніальних правових систем В. Денисов зміг розглянути в контексті правового плюралізму, взаємодії і змішування, колізії правових норм та інститутів. Все це дало змогу вченому вперше у СРСР цілісно розглянути становлення національних правових систем африканських країн, що розвиваються.

Велике значення для розвитку компаративістики мала праця В. Денисова «До критики буржуазних концепцій порівняльного правознавства» (1985 р.) [16], яка стала першим в українській юридичній науці систематичним розглядом історії розвитку порівняльного правознавства. У своєму дослідженні В. Денисов наголошував на непересічному та ідеологічному значенні порівняльного правознавства в умовах змагання соціалістичної та капіталістичної суспільно-політичних, економічних, правових систем. Учені по обидва боки цього протистояння часто клали в основу порівняльно-правових досліджень прагнення довести типологічну вищість своєї правової системи та недосконалість, рудиментарність чи випадковість іншого типу права. Водночас порівняльне правознавство здатне не лише поглибити теоретичні знання про право, зарубіжні національні правові системи, а й створити умови для мирного співробітництва держав із різним суспільним ладом, сприяти зменшенню напруженості міжнародних відносин. При цьому вчений, згідно з радянськими ідеологічними настановами, наголошував на тому, що порівняльне правознавство не повинне розглядатися як інструмент зближення правових систем соціалістичних і капіталістичних країн, а при їх порівнянні має використовуватися контрастний підхід.

На думку В. Денисова, порівняльне правознавство виникло на межі XIX–XX ст. Становлення останнього вчений розглядав у контексті практичних потреб, викликаних еволюцією виробництва, внутрішнього ринку й міжнародних економічних зв'язків, політичного розвитку, релігійної доктрини, політичної та правової думки й ідеології, становлення юридичної професії та шкіл в юридичній науці.

Зокрема, як зазначав учений, і сучасна юриспруденція, і порівняльне правознавство сформувалися після утвердження капіталістичного способу виробництва і виникнення на цій основі національних правових систем, що увібрали в себе історичні особливості розвитку кожної з країн. При цьому юриспруденція остаточно виокремилася від політичної теорії державного управління і нарешті стала окремою суспільною наукою.

На думку В. Денисова, перша серйозна спроба теоретично осмислити порівняльне правознавство була зроблена на Міжнародному конгресі порівняльного права в Парижі у 1900 р. Саме після нього воно «здобуло визнання в юридичній науці різних країн». Порівняльне правознавство стало розумітися як порівняння правових систем з метою встановлення їх спільних принципів, запозичення права або його уніфікації.

Одна з найбільших дискусій у період становлення порівняльного правознавства стосувалася його розуміння як науки чи методу, певної форми юридичної техніки. Друга стосувалася питання про саму можливість уніфікації права загалом та створення універсального, світового права. Якщо друга дискусія почала втрачати свою гостроту після 1917 р., то перша була тривалішою. На думку В. Денисова, погляд на порівняльне правознавство як на науку недостатньо обґрунтований і дедалі більше виявляє свою недосконалість. Натомість утверджується усвідомлення його як методу, метою якого є класифікація об'єктів зарубіжного права, і, насамперед, моделей права.

У цьому контексті В. Денисов розглядав концепцію «правових сімей» Р. Давида. Її він вважає спробою виходу з «тупика функціональної школи порівняльного права», яка використовувала юридико-технічні критерії класифікації.

Зокрема, новим у науковому доробку Р. Давида, на думку українського вченого, є обґрунтування множинності/плюральності критеріїв порівняння. Хоча в понятті «правова сім'я» основними є формальні класифікаційні критерії, запропоновано додаткові — філософські, політичні та економічні принципи існування різних суспільств та правових систем.

Нові критерії, запропоновані в класифікації правових систем Р. Давида, дали змогу західній компаративістиці змінити концептуальний погляд на соціалістичне право, визнати його існування як самостійної моделі правового розвитку. Водночас, як зазначав В. Денисов, відбувається лише механічний синтез розвинутої функціональної методології з новим ідеологічним підходом, а загалом методологічні засади сучасної західної компаративістики є еkleктичними.

6. Юридична компаративістика в Інституті після 1991 р.

На жаль, наприкінці 80-х — на початку 90-х років у зв'язку з припиненням низки наукових програм, розрахованих, у тому числі, на обслуговування загальносоюзних потреб, і недофінансуванням науки в Україні розпалася частина наукових порівняльно-правових шкіл, багато вчених-компаративістів змінили предмет свого дослідження, зайнялися практичною діяльністю або емігрували з країни (як, наприклад, В. Оксамитний, І. Лукашук та ін.).

Водночас у середині 90-х років в Україні факторами інтенсифікації порівняльно-правових досліджень і викладання порівняльно-правових дисциплін стали нові потреби й сфери юридичної практики, пов'язані з активним державним будівництвом й істотною трансформацією правової системи, взаємодією національного й міжнародного права, вступом до Ради

Європи, ОБСЄ, СОТ і державною політикою в сфері адаптації права України до права ЄС.

У 1998 р. в Інституті було відновлено відділ міжнародного права та порівняльного правознавства під керівництвом В. Денисова (завідувач відділу міжнародного права з 1984 р.).

У часи незалежності в Інституті було опубліковано такі порівняльно-правові праці: Н. Малишевої «Гармонізація екологічного законодавства у Європі» (1996 р.), «Реалізація міжнародних норм у внутрішньодержавному праві» (1992 р., за ред. В. Денисова), В. Євінтова «Зарубіжний досвід: французький посередник з прав людини» (1995 р.), О. Зайчука, Н. Оніщенко, В. Журавського, О. Копиленка «Правові системи сучасності» (2003 р.), «Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження)» (2007 р., за ред. О. Зайчука, Н. Оніщенко), «Порівняльне правознавство (правові системи світу)» (2008 р., за ред. Н. Оніщенко) та ін. Також видавалася відповідна навчально-методична література — навчальні посібники «Порівняльне правознавство» А. Дмитрієва і А. Шепеля (2003 р.), «Правові системи сучасності» (2012 р., за ред. Ю. Шемшученка).

У 2001 р. в Інституті було створено Центр порівняльного правознавства та європейського права (далі — Центр), серед завдань якого були: розвиток теоретичних і прикладних досліджень у галузі порівняльного правознавства і європейського права, здійснення наукового забезпечення законопроектних робіт, розробка пропозицій і рекомендацій щодо адаптації і гармонізації національного законодавства з міжнародним та європейським правом. Центр існував на громадських засадах, у його роботі взяли участь співробітники відділів міжнародного права та порівняльного правознавства,

конституційного права та місцевого самоврядування, теорії держави і права, історико-політологічних досліджень держави і права. Директором Центру було призначено кандидата юридичних наук О. Кресіна.

Співробітники Центру зосередили свою увагу на розробці концепції та підготовці комплексу довідкових, монографічних, інформаційних та навчально-методичних видань під загальною назвою «Енциклопедія порівняльного правознавства». Відповідну книжкову серію розпочато у 2002 р. під керівництвом О. Кресіна. У ній вже побачило світ п'ять видань — «Порівняльне правознавство. Порівняльна політологія: Систематичний бібліографічний покажчик» (2002 р.), «Порівняльне правознавство: Вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання. Довідник» (2005 р.), «Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: Проблеми методології. Монографія» (2006 р.), «Видатні компаративісти: Творчий шлях, ідеї, праці» (2007 р.), «Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX–XX століть» (2008 р.).

У 2003 р. Центр було розформовано і натомість створено Центр теоретичних проблем законотворення та порівняльного правознавства (з 2004 р. — Центр теоретичних проблем законотворення) під керівництвом кандидата юридичних наук О. Ющика.

У 2005 р. Інститут спільно з Маріупольським державним гуманітарним університетом, юридичними відділеннями Афіньського національного університету ім. Каподістрія та Фракійського університету ім. Демокріта заснував міжнародний науковий журнал «Порівняльно-правові дослідження», який видається двічі на рік і аж до 2012 р. був єдиним компаративістським періодичним виданням в Україні. На

його сторінках опубліковано матеріали багатьох наукових дискусій, невідомі або маловідомі праці компаративістів XIX–XX ст., сотні наукових статей, оглядів, рецензій.

У 2006 р. Інститут ініціював проведення щорічних компаративістських наукових форумів — міжнародних наукових семінарів «Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку», які згодом перетворилися на міжнародні наукові симпозиуми «Дні порівняльного правознавства», конференції «Компаративістські читання». У 2010 р. Інститут спільно з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та іншими партнерами провів міжнародні наукові конференції «Досвід і проблеми викладання порівняльного правознавства у пострадянських країнах» (м. Київ) й «Сучасні тенденції і перспективи розвитку європейського права: досвід для України» (м. Шамоні та м. Шамборі, Франція), у 2013 р. — II Міжнародну наукову конференцію «Досвід і проблеми викладання порівняльного правознавства у пострадянських країнах» (м. Ірпінь), у 2011 р. і 2013 р. — наукові семінари «Проблеми порівняльного правознавства», у 2012 р. — науковий семінар «Рада Європи: проблеми реформування». За результатами цих конференцій видано численні збірники наукових праць, зокрема: «Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку» (2006 р., 2009 р., 2010 р., 2011 р., 2012 р., 2013 р.), «Європейське право та порівняльне правознавство» (2010 р.), «Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання» (2010 р.), «Проблеми порівняльного правознавства» (2011 р.) та ін.

З 2007 р. Інститут публікує (спільно з іншими партнерами) серію науково-методичних видань «Академія порівняльного правознавства», метою якої є сприяння вдосконаленню викладання

порівняльно-правових дисциплін у вищих юридичних навчальних закладах. У цій серії опубліковано десятки відкритих лекцій видатних компаративістів України, Росії, Італії, США, Угорщини, Білорусі, Узбекистану.

У грудні 2010 р. рішенням Вченої ради в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України було створено Центр порівняльного правознавства. Метою його відновлення з такою уточненою назвою є інституціоналізація значної наукової, науково-організаційної та науково-видавничої роботи, яка здійснюється в Інституті. Його завданнями, зокрема, проголошено: здійснення теоретичних і прикладних досліджень проблем порівняльного правознавства, вдосконалення методології порівняльно-правових досліджень; сприяння розвитку і вдосконаленню законодавства України, його гармонізації з нормами європейського права; сприяння розвитку викладання порівняльного правознавства та інших порівняльних навчальних дисциплін, підвищенню кваліфікації викладачів порівняльно-правових дисциплін; координація порівняльно-правових досліджень, зміцнення співробітництва з українськими та міжнародними організаціями, які їх здійснюють.

Символом визнання ролі зусиль вчених Інституту в розвитку юридичної компаративістики стало обрання у 2010 р. Ю. Шемшученка та О. Кресіна членами-кореспондентами Міжнародної академії порівняльного права.

У 2012 р. при журналі «Право України» було засновано новий журнал-додаток «Порівняльне правознавство», головою Наукової ради якого став Ю. Шемшученко, а головним редактором — О. Кресін. Він став періодичним виданням принципово нової якості, спрямованим на розвиток загальної частини юридичної компаративістики, ознайомлення українського

читача з найактуальнішими здобутками зарубіжного порівняльного правознавства, повернення до наукового обігу найважливіших класичних досліджень. Одним із перших українських наукових видань «Порівняльне правознавство» увійшло до престижної міжнародної наукометричної бази *EBSCO*.

Символом визнання лідерства Інституту в розвитку юридичної компаративістики в Україні стало створення саме на його базі у 2006 р. Української асоціації порівняльного правознавства — громадської організації, що об'єднує громадян України, іноземних громадян, а також установи та організації. Метою Асоціації є задоволення та захист спільних інтересів її учасників щодо провадження наукової та освітньої діяльності, спрямованої на розвиток порівняльного правознавства як науки, навчальної дисципліни, сфери практичної діяльності. Формами діяльності Асоціації є організація наукових конференцій, семінарів, круглих столів, відкритих лекцій, курсів підвищення кваліфікації, виставок; публікація монографій, збірників наукових статей та матеріалів, наукових журналів, інформаційних бюлетенів; співробітництво з ученими, об'єднан-

нями вчених, науковими установами, навчальними закладами та організаціями в Україні та за кордоном; організація науково-дослідних груп для вивчення українського та зарубіжного права, методології юридичної науки та ін. Президентом Асоціації є Ю. Шемшученко, вченим секретарем — О. Кресін. Асоціація разом з Інститутом та іншими партнерами організовує численні, різні за формою компаративістські зібрання, виступає координатором багатьох дослідницьких і видавничих проектів.

Нині Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України залишається основним центром наукових досліджень у сфері порівняльного правознавства в нашій державі. Попри значний удар, нанесений наприкінці 80–90-х років минулого століття, ці дослідження відродилися і розвиваються на новому рівні. Можна вважати справедливими оцінки західних учених, які стверджують лідерство нової української школи юридичної компаративістики серед пострадянських країн, її надзвичайний динамізм і значний потенціал, а також центральну роль, яку відіграє в її становленні Інститут держави і права.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали* / упоряд. В. Г. Шмельов та ін. — К., 1993.
2. *Юридична наука і освіта на Україні* / Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко, Б. М. Бабій та ін. ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. — К., 1992.
3. *Дамирли М. А. Критический анализ теоретико-методологических основ советской историко-правовой науки* // Юридический вестник. — 2004. — № 1.
4. *Емельянова И. А. К постановке вопроса о «всеобщей истории права» в русском дореволюционном правоведении (XIX в.)* // Методология историко-правовых исследований / отв. ред. В. Е. Гулиев. — М., 1980.
5. *Туманов В. А. Из истории марксистской критики буржуазной правовой идеологии* // Советское государство и право. — 1971. — № 8.
6. *Тилле А. А., Швекков Г. В. Сравнительный метод в юридических дисциплинах.* — Изд. 2-е. — М., 1978.
7. *Графский В. Г. Опыт сравнительно-исторических исследований права в СССР в 20–30-е годы* // Проблемы сравнительного правоведения. — М., 1981.
8. *Лисенко О. М. Порівняльне правознавство як наука та його місце в системі юридичних наук* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2001.
9. *Чельцов-Бебутов М. А. Преступление и наказание в истории и в советском праве* // Антологія української юридичної думки : в 10 т. / відп. ред. В. П. Нагребельний. — К., 2004. — Т. 9 : Юридична думка радянської доби.

10. *Корецкий В. М.* Очерки международного хозяйственного права. — Харьков, 1928. — Вып. 1.
11. *Корецкий В. М.* «Общие принципы права» в международном праве // *Корецкий В. М.* Избранные труды : в 2 кн. / редкол. : В. Н. Денисов (гл. ред.) и др. — К., 1989. — Кн. 2.
12. *Comite executif provisoire pour la creation d'une Association Internationale de Droit Compare.* Commission Consultative. Liste provisoire. UNESCO/SS/EDC/11. Paris, le 10 juillet 1949 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.unesco.org>.
13. *Шемшученко Ю. С.* В авангарді української юридичної науки // *Флагман української юридичної науки : до 60-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 1949–2009 / за ред. Ю. С. Шемшученка.* — К., 2009.
14. *Денисов В. М.* В. М. Корецький — фундатор Інституту // *Флагман української юридичної науки : до 60-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 1949–2009 / за ред. Ю. С. Шемшученка.* — К., 2009.
15. *Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.* Наукові досягнення за 50 років (1949–1999) / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. — К., 1999.
16. *Денисов В. Н.* К критике буржуазных концепций сравнительного правоведения // *Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX–XX століть / за ред. О. В. Кресіна ; упоряд. О. В. Кресін (кер. кол.), К. О. Черниченко, О. В. Ткаченко.* — К., 2008.

REFERENCES

1. *Istoriia Akademii nauk Ukrainy. 1918–1923. Dokumenty i materialy [History of the Academy of Sciences of Ukraine. 1918–1923. Documents and Materials],* Kyiv, 1993.
2. *Yurydychna nauka i osvita na Ukraini [Legal Science and Science in Ukraine],* Kyiv, 1992.
3. *Damirli M. A.* Kriticheskiy analiz teoretiko-metodologicheskikh osnov sovetskoy istoriko-pravovoy nauki [Critical Analysis of Theoretical and Methodological Bases of Soviet Historical and Legal Science], *Yuridicheskiy vestnik*, 2004, no. 1.
4. *Emelyanova I. A.* K postanovke voprosa o «vseobshchey istorii prava» v russkom dorevolutsionnom pravovedenii (XIX v.) [On the Question Regarding «Universal History of Law» in Russian Pre-Revolution Jurisprudence (XIX)], *Metodologiya istoriko-pravovykh issledovaniy*, Moscow, 1980.
5. *Tumanov V. A.* Iz istorii marksistskoy kritiki burzhuaznoy pravovoy ideologii [From the History of the Marxist Critique of the Bourgeois Legal Ideology], *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 1971, no. 8.
6. *Tille A. A., Shvekov G. V.* Sravnitelnyy metod v yuridicheskikh distsiplinakh [Comparative Method in Legal Disciplines], Moscow, 1978.
7. *Grafskiy V. G.* Opyt sravnitelno-istoricheskikh issledovaniy prava v SSSR v 20–30-e gody [Experience of Comparative and Historical Investigations of Law in the USSR in 20–30s], *Problemy sravnitel'nogo pravovedeniya*, Moscow, 1981.
8. *Lysenko O. M.* Porivnialne pravoznavstvo yak nauka ta yoho mistse v systemi yurydychnykh nauk [Comparative Jurisprudence as a Science and its Place in the System of Legal Sciences], Kyiv, 2001.
9. *Cheltsov-Bebutov M. A.* Prestuplenie i nakazanie v istorii i v sovetskoy pravovoy nauke [Crime and Punishment in History and Soviet Law], *Antologiya ukrainskoy yurydychnoy dumky: v 10 t.*, Kyiv, 2004, vol. 9: *Yurydychna dumka radianskoy doby*.
10. *Koretskiy V. M.* Ocherki mezhdunarodnogo khozyaystvennogo prava [Sketches on International Economic Law], Kharkov, 1928, Issue 1.
11. *Koretskiy V. M.* «Obshchie printsipy prava» v mezhdunarodnom prave [«General Principles of Law» in the International Law], *Koretskiy V. M. Izbrannye trudy*, Kyiv, 1989, Book 2.
12. *Comite executif provisoire pour la creation d'une Association Internationale de Droit Compare.* Commission Consultative. Liste provisoire. UNESCO/SS/EDC/11. Paris, le 10 juillet 1949. Available at: <http://www.unesco.org>.
13. *Shemshuchenko Yu. S.* V avanhardi ukrainskoy yurydychnoy nauky [In the Advance-Guard of Ukrainian Legal Science], *Fahman ukrainskoy yurydychnoy nauky: do 60-richchia Instytutu derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 1949–2009*, Kyiv, 2009.
14. *Denysov V. M.* V. M. Koretskiy — fundator Instytutu [V. M. Koretskiy — Founder of the Institute], *Fahman ukrainskoy yurydychnoy nauky: do 60-richchia Instytutu derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 1949–2009*, Kyiv, 2009.
15. *Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy.* Naukovi dosiahnennia za 50 rokiv (1949–1999) [V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine. Scientific Achievements for the Last 50 Years (1949–1999)], Kyiv, 1999.
16. *Denysov V. N.* K kritike burzhuaznykh kontseptsiy sravnitel'nogo pravovedeniya [To the Critique of the Comparative Law Concepts], *Porivnialne pravoznavstvo: Antologiya ukrainskoy komparativistyky XIX–XX stolit*, Kyiv, 2008.

Кресін О. В. Становлення та розвиток порівняльно-правових досліджень

Анотація. У статті розглянуто ініціативи щодо організації та інституціоналізації порівняльного правознавства в Українській академії наук у 1918–1920-х роках, пов'язані

насамперед з іменем Ф. Тарановського. Пояснюється їх неуспіх через суперечність догматизованому марксистському підходу в юридичних науках. Аналізується процес занепаду порівняльно-правових досліджень у 1920–1940-х роках. На прикладі праць В. Корецького демонструється альтернативне бачення порівняльного правознавства, яке не здобуло підтримки у керівництва УАН та Української РСР. Виявлено передумови відродження порівняльно-правових досліджень в Україні після Другої світової війни. Проаналізовано основні етапи становлення юридичної компаративістики у Секторі держави і права АН УРСР, а згодом – Інституті держави і права АН УРСР. На прикладі праць В. Денисова проаналізовано перехід від накопичення емпіричних знань про зарубіжне право, право-країнознавчих досліджень до вивчення проблематики загальної частини порівняльного правознавства, а також вплив останнього на трансформацію теоретико-методологічних засад радянських юридичних наук. Простежено складний шлях та здобутки юридичної компаративістики у Інституті держави і права в умовах незалежної України.

Ключові слова: порівняльне правознавство, інституціоналізація, організація наукових досліджень, історія юридичних наук.

Кресин А. В. Становление и развитие сравнительно-правовых исследований

Аннотация. В статье рассмотрены инициативы относительно организации и институционализации сравнительного правоведения в Украинской академии наук в 1918–1920-х годах, связанные прежде всего с именем Ф. Тарановского. Объясняется неудача из-за их противоречия догматизированному марксистскому подходу в юридических науках. Анализируется процесс упадка сравнительно-правовых исследований в 1920–1940-х годах. На примере работ В. Корецкого демонстрируется альтернативное видение сравнительного правоведения, которое не получило поддержки у руководства УАН и Украинской ССР. Определены предпосылки возрождения сравнительно-правовых исследований в Украине после Второй мировой войны. Проанализированы основные этапы становления юридической компаративистики в Секторе государства и права АН УССР, а впоследствии – в Институте государства и права АН УССР. На примере работ В. Денисова проанализирован переход от накопления эмпирических знаний о зарубежном праве, право-страноведческих исследований к изучению проблематики общей части сравнительного правоведения, влияние последнего на трансформацию теоретико-методологических основ советских юридических наук. Прослежен сложный путь и достижения юридической компаративистики в Институте государства и права в условиях независимой Украины.

Ключевые слова: сравнительное правоведение, институционализация, организация научных исследований, история юридических наук.

Kresin O. Formation and Development of Comparative Legal Studies

Annotation. The paper considers the initiatives for the organization and institutionalization of comparative jurisprudence in Ukrainian Academy of Science in 1918–1920's, primarily related to the name of F. Taranovskyi. The reason of the failure was the contradiction with dogmatized Marxist approach to jurisprudence. The process of decay of comparative legal studies in 1920–1940's had been traced back. On the example of Volodymyr Koretskyi's works the author demonstrates an alternative view of comparative jurisprudence, which did not get the support of the leadership of the UAS and the Ukrainian SSR. Preconditions of comparative legal studies revival in Ukraine after World War II are highlighted. The basic stages of development of comparative jurisprudence in Department, and later – the Institute of State and Law of the USSR are analyzed. On the example of Volodymyr Denisov's works the author argues the transition from the accumulation of empirical knowledge about foreign law and single-country research to study the problems of the general comparative jurisprudence, and the impact of the latter on the transformation of theoretical and methodological foundations of Soviet jurisprudence at all. The complex path and gains of comparative jurisprudence at the Institute of State and Law in the independent Ukraine are analyzed.

Key words: comparative jurisprudence, comparative law, institutionalization, organization of research, the history of jurisprudence.

**АКАДЕМІК
ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ КОРЕЦЬКИЙ**

В усі часи видатні особистості були виразниками своєї епохи і в історичній пам'яті поколінь людей залишаються живим зв'язком між минулим і сучасним. Вивчення їх життя і діяльності допомагає краще зрозуміти значення певних явищ у ланцюгу безперервних подій, які впливають одна з одною, сприяючи більш глибокому пізнанню того нового, що приносять ці явища світу. До таких особистостей, безперечно, належить Володимир Михайлович Корецький (1890–1984), ім'я якого золотими літерами вписано у вітчизняну юридичну науку. Він належав до першого покоління радянських учених-юристів, які отримали юридичну освіту ще в дореволюційні роки і морально зв'язали себе зі своїм народом у часи його найтяжчих випробувань, пов'язаних зі світовими війнами та революційними перетвореннями, що відбувалися в Україні і світі протягом ХХ ст. У той же час епоха, в якій народився Володимир Михайлович Корецький, ще безпосередньо відчувала вплив О. Пушкіна, М. Лермонтова, Т. Шевченка, М. Гоголя, Ф. Достоєвського, А. Чехова та інших велетів людської думки, і у свідомості інтелігенції панували принципи відданості народу,

честі та совісності. Володимир Михайлович називав себе «людиною ХІХ століття», маючи на увазі високу вимогливість суспільства до ґрунтовності науки і моральних якостей її представників як сіячів добра і справедливості. Через усе життя він гідно проніс цей тягар інтелігента старого гарту, і це притягувало до нього тих, хто бачив у його особистості взірць справжньої людини і вченого. В. Корецький – визнаний у країні та світі вчений і педагог. Неоціненними є його заслуги як організатора юридичної науки в Україні. Вагомий його внесок і в утвердження міжнародної законності та у сприяння підвищенню авторитету міжнародного права у світі. У 20-ті роки минулого століття В. Корецький був одним з організаторів Харківського юридичного інституту (нині – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого), у 1948 р. він обраний дійсним членом Академії наук УРСР, а у 1949 р. очолив створений ним Сектор держави і права АН УРСР, згодом перетворений в Інститут держави і права. З 1960 р. до 1970 р. В. Корецький був членом Міжнародного Суду ООН, а останні три роки – його віце-президентом. Він –

єдиний учений-юрист, який на теренах колишнього СРСР удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

Ім'я В. Корецького широко відоме науковій громадськості багатьох країн. Він був обраний почесним членом Індійського товариства міжнародного права (1960), членом-кореспондентом (1965), дійсним (1977), а потім почесним (1983) членом Інституту міжнародного права в Женеві, академіком Мексиканської академії міжнародного права (1968), членом-кореспондентом Аргентинської асоціації міжнародного права (1971). Діапазон наукових інтересів В. Корецького дійсно універсальний. Його праці присвячені найактуальнішим проблемам цивільного права, міжнародного приватного права, міжнародного господарського права, міжнародного публічного права.

Володимир Михайлович народився 18 лютого 1890 р. у м. Катеринославі (нині – Дніпропетровськ) у родині службовця. У 1910 р. закінчив катеринославську гімназію із золотою медаллю. У 1910–1911 рр. навчався у Московському університеті, але у 1911 р. переїхав до Харкова, де продовжив навчання на юридичному факультеті Харківського університету (нині – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), який закінчив у 1916 р. з дипломом 1-го ступеня. Був залишений для підготовки до професорського звання на кафедрі цивільного права і судочинства. Після Жовтневої революції активно включився у процес відбудови юридичної науки в Україні, яка була практично в той час зруйнована. З 1920 р. В. Корецький працював на посаді професора, а з 1937 р. – керівника кафедри історії держави і права на юридичному факультеті Харківського інституту народного господарства, який пізніше було перетворено в Інститут радянського будівництва і права, а потім –

у Харківський юридичний інститут. У 1939 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Найважливіші проблеми міжнародного приватного права в англо-американській судовій практиці по справах, що торкаються інтересів СРСР». Викладацьку діяльність В. Корецький поєднував із практикою: був завідувачем правового підвідділу Наркомату іноземних справ УСРР (1921–1922), завідувачем юридичного відділу Укоопспілки (1922–1924), завідувачем юридичного відділу Українського банку (1924–1930), старшим консультантом Державного арбітражу при РНК УСРР (1930–1935).

У роки Великої Вітчизняної війни В. Корецький викладав у Ташкентському юридичному інституті. Він читав лекції із загальної історії держави і права та займався дослідженнями феодального права країн Західної Європи. У 1941 р. у боях за Київ загинув його єдиний син – Юрій Володимирович Корецький, талановитий український поет і перекладач на українську мову творів Дж. Байрона, В. Шекспіра, В. Скотта, автор низки віршованих оповідань.

Після звільнення України у 1944 р. вчений повертається до Харкова і працює професором міжнародного права Харківського юридичного інституту, а у 1947 р. стає завідувачем кафедри міжнародного права. У 1948 р. В. Корецького обрано дійсним членом Академії наук УРСР за спеціальністю міжнародне право. У 1949 р. за ініціативою Д. Мануїльського було утворено Сектор держави і права АН УРСР (з 1969 р. – Інститут), який очолив Володимир Михайлович. З 1949 р. до 1969 р. він був завідувачем Сектору, у 1969–1974 рр. – директором, а з 1974 р. і до 1984 р., тобто до своєї смерті, – почесним директором Інституту держави і права АН УРСР. Водночас В. Корецький очолював від-

діл міжнародного права та порівняльного правознавства. Під його керівництвом Інститут перетворився в один із провідних центрів юридичної науки не лише в Україні, а й в усьому СРСР.

Наукову, педагогічну і науково-організаційну роботу В. Корецький успішно поєднував з практичною діяльністю. У складі делегації СРСР він брав участь у підготовці історичної Паризької мирної конференції (1946), був членом делегації УРСР на I, II, та IV сесіях Генеральної Асамблеї ООН (1946, 1947, 1949).

В. Корецький був першим від СРСР членом і першим заступником голови Комісії з прав людини ООН (1947–1949), важливим завданням якої у цей період було розроблення проекту Загальної декларації прав людини. Він входив до складу редакційного комітету цієї Комісії, очолюваного вдовою президента США Ф. Рузвельта — Е. Рузвельт. Цей комітет підготував проект, який практично без змін був прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН, і став видатною віхою в історії людства. Е. Рузвельт на прес-конференції серед основних творців цього документу, поряд із французьким професором Р. Кассеном, китайським доктором Чанга та канадським доктором Дж. Хемфрі, назвала українського професора В. Корецького. А. Михайлов у статті «Професор Корецький і права людини», опублікованій 3 вересня 2008 р. в «Урядовому кур'єрі», наводить відомості, пов'язані з участю Володимира Михайловича в розробці згаданої Декларації. Зокрема, за архівними даними, що саме в його формулюванні було прийнято першу, без перебільшення — ключову статтю Загальної декларації прав людини. У ній вона звучить таким чином: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні

діяти у відношенні один до одного в дусі братерства». Приводячи дані про увічнення у своїх країнах заслуг зазначених вище трьох творців Загальної декларації прав людини, А. Михайлов висловлює думку, що було б варто донести до відома кожного співвітчизника та світової громадськості також внесок у її створення В. Корецького. Він пропонує поставити вченому пам'ятник, складовим елементом якого став би викарбуваний на ньому текст ст. 1 Декларації.

В. Корецький першим серед радянських правознавців став членом Комісії міжнародного права ООН (1949–1951). Він був також радником делегації УРСР на міжнародній конференції з підготовки Конвенції про ліквідацію рабства та работоргівлі (1956 р., м. Женева), головою делегації УРСР на Конференції з морського права (1958 р. і 1960 р., відповідно, в Нью-Йорку та Женеві), членом Постійної палати Третейського суду в Гаазі (1957–1969).

Вінцем діяльності В. Корецького як визнаного вченого юриста-міжнародника стало його обрання членом Міжнародного суду ООН в Гаазі строком на дев'ять років (1960–1970) на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН та Радою Безпеки ООН. Глибина та об'єктивність суджень з найскладніших питань міжнародного права, різноманітність і багатство знань, живий розум, особлива чарівність, чутливість і дотепність зробили його шанованим серед колег-суддів, які обрали його віце-президентом Суду (1968–1970). Цікаво, що, незважаючи на жорстке протистояння держав та суспільств, яке існувало у світі в умовах «холодної війни», українська діаспора в Америці розцінила обрання В. Корецького до Міжнародного суду як значну для України подію. «Не приховуємо, — наголосив її представник В. Маркус, —

що нам було б приємніше бачити професора Корецького на цьому високому посту як репрезентанта України... Незважаючи на це, віддамо належне професору Корецькому, професійні здібності і заслуги якого визнає і використовує центральний уряд...» Відомий польський юрист-міжнародник професор М. Ляхс, який був членом Міжнародного суду, характеризує діяльність В. Корецького в Суді, зазначає: «Кожен завжди знаходив Корецького готовим вступити в довгу дискусію не лише з правових питань, а й з літературних чи філософських; він виявляв жвавий інтерес до усіх граней життя. Палкий читач, він вражав тих, хто знав його, своїм блискучим енциклопедичним рівнем культури, який ніколи не рекламував, але постійно виявляв. Він ніколи не наполягав, не вважав свою точку зору найбільш справедливою, а просто намагався через діалог вивчити предмет та мати свою зрозумілу точку зору».

Як уже зазначалося, праці В. Корецького присвячені найактуальнішим проблемам цивільного права, міжнародного приватного права, міжнародного господарського права, міжнародного публічного права. Великий інтерес він проявляв до всесвітньої історії держави і права, яка також була предметом його спеціальних досліджень. Він глибоко усвідомлював фундаментальне значення для науки історичного методу і, віддаючи пальму першості серед юридичних наук історії права, вважав себе перш за все істориком права, хоча найбільше визнання дістав як вчений юрист-міжнародник. У сфері його наукових інтересів були й проблеми співвідношення суверенітету СРСР і суверенітету союзних республік, особливо України в аспекті її міжнародної правосуб'єктності. Методологія В. Корецького базувалася на широких і точних знаннях історії,

філософії та права. Володимир Михайлович ніколи «не винаходив» власних «теорійок», які передусім можуть тішити авторське самолюбство, що неминуче веде до односторонності та формалізму. Можна навести лише один приклад, який має значення і для розуміння тенденцій сучасного розвитку взаємодії міжнародного публічного права з міжнародним приватним правом. У своїх працях «Уніформізм у праві», «Міжнародне радіоправо», «Міжнародне господарське право» В. Корецький перший серед вітчизняних і зарубіжних учених-юристів теоретично обґрунтував необхідність створення міжнародного господарського права, структурно побудованого на поєднанні міжнародно-правового і приватноправового методів регулювання світогосподарських економічних відносин, що мало певною мірою привести до заміщення колізійних норм іншими правовими інструментами. Ці ідеї В. Корецького мали оригінальний і новаторський характер, і час довів їх високу реалістичність і непересічне значення для розвитку міжнародного публічного права, міжнародного приватного права, цивільного права і правової методології в цілому. Вони чітко і ясно простежуються у сучасних тенденціях правового розвитку міжнародних економічних відносин і співзвучні з існуючими поглядами на цей процес відомих представників міжнародно-правової науки другої половини ХХ ст. Передусім це стосується теорії транснаціонального права (*transnational law*) видатного американського професора міжнародного права Ф. Джессепа, оприлюдненої ним у середині 50-х років ХХ ст., тобто значно пізніше системи міжнародного господарського права, запропонованої В. Корецьким.

Володимир Михайлович не любив у науці ходити проторованими шляхами і вчив цьому своїх учнів. Універ-

сальні знання, які були притаманні йому, давали можливість вченому відчувати нові напрями розвитку юридичної науки, в яких віддзеркалювалися реалії, а не штучно сконструйовані уявлення про суспільні відносини. Він володів англійською, французькою та німецькою мовами, читав літературу практично на всіх слов'янських мовах. Це давало йому можливість безпосередньо знайомитися зі світовою літературою з проблем, якими він займався особисто, та фаховою літературою як такою.

Під керівництвом В. Корецького значною мірою сформувалися українські школи міжнародного приватного права, міжнародного публічного права та порівняльного правознавства, які успадкували й розвивали найкращі досягнення дореволюційної юридичної науки України і Росії та світової науки в цілому.

В. Корецький був нагороджений орденами і медалями, удостоєний звання Заслуженого діяча науки і техніки УРСР (1947), а у 1980 р. став першим і єдиним у колишньому СРСР вченим-юристом, удостоєним звання Героя Соціалістичної Праці. Помер В. Корецький 25 липня 1984 р., похований у м. Києві на Лук'янівському цвинтарі. На знак визнання заслуг ученого і вшанування його пам'яті Постановою Ради Міністрів УРСР № 36 від 15 лютого 1990 р. Інституту держави і права АН України було присвоєно ім'я В. М. Корецького.

В. Денисов

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач відділу міжнародного права
та порівняльного правознавства
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

АКАДЕМІК БОРИС МУСІЙОВИЧ БАБІЙ

Зародження і становлення Інституту держави і права НАН України (до 1969 р. — Сектору держави і права АН УРСР) як наукової установи багато в чому завдячує його другому директорові, відомому українському радянському історичному правознавцю Борису Мусійовичу Бабію. Він прийшов до Академії наук УРСР з посади заступника декана юридичного факультету Київського університету і відіграв провідну роль у формуванні з числа здібних випускників юридичного факультету першого складу наукових співробітників інституту, багато років був надійним помічником В. Корецького, заступав академіка під час тривалих міжнародних відряджень, а у 1974 р. закономірно став його наступником на посаді директора інституту.

«Доакадемічна» біографія Б. Бабія досить типова для українських науковців радянської доби. Майбутній український академік народився 12 (25) липня 1914 р. у с. Гурівці Козятинського району Вінницької області в селянській сім'ї. Його батько у голодному 1932 р. став головою колгоспу, залишався ним до початку Великої Вітчизняної війни, на фронтах якої і загинув у травні 1945 р. Сам Борис Мусійович закінчив 1931 р. у рідному селі семирічну школу, а наступного року — короткострокові обласні курси газетних працівників. Відтоді до 1934 р. працював у районних газетах «Коллективна праця» (м. Козятин) та

«Прикордонна зірка» (м. Могилів-Подільський), паралельно навчаючись на вечірньому робітничому факультеті («робітфаці») і комсомольському відділенні Всеукраїнського інституту журналістики у м. Харкові.

У 1935 р. вступив до Інституту радянського будівництва і права (м. Харків), а 1936 р. перевівся на юри-

дичний факультет Київського університету, який закінчив 1940 р. Навчання поєднував з активною громадською діяльністю, зокрема, був в обох інститутах заступником секретаря комітету комсомолу. Ще студентом почав працювати в органах прокуратури. З червня 1939 р. — прокурор кримінально-судового відділу Прокуратури УРСР, з вересня 1940 р. — помічник військового

прокурора Київського особливого військового округу, з червня 1941 р. — на прокурорських посадах у діючій армії. Брав участь в обороні м. Києва та у визволенні Правобережної України, Молдавії, Румунії, Угорщини, Чехословаччини та Австрії. Служив Борис Мусійович сумлінно і звитязно, що засвідчили численні бойові нагороди. Водночас прокурорська робота аж ніяк не перетворила його на бездумного і безжалісного обвинувача, байдужого до людського горя. Відомий нині науковець, доктор юридичних наук В. Бабкін не раз згадував, яке глибоке враження справили на нього, тоді слухача Військово-юридичної академії, який проходив у 1947 р. практику в

прокуратурі Київського військового округу, дружня і зовсім нетипова для того часу порада Бориса Мусійовича завжди звертати увагу на особистість обвинуваченого, бачити людину за матеріалами кримінальної справи.

У серпні 1947 р. Б. Бабій залишив військову службу і повернувся до *alma mater* викладачем, а згодом і заступником декана юридичного факультету. Звідси у січні 1949 р. він і перейшов на роботу до Академії наук, де невдовзі був призначений вченим секретарем, а після введення до штатного розпису відповідної посади — заступником директора Сектору держави і права АН УРСР. Багатий досвід редакторської праці і практичної юридичної діяльності сприяв швидкому зростанню правознавця як науковця. Колегам також імпонували його висока організованість і дисциплінованість, коректність у міжлюдських стосунках, наполегливість у досягненні поставленої мети, які небезпідставно вважалися позитивними наслідками багаторічного перебування на військовій службі. У 1950 р. Борис Мусійович став кандидатом юридичних наук, у 1964 р. — доктором юридичних наук, у 1966 р. — професором, а в 1967 р. — член-кореспондентом АН УРСР. Не залишилися непоміченими і його здібності до науково-організаційної праці. На додаток до інститутських обов'язків 1968 р. вченого обрали академіком-секретарем Відділення економіки, історії, філософії і права (з 1976 р. — Відділення історії, філософії і права) і членом Президії АН УРСР. «Командні висоти» Б. Бабія у республіканській науковій ієрархії виявилися вагомими та дуже своєчасними доповненнями до безперечного наукового авторитету В. Корецького і вже у 1969 р. зусиллями цих двох видатних особистостей Сектор держави і права було перетворено на однойменний інститут.

У 1972 р. Бориса Мусійовича було обрано академіком АН УРСР, а в 1974 р. він став директором інституту (В. Корецький, якому виповнилося 84 роки, відтоді і до кінця життя залишався почесним директором інституту). У цьому ж році Б. Бабію було присвоєне почесне звання заслуженого діяча науки і техніки Української РСР.

Майже півтора десятиліття вчений стояв на чолі інституту, відігравав вирішальну роль у вирішенні практично всіх найважливіших питань його наукового життя. Він був людиною, вихованою радянською дійсністю з усіма її добре відомими нині позитивними і негативними рисами, а тому у своїй діяльності керувався передусім марксистсько-ленінською доктриною і методологією, керівними настановами вищих партійних і державних органів. До Комуністичної партії Борис Мусійович вступив 1939 р. 25-річним юнаком і до кінця свого життя не відділяв себе від партії, а партію від народу. Це наклало помітний відбиток і на творчість вченого, і на всю його службову та громадську діяльність.

Під керівництвом Бориса Мусійовича колектив інституту примножив свої творчі здобутки, а сам інститут цілком заслужено став однією з найавторитетніших наукових юридичних установ не лише в Українській РСР, а й у всьому Радянському Союзі. І вагомість цих досягнень є незаперечною навіть попри весь наш сьогоднішній скептицизм стосовно радянської юридичної науки. Об'єктивні дослідники розвитку вітчизняної юриспруденції, звичайно, відзначають, що в 70–80-ті роки, у період так званого застою, українська юридична наука була щільно прив'язана до командно-адміністративної системи, надмірно політизована й ідеологізована, а праці правознавців, відповідно, страждали на описовість, декларативність, цитатництво,

абсолютизацію існуючих державно-правових інститутів тощо. Проте навіть в цих умовах, у міцних лещатах ідеологічних догм науковці інституту розширювали напрями та обрії правознавчих наукових досліджень, відстоювали ідею зміцнення правової основи державного і громадського життя, розвивали аналітичну юриспруденцію, ставили питання про необхідність розвитку регулятивних, ціннісних аспектів права, робили свій внесок у формування актуальних і нині концепцій «широкого» розуміння права, правомірної поведінки і позитивної відповідальності тощо. При цьому Б. Бабій особисто піклувався про те, щоб не було так званої дрібної тематики, щоб науковці інституту порушували вагомі суспільні проблеми, відгукувалися на запити юридичної практики. У масштабах всього СРСР інститут було визнано провідною координуючою установою у справі опрацювання наукових проблем вдосконалення законодавства союзних республік.

Як директор інституту Борис Мусяйович був причетним до розвитку багатьох галузей юридичної науки. Проте власні його наукові інтереси зосереджувалися переважно в галузі історії держави і права Радянської України. Першим вагомим науковим здобутком правознавця стала кандидатська дисертація «Встановлення Радянської влади у Західній Україні і возз'єднання її з Українською РСР», захищена у грудні 1950 р. Згодом 1954 р. побачила світ підготовлена на основі кандидатської дисертації монографія Б. Бабія «Возз'єднання Західної України з Української РСР», у якій аналізувався процес звільнення Західної України Радянською Армією у вересні 1939 р., характеризувалися тимчасові органи народної влади — тимчасові управління і селянські комітети та їх роль у підготовці скликання Народного Зіб-

рання Західної України як вищого представницького і повноважного органу влади звільненого народу, покликаного вирішити корінні питання суспільного і державного устрою Західної України. Це була перша в історії Сектору повнообсяжна опублікована монографія історико-юридичного характеру.

А через два роки вчений опублікував монографію «Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917–1920 рр.», де звернувся до витоків української радянської державності. Проте водночас над цим же історичним періодом почали наполегливо працювати харківські колеги і Борис Мусяйович переорієнтувався на дослідження історико-правових проблем 1921–1925 рр., до числа яких входили досить складні, але цікаві у науковому відношенні питання правового забезпечення нової економічної політики, утворення Союзу РСР і ролі України в цьому процесі, українізації, революційної законності, першої кодифікації радянського законодавства, курсу на поживлення рад тощо.

Підсумком нових творчих зусиль вченого стала велика монографія «Українська Радянська держава в період відновлення народного господарства (1921–1925 рр.)» (Київ, 1961 р.). Книга дістала низку позитивних рецензій у пресі, широко цитувалася у працях інших авторів і впродовж тривалого часу вважалася своєрідною юридичною енциклопедією з питань нової економічної політики в Україні.

Утім, як тільки змінилися загальні умови наукової діяльності, Б. Бабій ґрунтовно доопрацював монографію, вніс відповідні корективи щодо характеристики ряду історичних постатей і успішно захистив у 1963 р. докторську дисертацію «Державне будівництво і право Української РСР у період

відбудови народного господарства (1921–1925)».

У річниці цієї ж історико-правової тематики правознавець згодом опублікував ще два монографічних дослідження: «В. І. Ленін і будівництво Української Радянської держави» (Київ, 1957 р.) та «Союз РСР і роль України в його утворенні» (Київ, 1972 р.).

Уже будучи відомим вченим, Б. Бабій започаткував у республіці традицію юридичних наукознавчих досліджень. Першою ластівкою стала його доповідь «Розвиток юридичних наук в Академії наук УРСР за роки Радянської влади» на науковій конференції 1966 р. «Основні етапи розвитку Української Радянської держави і права за 50 років». У наступні роки він підготував ще кілька публікацій з історії української юридичної науки, в тому числі невелику за обсягом монографію «Правовые исследования в Академии наук Украинской ССР: 1919–1973» (Київ, 1974 р.). Через 10 років ця монографія трансформувалась у більш обсяжну працю, присвячену розвитку правових досліджень в УРСР, — «Очерк развития правовых исследований в Украинской ССР: 1919–1984 гг.». Саме з цих праць академіка і почався розвиток нового напрямку дослідження, спрямованого на визначення історичних здобутків і пріоритетів вітчизняної юридичної науки, який сьогодні є одним із пріоритетних у діяльності нашого інституту, своєрідною візитною карткою його відділу історико-правових досліджень.

Ознайомлення з особистим фондом Б. Бабія, який зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, свідчить, що в останні роки життя академік переосмислив деякі свої попередні погляди і навіть особисто сприяв відновленню історичної справедливості щодо безпідставно забутих на той час

академіків М. Василенка й О. Левицького. Його нова, більш зважена позиція відбилась і в науковій доповіді «У витоків радянської юридичної науки в УРСР», зробленій 23 березня 1989 р. на методологічному семінарі та відділу історії держави і права Інституту держави і права АН УРСР.

Втім, для розвитку української історико-юридичної науки ще вагомніше значення, ніж індивідуальні творчі здобутки правознавця, мала його науково-організаторська діяльність з підготовки узагальнених курсів історії держави і права Української РСР. Вперше така праця побачила світ 1961 р. під загальним керівництвом В. Корецького. Борис Мусійович був формально лише одним із провідних авторів і членів редколегії, але реальна координуюча роль його у підготовці цього видання, як видається, була ще більшою. А наступні видання курсу, що побачили світ у 1967 р., 1976 р. (відзначений 1981 р. Державною премією УРСР у галузі науки і техніки) і 1987 р. вже й офіційно здійснювалися під керівництвом Б. Бабія.

Окрім суто історико-правових проблем, до кола наукових інтересів вченого входили питання функціонування української правничої мови, становлення і унормування національної юридичної термінології. Доречно зауважити, що сам Борис Мусійович спілкувався переважно українською мовою, за редакторською звичкою постійно дбав, щоб його учні та колеги не відступали від відповідних мовних нормативів. Проте в умовах тогочасних реалій, зокрема тенденції до мовної уніфікації, інтерес вченого до мовних проблем, на жаль, досить довго не міг знайти адекватного втілення у його наукових працях. Лише у 1985 р. під керівництвом академіка було підготовлено і видано «Русско-украинский словарь юридической терминологии», який і сьогодні

не втратив свого значення, активно використовується науковцями і практиками, хоча й став вже деякою мірою бібліографічною рідкістю.

Правознавець також входив до складу редколегій фундаментальних видань «Історія Української РСР», «Радянська енциклопедія історії України», «Зібрання чинних законів УРСР», «Звід пам'яток історії і культури УРСР», був членом Головної редколегії другого видання «Української радянської енциклопедії», відповідальним редактором багатьох монографій.

Усього до творчого доробку Б. Бабія належить близько 400 праць, які здебільшого мали новаторський, пріоритетний характер, містили багатий фактичний матеріал, вирізнялися послідовною прихильністю до марксистсько-ленінської методології суспільствознавчих досліджень з притаманним їй відкритим класовим і партійним підходом. Більшість з цих досліджень і досі не втратили свого наукового значення, хоча ряд принципів висновків, що у них пропонувалися, згодом було спростовано чи піддано сумніву.

Правознавець також активно займався практичною законопроектною роботою, зокрема в 1963–1970 рр. був членом Юридичної комісії при Раді Міністрів УРСР, згодом брав безпосередню участь у підготовці Конституції Української РСР 1978 р. та ряду законів УРСР (переважно у галузі державного права), був членом науково-консультативної ради при Комісії з підготовки і видання Зводу законів УРСР.

Як організатор науки вчений багато зробив для становлення наукової школи київських істориків права. Саме за його ініціативою в інституті було створено окремий відділ історії держави і права (нині відділ історико-правових досліджень). Серед його учнів чимало відомих сьогодні науковців, докторів і кандидатів наук (В. Аку-

ленко, О. Копиленко, Т. Наконечна, Л. Снісаренко, І. Усенко, В. Чехович та ін.).

Борис Мусійович дбав не лише про очолюваний ним академічний інститут, а й про розвиток фундаментальних досліджень у багатьох інших наукових закладах, якими він упродовж 20 років опікувався як академік-секретар Відділення історії, філософії і права АН УРСР. Ряд конкретних прикладів такої підтримки колег-істориків, до речі, навів під час відзначення 90-річчя від дня народження Б. Бабія, його багаторічний соратник по роботі у Відділенні, заступник директора Інституту історії НАН України професор С. Кульчицький.

Судилося академіку стати у 1985 р. і першим головою Українського відділення Радянської асоціації політичних наук, бути у витоків цієї відносно нової для нашої держави наукової галузі.

До цього слід додати, що Б. Бабій був членом Постійної палати Третейського суду в Гаазі, Комісії України у справах ЮНЕСКО, Українського республіканського комітету захисту миру, виконкому Радянської асоціації політичних наук при АН СРСР, правління Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, Комісії по радянським традиціям, святам і обрядам при Раді Міністрів УРСР, Комітету по Державним преміям у галузі науки і техніки при Раді Міністрів УРСР, віце-президентом Українського відділення товариства СРСР — Австрія, неодноразово обирався депутатом районних і Київської міської рад народних депутатів, членом виборних органів КПРС різного рівня.

За військову звитягу, активну наукову і громадську діяльність вчений був нагороджений багатьма орденами і медалями, удостоєний почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки України» та звання лауреата

Державної премії УРСР у галузі науки і техніки.

У 1988 р., у час радикальних змін у галузі державно-правового будівництва і становлення нових підходів до організації наукової діяльності, Борис Мусійович, якому вже виповнилося 74 роки, відповідно до існуючих вікових обмежень залишив посаду директора інституту і роботу у Відділенні історії, філософії і права. Відтоді він перебував радником Президії АН УРСР, керував своїми аспірантами і докторантами, виконував разові академічні доручення. Незадовго до своєї смерті указом Президента України вчений був призначений одним з академіків-засновників Академії правових наук України.

Помер Борис Мусійович Бабій 19 вересня 1993 р. у м. Києві. Похований на Байковому кладовищі.

У пам'яті колег він залишився зразком відданості справі, сумлінним науковцем і порядною людиною, яка зберігла і примножила в інституті славні традиції та неповторну атмосферу творчої праці, закладену його першим директором В. Корецьким.

І. Усенко

*кандидат юридичних наук,
професор, завідувач відділу
історико-правових досліджень
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

АКАДЕМІК ЮРІЙ СЕРГІЙОВИЧ ШЕМШУЧЕНКО

Ім'я Юрія Сергійовича Шемшученка — відомого українського вченого, директора Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України, академіка НАН України та НАПрН України, іноземного члена Російської академії наук, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки — добре відоме як в Україні, так і за її межами.

В основі його наукової позиції — глибоке переконання у тому, що юридична наука має бути об'єктивною, працювати на випередження, визначаючи шляхи розвитку суспільної практики і головні напрями державо- та правотворення.

Народився Ю. Шемшученко 14 грудня 1935 р. у старовинному м. Глухові Чернігівської (тепер — Сумської) області й назавжди залишився патріотом своєї малої батьківщини. Є почесним громадянином м. Глухова.

Після закінчення школи став студентом Глухівського технікуму механізації та електрифікації сільського господарства, потім — строкова війська служба, після завершення якої вступив до юридичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, який закінчив у 1962 р.

Пропрацювавши чотири роки в органах прокуратури в Сумській області, вирішив пов'язати своє подальше життя з науковою діяльністю. У 1966—

1969 рр. він — аспірант Сектору, який потім був реорганізований в Інститут держави і права АН УРСР. Тоді його очолював видатний вчений, академік АН УРСР В. Корецький, ім'я якого нині носить Інститут. Науковим керівником Юрія Сергійовича став відомий правознавець — конституціоналіст, професор А. Таранов. У лютому 1970 р. Ю. Шемшученко успішно захистив

кандидатську дисертацію на тему «Забезпечення соціалістичної законності в діяльності місцевих органів радянського державного управління засобами прокурорського нагляду (на матеріалах Української РСР)». Ця робота стала основою першої монографічної праці автора, підготовленої у співавторстві з І. Бутко — «Місцеві ради і забезпечення законності» (1973).

Після захисту дисертації Юрій Сергійович обрав новий напрям подальшої наукової діяльності — екологічне право, адже від успішного вирішення як нашою державою, так і людством загалом проблем у цій сфері значною мірою залежить майбутнє Планети — так вважав майбутній академік. Саме ця проблематика значною мірою визначила зміст творчого пошуку Ю. Шемшученка на багато років і принесла йому широке наукове визнання.

У 70–80-х роках він опублікував самостійно й у співавторстві низку монографічних праць еколого-правового характеру: «Адміністративно-правова охорона природи Української

РСР» (1973), «Організаційно-правові питання охорони навколишнього середовища в СРСР» (1976), «Юридична відповідальність у галузі охорони навколишнього середовища» (1978), «Охорона навколишнього середовища в містах» (1981), «Правова охорона навколишнього середовища у сільському господарстві» (1984), «Правова охорона навколишнього середовища в галузі промислового виробництва» (1986), «Правові проблеми екології», «Научно-технический прогресс, экология, право» (1989).

У лютому 1979 р. Юрій Сергійович успішно захистив докторську дисертацію «Державне управління охороною навколишнього середовища в СРСР». У своїх працях вчений виявив себе дійсно як фундатор нової наукової школи з управління якістю навколишнього середовища. З урахуванням цього на початку 1979 р. Ю. Шемшученка було затверджено завідувачем відділу проблем радянського будівництва, який значною мірою займався екологічною проблематикою, а у квітні 1982 р. — завідувачем нового відділу правових проблем сільського господарства і охорони навколишнього середовища.

У січні 1988 р. Загальні збори Академії наук УРСР обрали Юрія Сергійовича членом-кореспондентом АН УРСР за спеціальністю «Право». Восени цього ж року колектив Інституту держави і права АН УРСР та Відділення історії, філософії та права АН УРСР обрали, а 12 жовтня Президія АН УРСР затвердила Ю. Шемшученка директором цього Інституту.

Працюючи на посаді директора Інституту, Юрій Сергійович продовжував, як і раніше, очолювати зазначений відділ Інституту (до 2007 р.), а сам очолив відділ конституційного права та місцевого самоврядування, який очолює і сьогодні.

Його теоретичні розробки були покладені в основу удосконалення не тільки екологічного законодавства, механізмів його реалізації, а й розвитку багатьох інших галузей права, зокрема конституційного, адміністративного, космічного, енергетичного, морського тощо.

Ю. Шемшученко — активний учасник конституційного процесу, оскільки щиро бажає, щоб народ України мав таку Конституцію, яка б відповідала світовим стандартам.

Він входив до складу Конституційної комісії Верховної Ради України, робочої групи з підготовки проекту Конституції України 1996 р. Під його керівництвом було підготовлено концепцію і проект Основного Закону, запропоновані Інститутом і подані до Верховної Ради України. Саме за його наполяганням до Основного Закону України було включено чимало фундаментальних положень екологічного спрямування, зокрема щодо права кожного на здорове довкілля, вільний доступ до екологічної інформації, стосовно особливого режиму права власності на природні ресурси. Він також входив до складу Комісії з підготовки змін до Конституції України (2000), був членом Комісії з підготовки змін до Конституції України й інших законопроектів (2000), Національної конституційної ради (2008), багатьох інших комісій, рад, зокрема Національної ради з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, комісій з реформування правоохоронних органів, судової системи. Протягом 10 років очолював Комісію з питань громадянства при Президентів України.

Ю. Шемшученко плідно працював у Конституційній Асамблеї заступником її Голови.

Він — один із співавторів законів України «Про охорону навколишнього

природного середовища», «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про енергозбереження», «Про мисливське господарство і полювання», «Про наукову і науково-технічну діяльність», Земельного кодексу України та багатьох інших, які сформували основи сучасного екологічного законодавства і права України; працював і плідно продовжує працювати над проектом Екологічного кодексу України (Кодекс про охорону навколишнього природного середовища), у прийнятті якого вбачає нові перспективи системного вирішення питань поліпшення стану довкілля нашої державі. Він є одним з ініціаторів розроблення міжнародного глобального договору з питань охорони навколишнього середовища (Екологічної Конституції Землі) як акта універсального характеру, яким би регулювався увесь комплекс суспільних відносин з питань міжнародної екологічної безпеки, визначалися дієві механізми досягнення сформованих цілей. Над формуванням положень цього документа Юрій Сергійович творчо працює тривалий час, залучаючи до цієї роботи все ширше коло вітчизняних та зарубіжних фахівців. Підготував проекти Концепції формування Конституційної Асамблеї та Положення про Конституційну Асамблею, схвалені Групою у грудні 2011 р., проект Концепції Закону України «Про правовий статус НАН України» 2012 р.

Ю. Шемшученко очолює Раду з координації фундаментальних правових досліджень НАН України, підтримує тісні творчі зв'язки з відповідними державними органами, що дає змогу органічно поєднувати академічні наукові розробки з актуальними потребами практики.

Відаючи належне особливо вагомим науковим здобуткам Юрія Сергі-

йовича, у 1992 р. його було обрано академіком НАН України. Він є одним із академіків-засновників НАПрН України (1993) і вже майже 20 років є членом її президії, академіком, секретарем Відділення екологічного, господарського та аграрного права.

Значну увагу Ю. Шемшученко приділяє підготовці різноманітних наукових видань. Серед найбільш значущих здобутків – шеститомна «Юридична енциклопедія», за яку авторський колектив на чолі з Ю. Шемшученком отримав Державну премію України в галузі науки і техніки, десятитомної «Антології української юридичної думки», «Великого енциклопедичного юридичного словника», тритомної «Енциклопедії міжнародного права».

Він є головним редактором щорічника «Правова держава», журналів «Держава і право», «Часопис Київського університету права», «Проблеми філософії права» та ін.

За останні 25 років вийшли друком такі підготовлені самостійно та у співавторстві праці Ю. Шемшученка: «Государственное управление охраной окружающей среды в союзной республике», «Охрана и оптимизация окружающей среды» (1990), «Природа и закон» (1991), «Науково-практичний коментар Земельного кодексу України» (2004), том 4 у багатотомному виданні «Правова система України: історія, стан та перспективи», присвячений питанням розвитку екологічного права (2008), «Науково-практичний коментар Лісового кодексу України» (2009), «Концепція правового забезпечення підзаконної правотворчості Кабінету Міністрів України» (2011), «Конституція України. Науково-практичний коментар» (2011), колективна монографія «Проблеми теорії конституційного права України» (2013), «Правовий статус Національної академії наук України: історія та сучасність: до 95-річчя ство-

рення НАН України» (2013). Низку монографічних видань було опубліковано за кордоном.

Ю. Шемшученко багато уваги приділяє підготовці кадрів, об'єднанню науковців навколо найбільш актуальних питань, що є неодмінною умовою створення й розвитку його наукової школи екологічного права, яку з-поміж інших шкіл вирізняє особлива увага до забезпечення фундаментальності, системності наукового дослідження, практична спрямованість, відкритість до врахування кращого досвіду інших шкіл, оперативної реакції на виклики сьогодення, розвитку вітчизняного екологічного права у тісному поєднанні з іншими галузями права, насамперед такими найбільш суміжними, як земельне, космічне, енергетичне, аграрне, з міжнародним правом тощо. Характерним для цієї наукової школи є й надання особливого значення правовому забезпеченню міжнародного співробітництва у сфері збереження довкілля як неодмінної умови вирішення відповідних проблем на національному та світовому рівнях.

Для Юрія Сергійовича характерні незмінна увага та шанобливе ставлення до молодих науковців, своїх учнів. Десятки з них під його керівництвом вже стали докторами та кандидатами наук, сформувавши особливу школу українського екологічного права, чималу когорту одноступенців. Багато його зарубіжних учнів, повернувшись на батьківщину, стали визнаними фахівцями, популяризаторами української школи екологічного права. Для широкого обговорення найбільш складних проблем конституційного, муніципального, парламентського, адміністративного права з ініціативи та за активною участю Ю. Шемшученка систематично проводяться всеукраїнські та міжнародні конференції, семінари, круглі столи.

Для вдосконалення системи підготовки фахівців Юрій Сергійович ініціював утворення навчального закладу нового типу – Вищої школи права при Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

З 2000 р. разом з Інститутом цей заклад, який тепер має назву Київський університет права НАН України, утворює унікальний навчально-науковий комплекс європейського типу, в якому органічно поєднуються вища освіта з академічною наукою. Тут на високому професійному рівні, з урахуванням новітніх досягнень юридичної науки, готуються юристи XXI ст. Саме на це спрямовує колектив університету його почесний ректор Ю. Шемшученко.

Юрій Сергійович є авторитетним експертом Ради Європи з питань екологічного права, членом Міжнародного арбітражного суду, Міжнародної ради з права навколишнього середовища (у 1990–1992 рр. – Регіональний координатор цієї ради), Комісії екологічного права Міжнародного союзу захисту природи, Міжнародної академії екологічного права (США), був учасником багатьох міжнародних форумів. Є членом Міжнародної академії астронавтики, Академії порівняльного права, почесним членом Інституту правових досліджень Польської академії наук тощо. Неодноразово входив до складу урядових делегацій для участі у роботі різноманітних міжнародних форумів, у тому числі й сесій Генеральної Асамблеї ООН.

Очолює Міжнародний центр космічного права при Президії НАН України. У 2012 р. підготував і видав перший в Україні підручник «Космічне право», веде курс міжнародного космічного права у Київському університеті права НАН України.

Життя вченого не обмежується суто професійною науковою чи освітньою діяльністю. Він веде активну

громадську діяльність у громадському житті, багато працює для підвищення ролі юристів у розбудові правової держави, зокрема, виступив ініціатором та організатором створення професійної громадської правничої організації — Спільноти юристів України (нині — Союз юристів України). Був першим її головою (1991–1993), стояв біля витоків Української асоціації політологів, утвореної 1991 р., і став першим її президентом. Ю. Шемшученко сприяв діяльності Світового конгресу українських юристів, був одним з організаторів Академії правових наук України (нині — Національна академія правових наук України), є членом президії та академіком-секретарем відділення

аграрного, екологічного і господарського права (з 1994 р.). Підтримує тісні зв'язки зі своїми земляками, очолюючи Глухівське відділення Сумського земляцтва у м. Києві.

За свою плідну юридичну діяльність Ю. Шемшученко нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня та орденом князя Ярослава Мудрого III, IV та V ступенів, а також іншими нагородами.

О. Батанов

*доктор юридичних наук, професор,
старший науковий співробітник
відділу конституційного права
та місцевого самоврядування
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

1. Статті, що надсилаються до редакції журналу «Право України», відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України № 7–05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», повинні містити такі елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

2. Загальний обсяг публікації (назва статті, відомості про автора, текст статті, використані матеріали, анотація, ключові слова) не повинен перевищувати 10–12 сторінок (*Times New Roman*; кегль 14; інтервал 1,5).

Після використаних матеріалів подаються розширені анотації (6–8 речень) та ключові слова трьома мовами (українська, російська, англійська). Анотації мають містити, зокрема: прізвище та ім'я автора, назву статті.

3. До статей аспірантів, ад'юнктів і здобувачів наукового ступеня мають додаватися витяг з протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку та рецензія доктора (кандидата) наук із відповідної спеціальності, засвідчені належним чином.

До статей авторів, які мають науковий ступінь кандидата, має додаватися рецензія доктора наук із відповідної спеціальності.

4. Список використаних матеріалів формується у тій послідовності, в якій подаються посилання по тексту статті. Під одним порядковим номером у використаних матеріалах зазначається лише одне джерело. Не допускається повтор одних і тих самих джерел під різними порядковими номерами, а також оформлення використаних матеріалів у формі посторінкових чи кінцевих виносок. Цифрові посилання у статті [у квадратних дужках] обов'язково повинні збігатися з відповідними порядковими номерами у використаних матеріалах. Кількість джерел у використаних матеріалах не повинна перевищувати 15.

5. У списку використаних матеріалів слід вказати:

- для періодичних видань — прізвище та ініціали автора статті, її назву, найменування та рік видання, номер, сторінку;
- для книг — прізвище та ініціали автора, назву книги, місто та рік її видання, сторінку.

6. До матеріалів необхідно додавати:

- електронний варіант статті у форматі *Word*;
- інформаційну довідку про автора: прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, вчене звання, місце роботи і посада, поштова адреса, контактний телефон;
- фото автора у форматі *Jpg*;
- копію квитанції про річну передплату на журнал.

Стаття, подана до редакції без дотримання вимог, наведених у пунктах 1–6, опублікуванню не підлягає.

Гонорар за публікацію не сплачується.

Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей.

За зміст та достовірність наданої інформації відповідальність несе автор.

Передрук опублікованих матеріалів журналу здійснюється тільки з дозволу автора і редакції.

Юридичний журнал
«ПРАВО УКРАЇНИ»
5/2014

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 17414–6184ПР від 08.02.2011 р.

*Журнал рекомендовано до друку
Вченою радою Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(протокол № 9 від 18 квітня 2014 р.).*

Відповідальний редактор *А. Костюк*
Редагування *О. Варваріної, О. Красненко, Н. Сидорської*
Комп'ютерна верстка *О. Карташової*
Художнє оформлення *С. Харука, О. Бойко*

Підп. до друку 30.04.2014. Формат 70x108/16.
Папір офсетний. Офсетний друк.
Ум. друк. арк. **23,45**. Обл.-вид. арк. **22,6**.
Зам. 14-275. Тираж 1 170. Ціна договірна.

Редакція журналу «Право України»
Україна, 04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17-21

Розрахунковий рахунок: 26008291844300 в АТ «УкрСиббанк» МФО 351005
Телефони: 0 (44) 537-51-00 (головний редактор),
0 (44) 537-51-10 (відповідальний редактор)
Факс: 0 (44) 537-51-01

www.pravoua.com.ua

*Відповідальність за достовірність інформації, що міститься в друкованих матеріалах,
несуть автори. Редакція не завжди поділяє авторську точку зору.*

Віддруковано у **ПАТ «ВІПОЛ»**
Україна, 03151, м. Київ, вул. Волинська, 60.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4404 від 31.08.2012 р.